سنڌي وياڪرڻ

(۴ ڀاڱا)

شمس العلماء مرزا قليچ بيگ

سنڌي ادبي بورڊ
ڄام شورو / حيدرآباد سنڌ

سنڌي وياڪرڻ

(چار ڀاڱا)

شمس العلماء مرزا قليچ بيگ

سنڌي ادبي بورڊ
جام شورو/حيدرآباد سنڌ
۱۴۱۳ھ/۱۹۹۲ع

ڇاپي جو پهريون ايڊيشن سال ۱۳۸۲ھ/۱۹٦۱ع — تعداد ۲۰۰۰ ڪاپيون
ڇاپي جو ٻيو ايڊيشن سال ۱۴۱۳ھ/۱۹۹۲ع — تعداد ۲۰۰۰ ڪاپيون

[سنڌي ادبي بورڊ جا سمورا حق ۽ واسطا قائم]

قيمت: هڪ سؤ رپيا
[Price: Rs. 100-00]

ملڻ جو هنڌ:
سنڌي ادبي بورڊ جو ڪتاب اسٽال
تاڪ چاڙهي حيدرآباد سنڌ
(جي-پي-او باڪس نمبر ۱۲)

هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس ڄامشورو سنڌ ۾ مئنيجر جاويد مرزا ڇپيو ۽ سيد امداد حسيني سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ آن ڪي ڇپائي پڌرو ڪيو.

فهرست

باب	عنوان	صفحو
	ڀاڱو پهريون	۱-۶۹
باب پهريون :	جملو	۱
باب ٻيو :	ڳالهائڻ جا لفظ	۲
باب ٽيون :	جنس	۶
باب چوٿون :	عدد	۹
باب پنجون :	حالت	۱۲
باب ڇهون :	اسمن جو ڦيرو	۱۵
باب ستون :	اسمن جا قسم	۱۷
باب اٺون :	ضميرن جا قسم	۱۹
باب نائون :	صفت جا قسم	۲۷
باب ڏهون :	فعلن جا قسم	۳۰
باب يارهون :	فعل جو ڌاتو يا بنياد (مصدر)	۳۴
باب ٻارهون :	اسم مشتق يا ڪردنت	۳۸
باب تيرهون :	زمان	۴۳
باب چوڏهون :	فعلن جون پڇاڙيون	۵۳
باب پندرهون :	مرڪب فعل	۵۶
باب سورهون :	پريوگ	۵۶
باب سترهون :	ظرف جا قسم	۵۸
باب ارڙهون :	ترڪيب جي واٽ	۵۹
باب اوڻيهون :	تفريق يا ڇيد	۶۲
باب ويهون :	ٻيهڪ جون نشانيون	۶۶
	ڀاڱو ٻيو	۱۷۴-۷۱
● ديباچو		
	علم نحو	۷۳
باب پهريون :	حرفن يا اکرن جو بيان	۷۶
باب ٻيو :	ڪلمن يا لفظن جو بيان	۱۰۱
باب ٽيون :	ڪلامن يا جملن جو بيان	۱۲۰
باب چوٿون :	جملن جي تفريق يا (ڇيد)	۱۲۹
باب پنجون :	علم نحو جو ٻين ڪن علمن سان واسطو	۱۳۵

ڀاڱو ٽيون ٢١٩-١٦٥

● ديباچو

باب پهريون: مقدمو ١٦٧

باب ٻيو: سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ۽ ان جي بناوت ١٧١

باب ٽيون: سنڌي ٻوليءَ جو سنسڪرت ۽ پراڪرت سان واسطو ١٨٧

باب چوٿون: سنڌي ٻاب ۽ حرف علت ۽ حرف صحيح ۽ اعراب ٢٠٠

باب پنجون: سنڌيءَ ۾ حرفن يا اکرن مان لفظ يا هڪڙن لفظن مان ٻيا لفظ ڪيئن ٿا جڙن ٢١٠

علم صرف (ڀاڱو ٻيو) ٢٩٢-٢٢٠

باب پهريون: ڳالهائڻ جا لفظ ٢٢٠

باب ٻيو: اسم جو بيان ٢٢٣

باب ٽيون: اسم ضمير جو بيان ٢٣٤

باب چوٿون: اسم صفت جو بيان ٢٤٠

باب پنجون: اسم ظرف جو بيان ٢٤٢

باب ڇهون: اسم عدد جو بيان ٢٤٣

باب ستون: فعل جو بيان ٢٤٦

باب اٺون: زمانن جا قسم ٢٥٢

باب نائون: حرف جو بيان ٢٦٦

باب ڏهون: گرامر يا صرف نحو بابت ڪي ٻيون متفرق ڳالهيون ٢٧٠

(ضميمه الف)

ڀاڱو پهريون: جدا جدا بابن مان سوال ۽ ڪتابي مثال مشق لاءِ ٢٧٦

ڀاڱو ٻيو: سوال ٢٨٠

مثال ۽ مشقون ٢٨٣

● ديباچو

ڀاڱو چوٿون ٤٣٠-٢٩٣

(ڀاڱو پهريون)

باب پهريون: علم بديع جي بيان ۾ ٢٩٥

باب ٻيو: علم عروض جي بيان ۾ ٣٢٨

باب ٽيون: قافيي جي بيان ۾ ٣٤٣

(ڀاڱو ٻيو)

باب چوٿون: صنايع و بدايع جي بيان ۾ ٣٥٤

ڇپائيندڙ پاران

ڪي ڪتاب اهڙا هوندا آهن، جيڪي نہ رڳو ڪڏهن پراڻا نہ ٿيندا آهن، بلڪ جيئن جيئن وقت لنگهندو ويندو آهي، تيئن تيئن انهن جي اهميت بہ وڌندي ويندي آهي:

وڪر سو وهاءِ، جو پئي پُراڻو نہ ٿئي

ورهاڱي کان اڳ سنڌي ٻولي تحقيقي توڙي تخليقي، ترجمي توڙي تعليمي لحاظ کان هڪ اهڙي معيار تي پهچي چڪي هئي، جو اسين اهو چئي سگهون ٿا، تہ سنڌي ٻولي جديد دور ۾ پير پائي چڪي هئي- ۽ سنڌي عالمن ۽ اديبن، شاعرن ۽ تعليمي ماهرن پاڻ ارپڻ واري جذبي سان ان ڏس ۾ جيڪو ڪم ڪيو آهي، اهو حيرت انگيز آهي- ۽ اڄ بہ لوهہ تي ليڪي وانگر آهي ۽ ان دعويٰ جو ثبوت مرزا قليچ بيگ جي هيءَ لاثاني تصنيف "سنڌي وياڪرڻ" آهي.

مان جڏهن بہ ٽيبل تي آڏو پيل ڪم مان ڪنڌ مٿي ڪندو آهيان، تہ بلڪل سامهون مرزا قليچ بيگ جي تصوير تي اکيون کُپي ونديون اٿم ۽ اٿاهہ اتساهہ پرجي ويندو آهي، پنهنجي ٻوليءَ ۽ ساهت لاءِ هر جوکي سان جهيڙڻ جو ساهس پرجي ويندو آهي منهنجي من ۾.

مرزا قليچ بيگ سنڌي ٻوليءَ، ساهت ۽ سڀيتا جو محسن آهي. توڙي جو هڪ لکندڙ جي حيثيت ۾ اهو سندس فرض پڻ ٿي بڻجي ٿو، ته هو ٻوليءَ، ادب ۽ ثقافت جو نه رڳو بچاءُ ڪري، پر آن جو ڦهلاءُ به ڪري.

مرزا قليچ بيگ جون جيڪي سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب لاءِ خدمتون آهن، تن جو ته ڪو ڪاٿو ئي ڪونهي. سنڌ جي هن عظيم سپوت جيڪي تصنيفون ڏنيون آهن ۽ ڀِن ڀِن موضوعن تي ڏنيون آهن، آهي لازوال آهن. اهي آن سون وانگر آهن، جنهن تي ڪڏهن به ڪٽ نٿي چڙهي. ترجمي، تحقيق ۽ تخليق جي ڏس ۾ **قليچ** جيترو پاڻ ملهايو آهي، اوترو ڪنهن به پاڻ نه ملهايو آهي.

قليچ اڪيلي سر جيڪو ڪم ڪيو آهي، آن ڪي ڏسي ڳالهه فخر کان اوچو ٿي ٿو وڃي. ٻولين کي هر دور ۾ هڪڙي قليچ جي گهرج پوندي آهي، پر شايد **قليچ** هڪڙو ئي پيدا ٿيندو آهي.

”سنڌي وياڪرڻ“ کي ڇپائڻ جا ڪيترائي ڪارڻ ٿي سگهن ٿا، جهڙوڪ: چئن جلدن کي هڪ ئي جلد ۾ ڇپائڻ، ڪتاب جيڪو اڳ ئي ڇپائيءَ هيٺ هو، آن کي مڪمل ڪري پڌرو ڪرڻ، يا س.ا.ب جو ان تي جيڪو پئسو ۽ ڪارڪنن جي محنت ڪيل هئي، آن کي وصول ڪرڻ. ڪارڻ ڪهڙا به هجن، پر ڪارج صرف ۽ صرف اهوئي هو، ته اسين به ٻوليءَ ڏانهن پنهنجي فرض کي سڃاڻون. پوءِ **قليچ** ڪٿي نه به بڻجون، ته به سندس ڇڏيل پيرن تي پنڌ ضرور ڪري سگهون ٿا. خود **قليچ** جيڪي ڪجهه اسان کان لهڻي، اهو ڪيس ڏيون. جيڪڏهن اڄ به اسان پنهنجي روايتي بي حسيءَ کان ڪم ورتو، ته پوءِ اسين تحت الثريٰ کان گهٽو پري ناهيون!

قليچ اسان کي جيترو ڏنو آهي، اوترو ته ڇا پر اسين سنڌ جي هن عظيم فرزند کي ڏئي ڪجهه نه سگهيا آهيون.

سچ ته اهو آهي ته خود س.ا.ب رڳو **قليچ** جا ڪتاب ڇپائي، يا سيڪريٽريءَ جي آفيس ۾ سندس تصوير ٽنگي، پنهنجي فرض کان آجو نٿو ٿي سگهي.

قليچ جي هن ڪتاب تي ”ڇپائيندڙ پاران“ لکڻ لاءِ مون گهٽي کان گهٽو وقت ورتو. جاويد مرزا ان ڏس ۾ مون کي ايترا پيرا ته ياد ڏياريو، جو پوءِ نيٺ ياد ڏيارڻ ئي ڇڏي ڏنائين.

آفيس کان گهر، گهر کان آفيس، ڪتاب جي ڊمي ساڻ هوندي هيم، پر لکي ڪجهه به نه سگهيو هئس. "سنڌي وياڪرڻ" جا چارئي ڀاڱا منهنجا پڙهيل هئا، پر وري به پڙهڻا پيا- ۽ قليچ جي تحرير کي پڙهندي پڙهندي آن ۾ ايترو ته کوئجي ٿي ويس، جو پنهنجي ڪوچ به نئي لهي سگهيس. ائين مون سان تڏهن به ٿيو هو، جڏهن "زينت" کي اردوءَ ۾ ترجمو ڪيو هئم اڪيڊمي ادبيات لاءِ. ترجمو ڪندي ڪندي ناول پڙهڻ ۾ کوئجي ويندو هئس.

"سنڌي وياڪرڻ" پڙهندي پڙهندي، **قليچ** جو زمانو ياد اچي ويندو هو. ڇا ته زمانو هو! **قليچ** جي حيدرآباد ياد اچي ويندي هئي. ڇا ته حيدرآباد هئي! اسان اهو دور ڏٺو ڪونه، رڳو ڪتابن ۾ پڙهيو. آن دور ڪيڏا نه وڏا ماڻهو پيدا ڪيا، ڪتاب لکيا هئا ۽ ڇپيا هئا، جيڪي هر موضوع تي هوندا هئا، مواد ۽ ڇپائيءَ جي لحاظ کان معياري هوندا هئا. محفلون، مشاعرا، ڪانفرنسون ٿينديون هيون. ناٽڪ اسٽيج ٿيندا هئا.... اهو دور سنڌي ادب جو نهايت اهم دور آهي ۽ ان تي مڪمل ابيياس اچڻ گهرجي. ۽ انهيءَ سڄي دور ۾ **مرزا قليچ بيگ** نمايان آهي.

س. ا. ب هن ڪتاب جي نئين ڇاپي جو پهريون ايڊيشن ١٩٦٠ع ۾ ڇپيو آهي. ٢٣ هن سالن کان پوءِ آن جو ٻيو ايڊيشن ڇپجي رهيو آهي. صورتحال اها هئي ته ڪتاب جي ڇئن ڀاڱن مان چوٿون ڀاڱو خود س.ا.ب ۾ به نه هو، جي هو به ته آن کي اڌوهيءَ کائي ڇڏيو هو ۽ اهو ڀاڱو سنڌ الاجيءَ مان هٿ ڪري ڪمپوز ڪرڻو پيو.

هينئر ته پرائمري اسڪولن ۾ گرامر الڳ مضمون نه آهي، پر جيئن **قليچ** سنڌي وياڪرڻ جي ڀاڱو ٻيو جي ديباچي ۾ لکيو آهي، ته هي ڪتاب شاگردن کانسواءِ عام پڙهندڙن لاءِ به ڪارائتو ٿيندو— مان ته اڃا به اهو چوندس ته اسان جي لکندڙن کي به هن ڪتاب مان لاڀ پرائڻ گهرجي.

سيد امداد حسيني
سيڪريٽري
سنڌي ادبي بورڊ

٢٤-٩-١٩٩٢ع
ڄام شورو، سنڌ.

سنڌي وياڪرڻ

(پاڱو پهريون)

سنڌي وياڪرڻ

ڀاڱو پهريون

باب پهريون - "جملو"

(١) سج اڀري ٿو.

هتي سج جي اڀرڻ جي ڳالهه ڪجي ٿي.

(٢) پکي آڏامي ٿو.

هتي پکيءَ جي آڏامڻ جي ڳالهه ڪجي ٿي.

جڏهن اسين ڳالهايون يا لکون ٿا، تڏهن ڪي لفظ ڪم آڻيون ٿا. لفظ گڏي، اسين اهڙيءَ ريت سٽون ٺاهيون ٿا، اهڙيءَ هرهڪ سٽ مان پورو مطلب نڪري ٿو. هرهڪ سٽ، جنهن مان پورو مطلب نڪري، تنهن کي چئبو آهي "جملو".

يا هيئن چئبو: "جملو"، هڪ لفظن جو ميڙ آهي، جنهن مان پورو مطلب نڪري ٿو.

(١) گوپال ڪڏ تي .... چوڪر راند...............

هن قسم جون سٽون، جن مان پورو مطلب نٿو نڪري، تن کي "جملو" نه چئبو.

مٿين سٽن ۾ ڪي اهڙا لفظ وجهو، جيئن انهن مان پورو مطلب نڪري.

جملي جا ڀاڱا

(١) سج اڀري ٿو.

هتي اسين "سج" جي ڳالهه ڪريون ٿا، ۽ هيءَ ڳالهه ڪريون ٿا ته "اڀري ٿو."

(٢) پکي آڏامي ٿو.

هتي اسين "پکيءَ" جي ڳالهه ڪريون ٿا، ۽ هيءَ ڳالهه ڪريون ٿا ته "آڏامي ٿو".

(٣) گلاب ڪراچيءَ وڃڻو آهي.

هتي اسين "گلاب" جي ڳالهه ڪريون ٿا، ۽ هيءَ ڳالهه ٿا ڪريون ته "ڪراچيءَ وڃڻو آهي".

مٿين سڀني مثالن مان ڏسڻ ۾ ايندو ته هرهڪ جملي جا ٻه ڀاڱا آهن:

ڀاڱو پهريون	ٻيو ڀاڱو
سج	اڀري ٿو.
پکي	آڏامي ٿو.
گلاب	ڪراچيءَ وڃڻو آهي.

هر هڪ جملي جا جزا ٻه ڀاڱا آهن، سي هي آهن:
(١) جنهن بابت ڳالهه ڪجي ٿي (٢) جيڪي هن بابت چئجي ٿو.

٤. هيٺين جملن مان ٻڌايو ته هرهڪ ۾ ڪنهن جي ڳالهه ڪيل آهي ۽ انهيءَ بابت ڇا چيل آهي؟

(١) ڇوڪرو وهنجي ٿو. (٢) بدن صاف رکجي.
(٣) گلاب کهي ٿو. (٤) گلاب سيٺي کي وڻي ٿو.

٥. پنهنجا چار جملا ڳاهي، انهي مٿينءَ جدول (نقشي) پٽاندڙ، ٻن ڀاڱن ۾ ورهائي ڏيکاريو. (ڏسو باب اوڻيهون).

باب ٻيو- "ڳالهائڻ جا لفظ"

(١) "اِسم"

٦. گلاب آيو. احمد ويو. سيتا لکيو. مريم سبيو.

گلاب، احمد، سيتا ۽ مريم، ماڻهن جا نالا آهن.
حيدرآباد، ڦليلي ۽ منڇر، مڪانن (جاين) جا نالا آهن.
ماڻهو، لشڪر، گهوڙو ۽ ميڙ، ساهه وارن جا نالا آهن.
وڻ، ڪٽ، دلو، انب ۽ ٻڪ، شين جا نالا آهن.
جنگ، ويڙهه، ناچ ۽ هلت، ڪمن جا نالا آهن.
ڀلائي، سيٺپ، ڏاهپ ۽ ڳرلائي، خاصيتن جا نالا آهن.
جواني، پيري، غريبي ۽ ٻانهپ، حالتن جا نالا آهن.

مٿين سڀني نالن کي، "اسم" چئبو آهي ۽ "اسم" معنيٰ نالو.

ڪنهن ماڻهوءَ يا ٻئي ڪنهن ساهه واري، مڪان (جاءِ)، شئي، ڪم، خاصيت يا حالت جي نالي کي "اسم" چئبو آهي. (ڏسو باب ستون).

(٢) "فعل"

٧. (١) گلاب، هتي آهي. هن سٽ ۾ "آهي" لفظ جي وسيلي، گلاب جي "هئڻ" جي ڳالهه ڪجي ٿي.

(٢) گهوڙو ڊوڙيو. هتي "ڊوڙيو" لفظ جي وسيلي، گهوڙي جي ڳالهه ڪجي ٿي، ته هن ڊوڙڻ جو ڪم ڪيو.

(٣) ڇوڪر مار کاڌي. هتي "کاڌي" لفظ جي وسيلي، ڇوڪر جي مار کائڻ جي ڳالهه ڪجي ٿي يعني اهو "کاڌي" لفظ، ڄاڻائي ٿو ته ڇوڪر تي مار جو ڪم ٿيو.

اهو لفظ جنهن مان هئڻ، ڪرڻ، سهڻ يا ڪنهن تي، ڪنهن ڪم ٿيڻ جي معنيٰ نڪري، تنهن کي چئبو آهي "فعل". ٿورن لفظن ۾ چئبو ته: "فعل" اهو لفظ آهي، جنهن جي وسيلي ماڻهن يا شين وغيره بابت ڪجهه چئي سگهجي.

(٣) "ضمير"

٨. (١) گلاب کي سڏيم، پر گلاب نہ آيو. هن جي بدران چئبو تہ گلاب کي سڏيم، پر "هو" نہ آيو. هتي "هُو" جو لفظ، اسم "گلاب" جي بدران ڪم آيو آهي.

(٢) گوپال، گوپال کي بچايو. هن جي بدران چئبو تہ: گوپال "پاڻ" کي بچايو، هتي "پاڻ" جو لفظ اسم "گوپال" جي بدران ڪم آيو آهي.

اهو لفظ، جو ڪنهن اسم جي بدران ڪم اچي، تنهن کي "ضمير" چئبو آهي (ڏسو باب اٺون).

(٤) "صفت"

٩. (١) گوبند "ڏاهو" ڇوڪر آهي.

(٢) هُو "ڏنگو" آهي.

پهرين سٽ ۾ "ڏاهو" لفظ، "ڇوڪر" (گوبند) سان لاڳو ٿئي، هن جي خاصيت (خاص ڳالهہ) ڄاڻائي ٿو، جنهنڪري خبر پوي ٿي تہ ڇوڪر، ڪهڙي قسم جو آهي؟ ٻيءَ سٽ ۾ "هُو" جو لفظ، ضمير آهي، ڇاڪاڻ تہ جنهن ڳالهائڻ جي ڳالهہ ڪجي ٿي، تنهن جي نالي بدران "ڪم" آيو آهي. "هُو" (ماڻهو)، جنهن جي ڳالهہ ڪجي ٿي، تنهن بابت اسين چئون ٿا تہ هو "ڏنگو" آهي. هتي "ڏنگو" جو لفظ، ضمير "هو" سان لاڳو ٿي، ان بابت ڪا خاص ڳالهہ يا وڌيڪ حقيقت ڄاڻائي ٿو، جنهنڪري خبر پوي ٿي تہ هو ڪهڙي قسم جو ماڻهو آهي؟

اهو لفظ، جو ڪنهن اسم يا ضمير سان لاڳو ٿي، هن جي خاصيت (خاص ڳالهہ) يا وڌيڪ حقيقت ڄاڻائي، تنهن کي "صفت" چئبو آهي. (ڏسو باب نائون)

(٥) "ظرف"

١٠.

(١) ڇوڪر "هيٺر" پڙهيو. ڪڏهن؟ هيٺر (وقت)

(٢) ڇوڪر "اندر" پڙهيو. ڪٿي؟ اندر (جاءِ)

(٣) ڇوڪر "آهستي" پڙهيو. ڪيئن؟ آهستي (ريت)

(٤) ڇوڪر "گهڻو" پڙهيو. ڪيترو؟ گهڻو (قدر)

(٥) ڇوڪر "ڪين" پڙهيو.

"ڪين" لفظ ناڪار جي معنيٰ ڏيکاري ٿو. "هيٺر"، "اندر"، "آهستي"، "گهڻو" ۽ "ڪين" لفظ، فعل "پڙهيو" سان لاڳو ٿي، پڙهڻ بابت وڌيڪ حقيقتون

ڄاڻائين ٿا. اهڙيءَ طرح، جيڪو لفظ، ڪنهن فعل سان لاڳو ٿي، ان بابت ڪا وڌيڪ حقيقت ڄاڻائي، تنهن کي ”ظرف“ چئبو آهي.

(٦) تو تمام چڱو ڪم ڪيو. هتي ”چڱو“ لفظ ”صفت“ آهي. انهيءَ صفت سان ”تمام“ لفظ لاڳو ڪيو اٿئون ته خبر پوي ته تو جيڪو ڪم ڪيو، سو ڪيتر بقدر چڱو هو؟ اهو ”تمام“ لفظ ”ظرف“ آهي. اهڙيءَ طرح صفت سان به ظرف لاڳو ٿئي ٿو.

(٧) هُو تمام تڪڙو لکي ٿو.

هتي ”تڪڙو“ لفظ ظرف آهي، جو ”لکي ٿو“ سان لاڳو ٿي، لکڻ جي ”ريت“ ڏيکاري ٿو، جنهنڪري خبر پئي ٿي ته هُو ڪيئن لکي ٿو. ظرف ”تڪڙو“ سان ”تمام“ لفظ لاڳو ڪيو اٿئون، ته خبر پئي ته هُو ڪيتر بقدر تڪڙو لکي ٿو. هتي ”تمام“ لفظ ظرف آهي، جو ٻئي ظرف ”تڪڙو“ سان لاڳو ٿي، قدر جي معنيٰ ڄاڻائي ٿو.

ظرف اهو لفظ آهي جو فعل، صفت يا ٻئي ظرف سان لاڳو ٿئي ٿو ۽ منجهانئس ”وقت“، ”جاءِ“، ”ريت“ ”قدر“ يا ”ناڪار“ جي معنيٰ نڪري ٿي. ٻين لفظن ۾ چئبو: ظرف اهو لفظ آهي جو ڪنهن ”فعل“، ”صفت“ يا ٻئي ”ظرف“ سان لاڳو ٿي، ان بابت ڪجهه وڌيڪ حقيقت ڄاڻائي ٿو. (ڏسو باب سترهون)

اشارو: جڏهن ڪو ظرف، ڪنهن ٻئي ظرف يا صفت سان لاڳو ٿئي ٿو، تڏهن ان مان فقط قدر جي معنيٰ نڪري ٿي.

(٦) ”حرف جر“

١١. (١) ڇوڪر باغ ۾ ويو. (٢) ڇوڪر باغ مان ويو.

پهرئين جملي ۾ ”باغ“ جي پٺيان ”۾“ جو لفظ وڌو اٿئون، ته جيئن خبر پوي ته ڇوڪر، باغ منجهه (اندر) ويو. ٻئي جملي ۾ ”باغ“ جي پٺيان ”مان“ جو لفظ وڌو اٿئون، ته جيئن خبر پوي ته ڇوڪر، باغ منجهان (ٻاهر) ويو. مطلب ته ”باغ“ جي لفظ جي پٺيان، جدا جدا لفظ ڪم آندا اٿئون، ته جيئن جٽيءَ ريت سڌ پوي ته ”باغ“ لفظ جو ”ڇوڪر“ ۽ فعل ”ويو“ (يعني وڃڻ جي ڳالهه) سان ڪهڙو واسطو يا لاڳاپو آهي.

(٣) گوبند، هن ڪان ڊڄي ٿو. ”هن“ جو لفظ، ضمير آهي ڇاڪاڻ ته ڪنهن نياڻي جي بدران ڪم آيو آهي. ”هن“ ضمير جي پٺيان، ”ڪان“ جو لفظ

وڏو اٺون ته جيئن "هن" ضمير جو، جملي جي ٻين لفظن سان لاڳاپو ڏيکاري، جنهنڪري چئبو ته ريت سڌ پوي ته گوبند، ڪنهن کان ڏجي ٿو؟

اهو لفظ، جو ڪنهن اسم يا ضمير جي پٺيان اچي، ۽ آن جو لاڳاپو جملي جي ٻين لفظن سان ڏيکاري، تنهن کي "حرف جر" چئبو آهي.

(۷) "حرف جملو"

۱۲. (۱) طوطو، ڏڏ ۽ ڪچڻي کائي ٿو.

هتي "۽" جو لفظ ڪم آڻڻ ڪري، ڏڏ ۽ ڪچڻيءَ جي ڳالهه گڏي ڪجي ٿي.

(۲) ڇوڪر رنو. پيئس ڪليو.

هي ٻئي جملا گڏي چئبو ته "ڇوڪر رنو ۽ پيئس ڪليو."

(۳) چاچو گهر ۾ يا اوطاق ۾ هوندو.

"گهر ۾" ۽ "اوطاق ۾"، هن جملي جا ڀاڱا آهن.

انهن ٻنهي ڀاڱن جي ڳالهه، گڏي ڪرڻ لاءِ، "يا" جو لفظ ڪم آيو آهي.

اهو حرف، جو ٻن لفظن، جملن يا جملي جي ٻن ڀاڱن کي گڏي، ڳالهه ڪرڻ لاءِ ڪم اچي ٿو، تنهن کي "حرف جملو" چئبو آهي. "حرف جملو" معنيٰ، جوڙ ڪندڙ (ملائيندڙ) يا ڳنڍيندڙ حرف.

(۸) "حرف ندا"

۱۳. (۱) واه! واه! سون کي انعام مليو. "واه! واه!" (خوشي)

(۲) افسوس! هڏو مري ويو. "افسوس!" (ڏک)

(۳) مارا! ڊيڊو وڃون. "مارا!" (عجب)

(۴) شل! مان انعام کٽان. "شل!" (خواهش يا سڌ)

(۵) ٿُو! ڌاڪ ڪٽي ٿي کٽي. "ٿو!" (نفرت يا ڌڪار)

(۶) اڙي! هيڏانهن اچ. "اڙي!" (سڏ)

هن طرح سڏ ڪرڻ توڙي دل جي جدا جدا حالت جهڙوڪ "خوشي"، "ڏک"، "عجب"، "خواهش"، ۽ "ڌڪار" وغيره ظاهر ڪرڻ لاءِ ڪي لفظ زبان سان ڳالهائجن ٿا. انهن سڀني قسمن جي لفظن کي چئبو آهي "حرف ندا". "ندا" معنيٰ سڏ يا دانهن.

"حرف ندا" اهو لفظ آهي، جو سڏ ڪرڻ يا دل جي ڪنهن حالت ظاهر ڪرڻ مهل وات مان ڪڍجي ٿو.

اشارو: جيڪي "حرف ندا" آهن، سي جملي ۾ گهڻو ڪري الڳ ڪري بيهاريا آهن، جيئن مٺي واه! واه! مار! ۽ ٻيا لفظ ڌار ڪري بيهاريا اٿون.

١٤. ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾، جيڪو جيڪو لفظ وات مان ڪڍجي ٿو، سو مٿين اٺن قسمن مان، هڪ نه ٻئي قسم جو ضرور هوندو. مطلب ته ٻوليءَ جا سڀ لفظ انهن اٺن قسمن ۾ ورهايل آهن. انهن سڀني قسمن جي لفظن کي گڏي چئبو آهي "ڳالهائڻ جا لفظ".

١٥. هر هڪ لفظ سڃاڻي، ته مٿين اٺن قسمن مان ڪهڙي قسم جو آهي، تنهن کي چئبو آهي "ترڪيب."

١٦. هيٺين جملن ۾ جيڪي لفظ ڪم آيل آهن، تن جي ترڪيب ڪريو:
(١) انگريزن، سنڌ تي ڪاهه ڪئي.
(٢) مياڻيءَ وٽ لڙائي لڳي.
(٣) مير شير محمد وڏو لشڪر آندو.
(٤) حبشي هوش محمد، تمام گهڻي بهادري ڏيکاري.
(٥) هن انگريزن جا ڪيترا ماڻهو ماريا ۽ ڦٽيا.
(٦) سڀني چيو: مار! هيءَ ڏڍو پهلوان مڙس ٿو ڏسجي.
(٧) نيٺ انگريزن ماريس، پر سندس قبر جوڙايائون.
(٨) هوش محمد جي قبر حيدرآباد واري قلعي ۾ آهي.

باب ٻيون - "جنس"

١٧. (١) مرد آيو. زال آئي.
(٢) گهوڙو ڊوڙيو. گهوڙي ڊوڙي.

مرد ۽ گهوڙو، نر آهن. زال ۽ گهوڙي، ماديون آهن. جيڪي لفظ نر جي معني ڏيکارين، تن کي "مذڪر" (نر) ۽ جيڪي ماديءَ جي معني ڏيکارين، تن کي "مونث" (مادي) چئبو آهي.

مطلب ته: اسمن جون ٻه جنسون آهن: (١) جنس مذڪر. (٢) جنس مونث.
(٣) هو آيو. هوءَ آئي.
(٤) جو آيو سو ويو. جا آئي، سا وئي.

"هو"، "جو" ۽ "سو"، جا لفظ ضمير آهن ۽ انهن جي جنس، "مذڪر" آهي. "هوءَ"، "جا" ۽ "سا" جا لفظ به ضمير آهن ۽ انهن جي جنس، "مونث" آهي. اهڙيءَ طرح، ضميرن جون به ساڳيون اهي ٻه جنسون آهن.
(٥) ڍڳولو ڀڳو. ڍڳولي ڀڳي.
(٦) شيشو ڪريو. شيشي ڪري.

ڪُتولو ۽ شيشو، جنس "مذڪر" آهن. ڪُتولي ۽ شيشي جنس "مونث" آهن. اهڙي طرح، ٻي ڄان شين جون ٻہ ساڳيون اهي ٻہ "جنسون" آهن.

اشارو: سنڌيءَ ۾ جنس، ٻہ ڄاڻ ڪانهي.

١٨. هيٺين جملن ۾ جيڪي اسم ۽ ضمير ڪم آيا آهن، تن جون جنسون ٻڌايو: (١) اڳي "مرد"، کيتي ڪندا هئا. (٢) "زالون"، گهر جي ڪرت ڪار ڪنديون هيون. (٣) "ڪنئارا"، ڳايون چارئيندا هئا. (٤) "ڏيڌون"، ڳاين ڏهڻ جو ڪم ڪنديون هيون. (٥) اڳي ائين ٻورهني جي ورچ ٿيل هئي. (٦) سڀ خوش گذاريندا هئا.

"مونث پڇاڙيون"

١٩. زال، نٿ، ۽ ڪٽ، لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ "اَ" جو آچار آهي. "اَ" پڇاڙيءَ وارا سڀ اسم، سدائين مونث آهي.

٢٠. گنگا، جمنا، بلا ۽ ڪلا، لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ "ا" جو اچار آهي. "ا" پڇاڙيءَ وارا اسم، گهڻو ڪري مونث آهن، جيڪي تہ انهيءَ پڇاڙيءَ وارا ڪي ٿورا اسم، مذڪر ہ آهن. مثلاً— راجا، لالا ۽ ديوتا.

٢١. چت، پت ۽ دل، لفظن جي پڇاڙيءَ ۾، "ِ" جو اچار آهي. "ِ" پڇاڙي وارا اسم، گهڻو ڪري مونث آهن، جاڪان تہ انهيءَ پڇاڙيءَ وارا ڪي ٿورا مذڪر، اسم بہ آهن. مثلاً— سيٺ، قيصر ۽ خضر.

٢٢. ٻيبي، گهوڙي ۽ دلي، لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ "اي" جو آچار آهي. "اي" پڇاڙيءَ وارا اسم، گهڻو ڪري مونث آهن، جاڪان تہ انهيءَ پڇاڙيءَ وارا ڪي ٿورا مذڪر، اسم بہ آهن. مثلاً— ڪُتي، حلوائي، پاڻي ۽ موتي.

اشارو: اَ، آ، اِ ۽ اي سان نڪ جو اچار بہ گڏجي ٿو.

مذڪر پڇاڙيون

٢٣. پاڻ، آٽ، نڪ ۽ چپ، لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ "ُ" جو آچار آهي. "ُ" پڇاڙيءَ وارا اسم گهڻو ڪري مذڪر آهن، جاڪان تہ انهيءَ پڇاڙيءَ وارا ٿورا اسم، مونث بہ آهن. مثلاً ماڻهو، ڏند ۽ وڄ.

٢٤. گوپؤ، واڌؤ، واڳهؤ، ۽ ڪدؤ، لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ "ؤ" جو آچار آهي. "اؤ" پڇاڙيءَ وارا اسم، گهڻو ڪري مذڪر آهن، جاڪان تہ انهيءَ پڇاڙيءَ وارا ڪي ٿورا اسم، مونث بہ آهن. مثلاً "ڪنؤ" ۽ "وهؤ" معني "زال" يا "نين".

٢٥. جمعو، گوبندو، کهڙو ۽ ڏلو، لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ "او" جو آچار آهي. "او" پڇاڙيءَ وارا سڀ لفظ، مذڪر آهن.

اشارو: سينهن، وڇؤن ۽ هنداڻو. اهڙيءَ طرح، ڪن لفظن ۾ "ُ" "اُو" ۽ "او" سان، نڪ جو آچار بہ گڏجي ٿو.

اسمن جي جنس پروڙڻ جون واٽون.

٢٦. ٻاني ڪارو آهي. ڪڇني ڪاري آهي. اهڙيءَ طرح، صفت لاڳو ڪرڻ مان، اسمن جي جنس معلوم ڪري سگهجي ٿي. پر سنڌي ٻوليءَ جي سچي ٻجي خوبي* هيءَ آهي ته اسمن جي پڇاڙين مان، جنس جي پروڙ پوي ٿي. اهي پڇاڙيون جملي ست آهن، جن جو ذڪر، مٿي ڪيو ويو آهي.

”ا، آ، ا، اي“ (مونث)- ”ُ، اؤ ۽ او“ (مذڪر) انهن مان ”آ“، پڇاڙيءَ وارا سڀ اسم، سدائين مونث آهن ۽ ”او“ پڇاڙيءَ وارا سڀ اسم، سدائين مذڪر آهن، باقي ”آ، اِي ۽ ا“ پڇاڙين وارا گهڻو ڪري مونث ۽ اُ ۽ آو پڇاڙين وارا گهڻو ڪري مذڪر آهن.

مذڪر مان، مونث جوڙڻ جون واٽون.

٢٧. گهوڙو، مونث گهوڙي. ڪتولو، مونث ڪتولي.

”گهوڙو“ ۽ ”ڪتولو“ لفظن مان، پڇاڙيءَ وارو ”او“ جو اچار ڪڍي، ”اي“ پڇاڙيءَ ۾ گڏجي ٿي.

(الف) ڇڪرو، ان جو مونث ڇوڪري يا ڇوڪر. اهڙيءَ طرح، ڪن حالتن ۾ ”اي“ بدران ”ا“ پڇاڙي به ڪم اچي ٿي. آٽ، ان جو مونث آٽ ۽ گڏهه، ان جو مونث گڏهه.

مطلب ته جن مذڪر اسمن جي پڇاڙيءَ ۾ ”اُ“ اچي ٿو، تن جي مونث جوڙڻ لاءِ ”اُ“ ڪڍي، اڪثر ”ا“ پڇاڙي گڏبي آهي.

(ب) لالا، پيشوا، هاٿي، هندو ۽ ٻين اهڙن مذڪر اسمن جي پڇاڙيءَ، مونث پڇاڙي ”اي“ گڏڻ ٿي مشڪل آهي، تنهنڪري اهڙن ڪيترن لفظن مان مونث لفظ جوڙي نٿو سگهجي، پر ڪن مان هيٺينءَ ريت جڙي ٿو:

هاٿي، ان جو مونث: هاٿياڻي- هاٿڻي- هاٿڻ. هندو، ان جو مونث: هندواڻي- هندواڻي- هندڻي- هندڻ.

ڪيترن ”او“ ۽ ”اُ“، پڇاڙين وارن مذڪر اسمن جو مونث به انهيءَ نموني جڙيل آهي. مثلاً: ماڙيڇو، ان جو مونث: ماڙيڇاڻي- ماڙيڇڻي- ماڙيڇڻ.

ٻروچ، ان جو مونث: ٻروچاڻي- ٻروچڻي- ٻروچڻ. ڏير، ان جو مونث: ڏيراڻي. شينهن، ان جو مونث: شينهڻ.

مطلب ته، عام قاعدو هي آهي، ته مذڪر مان مونث جوڙڻ لاءِ، ”اي“ پڇاڙي گڏبي آهي، جنهن جو گهٽيل اچار ”ا“ آهي. ڪيترين حالتن ۾، مونث پڇاڙي

* انگريزي ٻوليءَ ۾ اها خوبي ڪانهي.

"اِي" جي اڳيان، "آڻ" وجهبي، "آڻِي" پڇاڙي ٺاهبي آهي، جنهن جو اُچار گهٽائي آڻِ - اڻِ به ڪبو آهي.

(ث) عام طرح، مذڪر مان مونث جوڙبو آهي، پر ڪن ٿورين حالتن ۾، مونث مان مذڪر لفظ ٺهيا آهن.

مثلاً: ناني - نانو، ماسي - ماسڙ، پڦي - پڦڙ ۽ رن - رنڙ.

٢٨. ڪانءُ - ڪانويلي، گدڙ - گداڙي ۽ ٻگهڙ - ٻگهياڙي. اهڙيءَ طرح، ڪن لفظن جو مونث بيقاعدي ٺهيل آهي.

اشارو: هنن بيقاعدي ٺهيل مونث لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ به "اِي" جو اُچار آهي، تنهنڪري ڄاڻڻ گهرجي ته سنڌيءَ ۾ مونث پڇاڙي "اِي"، بلڪل عام آهي.

اشارو ٢: ڪو مرد - ڪا زال ۽ سو ماڻهو - سا زال. اهڙيءَ طرح، مونث پڇاڙي "آ"، ڪن ضميرن ۾ ڪم اچي ٿي.

٢٩. ڪن مذڪر اسمن لاءِ نرالا مونث لفظ ٺهرايل آهن. مثلاً:

مذڪر	مونث	مذڪر	مونث
ابو	امان	پتا	ماتا
ڀاءُ	ڀيڻ	پٽ	ڌيءُ
پيءُ	ماءُ	ڏاند	ڳانءِ يا ڳئون
ڏاگهو	ڏاچي	راجا	راڻي
سانُهن	مينهن	سهرو	سس
ڪونهون يا ڀاڏو	وڇ	ڳوروپٽ	ڳورنهاري
گهٽو	رڍ	ڪهوٽ	ڪنوار
مڙس	جوءِ	مرد	زال
مور	ڍيل	ميان	بيبي
نَر	مادي	—	—

اشارو: ڪن اسمن جو مونث، ڪونه جڙندو آهي.

مثلاً: ڏڏ، نارو، پونر، چيلانو، ڪانڌ يعني مڙس ۽ پيا.

باب چوٿون - "عدد"

٣٠. (١) گهوڙو ڊوڙيو يعني هڪ گهوڙو ڊوڙيو.
(٢) گهوڙا ڊوڙيا يعني ٻه يا گهڻا گهوڙا ڊوڙيا.

پوئين مثال ۾ "گهوڙو" جو اُچار ڦيرائي "گهوڙا" ڪيو اٿئون ۽ ڇاڪاڻ ته گهوڙن جو عدد هڪ کان وڌيڪ آهي. "هڪ" کي "واحد" چئبو آهي. "واحد"

معنيٰ هڪ. هڪ ڪان وڌيڪ، يعني ٻن يا گهڻن کي "جمع" چئبو آهي. جمع معنيٰ گهڻا: "گهوڙو"، عدد واحد آهي. "گهوڙا" عدد جمع آهي.

ٻيا مثال: (٣) هڪ مائي آئي (٤) چار مايون آيون.
"مائي"، عدد واحد آهي. "مايون" عدد جمع آهي.
(٥) هڪ دلو ڀڳو. پنج دلا ڀڳا. "دلو"، عدد آهي. "دلا"، عدد جمع آهي.
اهڙيءَ طرح، بيجان شين جا به اهي ساڳيا عدد ڄاڻبا آهن.

٣١. هيٺين مثالن مان اسم چونڊيو ۽ ٻڌايو ته انهن جو عدد واحد آهي يا جمع؟

(١) اُتي جي ويجهو مڪليءَ نالي هڪ ٽڪري آهي.
(٢) اُتي ڪيتريون مهڙيون قبرون آهن.
(٣) ٽڪريءَ جي پرسان هڪ ڪوهه آهي.
(٤) اهو ڪوهه، اهڙيءَ ريت ٺهيل آهي، جو ماڻهو، ان ۾ اندر وڃي مجلسون ڪندا آهن.
(٥) هيٺ وڃڻ لاءِ ڏاڪڻ ٺهيل آهي.
(٦) برسات ۾ اهو ڪوهه، پاڻيءَ سان ڀرجي ويندو آهي.

واحد مان، جمع جوڙڻ جون واٽون

٣٢. مونث اسمن جو جمع.

(الف) ڪٽ، جمع ڪٽون. ٻلا، جمع ٻلائون. ڀت، جمع ڀتيون. راڻي، جمع راڻيون ۽ وڃ، جمع وڃون. مطلب ته اَ، آ، اِ، اي ۽ اُ، پڇاڙين وارن مونث اسمن جو جمع، اون پڇاڙيءَ گڏڻ سان ٺهي ٿو.

اشارو: ماءُ، جمع مائون، مائر، يا مائرون.
ڌيءُ، جمع ڌيئون، ڌيئر، يا ڌيئرون.
ڀيڻ، جمع ڀيڻون، ڀينر، يا ڀينرون.
اهڙيءَ طرح ڪي ٿورا بيقاعدي ٺهيل لفظ آهن.

(ب) ٻوهٽو، گهٽو يا گهڙون، لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ اڳيئي "اُو" (اون) جو آچار آهي. اهڙن لفظن مٿيان جمع واري "اون" پڇاڙي گڏبي ته آچار ساڳيو "اون" قائم رهندو، تنهنڪري چئبو ته اهڙا اسم، واحد توڙي جمع ۾ هڪ جهڙا آهن.

٣٣. مذڪر اسمن جو جمع

(الف) گدا، پيشوا، خضر، ڪيهر، حلوائي، ڏوڏي ۽ ٻيا اهڙا مذڪر اسم، جن جي پڇاڙيءَ ۾ آ، ا، يا ۽ اي آهي، تن جو جمع، اڪثر ٿو جوڙي ۾ راجا جو

جمع راجائون ۽ سيٺ جو جمع سيٺيون ٿيندا آهن. اهڙيءَ طرح، مونث لفظن وانگر، ”آون“ پڇاڙيءَ گڏڻ سان انهن جو جمع ٺهي ٿو.

اشارو: سيٺ + آون = سيٺيون. ”يہ“ جو آواز پاڻمرادو پيدا ٿئي ٿو.

(ب) واڳيئو، ڪدو، ماڻهو، وڇون ۽ ٻيا لفظ جن جي پڇاڙيءَ ۾ ”او“ (آون) جو آواز آهي، تن جو جمع ڪونہ جڙندو آهي. اهي واحد توڙي جمع ۾ هڪ جهڙا آهن.

(پ) اٺُ، جمع اٺَ ۽ گڏهہ، جمع گڏهہ؛ ٻڪرُ، جمع ٻڪرَ يا ٻڪرا. مطلب تہ ”اُ“ پڇاڙيءَ وارن مذڪر اسمن جو جمع، عام طرح ”آ“ پڇاڙيءَ ۾ گڏڻ سان ٺهي ٿو؛ پر ڪن حالتن ۾ ”آ“ بدران ”اَ“ پڇاڙي بہ ڪم اچي ٿي.

(ٻ) گهوڙو، جمع گهوڙا ۽ ڪتو، جمع ڪتا. اهڙيءَ طرح، جن اسمن جي پڇاڙيءَ ۾ ”او“ اچي ٿو، تن جي جمع جوڙڻ لاءِ، ”او“ ڪڍي، ”آ“ پڇاڙي گڏجي ٿي.

٣٤. هندو، جمع هندوئو! يعني اي هندو لوڪو! ماءُ، جمع مائرو! يعني اي مائرون يا ماتائون!

اهڙيءَ طرح مذڪر توڙي مونث جي پٺيان، ”او“ پڇاڙي گڏبي تہ اهڙا جمع اسم، سڏ ڪرڻ لاءِ ڪم ايندا.

اشارو: آڏيسر، آيئون، آوسان، ٻيون، ڪيئون، ۽ ٻيا ڪي لفظ، هميشہ جمع ۾ ڪم ايندا آهن.

حاصل مطلب

٣٥. سنڌيءَ ۾ جمع واريون پڇاڙيون جملي ٽي آهن:

(١) ”آون“ پڇاڙي: ڪٽ – ڪٽون، ٻلا – ٻلائون ۽ ڪنڌ – ڪنڌون. اهڙيءَ طرح مونث اسمن جو جمع، عام طرح، ”آون“ پڇاڙيءَ گڏڻ سان ٺهي ٿو. راجا – راجائون ۽ سيٺ – سيٺيون. اهڙيءَ طرح انهن پڇاڙين وارن، ٿورن مذڪر اسمن جو جمع بہ ”آون“ پڇاڙيءَ گڏڻ سان ٺهي ٿو.

(٢) مذڪر پڇاڙي ”آ“، جنهن جو گهڻيل آواز ”آ“ مثلاً: ڇوڪرو، جمع ڇوڪرا يا ڇوڪرَ. گڏهہ، جمع گڏهہ.

(٣) ”او“ پڇاڙي، جا مذڪر توڙي مونث اسمن جي پٺيان گڏبي، تہ آهي سڏ ڪرڻ لاءِ ڪم ايندا. مثلاً: ڀينرو! ڀائرو! دوستو! ۽ ٻيا.

باب پنجون-"حالت"

(١) حالت فاعلي.

٣٦. (١) سج اڀريو. هتي فعل آهي "اڀريو"، جو اسم، "سج" بابت ڪجھ چئي ٿو.

(٢) هُو آيو. هتي فعل آهي "آيو"، جو ضمير، "هُو" بابت ڪجھ چئي ٿو.

اسين سکيا آهيون تہ "فعل" اهو لفظ آهي، جنهن مان 'هڻڻ'، 'ڪرڻ'، 'سهڻ' يا ڪنهن ٻي ڪنهن 'ڪم ٿيڻ' جي معنيٰ نڪري ٿي. جنهن ماڻهوءَ يا شئي وغيره بابت ڪو بہ فعل، انهن ٽن ڳالهين مان ڪابہ ڳالهہ ڄاڻائي، تنهن کي "فاعل" چئجي ٿو، ۽ ان جي حالت "فاعلي" چئجي ٿي. ٿورن لفظن ۾ چئبو تہ:

اهو اسم يا ضمير، جنهن بابت فعل جي وسيلي ڪا ڳالهہ ڪجي ٿي، ان کي 'فاعل' چئبو آهي، ۽ ان جي حالت 'فاعلي' چئجي ٿي.

٣٧. هيٺين جملن ۾، جن اسمن يا ضميرن جي حالت فاعلي هجي، سي چونڊيو: (١) استاد آيو. (٢) ڇوڪرا اٿي بيٺا. (٣) سڀني سلام ڪيو. (٤) ٻار پڙهڻ لڳا. (٥) گھنڊ لڳو. (٦) موڪل ملي.

اشارو: ڇوڪرا! خط لک. هتي "ڇوڪرو" لفظ جو آڇار ڦيرائي ڪجي ٿو "ڇوڪرا" جو لفظ، سڏ ڪرڻ لاءِ ڪم آيو آهي. جملي ۾، جو اسم، سڏ ڪرڻ لاءِ ڪم اچي، تنهن جي حالت کي "ندا" چوندا آهن. ندا معنيٰ سڏ. حالت ندا، سچ پچ تہ حالت 'فاعليءَ' جو هڪ نرالو قسم آهي، تنهنڪري ڪن صاحبن جو رايو آهي تہ هتي "ڇوڪرا" لفظ کي "ندا جو فاعل يا اسم" Nominative Address سڏجي. ڪن جو وري رايو آهي تہ جنهن صورت ۾ "ڇوڪرو" جو آڇار ڦري ڇوڪرا يا ڇوڪر ٿئي ٿو، تنهن صورت ۾ حالت ندا هڪ ڌار حالت ليکجي.

(٢) حالت مفعولي

٣٨. (١) ڪتي ڏوڙي ٿو. هتي فعل، "ڏوڙي ٿو" اسم، "ڪتيءَ" بابت ڪجھ چئي ٿو، تنهنڪري "ڪتي" فاعل آهي. هيءُ جملو، پنهنجيءَ جاءِ تي پُورو آهي يعني اُن منجهان مطلب نڪري ٿو، پر اها سڌ ڪانہ ٿي پوي تہ ڪتي ڇا ٿو ڏوڙي؟ جيڪڏهن چئبو تہ "ڪتي چادر ڏوڙي ٿو" تہ پوءِ بلڪل پورو مطلب سمجھڻ ۾ ايندو. هتي فاعل آهي "ڪتي" ۽ جنهن شيءِ تي هن جي ڪم (ڏوڙڻ) جو اثر ٿئي ٿو، سا آهي "چادر".

(٢) هتي لڏون رکيو هو، گوپال آهو ڪاڍو.

هتي "اهو" لفظ ضمير آهي، ڇاڪاڻ ته اسم "لڏون" بدران ڪم آيو آهي. مٿين جملي جي ٻنهي لفظن ۾ "گوپال" آهي فاعل ۽ هن جي ڪم (کائڻ) جو اثر جنهن شيء تي ٿئي ٿو، سا آهي "اهو" (لڏون).

اهو اسم يا ضمير، جنهن تي فعل وارو ڪم يا ڪم جو اثر ٿئي، تنهن کي چئبو آهي "مفعول" ۽ ان جي حالت مفعولي چئجي ٿي.

مفعول معنيٰ، جنهن تي ڪو ڪم ٿئي.

٣٩. هيٺين جملن مان مفعول چونڊيو:

(١) نوڪر ميز ڇنڊي. (٢) مون گل سنگهيو.
(٣) توں خط لک. (٤) احمد راندڪا ڳڌا.
(٥) گوبند ڪتاب پڙهي ٿو. (٦) گلاب ماني کاڌي.

جملي ۾ جو اسم يا ضمير، 'مفعول' آهي، تنهن جي حالت 'مفعول' چئجي ٿي.

(٣) حالت جري

٤٠. (١) "گوپال، راند تان موٽيو". هتي "راند" لفظ جي پٺيان "تان" حرف جر آيو آهي، جو گوپال جو "راند" سان، توڙي موٽڻ جي ڳالهه سان واسطو يا لاڳاپو ڏيکاري ٿو، تنهنڪري "راند" جي حالت جري چئبي.

(٢) "گوبند، هن کان ڊڄي ٿو". هتي "هن"، ضمير جي پٺيان "کان" حرف جر آيو آهي ۽ "هن" جو "گوبند" سان توڙي ڊڄڻ جي ڳالهه سان لاڳاپو ڏيکاري ٿو، تنهنڪري "هن" جي حالت جري چئبي.

(٣) "احمد جو خط آيو". هتي "احمد" جي پٺيان "جو" حرف ڪم آيو آهي ۽ ان جو "خط" سان لاڳاپو ڏيکاري ٿو، جنهنڪري خبر پوي ٿي ته جيڪو خط آيو، سو احمد جو هو. هتي "احمد" جي حالت جري چئبي.

اشارو: 'جو'، 'سندو' ۽ 'وارو' لفظ، اضافت جي معنيٰ ڏيکارين ٿا ۽ اهي، جن اسمن يا ضميرن جي پٺيان اچن ٿا تن جي حالت 'اضافت' آهي، ۽ جا مالڪي، مالڪي يا ٻي نسبت ڏيکاري ٿي. هلندڙ رواج موجب حالت 'اضافت' کي حالت 'جريء' ۾ ڳڻي ڇڏيو اٿن. ڪن صاحبن جو رايو آهي ته حالت اضافت ڌار حالت ليکڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته اها فقط ٻن اسمن جي پاڻ ۾ مالڪي يا لاڳاپو ڏيکاري ٿي.

جنهن اسم يا ضمير جي پٺيان حرف جر اچي ۽ ان جو جملي جي ٻين لفظن سان لاڳاپو ڏيکاري، تنهن اسم يا ضمير جي حالت جري چئبي.

٤١. هيٺين جملن ۾، جن اسمن يا ضميرن جي حالت جري هجي، سي چونڊيو:

(١) ٻوٻڪن ۾ غاليچا ڦهندا آهن.
(٢) ڏٿي جون لونگيون سٺيون آهن.
(٣) اسان ھالن مان ھندورو گهرايو.
(٤) اسان سڀني کي ديسي ھنرن کي زور وٺائڻ گهرجي.

(٤) حالت جري

٤٢. (١) نوڪر ڳوٺان (ڳوٺئون) آيو.

ڳوٺان يا ڳوٺئون معني، ڳوٺ مان يا ڳوٺ کان (حالت جري)، هتي ڪوبہ حرف جر ڪم نہ آيو آهي، تہ بہ ''ڳوٺ'' لفظ جي حالت جري آهي، سبب ''آن''۔ ''اون'' پڇاڙيءَ جي، جا حرف جر جو ڪم ڏئي ٿي.

(٢) نوڪر ڳوٺ ويو. ''ڳوٺِ'' معني ڳوٺ ۾ يا ڳوٺ ڏي. هتي بہ ''ڳوٺ'' لفظ جي حالت جري آهي، سبب (ـِ) يعني ''اِ'' پڇاڙيءَ جي، جا حرف جر جو ڪم ڏئي ٿي.

(٣) ''پار ڪنڌان ڪريو''. ھن جي بدران چئبو تہ ''پار ڪنڌ تان ڪريو.''
(٤) ''پار ڪنڌِ ڪريو''، بدران چئبو ''پار ڪنڌ تي ڪريو''.

مطلب تہ سنڌيءَ ۾ حالت جريءَ جي معني ظاهر ڪرڻ لاءِ آن (اون) ۽ ''اِ'' پڇاڙيون مقرر ٿيل آهن، جي 'حرف جر' جو ڪم ڏين ٿيون. پر اهي پڇاڙيون، سڀ ڪنهن اسم يا ضمير جي پڇاڙيءَ تہ گڏيون آهن، تنهنڪري انهن جي بدران عام طرح حرف جر ڪم آڻجن ٿا.

٤٣. هيٺين جملن مان اهڙا اسم چونڊيو، جن ۾ حالت جريءَ واريون مقرر ٿيل پڇاڙيون گڏيل هجن:

(١) مان هيٺئر 'گهران' ٿو اچان.
(٢) اهو ڪم رڳو تنهنجي 'هٿان' ٿيندو.
(٣) منهنجي 'واتان' هڪڙو حرف بہ ڪونہ نڪتو.
(٤) مان 'وسئون' ڪين گهٽائيندس.
(٥) چوڪرو گهر ويو.
(٦) مون کي اها ڳالهہ من نڪا چٽ ڏٺي.

دؤر

٤٤. اسمن ۽ ضميرن جون حالتون، هيٺينءَ ريت معلوم ڪيون آهن:

(١) جملي ۾، جنهن اسم يا ضمير بابت، فعل ڪجهہ چوي يعني هئڻ، ڪرڻ يا سهڻ مان ڪا ڳالهہ ڄاڻائي، تنهن کي ''فاعل'' چئجي ٿو ۽ ان جي حالت ''فاعلي'' چئجي ٿي.

(٢) جملي ۾ جنهن اسم يا ضمير تي، فعل واري ڪم جو اثر ٿئي، تنهن کي "مفعول" چئجي ٿو ۽ ان جي حالت "مفعولي" چئجي ٿي.

(٣) جنهن اسم يا ضمير جي پٺيان، ڪو به حرف جر اچي ۽ ان جو جملي جي ٻين لفظن سان لاڳاپو ڏيکاري، يا اڻڌي لاڳاپي ڏيکارڻ لاءِ حرف جر بدران ڪا مقرر ٽيل پڇاڙي ڪم اچي، ته ان اسم يا ضمير جي حالت "جري" چئبي.

٤٥. اسم يا ضمير جو، جملي ۾، ٻين لفظن سان جيڪو لاڳاپو آهي، يا انهيءَ لاڳاپي ڏيکارڻ لاءِ جيڪا* ڦيرڦار، آن اسم يا ضمير جي صورت ۾ ٿئي ٿي، تنهن کي "اسم يا ضمير" جي حالت چئجي ٿي.

باب ڇهون-"اِسمن جو ڦيرو"

٤٦.

واحد	جمع
فاعلي- ڇوڪرو اچي ٿو	ڇوڪرا اچن ٿا
مفعولي- ڇوڪرو بچاءِ	ڇوڪرا بچايو
جري- ڇوڪري کي سڏ	ڇوڪرن کي سڏيو
ڇوڪري سان وڃ	ڇوڪرن سان وڃو
ڇوڪري کان پاسي ٿي	ڇوڪرن کان پاسي ٿيو

٤٧.

واحد	جمع
فاعلي- ڇوڪري اچي ٿي	ڇوڪريون اچن ٿيون
مفعولي- ڇوڪري بچاءِ	ڇوڪريون بچايو
جري- ڇوڪريءَ کي سڏ	ڇوڪرين کي سڏيو
ڇوڪريءَ سان وڃ	ڇوڪرين سان وڃو
ڇوڪريءَ کان پاسي ٿي	ڇوڪرين کان پاسي ٿيو

٤٨. اسم کي ٽنهي حالتن ۾، واحد توڙي جمع ۽ مذڪر توڙي مونث جي صورتن ۾ ڦيرائڻ کي "اسم جو ڦيرو" چئجي.

٤٩. "ڇوڪرو" لفظ جو ڦيرو، جو مٿي ڪيو ويو آهي، تنهن مان ڏسڻ ۾ ايندو ته پڇاڙيءَ ۾ چئون ٿا ڇوڪرو، جمع ڇوڪرا. جڏهن ڪو به حرف جر انهن لفظن جي پٺيان ڪم آڻيون ٿا، تڏهن "ڇوڪرو" جو آخر ڦيرائي ڪريون ٿا "ڇوڪري" ۽ جمع چئون ٿا "ڇوڪرن".

(*) ڪي لفظ پٺيان "آ" جو آخر آهي، سو ڪڏهن آن (آون) يا "ا" پڇاڙي ڪاڍي، ڪي لا با ڪي لفظ ناهن ٿا. انهن ڦيرڦار حالت ڏيکاري ٿي.

ساڳيءَ طرح "ڇوڪري" جمع "ڇوڪريون"، پر حرف جر ڪم آڻڻ کان پوءِ اچار ڦيرائي ڪريون ٿا "ڇوڪريءَ" جمع "ڇوڪرين".

هنن لفظن جي اها صورت ڪنهن حرف جر گڏڻ کان پوءِ ساڳي رهي ٿي، تنهنڪري هن کي "عام صورت" چئجي ٿو. هاڻ چٽيو ته سڀني اسمن جو ڦيرو هن طرح ٿيندو آهي:

(١) واحد	جمع
فاعلي – ڇوڪرو	ڇوڪرا
عام صورت – ڇوڪري	ڇوڪرن

(٢) واحد	جمع
فاعلي – ڇوڪري	ڇوڪريون
عام صورت – ڇوڪريءَ	ڇوڪرين

٥٠ – واحد	جمع
فاعلي – ڪُتُ پڳي	ڪُتن پڳيون
مفعولي – ڪُتُ وڃاءِ	ڪُتن وڃايو
جري – ڪُتَ تي ويھ	ڪُتن تي ويھو
ڪُتَ کي چور	ڪُتن کي چوريو
ڪُتَ جو پائو پڳو	ڪُتن جا پاوا پڳا

هتي "ڪُتَ" لفظ جو اچار، سڀني حالتن ۾ ساڳيو رهيو آهي، تنهنڪري اهاڻي نهيءَ لفظ جي "عام صورت" چئبي.

٥١. عام صورت سمجهڻ لاءِ ڪي مثال وٺو.

مثلاً: راجا، سيٺ، آڪ ۽ واڳهو. هاڻ هنن لفظن جي پٺيان ڪهڙو به حرف جر ڪم آڻيو:

راجا کي سلام ڪر.	سيٺ کي سڏ ڪر.
آڪ کي هڪل.	واڳهوءَ کان پاسي ٿيءُ.

هتي "آڪ" جو اچار ڦري ٿيو آهي "آڪَ" ۽ "واڳهو" جو "واڳهوءَ". اهڙ انهن لفظن جي "عام صورت" چئبي. "راجا" ۽ "سيٺ" لفظن جي پٺيان حرف جر ڪم آڻڻ ڪري، انهن لفظن جي صورت ۾ ڪابه ڦيرڦار ڪانه ٿي ٿئي، تنهنڪري اها ئي سندين عام صورت چئبي.

٥٢. اسم جي اها صورت، جا سڀني حالتن ۾، يا هر ڪنهن حرف جر جي پٺيان اچڻ کان پوءِ ساڳي رهي، تنهن کي "عام صورت" چئجي ٿو.

حاصل مطلب

٥٣. (١) سنڌيءَ ۾، ڪن اسمن جي صورت، عدد واحد ۾، هڪ ڦيرو کائي ٿي. مثلاً: ”ڇوڪرو“ جو آڇار ڦري ٿئي ٿو ”ڇوڪري“. ”اٺ“ جو ”اٺ“ ۽ ”واڳهه“ جو ”واڳهڻ“.

(٢) ڪن اسمن جي صورت، عدد واحد ۾، اهو هڪ ڦيرو به نٿي کائي. مثلاً: ڪٽ، راڄا ۽ سيٺ لفظن جو آڇار، سڀني حالتن ۾ ساڳيو رهي ٿو.

(٣) ڇوڪرو جمع ڇوڪرا، پر عام صورت، جمع ڇوڪرن. ڇوڪري جمع ڇوڪريون. پر عام صورت، جمع ڇوڪرين. ڪٽ جمع ڪٽون، پر عام صورت، جمع ڪٽن.

اهڙيءَ طرح، عام صورت جمع ۾ سڀ اسم، ڇا مذڪر ڇا مونث، ”آن“، ”ان“ يا ”ان“ پڇاڙي وٺن ٿا.

ٻاڳو ڀڱو
باب ستون-”اسمن جا قسم“
اسم خاص ۽ اسم عام

٥٤. (١) اڪبر بادشاهه سنڌ ۾ ڄائو هو.

”اڪبر“ هڪ بادشاهه جو نالو آهي. ڪنهن به بادشاهه کي ”بادشاهه“ ڪوٺي سگهبو، پر سڀڪنهن بادشاهه کي ”اڪبر“ نه ڪوٺبو، ڇاڪاڻ ته ”اڪبر“ خاص ڪنهن هڪ بادشاهه جو نالو آهي.

”سنڌ“ هڪ پرڳڻي جو نالو آهي. ڪنهن به پرڳڻي کي ”پرڳڻو“ ڪوٺبو، پر سڀڪنهن پرڳڻي کي ”سنڌ“ نه ڪوٺبو، ڇاڪان ته اهو نالو خاص ڪنهن هڪ پرڳڻي تي رکيل آهي.

(٢) حضرت عليءَ جي خچر جو نالو دلدل هو.

ڪنهن به خچر کي ”خچر“ ڪوٺبو، پر سڀڪنهن خچر کي ”دلدل“ نه ڪوٺبو، ڇاڪاڻ ته اهو نالو خاص ڪنهن هڪ خچر تي رکيل آهي.

(٣) هو ”گلشڪر“ پڙهي ٿو.

”گلشڪر“ هڪ ڪتاب جو نالو آهي. سڀڪنهن ڪتاب کي ”ڪتاب“ ڪوٺبو، پر سڀڪنهن ڪتاب کي گلشڪر نه ڪوٺبو، ڇاڪاڻ ته اهو نالو، خاص ڪنهن هڪ ڪتاب تي رکيل آهي.

هنن مثالن مان ڏسڻ ۾ ايندو ته ڪي نالا خاص ۽ ڪي عام آهن. مٿين مثالن مان ٻنهي قسمن جا نالا ڌار ڪري هيٺ ڏيکارجن ٿا:

خاص نالو	عام نالو
اڪبر	باد شاهه
سنڌ	پرڳڻو
دلدل	خچر
گلشڪر	ڪتاب

۵۵. اهو لفظ، جو ڪنهن ماڻهوءَ يا ٻئي جاندار يا بيجان شئي يا مڪان جو خاص طرح ٺهرايل نالو هجي، تنهن کي ”اسم خاص“ چئجي ٿو.

۵٦. اهو نالو جو هڪڙي قسم جي جاندار يا بيجان شين لاءِ هڪ جهڙو هجي، يا هر هڪ سان لاڳو ٿي سگهي، تنهن کي ”اسم عام“ چئجي ٿو.

۵۷. هيٺين جملن مان اسم خاص ۽ اسم عام چونڊيو:

(۱) حيدرآباد کي اڳي نيرن ڪوٽ چوندا هئا.
(۲) جيڪب آباد جو اصلوڪو نالو خان ڳڙهه آهي.
(۳) بدين جو شهر اصل ساٺول پور سڏبو هو.
(۴) ٿرپارڪر جي پاسي اڳي سمنڊ هو، جنهن جو منهن ڪڇ جي رڻ ڏي هو.
(۵) ڦرتيءَ ڏينهن ڪري حالتون ڦري ويون.
(٦) سمنڊ جي نشاني هالوڪيون ٿر جون ڀٽون آهن.

اسم ذات

۵۸. (۱) اڇاڻ، ساوڪ، ڀلائي ۽ صفائي خاصيتن جا نالا آهن.
(۲) ڪل، چرچو، ويڙهه ۽ جنگ، ڪمن جا نالا آهن.
(۳) ٻالاپڻ، جواني، جهنگلپڻو ۽ ڀانهپ، حالتن جا نالا آهن.
انهن ٽنهي قسمن جي نالن کي گڏي ”اسم ذات“ چئبو آهي،
ڪنهن خاصيت، ڪم يا حالت جي نالي کي ”اسم ذات“ چئبو آهي.

۵۹. هيٺين جملن مان اسم ذات چونڊيو:

(۱) سچ هڪ وڏو گڻ آهي. (۲) نئڙت سيکُ. (۳) رحم ۾ ٻيڻي برڪت آهي.
(۴) غريبن تي قياس ڪر. (۵) آپ ۾ ڳاڙهاڻ ڏس. (٦) ڏاڍيءَ جي وڏائي ڳاءِ.
(۷) پڙهڻ، ترڻ، تير هڻڻ، چوٽين سواري، ننڍي هوندي جو نه سکي، وڏي خواريءَ

اشارو: پنچات، سپاه، فوج، لشڪر، ڌڻ ۽ ٻيا اهڙا لفظ، جي ڪنهن ميڙ جي معنيٰ ڏيکارين ٿا، سي اسم جمع Collective Noun آهن، پر اهي سنڌي گرامر موجب ”اسم عام ڪري ليکيا آهن.

چانور، اٽو، سون ۽ لوهه، اسم جنس Material Noun آهن، پر اهي به "اسم عام" ليکجن ٿا.

"صفاتي ۽ ذاتي اسمن جو فرق"

٦٠- اسم خاص ۽ اسم عام، انهن ٻنهي کي گڏي "صفاتي اسم" Concrete Noun چئبو آهي. اهي اکين سان ڏسي سگهجن ٿا ۽ انهن کي هٿ لائي سگهجي ٿو. مثلاً: برف اهڙي شيء آهي جا اکين سان ڏسبي ۽ هٿ ۾ کڻي سگهجي ٿي. اهڙيءَ طرح جيڪي صفاتي اسم (خاص ۽ عام) آهن تن سڀني کي جسم آهي، تنهنڪري اهي، ظاهري حواسن (ڪن، هٿ، اک، چپ ۽ نڪ) سان معلوم ڏسي سگهن ٿا. ڪنهن ماڻهوءَ ۾ جيڪڏهن سياڻپ هوندي ته "سياڻپ" اهڙي شيء نه آهي جا هٿ ۾ کڻي يا چپ سان چکي سگهجي. ساڳيءَ طرح، برف جي اڇاڻ، ٿڌاڻ ۽ لساڻ يا لسائي اهڙيون شيون نه آهن، جي برف کان ڌار ڪري، هٿ ۾ کڻي سگهجن. انهن بابت رڳو دل ۾ ويچار ڪري چئجي ٿو ته برف ۾ هي هي خاصيتون آهن. هاڻ چڱيءَ طرح سمجهڻ ۾ ايندو ته صفاتي ۽ ذاتي اسمن جي وچ ۾ هيءُ تفاوت آهي :

جيڪي صفاتي اسم (خاص ۽ عام) آهن، تن سڀني کي جسم آهي، تنهنڪري اهي ظاهري حواسن سان معلوم ڪري سگهجن ٿا. جيڪي ذاتي اسم آهن سي فقط خاصيتن، ڪمن ۽ حالتن جا نالا آهن. انهن کي جسم ڪونهي، تنهنڪري انهن جو رڳو پنهنجي من يا دل ۾ ويچار ڪجي ٿو.

باب اٺون- ضميرن جا قسم

(١) "ضمير خالص"

٦١- (١) آءٌ اڄان ٿو، مان وڃان ٿو. مون ڪاڏو.

(٢) تون آچ. تو ڇا چيو؟

گلاب کي سڏيم، پر هو هليو ويو.

جڏهن ڪو ماڻهو پنهنجي ڪا ڳالهه ڪندو آهي، تڏهن پنهنجي نالي ڪنهن بدران "آءٌ"، "مان" يا "مٿوز" لفظ ڪم آڻيندو آهي. اهي لفظ ضمير آهن، ڇاڪاڻ ته ڳالهه ڪندڙ ماڻهوءَ جي نالي بدران ڪم اچن ٿا. اهڙن ضميرن کي "ضمير متڪلم چئبو آهي. "متڪلم" معنى، جنهن جي وات مان ڪلام نڪري يعني جو ڳالهائي. آءٌ، مان، مون ۽ اسين "ضمير متڪلم" جا مثال آهن!

حاضر ماڻهو، جنهن سان ڳالهائبو آهي، تنهن جي نالي بدران ”تون“ يا ”تو“ لفظ ڪم آڻبو آهي، تنهنڪري اهي لفظ به ضمير آهن. اهڙن ضميرن کي ”ضمير حاضر“ چئبو آهي، ڇاڪاڻ ته جنهن سان ڳالهائبو آهي، سو ضرور اکين اڳيان حاضر هوندو آهي. تون، تو، توهين ۽ اوهين، ”ضمير حاضر“ جا مثال آهن.

مٿين ٽئين جملي ۾ ”گلاب“، جنهن جي ڳالهه ڪجي ٿي، تنهن جي نالي بدران ”هُو“ لفظ ڪم آندو اٿون، تنهنڪري ”هُو“ لفظ ضمير آهي. اهڙن ضميرن کي ”ضمير غائب“ چئبو آهي، ڇاڪاڻ ته جنهن ٽياڪڙ جي ڳالهه ڪجي ٿي، سو يا ته غائب يعني گم يا غير حاضر آهي، يا جي حاضر آهي ته به ساڻس ڪونه ٿو ڳالهائجي، پر سندس رکي ڳالهه ڪجي ٿي. هُو، اُو، هن ۽ انهن، ”ضمير غائب“ جا مثال آهن.

انهن ٽنهي ضميرن کي ”ضمير خالص“ چئبو آهي. خالص، معنيٰ نج. اهي ٽي ٿي، لڄيءَ يا خاص طرح، فقط ماڻهن سان لاڳو ٿين ٿا، تنهنڪري اهو نالو پيو اٿن. ياد ڪريو ته ضمير خالص ٽي آهن:

(١) متڪلم يعني ڳالهائيندڙ، (٢) حاضر يعني جنهن سان ڳالهائجي، (٣) غائب يعني اهو ٽياڪڙ جنهن جي ڳالهه ڪجي ٿي.

٦٢. ضمير خالص جا ڦيرا

واحد	جمع
فاعلي — آءٌ، مان	آسين
عام صورت — مون	اسان

واحد	جمع
فاعلي — تون	توهين، اوهين
عام صورت — تو	توهان، اوهان

واحد	جمع
فاعلي — هُو (مونث هوءَ)	هُو، اُو
عام صورت — هن، اُن	هنن، انهن

٦٣. ضميري پڇاڙيون

واحد	جمع
پيئم، پيءم = منهنجو پيءُ	—
پيئهي، پيءَ = تنهنجو پيءُ	پيئهو = توهان جو پيءُ
پيئس، پيءس = هن جو پيءُ	پيئن = هنن جو پيءُ

هن طرح، ناتي ڏيکاريندڙ اسمن (پيءُ، ماءُ، ڏيءُ وغيره) جي پٺيان اهي پڇاڙيون عام طرح گڏيون آهن، ته اهي ”ضمير خالص“ جو ڪم ڏينديون آهن.

ڪتهڻ ڪنهنرس يعني ڪوهه ۾ (ڪڏهن ۾) پيوي هن جو گهر. اهڙيءَ طرح، ڪن ٻين اسمن جي پٺيان به ساڳئي مطلب لاءِ اهي پڇاڙيون ڪم اچن ٿيون.

٦٤. واحد — جمع

ونم = مون وٽ — وٽهون يا وٽون = اسان وٽ
وٽءِ = تو وٽ — وٽوَ = توهان وٽ
وٽس = هن وٽ — وٽن = هنن وٽ

اهڙيءَ طرح، حرف جر جي پٺيان به اهي پڇاڙيون گڏبيون آهن.

اشارو: ضمير متڪلم جمع واري "هئون، آون" واري پڇاڙي، اسم جي پٺيان نه گڏبي آهي.

٦٥. واحد — جمع

اٿم = مون کي آهي — اٿئون = اسان کي آهي
اٿئي = تو کي آهي — اٿوَ = توهان کي آهي
اٿس = هن کي آهي — اٿن = هنن کي آهي

اهڙيءَ طرح، ڪن فعلن جي پٺيان به اهي پڇاڙيون گڏي سگهجن ٿيون.
(ڏسو باب ڏهون)

٦٦. ضميري پڇاڙيون، هيٺئين نقشي ۾ ڏار ڏيکارجن ٿيون:

ضمير	واحد	جمع
متڪلم	م	هئون، آئون، ئون
حاضر	ءِ (اي)	وَ
غائب	س	ن

٦٧. مٿي جيڪي چيو ويو آهي، تنهن مان ڏسڻ ۾ ايندو ته ضمير خالص ٻن قسمن جا آهن:

(١) سچا لفظ، جهڙوڪ آءٌ، تون ۽ هوءَ.

(٢) پڇاڙين وارا، جن کي 'متصل' يا گڏيل ضمير چئبو آهي.

متصل يا گڏيل ضمير آهي آهن جي ڪنهن اسم، حرف جر يا فعل جي پٺيان، پڇاڙين يا نشانن وانگر ڪم اچن ٿا.

٠٦٨ هيٺين جملن ۾ جن لفظن جي هيٺان ضميري پڇاڙيون ڏجن، تن جي معني ٻڌايو. مثلاً: منجهس = هن منجهه.

(١) وٽس وڃ، (٢) چئينس ته سگهو اچ. (٣) نه اچي ته خوشي سنديس. (٤) هينئر وٽن پئسو ڪونهي. (٥) ماستر چيو اٿوَ، ته سبق ياد ڪريو.

(٢) "ضمير اشارو"

٠٦٩ گوپال کي ماڻس پيو لڏون ڏيئي چيو ته "هيءُ تون کاءُ ۽ هوءَ ٻاءَ لاءِ رک".

هتي هيءُ لفظ، انهيءَ لڏونءَ ڏي اشارو ٿو ڪري، جو پرسان يا ويجهو آهي ۽ "هو" لفظ ٻئي لڏونءَ ڏانهن اشارو ٿو ڪري، جو پري آهي.

اهڙا ضمير، جي ڪن اسمن ڏي اشارو ڪن، تن کي "ضمير اشارو" چئبو آهي.

اهي ٻن قسمن جا آهن:

(١) جيڪي ضمير ڪنهن ويجهي ماڻهوءَ يا شيءِ وغيره ڏي اشارو ڪن، تن کي "ضمير اشارو ويجهو" چئبو آهي. مثلاً: هيءَ، ايءُ.

(٢) جيڪي ضمير ڪنهن ڏورانهين ماڻهوءَ يا شيءِ وغيره ڏانهن اشارو ڪن، تن کي "ضمير اشارو ڏور" چئبو آهي. مثلاً: هوءَ، اوءِ.

٧٠- ضمير اشارو ويجهو-ڦيرو

	مذڪر واحد	مذڪر جمع	مؤنث واحد	مؤنث جمع
فاعلي	هيءُ	هي، (اهي)	هيءَ	هي
عام صورت	هن	هنن	هن	هنن

اشارو: ضمير اشارو ڏور جو ڦيرو، ضمير غائب جهڙو آهي. سنڌيءَ ٻوليءَ مان ضمير غائب، ڳم ٿي ويو آهي، تنهنڪري 'هوءَ ۽ آهي' لفظ، جي ضمير 'اشارو ڏور' آهن، سي ڪم آڻي، پورائي پيا ڪريون.

(٣) ضمير مشترڪ

٠٧١ (١) "گوپال، گوپال کي بچايو." هن جي بدران چئبو ته گوپال پاڻ کي بچايو. هن جملي ۾ فاعل آهي "گوپال" ۽ جنهن کي بچايائين سو به ساڳيو پاڻ آهي، تنهنڪري چئبو ته جملي جو جيڪو فاعل آهي، سو ئي ساڳيو مفعول آهي.

(٢) آءٌ پاڻ يا خود ايندس. هن جي معني ته ٻيو ڪونه ايندو، پر آءٌ پاڻ (پنهنجي سر) ايندس. اتين ڳالهه کي زور ڏيڻ لاءِ به "پاڻ" يا "خود" لفظ ڪم آڻبو آهي. پاڻ، خود، پنڊ ۽ پنهنجو لفظ ضمير مشترڪ آهن. اهي ضمير ٻن مطلبن لاءِ ڪم آڻبا آهن:

(١) فاعل کي زور ڏيارڻ لاءِ (٢) من ڳالهه ڄاڻائڻ لاءِ ته جملي ۾ جيڪو فاعل آهي سو ئي ساڳيو مفعول آهي.

اهو ضمير، جو جملي ۾ فاعل جي بدران (مفعول ٿي) ڪم اچي، يا جو ضمير خالص کي زور ڏيارڻ لاءِ ڪم اچي، تنهن کي "ضمير مشترڪ" چئبو آهي.

مشترڪ معنيٰ شريڪ ٿيندڙ. اهو نالو اُن تي هن ڪري رکيو اٿن جو پاڻ، خود ۽ پنهنجو لفظ، جي ضمير مشترڪ آهن، سي فاعل سان شريڪ يا لاڳو ٿين ٿا.

٧٢. هيٺين جملن مان ضمير مشترڪ چونڊيو ۽ ڏيکاريو ته اهي فاعل جي بدران ڪم آيا آهن يا رڳو ضمير خالص کي زور ڏيارڻ لاءِ ڪم آيا آهن:

(١) توهين پاڻ ۾ ٺهي وڃو ته چڱو.

(٢) تون پاڻ چؤ ته مون ڇا چيس؟

(٣) پنهنجو، ڪم ايندو، ڏاريو، ڪم نه ايندو.

٧٣. "پنهنجو" لفظ جو ڦيرو

	مذڪر		مؤنث	
	واحد	جمع	واحد	جمع
فاعلي	پنهنجو	پنهنجا	پنهنجي	پنهنجيون
عام صورت	پنهنجي	پنهنجن	پنهنجيءَ	پنهنجن

(٤) "ضمير استفهام"

٧٤. ڪير آيو؟ ڪهڙو آهين؟ ڇا ڪيئي؟ ڪيترو نـو ڇوين؟ هتي ڪير، ڪهڙو، ڇا ۽ ڪيترو لفظ، سوال پڇڻ لاءِ ڪم آيا آهن. ڪير، معنيٰ ڪهڙو ماڻهو. ڪهڙو، معنيٰ ڪهڙو ماڻهو يا ڪم. ڇا، معنيٰ ڪهڙي شيءِ. مطلب ته اهڙا سوال پڇڻ جا لفظ، ڪن اسمن بدران ڪم اچن ٿا، تنهنڪري ضمير آهن. اهڙن ضميرن کي چئبو آهي "ضمير استفهام". فهم، معنيٰ سمجهه يا ڄاڻ. ضمير استفهام، معنيٰ اهو ضمير، جو ڄاڻڻ يا سمجهڻ گهري ٿو (سوالن پڇڻ سان). مطلب ته:

ضمير استفهام، اهو ضمير آهي، جو سوال پڇڻ يا پڇا ڪرڻ ۾ ڪم اچي ٿو.

٧٥. (١) تون ڪير آهين؟ "ڪير" رڳو ماڻهوءَ سان لاڳو ٿئي ٿو.

(٢) ڪهڙو ماڻهو؟ ڪهڙو ڪتاب؟ ڪهڙو ڪم؟ "ڪهڙو" لفظ ماڻهن، شين ۽ ڪمن سان لاڳو ٿئي ٿو.

(٣) ڇا ورتان؟ ڇا چيوان؟ "ڇا" شين ۽ ڪمن سان لاڳو ٿئي ٿو.

(٤) ڪچاڙو ڪهڙي؟ ڪچاڙي لاءِ ٻيلو آهين؟ "ڪچاڙو" شين ۽ ڪمن سان لاڳو ٿئي ٿو.

٧٦. "ڪير" جو ڦيرو

	واحد	جمع
فاعلي —	ڪيرُ (مونث: ڪيرَ)	ڪير
عام صورت —	ڪنهن	ڪن

٧٧. "ڪهڙو" جو ڦيرو

	مذڪر		مونث	
	واحد	جمع	واحد	جمع
فاعلي —	ڪهڙو	ڪهڙا	ڪهڙي	ڪهڙيون
عام صورت —	ڪهڙي	ڪهڙن	ڪهڙيءَ	ڪهڙين

٧٨. هيٺين سٽن مان ضمير استفهام چونڊيو:

(١) گلاب کي ٻاهر ڪير ٿيو سڏي؟

(٢) توکي ڇا کپي؟ (٣) ڪچاڙو ڪهڙ جيئي؟

(٤) هنن راندڪن مان توکي ڪهڙو ٿو وڻي؟

(٥) "ضمير موصول"

٧٩. هيءُ اهو ڪتاب آهي. ڪتاب مون ڳوليو پئي. هي ٻئي جملا ڳنڍي چئبو ته "هيءُ اهو ڪتاب آهي، جو مون ڳوليو پئي". هتي "جو" لفظ، "ڪتاب" جي بدران ڪم آيو آهي، تنهنڪري "ضمير" آهي ۽ اهو ٻن جملن کي ڳنڍي ٿو، تنهنڪري ضمير موصول آهي. موصول، معنيٰ ڳنڍيندڙ (وصل = ڳنڍ، ميلاپ). هيءُ اهو ڪتاب آهي، جيڪو مون ڳوليو پئي. "جيڪو"، ضمير موصول آهي.

هيءُ اهو ڪپ آهي. ڪپ جي تسو ٽٽا ٿي ڪئي. هيءُ ٻئي جملا ڳنڍي چئبو ته "هيءُ اهو ڪپ آهي، جنهن جي تسو ٽٽا ٿي ڪئي". هتي "جنهن" لفظ، ضمير موصول آهي.

اهو لفظ، جو ڪنهن اسم جي بدران جملي ۾ ڪم اچي ٿو ۽ ان کي ٻئي جملي سان ڳنڍي ٿو، تنهن کي ضمير موصول چئبو آهي.

٨٠- ”جو“ جو ڦيرو

	مذڪر واحد	مذڪر جمع	مونث واحد	مونث جمع
فاعلي-	جو	جي	جا	جي
عام صورت-	جنهن	جن	جنهن	جن

٨١- ”جيڪو“ جو ڦيرو

فاعلي-	جيڪو	جيڪي	جيڪا	جيڪي
عام صورت-	جنهن ڪنهن	جن ڪن	جنهن ڪنهن	جن ڪن

٨٢- هيٺين سٽن مان ضمير ’موصول‘ چونڊيو.

(١) ننگر پارڪر ۾ هڪ ٽڪري آهي، جا ”ڪارونجهر“ جي نالي سان سڏجي ٿي. (٢) ٽڪريءَ جون ڇهه قطارون آهن، جن جي وچ ۾ ڪيترن هنڌ واري آهي.

(٣) اُتي واريءَ سان گڏ پٿر آهن، جن مان ڪي روهيءَ جهڙا ڪارا ته ڪي داءَ جهڙا ڳاڙها آهن. (٤) سنڌ ۾ اها ئي هڪ ٽڪري آهي، جنهن مان بعضي بعضي خوفناڪ آواز ٻڌڻ ۾ ايندا آهن، ڇاڪاڻ جو اها ٻرندڙ جبل جو قسم آهي. (٥) ٽڪريءَ تي ڪيترا وڻ ۽ ٻوٽا آهن، جن مان جهجهي پيدائش ٿئي ٿي.

(٦) ”ضمير جواب موصول“

٨٣- جو ٻئي جي لاءِ کڏ کٽيندو، سو پاڻ کڏ ۾ ڪرندو. هتي ”سو“ لفظ جو لاڳاپو ”جو“ لفظ سان آهي يعني اُن جي جواب ۾ ڪم آيو آهي. ”جنهن ڇيو تنهن ڪيو“. هتي ”تنهن“ لفظ جو لاڳاپو ”جنهن“ لفظ سان آهي يعني اُن جي جواب ۾ ڪم آيو آهي. ”جو“ ۽ ”جنهن“ لفظ ضمير موصول آهن ۽ ”سو“ ۽ ”تنهن“ لفظ، جي انهن جي جواب ۾ آيا آهن، سي ضمير جواب موصول آهن.

ضمير جواب موصول اهو آهي، جو ضمير موصول جي جواب ۾ (لاڳاپو رکي) ڪم اچي ٿو.

٨٤- ”سو“ جو ڦيرو

	واحد	جمع
فاعلي-	سو، مونث: سا	سي
عام صورت-	تنهن	تن، تنن، تنهن

٨٥- هيٺين جملن مان ضمير جواب موصول ڪڍي ٻڌايو:

(١) جيڪي اوهان ڪيو سو چڱو.
(٢) مون تي جيڪا ڳالهه چوندا، سا مڃيندس.
(٣) جنهن ڪونو خيال ڪيو، تنهن ڇو ته ڪونو ڪم ڪيو.

(٤) جن سان صحبت رَجي، تن سان نباهجي.
(٥) جي نه سنڀاليندا، سي پڇتائيندا.
(٦) چڱا سي، جن جا پويان به چڱا.

(٧) ضمير مبهم

٨٦. (١) منهنجو ريبو ڪو ڪٽي ويو. "ڪو"، معنيٰ ڪو ماڻهو، تنهنڪري "ڪو" لفظ ضمير آهي، پر اهو ضمير ڪهڙي اسم بدران ڪم آيو آهي، سو نٿو ڄاڻائجي.

(٢) ڪا چوي ته گوبند مگيو ۽ ڪا چوي ته پرڻيو. هتي "ڪا" معنيٰ ڪا زال، تنهنڪري "ڪا" لفظ ضمير آهي، پر اهو ضمير، ڪهڙي اسم جي بدران ڪم آيو آهي، سو نٿو ڄاڻجي.

(٣) هن پيتيءَ هيٺان ڪي لڪل آهي. هتي "ڪي" لفظ، انهيءَ اسم جي بدران ڪم آيو آهي، جنهن جي پوريءَ طرح خبر ڪانهي.

اهو ضمير، جنهن مان اها خبر ڪانه ٿي پوي ته ڪهڙي اسم جي بدران ڪم آيو آهي، تنهن کي ضمير 'مبهم چئبو آهي. مبهم معنيٰ ڳجهو يا نامعلوم يعني جنهن جي ڄمڪت يا ڄاڻ نه پوي. 'ڪو'، 'ڪي'، 'ڪنهن' ۽ 'ڪجهه'، ضمير مبهم جا مثال آهن.

٨٧. ڪو ماڻهو، ڪو جانور، ڪو رانديڪو، ڪو ڪم. اهڙيءَ طرح، "ڪو" لفظ، جاندار، توڙي بيجان شين ۽ ڪمن سان لاڳو ڪبو آهي. ڪي ڪپڙي؟ ڪجهه ڏيانءِ؟ اهڙيءَ طرح، "ڪي" ۽ "ڪجهه" لفظ، رڳو شين سان لاڳو ٿين ٿا. "ڪي" ۽ "ڪجهه" جو ڦيرو نه ٿيندو آهي.

٨٨. "ڪو" جو ڦيرو

واحد	جمع
فاعلي ــ ڪو، مونث: ڪا	ڪي
عام صورت ــ ڪنهن	ڪن

اشارو: گوبند کي ڪنهن ماريو؟ "ڪنهن" ضمير استفهام. گوبند کي ڪنهن ماريو ٿو ڏسجي. "ڪنهن" ضمير مبهم.

ستين باب جو مطلب

٨٩. سنڌيءَ ۾ ضمير ستن قسمن جا آهن:
(١) ضمير خالص، اهي ٻن قسمن جا آهن. هڪڙا سچا لفظ جس ۾ متڪلم، حاضر ۽ غائب اچي ٿا وڃن ۽ ٻيا پڇاڙين سان جن کي متصل يا ڳنڍيل ضمير چئبو آهي.

(٢) ضمير اشارو، جنهن ۾ ضمير اشارو ويجهو ۽ ضمير اشارو ڏور اچي ٿا وڃن.
(٣) ضمير مشترڪ. (٤) ضمير استفهام. (٥) ضمير موصول. (٦) ضمير جواب موصول. (٧) ضمير مبهم.

باب ناڱون - "صفت جا قسم"

٩١. سون وڏو، مٺو، ڦنڊاري، ڏاڍهون ڪاڏو. وڏو، مٺو ۽ ڦنڊاري لفظ، صفت آهن ۽ اسم "ڏاڍهونء" سان لاڳو ٿيي، ان جي خاصيت (خاص ڳالهه)، يا وڌيڪ حقيقت ڄاڻائين ٿا، جنهنڪري خبر پوي ٿي، ته سون ڪهڙي قسم جو ڏاڍهون ڪاڏو. هن قسم جي صفتي لفظن کي چئبو آهي "وصفي" (Qualitative) ڇاڪاڻ ته اهي وصف يا بيان ڪن ٿا.

ٻه ڏاڍهون. پهريون ڏاڍهون. اڌ ڏاڍهون. چار چار ڏاڍهون. ٻه، پهريون، اڌ ۽ چار چار لفظ، صفت آهن ۽ اسم "ڏاڍهونء" سان لاڳو ٿي، انهن جو عدد يا انداز ڄاڻائين ٿا. هن قسم جي صفتي لفظن کي چئبو آهي "عددي" (Quantitative)، ڇاڪاڻ ته اهي عدد يا انداز ڏيکارين ٿا.

٩٢. هڪ، ٻه، ٽي، چار ۽ ٻيا اهڙا انگ، جي ماڻهن يا شين وغيره جي شمار ڪرڻ ۾ ڪم اچن ٿا، تن کي "عدد شماري" چئبو آهي، ڇاڪاڻ ته اهي شمار ڪرڻ يا ڳڻڻ لاءِ ڪم اچن ٿا.

٩٣. پهريون، ٻيو، ٽيون، چوٿون ۽ ٻيا اهڙا انگ، تن کي "عدد قطاري" چئبو آهي، ڇاڪاڻ ته اهي ڏيکارين ٿا ته قطار ۾ ڪاٿون (ڪهڙو نمبر) آهي يعني آهي ڳڻپ ۾، هرهڪ جي جاءِ ڏيکارين ٿا.

٩٤. مٿين ٻن مکيه قسمن کان سواءِ ٻين قسمن جا به عدد آهن. مثلاً: ايڪو، ٻڪو، ٽڪو، هيڪار، ٻهار، ٽهار، ڏهاڪو، ويهارو، ٽيهارو، چوٿو، اڌ، منو، پائڪ، سوايو، ڏيڍو ۽ اڍايو. انهن کان سواءِ، ٿورو، گهڻو، سڀ، ججهو ۽ ٻيا اهڙا لفظ به عدد يا انداز جي معنيٰ ڏيکارين ٿا.

٩٥. (الف) مٿيان سڀني قسمن جا عدد، صفت ٿي ڪم اچن ٿا.

مثلاً: (١) هو ٽي ڏاڍهون کائي ٿو. (٢) ٻيو ڇوڪر ويهي ۽ ٽيون اٿي بيهي. (٣) تو ٿيڻو خرچ ڪيو. (٤) مجلس ۾ ويهارو ماڻهو آيا. (٥) سون سوا رپيو خرچيو. (٦) سون سمورو ڪم لاٿو.

هنن جملن ۾ ٽي ٽي، ٻيو، ٽيون، ٿيڻو، ويهارو، سوا ۽ سمورو لفظ، صفت آهن.

(ب) (١) سون اڌ ماني کاڌي. "اڌ" صفت.

(٢) مون اڌ ڪاڌو ۽ اڌ ڇڏيو. "اڌ" اسم.
(٣) هڪڙو ماڻهو آيو. "هڪڙو" صفت.
(٤) هڪڙو آيو ۽ ٻيو ويو. "هڪڙو" ۽ "ٻيو" اسم.

مطلب ته اهي عدد جڏهن پاڻمرادو ڪم اچن ٿا، تڏهن اسم آهن ۽ پر جڏهن ڪنهن اسم سان لاڳو ٿي، ان جو عدد يا انداز ڄاڻائين ٿا، تڏهن صفت آهن.

٠٩٦ (١) هو آيو. "هو" ضمير. هو ماڻهو آيو. 'هو' صفت.
(٢) ڪو آيو. "ڪو" ضمير. ڪو ماڻهو آيو. "ڪو" صفت.
(٣) ڪهڙو آهين؟ ڪهڙو 'ضمير'. ڪهڙو ماڻهو 'ڪهڙو' صفت.
(٤) پنهنجو ڪم ايندو، ڌاريو ڪم نه ايندو. "پنهنجو" ضمير.
(٥) پنهنجو نوڪر اٿم. "پنهنجو" صفت.

جيڪي ضمير، صفت ٿي ڪم اچن ٿا تن کي "ضميري صفت" (Pronominals) چئبو آهي.

٠٩٧ صفت جو ڦيرو "ڀلو"

(جيئن، ڀلو گهوڙو)

مذڪر		مونث	
واحد	جمع	واحد	جمع
فاعلي – ڀلو	ڀلا	ڀلي	ڀليون
عام صورت – ڀلي	ڀلن	ڀليءَ	ڀلين

ڀلو گهوڙو – ڀلي گهوڙي ۽ ڀلا گهوڙا – ڀليون گهوڙيون. اهڙيءَ طرح، صفت، جنهن اسم سان لاڳو ٿئي ٿي، تنهن پٺاندڙ عدد ۽ جنس ۾ مٽجي ٿي.

اشارو: عدد ۽ جنس ۾ ڦرندڙ صفتون، نج سنڌيءَ ٻوليءَ ۾ آهن، مگر فارسي ۽ عربي ٻولين جا صفتي لفظ، جنس ۽ عدد ۾ نٿا ڦرن. جيئن خوبصورت، خوش وغيره.

٠٩٨ (١) وڏيڪ پئسو، وڏيڪ پئسا، وڏيڪ پئسن ۾.
(٢) جدا ڪارخانو، جدا ڪارخانا، جدا ڪارخانن ۾.
(٣) برابر حساب، برابر حساب، برابر حسابن ۾.

"وڏيڪ"، "جدا" ۽ "برابر" لفظ، صفت آهن. آهي، جن اسمن سان لاڳو ٿين ٿا، تن پٺاندڙ عدد ۽ جنس ۾ نٿا مٽجن. مطلب ته "او" پڇاڙيءَ وارين صفتن کان سواءِ، ٻين صفتي لفظن جو ڦيرو اڪثر ڪونه ٿيندو آهي.

دؤر

٩٩. (الف) ٻوليءَ ۾ جيڪي به لفظ صفت ٿي ڪم اچن ٿا، سي ٽن قسمن جا آهن:

(١) وصفي، جي وصف يا بيان ڪن ٿا.

(٢) عددي، جي عدد يا انداز ڄاڻائين ٿا.

(٣) ضميري، جي ضمير آهن، پر صفت ٿي ڪم اچن ٿا.

(ب) اسمن ۽ ضميرن جي عدد ۽ جنس پٺاندر، صفتي لفظ مٽجن ٿا، پر ڪي نه به ٿا مٽجن.

١٠٠. هيٺين جملن مان صفت چونڊيو، ۽ ٻڌايو ته هر هڪ ڪهڙي قسم جي صفت آهي ۽ جنهن اسم سان لاڳو ٿئي ٿي تنهن پٺاندڙ عدد ۽ جنس ۾ مٽجي ٿي يا نه؟

(١) هڪڙي راجا کي پنج پٽ هئا.

(٢) انهيءَ ٻگهل دلي ۾ پاڻي نه وجهه.

(٣) جيڪا شيءِ گهرين سا ڏيانءِ.

(٤) منهنجي صلاح مڃ. (٥) اهو ڪم نه ڪر.

صفت جي ڀيٽ جا درجا

١٠١. (١) هاٿي وڏو جانور آهي.

(٢) هاٿي گهوڙي کان وڏو آهي.

(٣) هاٿي سڀني چوپاين کان (۾) وڏو آهي.

پهرئين جملي ۾، هاٿيءَ جي وڏائيءَ جي، ڪنهن سان به ڀيٽ ڪيل ڪانهي. ٻئي جملي ۾، هاٿيءَ جي، گهوڙي سان ڀيٽ ڪيل آهي. ٽئين جملي ۾، هاٿي جي وڏائيءَ جي، سڀني چوپاين سان ڀيٽ ٿيل آهي.

١٠٢. صفت جا ٽي درجا آهن:

(١) آهو، جنهن ۾ ڀيٽ نٿي ڪجي. تنهن کي "صفت خالص" چئجي ٿو. (٢) جنهن ۾ هڪ جي ٻئي يا ٻين سان ڀيٽ ڪجي ٿي، تنهن کي "صفت تفصيل" چون ٿا. تفصيل، معنيٰ بيان (هڪ جو، ٻئي جي ڀيٽ ۾). (٣) جنهن ۾ هڪڙي کي ٻين سڀني ساڳيءَ جنس يا قسم وارن مان وڌيڪ ڄاڻجي ٿو، تنهن کي "صفت مبالغو" چون ٿا. مبالغو، معنيٰ وڌاءُ. صفت مبالغي ۾ "سڀني" لفظ ڪم آڻبو آهي، پر ڪٿي نه به ٿو آڻجي.

مثلاً "آچي ۾ آچو وڳو"، معنيٰ، سڀني ۾ آچو وڳو.

١٠٣. هيٺين جملن مان صفت چونڊيو ۽ ٻڌايو ته مٿين ٽن درجن مان هر هڪ ڪهڙي درجي جي صفت آهي:
(١) احمد هوشيار آهي. (٢) هو توکان سياڻو آهي. (٣) هنن ٻن ۾ گوبند چالاڪ آهي. (٤) ميون ۾ ميوو انب.

اشارو: موگو- موگشٽ، معني بلڪل موگو. ("شٽ" پڇاڙي). اڳي پيٽ ڪرڻ لاءِ اهڙيون پڇاڙيون هيون، جي هاڻ گهٽ ڪم ۾ ٿي وييون آهن.

باب ڏهون- "فعلن جا قسم"

١٠٤. (١) سج اڀريو. هتي فعل آهي "اڀريو" ۽ فاعل آهي "سج". اڀرڻ جو ڪم سج ڪري ٿو ۽ اهو ڪم ڪنهن ٻئي تي لڳو ٿئي (٢) مثال "نوڪر آيو". هتي فاعل آهي "نوڪر" ۽ فعل آهي "آيو" هتي فعل رڳو پنهنجي فاعل بابت ڪجهه چئي ٿو ۽ اڻ جي ڪم جو اثر ڪنهن ٻئي تي لڳو ٿئي.

"اڀريو"، "آيو" ۽ ٻيا اهڙا فعل جي رڳو پنهنجي فاعل سان لاڳاپو ڏيکارين ٿا، تن کي "فعل لازمي" چئبو آهي.

"فعل لازمي، اهو ڪم يا حالت ٿو ڏيکاري، جنهن جو لاڳاپو رڳو فاعل سان آهي".

لازمي معني لزوم ٿيل يعني لڳل يا چنبڙيل. مطلب ته فعل لازميءَ کي مفعول ڪونه ٿيندو آهي، تنهنڪري اهو سدائين پنهنجي فاعل سان لڳل رهي ٿو (لاڳاپو ڏيکاري ٿو).

١٠٥. (١) ڪتي چادر ڦاڙي ٿو. هتي فعل آهي "ڦاڙي ٿو"، "ڪتي" آهي فاعل، ۽ ڦاڙڻ جي ڪم جو اثر جنهن شيءِ تي ٿئي ٿو سا آهي "چادر".

(٢) گوپال لڏون کاڌو هتي فعل آهي "کاڌو"، گوپال آهي "فاعل" ۽ کائڻ جي ڪم جو اثر جنهن شيءِ تي ٿئي ٿو، سا آهي "لڏون".

جيڪو فعل، اهڙو ڪو ڪم ڏيکاري، جو فاعل ڪري ٿو، ۽ جنهن جو اثر ٻئي ڪنهن تائين پهچي ٿو، تنهن کي "فعل متعدي" چئبو آهي.

"متعدي" معني ٻئي تائين لنگهي ويندڙ يعني اهو، جو فاعل کان لنگهي، ٻئي ڪنهن تي وڃي اثر ڪري.

فعل لازمي ۽ فعل متعديءَ جي وچ ۾ تفاوت

١٠٦. (١) فعل لازميءَ کي رڳو فاعل آهي ۽ مفعول ڪونهيس.
(٢) فعل متعديءَ کي فاعل توڙي مفعول ٻئي آهن.

اِشارو: ڪن جملن ۾ مفعول ڳجهو رهي ٿو. مثلاً: چوڪر پڙهي ٿو. هتي "**ڪتاب**" يا "خط" وغيره لفظ مفعول آهي، جو ڳجهو رهيو آهي.

"فعل معاون"

۱۰۷. (۱) گلاب هتي آهي. (۲) گلاب ڪالهه هتي هو. (۳) گلاب منهنجو سوٽ ٿئي.

"آهي" ۽ "هو" فعل "هجڻ" مان ٺهيا آهن، ۽ "ٿئي"، فعل "ٿيڻ" مان ٺهيو آهي. هجڻ ۽ ٿيڻ، فعل لازمي آهن. اهي فعل، مٿين ريت، ڪڏهن پاڻمرادو ڪم اچن ٿا، ۽ ڪڏهن ٻين فعلن سان گڏ ڪم اچن ٿا، جيئن هيٺ ڄاڻائجي ٿو:

(۱) گلاب خط لکيو. (ڪنهن گذريل وقت ۾، ڪم پوري ٿيڻ جي ڳالهه).

(۲) گلاب خط لکيو آهي. (ويجهڙائيءَ ۾، ڪم پوري ٿيڻ جي ڳالهه).

(۳) گلاب خط لکيو هو. (گهڻو اڳي، گذريل وقت ۾ ڪم پوري ٿيڻ جي ڳالهه).

(٤) گلاب خط لکيو ٿي. (گذريل وقت ۾، ڪم چالو رهڻ جي ڳالهه).

هنن مثالن مان ڏسڻ ۾ ايندو ته "هجڻ" ۽ "ٿيڻ"، جي فعل لازمي آهن، سي ٻئي فعل "لکيو" سان گڏ ڪم آيا آهن، ۽ اهڙيءَ طرح، جدا جدا زمانن (وقتن) جي معنيٰ ظاهر ڪرڻ ۾ مدد ڪئي اٿن. اهڙيءَ مدد ڏيڻ ڪري انهن کي "فعل معاون" سڏيو آهي. معاون، معنيٰ مددگار.

"فعل معاون" اهو فعل آهي، جو ٻين فعلن جي زمانن جوڙڻ ۾ مدد ڪري ٿو.

فعل متعدي جون صورتون

۱۰۸. (۱) سوار، گهوڙو ماري ٿو يا گهوڙي کي ماري ٿو. (۲) گهوڙو مارجي ٿو. (۳) سوار، گهوڙو مارائي ٿو.

پهرئين جملي ۾ فعل آهي "ماري ٿو". ڪير ماري ٿو؟ "سوار". هتي فعل پنهنجي فاعل جي ڳالهه ڪري ٿو، ته هُو گهوڙي کي مارڻ جو ڪم ڪري ٿو. هتي فاعل "سوار" ڄاڻايل آهي.

ٻئي جملي ۾ فعل آهي "مارجي ٿو". ڪير مارجي ٿو؟ "گهوڙو". هتي "گهوڙو" فاعل آهي، جو درحقيقت پهرئين جملي جو مفعول آهي. هتي فعل، انهيءَ سچي پچي مفعول (گهوڙي) جي ڳالهه ڪري ٿو ته هن تي مار جو ڪم ٿئي ٿو. گهوڙو ڪنهن جي هٿان مارجي ٿو، سو اصلوڪو يا سچو پچو فاعل هتي ڄاڻايل ني ڪونهي.

ٽئين جملي ۾ فعل آهي "مارائي ٿو"، جنهن جي معنيٰ آهي، ته ٻئي کان مارائي ٿو. هتي فعل، پنهنجي فاعل "سوار" جي ڳالهه ڪري ٿو ته هُو (فاعل) پاڻ مارڻ جو ڪم نٿو ڪري، پر ٻئي کان ڪرائي ٿو.

"مارڻ" فعل متعدي آهي، ڇاڪاڻ ته فاعل ۽ مفعول ٻئي اٿس. انهيءَ فعل مان ماري ٿو، مارجي ٿو ۽ مارائي ٿو فعل ٺهيا آهن. اهڙيءَ طرح، فعل متعدي ٽي صورتون وٺن ٿا:

(۱) ماري ٿو: فعل متعدي معروف.

(۲) مارجي ٿو: فعل متعدي مجهول.

(۳) مارائي ٿو: فعل متعدي بالواسطه.

فعل جي صورت (Voice) مان اها خبر پوي ٿي ته فعل جيڪا ڳالهه ڄاڻائي ٿو، سا فاعل جي آهي يا مفعول.

(۱) فعل متعدي معروف، اهو فعل آهي، جو پنهنجي فاعل جي ڳالهه ڪري ٿو، ته هُو (فاعل) ڪو ڪم ڪري ٿو ۽ سندس فاعل جملي ۾ ظاهر ڄاڻائجي ٿو.

عرف معنيٰ ڄاڻ، معروف معنيٰ ڄاتل يا سڃاتل. معروف صورت واري فعل جو فاعل، ڄاتل هوندو آهي يعني جملي ۾ ظاهر يا پڌرو پيل هوندو آهي، تنهنڪري مٿس اهو نالو رکيو اٿن.

(۲) فعل 'متعدي مجهول'، اهو فعل آهي، جنهن جو اصلوڪو فاعل، اڪثر ڪونه ڄاڻائبو آهي تنهنڪري 'مفعول'، ڦيري 'فاعل' ٿيندو آهي، ۽ فعل، انهيءَ سچي مفعول بابت ڄاڻائيندو آهي ته هن (مفعول) تي ڪو ڪم ٿئي ٿو.

جِهَل، معنيٰ اڻڄاڻائي. جاهل، معنيٰ اڻڄاڻ. مَجهُول، معنيٰ اڻڄاتل يا نامعلوم. مجهول صورت واري فعل جو اصلوڪو يا سچو پچو فاعل، اڪثر نه ڄاڻائبو آهي، تنهنڪري مٿس اهو نالو رکيو اٿن.

اشارو: "گهوڙو سوار کان مارجي ٿو." هتي، فاعل (سوار) ڄاڻايو ويو آهي. اُئين جيڪڏهن سچو پچو فاعل ڄاڻائبو ته حالت فاعليءَ جي بدران، حالت جريءَ ۾ پيهندو. ("سوار" حالت جري) هتي "گهوڙو" فاعل آهي.

(۳) فعل 'متعدي بالواسطه' اهو ڪم ڄاڻائي ٿو جو 'فاعل' پاڻ نٿو ڪري، پر ٻئي کان ڪرائي ٿو. واسطه، معنيٰ وچ وارو. بالواسطه، معنيٰ وچ واري کان.

(الف) سوار گهوڙو 'مارارائي' ٿو. هن جي معنيٰ ته سوار ڪنهن ٻئي کي مارڻ لاءِ چوي ٿو ۽ اهو وري ٻئي ڪنهن کان گهوڙي کي مارائي جو ڪم ڪرائي ٿو. هي ٻٽو بالواسطه (Double Causale) آهي، پر اهو به 'فعل متعدي بالواسطه' چئبو.

(ب) (۱) استاد، شاگرد ذي پٽيوالو ڊوڙايو.

(۲) شاگرد ذي پٽيوالو ڊوڙايو ويو.

اهڙيءَ طرح، فعل 'متعدي بالواسطہ' جو فاعل، ڪڏهن ڳجهو ۽ ڪڏهن پڌرو رهي ٿو.

١١٠- هيٺين فعلن مان هر هڪ جي صورت ٻڌايو:

(١) ميان غلام شاهہ ڪلهوڙي، پنج تي ڪاهہ ڪئي.

(٢) لڙائيءَ لاءِ وڏو لشڪر ڪٺو ڪيو ويو.

(٣) ڪي ڏاريا ماڻهو پاڻ کي لشڪر ۾ داخل ڪرائڻ لڳا.

(٤) ڪڇ جي رڻ مان لنگهندي، لشڪر کي اُڃ لڳي.

(٥) پاڻيءَ جي هڪ گلاس لاءِ هڪ رپيو ڏيڻو ڪيائون.

(٦) ڪي ڪڇي، ڪوهن ۾ مٽي ۽ پٿر وجهي ڀڄي ويا.

فعل لازميءَ جون صورتون

١١١- (١) آءٌ پينگهي ۾ لڏان ٿو.

(٢) پينگهي ۾ لڏجي ٿو يا لڏيو آهي.

پهرئين مثال ۾ "لڏان ٿو" فعل لازمي آهي ۽ ان جو فاعل "آءٌ"، معروف يعني ظاهر يا پڌرو بيٺو آهي، تنهنڪري چئبو تہ "لڏان ٿو" فعل لازمي معروف صورت وارو آهي. ٻئي مثال ۾ "لڏجي ٿو" ۽ "لڏيو آهي" فعل لازمي آهن، پر انهن جو ڪوبہ فاعل ڪونهي، تنهنڪري اهي مجهول صورت وارا فعل آهن ۽ اهي "اڪرترڪ" سڏجن ٿا. "اَ" معنيٰ نہ ۽ "ڪرتر" يا "ڪرتا" معنيٰ فاعل (ڪم ڪندڙ).

اڪرترڪ يا فعل بيفاعل، اهو فعل آهي، جنهن کي ڪوبہ فاعل ڪونهي.

١١٢- (١) ڪم ڪجي ٿو، تہ ٽڪ ٽئي ٿو.

(٢) ڪم ڪيو آهي تہ ٽڪ ٽيندو آهي.

هنن سٽن تي پوريءَ طرح ويچار ڪبو تہ معلوم ٿيندو تہ "ڪم" لفظ اصل مفعول آهي، ڇاڪاڻ تہ ڪم ڪرڻ وارو ضرور ڪو ٻيو هوندو ۽ اهو ڪم ڪندڙ سچو پچو فاعل چئبو، پر اهو ڄاڻايل ڪونهي، تنهنڪري اهي مجهول صورت وارا فعل چئبا. هن قسم جي مجهول فعلن ۾، اصلوڪو فاعل (ڪم ڪرڻ وارو) ڪتب نہ آڻيو آهي، تنهنڪري سدائين، مفعول کي فاعل ڪري ڪم آڻيو آهي. مطلب تہ هيءَ مجهول صورت نرالي قسم جي آهي.

١١٣- هيٺين سٽن مان معروف ۽ مجهول صورت وارا فعل لازمي چونڊيو ۽ ٻڌايو تہ انهن مان ڪهڙا اڪرترڪ فعل آهن:

(۱) ڊوڙيو تہ ٿڪجي پيو. (۲) رانڊ ڪبي تہ بت ورندو. (۳) آرام ورتو آهي، تہ ٿڪ پڄندو آهي.
(۴) باغ ۾ گھمجي ٿو، تہ فرحت اچي ٿي.
(۵) گھوڙو ڊوڙيو.

مختصر مطلب

۱۱۴. (۱) سنڌي ٻوليءَ ۾ جيڪي بہ فعل ڪم اچن ٿا، سي يا لازمي يا متعدي آهن، تنهنڪري اهي ٿي ٻہ مکيہ فعل آهن. انهن ڪي بنيادي فعل بہ چئبو آهي، ڇاڪاڻ تہ جيڪي معاون ۽ اڪر ترڪ فعل آهن، سي اصل فعل لازمي آهن، جيڪي بالواسطہ فعل آهن، سي اصل متعدي فعل آهن، تنهنڪري چئبو تہ سڀني فعلن جو بنياد اهي ٻہ فعل آهن.

۱۱۵. لازمي ۽ متعدي فعل جدا جدا صورتون وٺن ٿا:

(الف) فعل لازمي ٻہ صورتون وٺي ٿو. (*)

(۱) معروف، جنهن ۾ فاعل ڄاڻائجي ٿو، مثلاً: "گھوڙو ڊوڙيو".

(۲) مجهول، جنهن جا ٻہ قسم آهن:

هڪڙي اها مجهول صورت جنهن ۾ ڪو بہ فاعل نٿو ڄاڻائجي، جنهنڪري، اهڙن لازمي فعلن کي، "اڪر ترڪ" فعل سڏبو آهي، مثلاً: رستي تي هلبو آهي يا هلجي ٿو. ٻي اها مجهول صورت، جنهن ۾ سدائين مفعول کي فاعل ڪري ڪم آڻجي ٿو، مثال: رانڊ ڪبي آهي.

(ب) فعل متعدي، ٽي نراليون صورتون وٺي ٿو:

(۱) معروف مثال: آءٌ ماريان ٿو.

(۲) مجهول "آءٌ مارجان ٿو."

(۳) بالواسطہ "آءٌ ماريان ٿو يا مارايان ٿو."

اشارو: وڌيڪ سمجهاڻيءَ لاءِ ڏسو اڳتي هلي قلم ۱۲۱ ۽ ۱۲۲.

باب ٻارهون- "فعل جو ڌاتو يا بنياد" (مصدر)

۱۱۶. اسين سکيا آهيون تہ فعل مان هئڻ، ڪرڻ، سهڻ يا ڪنهن تي ڪنهن ڪم ٿيڻ جي معنيٰ نڪري ٿي. لکڻ، پڙهڻ، هڻڻ، ٿيڻ ۽ ٻيا اهڙا لفظ، جن جي پڇاڙيءَ ۾ آڻ يا اڻ جو آچار آهي، تن کي چئبو آهي مصدر.

(*) انگريزيءَ ۽ هاڻوڪي سنسڪرت ۽ ٻين ڏيهي ٻولين ۾ رڳو فعل متعديءَ جون معروف ۽ مجهول صورتون ٿين ٿيون. فقط سنڌي ٻولي ٿي آهي، جنهن ۾ لازمي فعل بہ اهي ٻئي صورتون وٺن ٿا. اهو نمونو بلڪل قديم سنسڪرت مان ورتل آهي.

۱۱۷. فعل جي اها سادي صورت، جا ڪو ڪم يا حالت ڏيکاري، تنهن کي چئبو آهي "مصدر".

۱۱۸. "مصدر" معنيٰ جنهن مان ٻيا لفظ صادر ٿين ٿا يا نڪرن ٿا. مطلب ته مصدر، معنيٰ ڌاتو يا بنياد. عربي ۽ فارسي ٻولين جا لفظ، مصدر مان ٺهن ٿا، تنهنڪري ان تي اهو نالو رکيو اٿن. سنڌي ٻوليءَ ۾ فعلن جو بنياد مصدر نه آهي، تنهنڪري مصدر کي ڌاتو يا بنياد ڪري ليکڻ غلط آهي.

"ڌاتو يا بنياد"

۱۱۹. "لکڻ"، لفظ جي پڇاڙيءَ ۾ "اڻ" جو اچار آهي. "کائڻ"، لفظ جي پڇاڙيءَ ۾ "اڻ" جو اچار آهي. مصدر جي پڇاڙيءَ مان "اڻ" يا "اِڻ" جو اچار ڪڍي ڇڏبو ته باقي جيڪو بچندو سو ٿيندو ڌاتو يا بنياد.

۱۲۰. ڪٽ، ڪٽن، ڪٽڻ. هتي ڌاتو "ڪٽ" جي پٺيان "اَن" پڇاڙي گڏي ٿيون ٿا "ڪٽن". سنسڪرت ۾ ڌاتوءَ مان اسمن جوڙڻ لاءِ هڪڙي وات اها آهي.

"ڪري ڪير ڪٽن، آگي جي اسرار جو".

"هتي "ڪٽن" اسم آهي،

ڌاتوءَ مان جڙيل اسم "ڪٽن" جو اچار ڦيرائي "ڪٽڻ" ڪجي ٿو ۽ اهو سنڌيءَ ۾ مصدر سڏجي ٿو. مطلب ته مصدر اصل اسم آهي، تنهنڪري اُن کي عام طرح "اسم مصدر" سڏبو آهي.

(۱) پڙهڻ چڱو آهي. "پڙهڻ" اسم.

(۲) مان ترڻ سکيس. "ترڻ" اسم.

اهڙيءَ طرح، سنڌيءَ ۾ مصدر، عام طرح اسم ٿي ڪم اچن ٿا.

۱۲۱. مٿي جيڪي چيو ويو آهي، تنهن مان ڏسڻ ۾ ايندو ته فعل جي ڌاتوءَ جي پٺيان "آڻ" يا "اِڻ" پڇاڙي گڏڻ سان مصدر ٺهي ٿو. مثلاً:

هلڻ=هل+آڻ. ڌاتو "هل"، جنهن مان هلت، هلڻي، هلائڻ، هلندو، هليو ۽ هليل لفظ ٺهيا آهن.

کائڻ=کا+اِڻ. ڌاتو "کا" جنهن مان کارائڻ، کائيندو ۽ کائڻي (پيئي) لفظ ٺهيا آهن.

مطلب ته مصدر، خود ڌاتوءَ مان ٺهيل آهي.

(الف) مارڻ – مارجڻ. گهٽڻ – گهٽجڻ. پورڻ – پورجڻ.

اهڙيءَ طرح، مجهول فعلن جوڙڻ لاءِ "ڄ" جو آڳار ڀالاڻي وجهجي ٿو يعني "ڄڻ" ڀڄاڙي گڏجي ٿي.

"آءٌ ماريان ٿو".	"ماريان" معروف.
"آءٌ مارجان ٿو".	"مارجان" مجهول.

"ڄڻ" ڀڄاڙي، سڀني فعلن جي پڇاڙيءَ نه گڏبي آهي، جيئن هيٺ ڏيکارجي ٿو.

١٢٢. سنڌيءَ ۾ ڪيترا فعل آهن جي مجهول صورت وارا آهن ۽ انهن ساڳين فعلن جي ڌاتن مان معروف صورت وارا فعل اسان وٽ موجود آهن. اهي مجهول فعل اڪثر لازمي آهن ۽ معروف فعل اڪثر متعدي آهن، تنهنڪري هيٺ انهن کي لازمي ۽ متعدي ڪري ڄاڻائجي ٿو.

لازمي	متعدي	لازمي	متعدي	لازمي	متعدي
آجهامڻ	آجهامڻ	آڌامڻ	آڌائڻ	آڪامڻ	آڪيلڻ
پڄهڻ	پڏڻ	ڦاٽڻ	ڦاڙڻ	ڦٽڻ	ڦوڙڻ
جڙڻ	جوڙڻ	ڄمڻ	ڄڻڻ	ڏوڙڻ	ڏوڙڻ
ڏرڻ	ڏورڻ	ڏيڻ	ڏيڻ	ڊهڻ	ڊاهڻ
ڪامڻ	ڪائڻ	ڪڙڻ	ڪوڙڻ	ڳسڻ	ڳوهڻ
لهڻ	لاهڻ	لڀڻ	لهڻ	مڙڻ	موڙڻ

"ٻاهه آجهامجي ويئي" نه چئبو، پر چئبو ته "ٻاهه اجهامي ويئي". "مون کان لغڙ نٿو آڌامجي" نه چئبو، پر چئبو ته "مون کان لغڙ نٿو آڌامي". مون کان ڪتاب نٿو لڀجي" نه چئبو، پر چئبو ته "مون کان ڪتاب نٿو لڀي". هاڻ ياد ڪريو ته مٿي جن فعلن کي لازمي سڏيو اٿئون، تن ۾ مجهول صورت جي نشاني "ڄ" گڏڻ غلط ڳالهه آهي. اهي اڳيئي مجهول صورت وارا فعل آهن، تنهنڪري "ڄ" گڏي انهن کي ٻيو ڀيرو مجهول ڪرڻ بيهودي ڳالهه آهي.

اشارو: ڪي "لڀجڻ" وغيره لفظ ڪم آڻين ٿا، تنهنڪري پاڙهيندڙن جو هن غلطيءَ ڏي ڌيان ڇڪائجي ٿو.

(آمر)

١٢٣. آڙي، آٽ. هيڏانهن اچ. ٻاڻي پيار. هاڻ سات ڪر. "آٽ"، "اچ"، "پيار" ۽ "ڪر" لفظ، فعل آهن. اهڙا فعل اڪثر حڪم ڏيڻ مهل ڪم آڻبا آهن. تنهنڪري انهن کي **"امر"** چئجي ٿو. آمر، معنيٰ حڪم.

ڏٽي! اسان تي ٻاجهه ڪر. سائين! مون تي ٿورو لاءِ. اهڙيءَ طرح، منٿ يا نيزاريءَ ڪرڻ مهل به ڪر، لاءِ ۽ ٻيا اهڙا "امر" ڪم آڻجن ٿا.

(امر نيازي)

١٢٤. ڪاءِ، ڪائج؛ ڳالهاءِ، ڳالهائج. اهي سڀ امر آهن. انهن ٻن قسمن جي لفظن جي وچ ۾ ڪهڙو تفاوت آهي؟ نموني لاءِ "ڪر" ۽ "ڪج" جي وچ ۾ تفاوت ڇا ڳالهائجي ٿو. جيڪڏهن ڪنهن کي چئبو "ڪر"، ته اهو ڄڻ ته حڪم ڪيوسين. جيڪڏهن ڪنهن کي چئبو "ڪج" ته اهو وڏيڪ شان ڀريو ڳالهائڻ آهي، تنهنڪري ان جي هيءَ معني آهي ته "مهرباني يا ڀلائي ڪري ڪج". پر اها معني سڀڪنهن هنڌ نه وٺبي. مثلاً: پيءُ جيڪڏهن پنهنجي پٽ کي چوندو ته "هي ڪم ڪج"، ته ان جي اها معني نه وٺبي ته مهرباني ڪري ڪج. پر ان جي معني ٿيندي ته يادگيري ڪري ڪج. اهڙيءَ طرح، "ڪج" لفظ مان يادگيري يا آئيندي جي تاڪيد جي معني نڪري ٿي ۽ ساڳئي وقت، چوندڙ جي دل جي تمنا يا خواهش ظاهر ٿئي ٿي. "ڪج" ۽ ٻين اهڙن لفظن مان تمنا جي معني تمام گهڻو ڪري سڀڪنهن حالت ۾ ظاهر ٿئي ٿي، تنهنڪري اهڙن لفظن کي امر تمنا سڏي سگهجي ٿو. پر اهو اصل عزت يا نياز جو ڳالهائڻ آهي، تنهنڪري "ڪج" ۽ ٻين اهڙن لفظن کي انگريزيءَ ۾ "Precative" يعني "امر نيازي" سڏجي ٿو. مطلب ته "ڪر" امر (Imperative) آهي ۽ "ڪج" امر نيازي (Precative) آهي*.

(امر نفي)

١٢٥. هيءُ ڪم نه ڪر. هي ڪم نه ڪج.

ڪر ۽ ڪج لفظ امر آهن. انهن جي اڳيان "نه" وجهڻ ڪري ناڪار جي معني نڪري ٿي. اهڙيءَ طرح، ڪنهن امر جي اڳيان، ڪو ناڪار جو لفظ وجهبو ته "امر نهي" يا "نفي" سڏبو.

"امر جوڙڻ جون واٽون"

١٢٦. اچڻ مان امر واحد، آچ. "آ" ٻچاڙي.
ماري مان امر واحد، مار. "اِ" ٻچاڙي.

سڀڪنهن امر واحد جي ٻچاڙيءَ ۾ "آ" يا "اِ" جو آچار آهي، اهو ڪڍبو ته باقي فعل جو ڌاتو بچندو. ڌاتوءَ جي پٺيان "آ" يا "اِ" گڏڻ مان امر واحد جڙي ٿو.

---

*ڪي چون ته "ڪر" معنيٰ هينئر ڪر (امر حال) ۽ "ڪج" معنيٰ پوءِ ڪج. (امر استقبال) اها وقت جي ڳالهه خيال م رکي، هن طرح سمجهائي ڏيڻ غلط آهي. مثلاً:

اسان جي سدا رب! وطن کي بچائج!

هتي ائين چوڻ ۾ بيوقوفي ٿيندي ته "بچاءِ" معنيٰ هينئر بچاءِ ۽ "بچائج" معنيٰ پوءِ بچائج (هينئر نه).

اشارو: ڏيو، ڏي، ڏيو، ني. بيقاعدي ٺهيل امر آهن.

(الف) اچ، جمع اچو. مار، جمع مارہو. "او" پڇاڙي. امر واحد جي جمع جوڙڻ لاءِ "او" پڇاڙي ڪم اچي ٿي.

اشارو: ڳالهاءِ + او = ڳالهايو. "ءِ" + "او" = "يو".

(ب) لهڻ، لهج. شعر ۾ "لهيج" ۽ "لهيجا" به جٽبو. (ڌاتو "لهہ"). ڌاتوءَ جي پٺيان اج (ايج، ايجا) پڇاڙي* ڪڍڻ سان "امر نيازي" يا "امر تمنا" ٺهي ٿو. لهج، جمع لهجو. هتي به جمع ۾ ساڳي "او" پڇاڙي ڪم اچي ٿي.

(پ) امر جي اڳيان نہ، ڪين يا ٻي انڪاري لفظ آڻڻ سان "امر نفي" جڙي ٿو.

باب ٻارهون- "اسم مشتق يا ڪردنت"

١٢٧. هو اچ ايندو ۽ سڀان ويندو. ايندو ۽ ويندو فعل. ايندو سڀڪو ڏسي، ويندو ڪوئي نہ ڏسي. ايندو ۽ ويندو اسم. ايندڙ وقت جي ڳالهہ ڪر. "ايندڙ" صفت. مطلب تہ هن قسم جا لفظ، جي فعلن مان ٺهيل آهن، ۽ فعل توڙي اسم يا صفت ٿي ڪم اچن ٿا، تن کي چئبو آهي اسم مشتق. شق، معنيٰ چيرڻ. اسم مشتق اهي لفظ آهن، جي فعلن جي ڌاتوءَ يا بنياد مان چيرجي نڪرن ٿا يا جڙن ٿا. سنسڪرت ۾ انهن کي "ڪردنت" ۽ انگريزيءَ ۾ "پارٽيسپل" چئبو آهي.

اشارو: اسم مشتق (ڪردنت)، ڳالهائڻ جي لفظن ۾ شمار ٿيل نہ آهن، ڇو تہ جڏهن اهي فعل ٿي ڪم اچن ٿا تڏهن فعل، ۽ جڏهن اسم يا صفت ٿي ڪم اچن ٿا، تڏهن اسم يا صفت ليکجن.

"اسم حاليہ"

١٢٨. هو باغ گهمندو گهر موٽيو. هن جي معنيٰ تہ باغ گهمڻ جو ڪم ڪندو، ٻيو ڪم (موٽڻ) کي لڳو. هتي "گهمندو" "اسم حاليہ" آهي.

آءٌ سڀاڻي تو وٽان ٿيندو ويندس، هتي "ٿيندو" اسم حاليہ آهي، جو ڏيکاري ٿو تہ هڪڙي ڪم هلندي يا جاري رهندي، ٻيو ڪم ٿيندو.

جيڪي لفظ، فعلن جي ڌاتن مان ٺهيل آهن ۽ اسم سان لاڳو ٿي ڏيکارين ٿا تہ اهو ماڻهو وغيره ڪو ڪم ڪندي ٻي ڪم کي لڳو، تن کي "اسم حاليہ" چون ٿا.

---

* اصل پراڪرت ٻوليءَ ۾ "اِجا" پڇاڙي آهي، جا هندستانيءَ ۾ بہ ڪم اچي ٿي. مثلاً: ديئو، ليئو امر Imperative ۽ ديجئي، ليجئي امر نيازي Precative آهن. هندستانيءَ ۾ "ج" مٿي "يہ" يا "ءِ" بہ ڪندا آهن. مثلاً: آئيي، تشريف لائيي. هي با عزت جو ڳالهاءُ آهي.

"اسم حاليه"، ڪنهن جاري رهندڙ ڪم جي معنيٰ ڏيکاري ٿو.

١٢٩. گهمندو = گهم + آندو. ماريندو = مار + اِندو. مطلب ته فعل جي ڌاتوءَ پٺيان "آندو" يا "اِندو" پڇاڙي ڳنڍڻ سان "اسم حاليه" ٺهي ٿو.

گهمندي گهمندي اتي ويس. لنگهندي ڏٺو مانس. اهڙيءَ طرح، پڇاڙيءَ ۾ "او" بدران "ي" ۾ ڪم اچڻو آهي.

اشارو: اچڻ مان ايندو، وڃڻ مان ويندو ۽ ڪرڻ مان ڪندو. اهڙيءَ طرح، ڪي لفظ بيقاعدي ٺهيل آهن.

"مجهول فعلن جو اسم حاليه"

١٣٠- "پينگهي ۾ لڏبو آهي". مٿي چيو ويو آهي ته "لڏبو آهي" اڪر ترڪ فعل آهي ۽ اهو فعل مجهول صورت وارو آهي. "لڏڻ" مان اسم حاليه معروف آهي "لڏندو" ۽ اسم حاليه مجهول آهي "لڏبو".

(الف) پينگهي ۾ لڏبو. (ايندڙ وقت ۾)

اسم حاليه، جڏهن هيءَ مجهول صورت وٺي ٿو، تڏهن ان مان ايندڙ وقت جي معنيٰ نڪري ٿي.

١٣١- لڏبو = لڏ + ابو. ڏسبو = ڏس + ابو.

ڌاتوءَ جي پٺيان "ابو" ڳنڍڻ سان اسم حاليه مجهول ٺهي ٿو.

(٢) "اسم مفعول"

١٣٢. موڻ داڻا ڪٽيو. ڪٽيو ـ فعل

ڪٽيو تنهنجو گهوڙيو. ڪٽيو ـ اسم

ڪٽيل داڻا ڪير موٽائي ڏيندو. ڪٽيل ـ صفت

پهرئين مثال ۾ "ڪٽيو" لفظ ڄاڻائي ٿو ته داڻا ڪٽڻ جو ڪم پورو ٿي چڪو. اهو ساڳيو "ڪٽيو" لفظ، جنهن جو "ڪٽڻ" مصدر آهي، سو اسم توڙي صفت ٿي ڪم اچي ٿو. هن قسم جي 'ڪردنت' کي چئبو آهي "اسم مفعول".

١٣٣. اهو ڪردنت، جو ڄاڻائي ته فعل وارو ڪم پورو ٿي چڪو، تنهن کي "اسم مفعول" چئبو آهي.

١٣٤.

مصدر	اسم مفعول	مصدر	اسم مفعول
هلڻ	هليو = هل + يو	مارڻ	ماريو = مار + يو
لڪڻ	لڪو = لڪ + او	ڦاٽڻ	ڦاٽو = ڦاٽ + او

ڌاتوءَ جي پڇاڙي "او"، "يو" يا "ايو" ڳنڍڻ سان اسم مفعول ٺهي ٿو. ڦاٽڻ مان ڦاٽو يا ڦاٽل ۽ لکڻ مان لکيو يا لکيل. اهڙيءَ طرح، ڌاتوءَ جي پڇاڙيءَ "آل" يا "يل" پڇاڙيءَ ڳنڍڻ سان به اسم مفعول ٺهي ٿو.

لکيل خط. ڪليل خط. ڀڳل دروازو. اهڙيءَ طرح اهي لفظ صفت ٿي ڪم اچن ٿا.

(الف) منهنجو سڳ سرتيون! ٻلي ڪيچ ٽيڙو،
ڀياري پنهل مان منهنجو ڀيچ پيڙو.

"ٽيو" بدران "ٽيڙو" ۽ "پيو" بدران "پيڙو". اهڙيءَ طرح، شعر ۾ اسم مفعول جي پڇاڙي "ڙو" پڇاڙي ڳنڍبي آهي.

(ب) ڏسڻ، ڏٺل، ڏٺو. ڦاسڻ ڦاٿل ڦاٿو. لنبڻ، لتل يا لتو. اهڙيءَ طرح ڪيترا اسم مفعول، بيقاعدي ٺهيل آهن، تنهنڪري اهي "بيقاعدي فعل" سڏجن ٿا. لکڻ مان لکيل يا لکيو ۽ کاڻ مان کليل يا کليو باقاعدي ٺهيل آهن، تنهنڪري اهي باقاعدي فعل" سڏجن ٿا.

(۳) "اسم استقبال"

۱۳۵. (۱) رام ڪراچيءَ ويٺو آهي.
(۲) رام کي ڪراچيءَ وڃڻو آهي.

هنن ٻنهي جملن مان ساڳيو مطلب نڪري ٿو، پر حقيقت ۾ انهن منجهه گهڻو تفاوت آهي. پهرئين جملي ۾ "ويٺو"، معنيٰ وڃڻ وارو. هتي "ويٺو" لفظ، صفت آهي ۽ اسم "رام" سان لاڳو ٿئي ٿو. اسين سکيا آهيون ته صفت، جنهن اسم سان لاڳو ٿئي ٿي، تنهن پٺاندڙ عدد ۽ جنس ۾ مٽجي ٿي. هتي به ائين آهي.

رام ڪراچيءَ ويٺو آهي. راما ڪراچيءَ ويٺا آهي.
رامي ڪراچيءَ ويٺي آهي. راميون ڪراچيءَ ويٺيون آهن.

ٻي ڳالهه ته پهرئين جملي ۾ "رام" فاعل آهي ۽ ان جي حالت، فاعلي آهي. ٻئي جملي ۾ "رام" پٺيان "کي" حرف جر آيو آهي، تنهنڪري "رام جي حالت، جري آهي. رام کي جيڪو ڪم ڪرڻو آهي، سو آهي "وڃڻو" يعني وڃڻ جو ڪم. ٻئي جملي ۾ "وڃڻو" اسم آهي ۽ فعل "آهي" جو فاعل "وڃڻو" آهي (نه "رام"). مطلب ته پهرئين جملي ۾ وڃڻو، صفت آهي ۽ ٻئي ۾، اسم آهي. پهرئين جملي ۾ فاعل "رام" آهي ۽ ٻئي جملي ۾ فاعل "وڃڻو" آهي. اهو آهي ٻنهي جملن جي وچ ۾ تفاوت.

(الف) رام ڪراچيءَ وڃڻو آهي. (ايندڙ وقت ۾).

”ويٺو“ لفظ، فعل جي ڌاتوءَ ”وِهَ“ مان ٺهيو آهي ۽ ايندڙ وقت جي معنيٰ ڏيکاري ٿو.

اهڙا لفظ، جي فعلن جي ڌاتن مان ٺهيل هجن ۽ صفت توڙي اسم ٿي ڪم اچن ۽ ڏيکارين ته ڪم ايندڙ وقت ۾ ٿيڻو آهي، تن کي ”اسم استقبال“ چئجي ٿو.

١٣٦. مصدر	امر واحد	اسم استقبال
پيئڻ	پيءُ	پيئڻو = پي + آڻو
ڪائڻ	ڪاءِ	ڪائڻو = ڪا + اڻو

مطلب ته ڌاتوءَ جي پٺيان ”آڻو“ يا ”اڻو“ پچاڙي ڳنڍڻ سان اسم استقبال ٺهي ٿو.

(۴) ماضي معطوفي

١٣٧. استاد شاگرد کي پاڙهيو.
استاد پنهنجي گهر ويو.

هي ٻئي ڳالهيون گڏي چئبو ته ”استاد شاگرد کي پاڙهي، پنهنجي گهر ويو.“ هتي رکيو ”پاڙهيو“ لفظ جو آڇار ڦيرائي ”پاڙهي“ ڪيو اٿئون، ته ٻن جملن مان هڪ يڪو جملو ٺهيو آهي ۽ ساڳي وقت، ”پاڙهي“ لفظ ڏيکاري ٿو، ته استاد پاڙهڻ جو ڪم پورو ڪري، پوءِ ٻئي ڪم کي (گهر وڃڻ جي ڪم کي) لڳو. هتي ”پاڙهي“ لفظ، ماضي معطوفي آهي. عربيءَ ۾ ’عطف‘، معنيٰ ڳنڍيا يا ميلاپ. ’ماضي معطوفي‘، معنيٰ ماضي ميلاپي يا ڳنڍيندڙ ماضي، جو ڳنڍيل ڪم جي معنيٰ ڏيکاري ٿو.

اهو ڪردنت، جو ٻن جملن کي ڳنڍي، هڪ ڪري ٿو ۽ فاعل سان لاڳو ٿي، ڏيکاري ٿو ته فاعل هڪ ڪم پورو ڪري، پوءِ ٻئي ڪم کي لڳو (لڳي ٿو)، تنهن کي ”ماضي معطوفي“ چئبو آهي.

١٣٨. ڪتا اچي، ڪپڙا ٽڪي، چٽ ڪري، وڃن ٿا.
ڪتا اچيو، ڪپڙا ٽڪيو، چٽ ڪيو، وڃن ٿا.
اچي، ٽڪي ۽ ڪري، ماضي معطوفي آهن.
اچيو، ٽڪيو ۽ ڪيو به، ماضي معطوفي آهن.

”ڪرڻ“ مان ”ڪيو“ لفظ بيقاعدي ٺهيو آهي، باقي ٻيا باقاعدي ٺهيل آهن، جيئن هيٺ ڏيکارجي ٿو:

اچي = اچ + اي	ٽڪي = ٽڪ + اي
اچيو = اچ + يو	ٽڪيو = ٽڪ + يو

مطلب ته، ڌاتوءَ جي پٺيان اي - اي يا يو - يو پچاڙين ڳنڍڻ سان ”ماضي معطوفي“ ٺهي ٿي.

ڪٿا اچي ڪري، ڪپڙا نڪي وڃن ٿا. اهڙيءَ طرح، ماضي معطوفيءَ جي پٺيان "ڪري" لفظ گڏڻ جو به رواج آهي. "نڪيو" بدران "نڪيون" به چوندا آهن.

ڪردنتن بابت مشق جا سوال

۱۳۹. هيٺين مثالن مان اسم مشتق (ڪردنت) چونڊيو ۽ ٻڌايو ته هرهڪ ڪهڙي قسم جو ڪردنت آهي.

(۱) هن کي اصل پڙهڻو ڪونهي.

(۲) جو نه پڙهندو، سو ڌڪا کائيندو.

(۳) اسان کي جيڪي چوڻو هو، سو چيوسين.

(۴) آءٌ هن جون ڪيتريون ڳالهيون ڳنڍي ڪيتريون ڳڻيان؟!

(۵) هيتري چوڻ کان پوءِ به هو وڃيو خراب ڪم ڪري.

(۵) "اسم فاعل"

۱۴۰. ٻچندڙن جي اڳيان، لڪندڙن جي پٺيان (ٻهاڪو) هتي "ٻچندڙن" ۽ "لڪندڙ" لفظ، اسم آهن. اهي "ٻچڻ" ۽ "لڪڻ" فعلن مان ٺهيا آهن ۽ "فاعل" يعني ڪم ڪندڙ جي معنيٰ ڏيکارين ٿا، تنهنڪري، اسم فاعل سڏجن ٿا، مطلب ته، "اسم فاعل"، ڪم ڪندڙن کي چون ٿا.

۱۴۱. ڪرندڙ تارا، ڪڏهن ڪڏهن زمين تان لڀندا آهن. هتي "ڪرندڙ" لفظ صفت آهي.

ڪراچيءَ جي وڻندڙ هوا مون کي وسرڻ جي نه آهي. هتي "وڻندڙ"، صفت آهي. اهڙيءَ طرح، اهي لفظ، صفت به ٿي ڪم اچن ٿا.

۱۴۲. هيٺين مثالن مان اسم فاعل چونڊيو ۽ ٻڌايو ته ڪهڙا اسم ۽ ڪهڙا صفت ٿي ڪم آيا آهن:

(۱) ميهار، درياهه جي پار رهندڙ هو.

(۲) سهڻي، وهندڙ درياهه تري، پار ويندي هئي.

(۳) سهڻي ٻڌي، ته واڳهو ۽ ٻيا ڦاڙيندڙ جانور اچي لڳس.

(۴) هن ٻڏندڙ جي مدد ڪرڻ وارو ڪو ڪونه هو.

(۵) هن جو احوال، دل کي ڳهائيندڙ آهي.

(۶) شاعرن، سهڻيءَ بابت، نهايت وڻندڙ بيت چيا آهن.

"اسم فاعل جوڙڻ جون واٽون"

۱۴۳. لڪڻ مان اسم حاليه "لڪندو"، پر اسم فاعل "لڪندڙ". مطلب ته، اسم فاعل جي صورت گهڻي قدر اسم حاليه جهڙي آهي، تفاوت هيءُ آهي ته ڌاتوءَ جي

پڇاڙيءَ "آندو"، "اندو" پڇاڙيءَ ڳنڍڻ سان اسم حاليه ٺهي ٿو ۽ اسم فاعل جوڙڻ لاءِ "ڊڙ" پڇاڙي ڪم اچي ٿي. هن قسم جا اسم فاعل، ڏاتوءَ سان ٺهيل آهن.

(الف) هلڻ هار يا هلڻ وارو، معني وڃڻ وارو. آپائڻهار، معني آپائڻ وارو يا آپائيندڙ.

اهڙيءَ طرح، مصدر جي پڇاڙيءَ "هار" يا "وارو" لفظ ڳنڍڻ سان به "اسم فاعل" ٺهن ٿا.

اشارو: ڪرتار، داتار، دربان، نگهبان، خزانچي، سوداگر، جادوگر ۽ پهلوان، "اسم فاعل" آهن پر سنڌيءَ ۾ عام طرح انهن کي اسم سڏيو آهي.

باب تيرهون - "زمان"

۱۴۴. آءٌ خط لکان ٿو. هلندڙ وقت ۾.
مون خط لکيو. گذريل وقت ۾.
هو خط لکندو. ايندڙ وقت ۾.

لکان، لکيو ۽ لکندو، انهن ٽنهي جو مصدر آهي "لکڻ" ۽ اهي ٽن جدا جدا وقتن جي معني ڏيکارين ٿا.

(۱) آءٌ آهيان. (۲) آءٌ هوس. (۳) آءٌ هوندس.

"آهيان"، "هوس"، ۽ "هوندس". انهن ٽنهي جو مصدر آهي "هئڻ"، ۽ اهي ٽن جدا جدا وقتن جي معني ڏيکارين ٿا. اهڙيءَ طرح، سڀڪنهن فعل مان، مٿين ٽن وقتن جي معني ظاهر ٿي سگهي ٿي.

"وقت" لاءِ، گرامر ۾ ٺهرايل لفظ آهي "زمان". زمان، معني وقت. انهن ٽن سڀني زمانن جا هيٺيان نالا آهن:

(۱) زمان حال، يعني هلندڙ وقت. مثال: لکان ٿو، پڙهان ٿو.
(۲) زمان ماضي، يعني گذريل وقت. مثال: لکيو، پڙهيو.
(۳) زمان مستقبل، يعني ايندڙ وقت. مثال: لکندو، پڙهندو.

۱۴۵. آءٌ لکندس. هتي "لکندس" لفظ، ٻه ڳالهيون ڄاڻائي ٿو:

(۱) وقت، ته لکڻ جو ڪم ايندڙ وقت ۾ ٿيندو.

(۲) ڪم جي حالت، ته لکڻ جو ڪم شروع ٿي ڪونه ٿيو آهي، پر اڃا هن کان پوءِ ٿيندو. اهڙيءَ طرح، هرهڪ زمان ٻه ڳالهيون ڄاڻائي ٿو:

(۱) ڪم جو وقت، ته حال آهي، يا ماضي آهي يا مستقبل آهي.

(۲) ڪم جي حالت، ته ڪو ڪم ٿئي ٿو يا ٿيو، يا اڃا هن کان پوءِ ٿيڻو آهي.

١٤٦- هيٺين جملن جي فعلن جا زمان ٻڌايو:
(١) هٿن، مائٽن جو چيو مڃيو.
(٢) جيڪو بي ادب ٿيندو، سو انسان نه ليکبو.
(٣) وڏن کي عزت ڏيڻ، سو پاڻ کي عزت ڏيڻ آهي.
(٤) مائٽن کي عزت ڏي، ته تو کي عزت ملي.
(٥) جن مائٽن جي دعا ڪئي، سي بختاور ڇٽا.
(٦) ڏٺي ڪندو ته سدائين مائٽن جي چوڻ تي هلندس!

"زمان مضارع"

١٤٧- دل ٿي چوي ته ڪراچيءَ وڃان!
"وڃان"، معنيٰ هينئر يا پوءِ وڃان. (ايندڙ وقت ۾).
اهڙيءَ طرح پنهنجيءَ دل جي ڪنهن خواهش ظاهر ڪرڻ لاءِ وڃان، هلان ۽ پيا اهڙا لفظ ڪم آڻبا ته انهن مان هلندڙ توڙي ايندڙ وقت جي معنيٰ نڪرندي جنهن زمان مان، هلندڙ توڙي ايندڙ وقت جي معنيٰ نڪري، تنهن کي "زمان مضارع" چئبو آهي.
"مضارع" معنيٰ، ٻن جو پاڻ ۾ شريڪ يا ڀائيوار ٿيڻ. هيءُ زمان، حال توڙي مستقبل جي معنيٰ ظاهر ڪرڻ ۾ شريڪ ٿئي ٿو يعني ٻنهي زمانن جي منجهانس معنيٰ نڪري ٿي، تنهنڪري مٿس اهو نالو رکيو اٿن.
١٤٨- (١) نانءُ چڙهيو واپاري ڪٿيو ڪاٿي، نانءُ چڙهيو چور ڦاهيءَ چڙهي (پهاڪو). هتي "ڪاٿي" معنيٰ ڪاٿي ٿو ۽ "چڙهي" معنيٰ، "چڙهي ٿو (زمان حال).
(٢) سوري سينگاري اصل عاشقن کي. (شاهه)
هتي "سينگاري" معنيٰ "سينگاري ٿي" (زمان حال). پهاڪن ۽ شعر ۾، زمان مضارع، پوريءَ ريت رڳو زمان حال جي معنيٰ ڏيکاري ٿو.
(٣) ڪو چوي ته رات مينهن پيو ۽ ڪو چوي ته ڪونه پيو. هتي "چوي" معنيٰ "چوي ٿو" (زمان حال).
اهڙيءَ طرح، بعضي رواجي ڳالهه ٻولهه ۾ به مضارع، رڳو زمان حال جي معنيٰ ظاهر ڪري ٿو، تنهنڪري چئبو ته هي زمان، "زمان حال" جو هڪ قسم آهي.

"زمان مضارع جو گردان يا ڦيرو"

جمع	واحد ١٤٩.
اسين هلون (هل + آون)	آءٌ هلان (هل + آن)
توهين هلو (هل + او)	تون هلين (هل + اين)
آهي هلن (هل + آن)	هو هلي (هل + اي)

مطلب تہ، فعل جي ڌاتوءَ پڄاڻان، مٿين پڇاڙين (آن، اون وغيره) گڏڻ سان، زمان مضارع ٺهي ٿو.

"زمان حال ۽ ان جا قسم"

(١) آءٌ لکان ٿو. (٢) آءٌ لکان پيو. (٣) آءٌ لکندو آهيان. (٤) آءٌ لکندو هوس.

هنن چئني فعلن مان هلندڙ وقت ۾، لکڻ جي ڪم ٿيڻ جي معنيٰ نڪري ٿي، پر هر هڪ فعل، هلندڙ وقت جو جدا جدا قسم ڏيکاري ٿو، تنهنڪري هر هڪ قسم تي ڌار ڌار نالو رکيل آهي:

(١) آءٌ لکان ٿو، هن جي معنيٰ تہ لکڻ جو ڪم شروع ٿيو آهي يا هينئر شروع ٿيڻو آهي. هيءَ "زمان حال" سڏجي ٿو.

"زمان حال"، اهو آهي جو هلندڙ وقت ۾ ڪنهن ڪم ٿيڻ جي معنيٰ ڏيکاري ٿو.

(٢) جيڪڏهن "آءٌ لکان ٿو" جي بدران چئبو "آءٌ لکان پيو" تہ ان جي معنيٰ ٿيندي تہ لکڻ جو ڪم ڪيتري وقت کان جاري آهي ۽ هينئر بہ هلي پيو. هن کي "زمان حال استمراري" چئبو آهي. استمراري، معنيٰ جاري.

هيءَ زمان، ڏيکاري ٿو تہ شروع ٿيل ڪم اڃا هلندو اچي يعني جنهن وقت جي ڳالهہ ڪجي ٿي تنهن وقت بہ جاري يا چالو آهي.

(٣) آءٌ لکندو آهيان. هن جي معنيٰ تہ نہ رڳو هينئر، پر اڳي بہ هميشہ لکندو آهيان. هن کي "زمان حال مدامي" چئبو آهي. مدامي، معنيٰ دائمي يا هميشہ هن زمان تي اهو نالو هن ڪري رکيو اٿن، جو هن مان ڪنهن ڪم جي دائمي يا هميشہ ٿيڻ جي معنيٰ نڪري ٿي.

هيءَ زمان، گذريل ۽ هلندڙ وقت گڏي ڏيکاري ٿو ۽ اٿين ڄاڻائي ٿو تہ ڪو ڪم گذريل وقت کان چالو آهي ۽ اڃا پيو ٿئي يا هميشہ ٿيندو آهي.

(١) اَٽ جو ٻج نڪرو ٿئي ٿو. "ٿئي ٿو" زمان حال.

(٢) اَٽ جو ٻج نڪرو ٿيندو آهي. "ٿيندو آهي" زمان حال مدامي.

اهڙيءَ طرح، حقيقتن ڄاڻائڻ مهل، "زمان حال" جي بدران "زمان حال مدامي" عام طرح ڪم آڻبو آهي.

(٤) آءٌ لکندو هوندس، آءٌ لکندو هئان (هجان). هتي هڪ سان نہ، پر شڪ ڳالهہ ڪجي ٿي، تنهنڪري "لکندو هوندس"، "لکندو هئان" ۽ "لکندو هجان" "زمان حال متشڪي" آهن. متشڪي، معنيٰ جنهن ۾ شڪ هجي.

هيءَ زمان، هلندڙ وقت جي ڪم بابت شڪ ڏيکاري ٿو يعني هن زمان ۾ پڪ سان چئي نه سگهبو آهي ته ڪم ٿئي ٿو يا نه.

١٥١. هيٺين جملن مان "زمان حال" چونڊيو ۽ ٻڌايو ته هرهڪ ڪهڙي قسم جو زمان حال آهي:

(١) ٿر ۾ ڪيترا غريب ماڻهو رهن ٿا.

(٢) ڪي ڇاڻي واڻي پنهنجن ٻارن کي ٻکون ڪيائين ٿا.

(٣) ٻار ٻکن ڪيڏڻ تي هرن ٿا، تنهنڪري ڏڪار ۾ ڪو وقت ٻڪ سهي سگهندا آهن.

(٤) ننڍا ٻار، ٻه ٻه ڏينهن نه کائن، سا ڏاڍي ڏک جوڙي ڳالهه آهي.

(٥) آءٌ چوان ته ٿر ۾ شل ڏڪار اصل نه پوي!

١٥٢. "زمان ماضي ۽ ان جا قسم"

(١) مون لکيو.

(٢) مون لکيو پئي يا لکيو ٿي.

(٣) مان لکندو هوس.

(٤) مون لکيو آهي.

(٥) مون لکيو هو.

(٦) مان لکان ها.

(٧) مون لکيو هوندو.

هنن ستن ئي فعلن مان، گذريل وقت ۾، لکڻ جي ڪم ٿيڻ جي معنيٰ نڪري ٿي؛ پر هرهڪ فعل، گذريل وقت جو جدا جدا قسم ڏيکاري ٿو، تنهنڪري هرهڪ قسم تي ڌار ڌار نالو رکيل آهي:

(١) مون "لکيو. هتي فعل "لکيو" ڏيکاري ٿو ته لکڻ جو ڪم پورو ٿي چڪو. هن کي "زمان ماضي مطلق" چون ٿا. زمان ماضي مطلق، معنيٰ بنهه گذريل وقت. "مطلق"، معنيٰ بنهه.

هيءَ زمان، اهو وقت ڏيکاري ٿو، جو بنهه گذري ويو هجي ۽ جنهن ۾ ڪو ڪم ٿي چڪو هجي.

(٢) مون لکيو پئي. فعل "لکيو پئي" ڏيکاري ٿو ته لکڻ جو ڪم گذريل وقت ۾ پورو ٿي نه چڪو هو، پر جاري هو. هن کي "زمان ماضي استمراري" چون ٿا. استمراري، معنيٰ چالو يا جاري.

هيءَ زمان، ڏيکاري ٿو ته گذريل وقت ۾ ڪو ڪم جاري هو يا هليو پئي.

اشارو (١): "لکيو ٿي" به زمان ماضي استمراري آهي. "لکيو ٿي" ۽ "لکيو پئي" ۾ هيءُ تفاوت آهي:

"لکيو ٿي" ڏيکاري ٿو ته گذريل وقت ۾ لکڻ جو ڪم اڃا شروع ٿي ٿيو.

"لکيو پئي" ڏيکاري ٿو ته گذريل وقت ۾ لکڻ جو ڪم شروع ٿيو هو ۽ هليو پئي.

اشارو (۲) : گلاب، خط لکي سگهيو ٿي. "سگهي ٿي"مان ڪم جي جاري رهڻ جي معنيٰ ڪانه ٿي نڪري، پر "ٿي" لفظ ڪم آيو آهي، تنهنڪري اهو به "زمان ماضي استمراري" جي دفعي ۾ ليکيو آهي.

(۳) مان لکندو هوس يا پيو لکندو هوس، هن جي معنيٰ ته آءٌ هميشه لکندو هوس. هن مان ڪنهن ڪم جي دائمي يا هميشه ٿيڻ جي معنيٰ نڪري ٿي، تنهنڪري انهيءَ فعل جو زمان چئبو "زمان ماضي مدامي".

هيءَ زمان، گذريل وقت جي عادت، رواج يا پيو ڪو سانده يا وري وري ٿيندڙ ڪم ڏيکاريندو آهي.

اڳي جيڪو چوري ڪندو هو، تنهن جا هٿ وڍائيندا هئا. اهڙيءَ طرح، هن زمان ۾ فعل وارو ڪم، اڪثر گذريل وقت جي ڪنهن ڪنهن ڪم سان لاڳاپي ڏيکارڻ لاءِ ڪم آئبو آهي.

(۴) مون لکيو آهي. فعل "لکيو آهي"، ڏيکاري ٿو ته لکڻ جو ڪم تازو يا ويجهڙائيءَ ۾ ٿيو آهي. هن کي زمان "ماضي قريب" چون ٿا. قريب معنيٰ ويجهو.

هيءَ زمان، ويجهڙائيءَ ۾، ڪنهن ڪم جي پوري ٿي وڃڻ جي معنيٰ ڏيکاري ٿو.

(۵) مون خط لکيو هو. فعل "لکيو هو"، ڏيکاري ٿو ته لکڻ جو ڪم، ڪجهه وقت اڳي پورو ٿي ويو هو، تنهنڪري هن فعل جو زمان آهي "زمان ماضي بعيد". "بعد" معنيٰ پوءِ ۽ "بعيد"، معنيٰ پوئتي يا پري.

زمان ماضي بعيد، اهو زمان آهي، جو ڏيکاري ٿو ته فعل وارو ڪم، ڪجهه وقت اڳي يا گذريل وقت جي ڪنهن ڪم کان اڳي ٿيو هو.

مثلاً: هو آيو، تنهن کان اڳ مون ڏانگ ماريو هو.

(۶) مان لکان ها، جي تون مون کي لکڻ ڏين ها. هتي، گذريل وقت جي ڳالهه آهي، پر انهيءَ ۾ شرط پيل آهي، تنهنڪري "لکان ها" ۽ "ڏين ها" زمان ماضي شرطيه" آهن. "شرطيه"، معنيٰ شرط وارو يعني جنهن ۾ شرط پيل هجي.

زمان ماضي شرطيه، ڏيکاري ٿو ته ڪو ڪم گذريل وقت ۾ ڪنهن شرط پوري ٿيڻ تي ٿئي ها.

(ح) مون لکيو هوندو. مون لکيو هوندو (هجي). هتي، گذريل وقت جي ڳالهه، شڪي نموني ۾ ڪجي ٿي تنهنڪري "لکيو هوندو"، "لکيو هوندي" ۽ "لکيو هجي" جي زمان کي، "زمان ماضي متشڪي" چئبو آهي.

هيءَ زمان، گذريل وقت جي ڪم بابت شڪ ڏيکاري ٿو.

۱۵۳. هيٺين جملن ۾، جن فعلن جو زمان "ماضي" هجي، سي چونڊيو ۽ ٻڌايو ته هرهڪ ڪهڙي قسم جو ماضي زمان آهي:

(۱) ميان غلام شاهه ڪلهوڙي ڪڇ ڀُڄ تي ڪاهيو.

(۲) هن ڪڇ جي راجا جي پيءُ سان پرڻجڻ چاهيو ٿي.

(۳) راجا کي سنڌس وزير چيو ته مون غلام شاهه کي شاديءَ جو دلاسو ڏنو هو.

(۴) وزير کي چيائين ته تو اهڙو انجام ڪيو هوندو.

(۵) شاديءَ جي ڳالهه ٻڌڻ کان راجا نٽائيندو هو.

(۶) راجا سان پيو ڪو اهڙي ڳالهه ڪري ڪين سگهي ها.

(۷) راجا پنهنجي وزير کي زهر ڏيئي پورو ڪيو.

(۸) ميان غلام شاهه ٻڌو ته وزير ماريو آهي، ته هن جنگ ڪئي.

"زمان مستقبل جا قسم"

۱۵۴. (۱) آءٌ لکندس. (۲) آءٌ پيو لکندس.

"لکندس" زمان مستقبل آهي.

"زمان مستقبل" اهو زمان آهي، جنهن سان ايندڙ وقت جي معني نڪري ٿي.

(۲) جيڪڏهن "آءٌ لکندس" جي بدران چئبو ته "آءٌ پيو لکندس" ته ان جي معني ٿيندي ته لکڻ جو ڪم، ايندڙ وقت ۾، ساندهه پيو ڪندس. هن کي "زمان مستقبل استمراري" چئبو آهي.

هيءَ زمان، ڏيکاري ٿو ته فعل وارو ڪم، ايندڙ وقت ۾، ساندهه پيو ٿيندو يا جاري رهندو.

۱۵۵. هيٺين جملن مان زمان مستقبل ۽ مستقبل استمراري چونڊيو:

(۱) جوڪو نه پڙهندو، سو ڌڪا پيو کائيندو.

(۲) تون پڙهندين ته پاڻ کي تورو لائيندين.

(۳) اڻ پڙهيا، پڙهيلن اڳيان پريون ڊوڙيندا.

"زمانن جوڙڻ جون واٽون"

بنيادي زمان

١٥٦.

(١) آءٌ لکان.	"لکان"	زمان مضارع
(٢) آءٌ لکان ٿو.	"لکان ٿو"	زمان حال
(٣) آءٌ لکان پيو.	"لکان پيو"	زمان حال استمراري
(٤) آءٌ لکان ها.	"لکان ها"	زمان ماضي شرطيه

مٿين سڀني زمانن ۾، "لکان" جو لفظ ڪم آيو آهي، جو "مضارع" آهي. هاڻ چئبو ته:

(١) مضارع جي پڇاڙيءَ "ٿو" (مونث: ٿي. مصدر: ٿيڻ) ڳنڍڻ سان "زمان حال" ٺهي ٿو.

(٢) مضارع جي پڇاڙيءَ "پيو" (مونث: پيئي. مصدر: پوڻ) ڳنڍڻ سان "زمان حال استمراري" ٺهي ٿو.

(٣) مضارع جي پڇاڙيءَ "ها" (مصدر: "هئڻ") ڳنڍڻ سان "زمان ماضي شرطيه" ٺهي ٿو.

مضارع، خود فعل جي بنياد يعني ڌاتوءَ مان ٺهيل آهي، تنهنڪري اهي بنيادي زمان (Radical Tenses) سڏجن ٿا.

ڪردنتي زمان

(الف) "اسم مفعول مان ٺهيل زمان"

١٥٧. (١) مون لکيو.	زمان ماضي مطلق
(٢) مون لکيو ٿي يا لکيو پئي	زمان ماضي استمراري
(٣) مون لکيو آهي.	زمان ماضي قريب
(٤) مون لکيو هو.	زمان ماضي بعيد
(٥) مون لکيو هوندو يا لکيو هئي (هجي)،	زمان ماضي متشڪي

"لکڻ" مان اسم مفعول ٿيندو "لکيو".

مٿين سڀني زمانن ۾ "لکيو" جو لفظ ڪم آيو آهي. اهي سڀ زمان، اسم مفعول مان هيٺينءَ ريت ٺهيا آهن:

(١) اسم مفعول جي پڇاڙيءَ "س" "سون" وغيره پڇاڙين ڳنڍڻ سان زمان ماضي مطلق ٺهي ٿو. جيئن هيٺين ڦيري مان معلوم ٿيندو:

"زمان ماضي مطلق جو گردان يا ڦيرو"

جمع	واحد
پڙهياسين، پڙهواسين	پڙهيس
پڙهيؤ	پڙهئين
پڙهيا	پڙهيو

"پڙهيو"، اسم مفعول بہ آهي ۽ زمان ماضي مطلق بہ آهي. ساڳيءَ طرح، "لکيو"، مطلب تہ زمان ماضي مطلق، ضمير واحد غائب ۽ اسم مفعول جهڙو آهي.

(۲) اسم مفعول جي پٺيان ٿي يا پئي (مصدر: ٿيڻ، پوڻ) گڏڻ سان، زمان ماضي استمراري ٺهي ٿو.

(۳) اسم مفعول پٺيان فعل "هئڻ" جو زمان حال (آهي) گڏڻ سان، زمان ماضي قريب ٺهي ٿو.

(۴) اسم مفعول جي پٺيان فعل "هئڻ" جو زمان ماضي (هو، هئا) گڏڻ سان زمان ماضي بعيد ٺهي ٿو.

(۵) اسم مفعول جي پٺيان فعل "هئڻ" (هجڻ) جو زمان مستقبل (هوندس، هوندو، هئي، هجي) گڏڻ سان، زمان ماضي متشڪي ٺهي ٿو.

(ب) "اسم حاليہ مان ٺهيل زمان"

۱۵۸. آءٌ لکندس.	زمان مستقبل
(۲) آءٌ پيو لکندس.	زمان مستقبل استمراري
(۳) آءٌ لکندو آهيان.	زمان حال مدامي
(۴) آءٌ لکندو هوس.	زمان ماضي مدامي
(۵) آءٌ لکندو هوس.	زمان حال متشڪي

اسين ڏسيا آهيون تہ فعل "لکڻ" مان، اسم حاليہ ٿيندو "لکندو" جو ڌاتوءَ جي پٺيان "آندو" يا "اندو" بچاڙيءَ گڏڻ سان ٺهي ٿو.

مٿيان سڀ زمان، اسم حاليہ مان، هيٺينءَ ريت ٺهيا آهن:

(۱) اسم حاليہ جي پٺيان ڪن پڇاڙين گڏڻ سان، زمان مستقبل ٺهي ٿو. هيٺئين ڦيري مان معلوم ٿيندو تہ اِهي پڇاڙيون آهي ساڳيون آهن، جي اسم مفعول جي پٺيان گڏي، زمان ماضي مطلق جوڙيو آهي.

واحد		جمع	
مذڪر	مونث	مذڪر	مونث
لکندس	لکنديس	لکنداسين	لکنديونسين (سون)
لکندين	لکندينء	لکندؤ	لکنديون
لکندو	لکندين	لکندا	لکنديون

"لکندو"، زمان مستقبل به آهي ۽ اسم حاليه به آهي. اهڙيءَ طرح زمان مستقبل جو واحد غائب، هميشه اسم حاليه جهڙو آهي.

پين ضميرن، جنس ۽ عدد ن ۽ نشانيون يا پڇاڙيون ڦرن ٿيون، جيئن، مٿئين ڏيري مان معلوم ٿيندو.

(٢) زمان مستقبل جي پٺيان يا اڳيان "پيو" (مونث: پيئي. مصدر: پوڻ) ڳنڍڻ سان، زمان مستقبل استمراري ٺهي ٿو.

(٣) اسم حاليه جي پٺيان فعل "هئڻ" جو زمان حال (آهي، آهيان وغيره) ڳنڍڻ سان، زمان حال مدامي ٺهي ٿو.

(٤) اسم حاليه جي پٺيان فعل "هئڻ" جو زمان ماضي ("هو" وغيره) ڳنڍڻ سان، زمان ماضي مدامي ٺهي ٿو.

(٥) اسم حاليه جي پٺيان فعل "هئڻ" جو زمان مستقبل (هوندو، هوندس وغيره) ڳنڍڻ سان، زمان 'حال متشڪي' ٺهي ٿو.

١٥٩. زمانن جو وچور - قسم پهريون

بنيادي زمان

(١) مضارع (٢) زمان حال (٣) حال استمراري (٤) ماضي شرطيه.

ڪردنتي زمان

(الف) اسم مفعول مان ٺهيل: (١) ماضي مطلق (٢) ماضي استمراري (٣) ماضي قريب (٤) ماضي بعيد (٥) ماضي متشڪي.

(ب) اسم حاليه مان ٺهيل: (١) مستقبل (٢) مستقبل استمراري (٣) حال مدامي (٤) ماضي مدامي (٥) حال متشڪي.

اسم مفعول ۽ اسم حاليه، "ڪردنت" (پارٽيسپل) آهن، تنهنڪري انهن مان ٺهيل زمانن کي "ڪردنتي زمان" (Participial Tense) چئجي ٿو.

١٦٠. زمانن جو وچور- قسم ٻهو

زمانن مان، فعل واري ڪم جو وقت معلوم ٿو ٿئي. انهيءَ "وقت" جي خيال کان زمانن جو وچور هن طرح آهي:

حال جا قسم

١- مضارع	لکان
٢- زمان حال	لکان ٿو
٣- حال استمراري	لکان پيو
٤- حال مدامي	لکندو آهيان
٥- حال متشڪي	لکندو هوندس، لکندو هُئان (هجان)

ماضيءَ جا قسم

١- زمان ماضي مطلق	لکيو
٢- ماضي استمراري	لکيو ٿي يا لکيو پئي
٣- ماضي مدامي	لکندو هوس
٤- ماضي قريب	لکيو آهي
٥- ماضي بعيد	لکيو هو
٦- ماضي شرطيه	لکان ها
٧- ماضي متشڪي	لکيو هوندو، لکيو هُئي (هجي)

مستقبل جا قسم

١- زمان مستقبل	لکندس
٢- مستقبل استمراري	پيو لکندس

مطلب تہ زمان حال جا پنج، زمان ماضيءَ جا ست ۽ زمان مستقبل جا ٻہ قسم آهن، يعني جملي ١٤ زمان آهن.

اشارو: ڏينءَ ورچ لاءِ ڏسو ڪتاب جي ٻڇاڙيءَ وارو ضميمو.

١٦١. مجهول فعلن جا زمان

بنيادي زمان

زمان	معروف	مجهول
١- زمان مضارع	ماريان	مارجان
٢- زمان حال	ماريان ٿو	مارجان ٿو

٣- زمان حال استمراري	ماريان پيو	مارجان پيو
٤- ماضي شرطيہ	ماريان ها	مارجان ها

"اسم حاليہ مان ٺهيل زمان"

٥- زمان مستقبل	ماريندس	ماربس
٦- مستقبل استمراري	ماريندس پيو	ماربس پيو
٧- حال مدامي	ماريندو آهيان	ماربو آهيان
٨- ماضي مدامي	ماريندو هوس	ماربو هوس
٩- حال متشڪي	ماريندو هوندس	ماربو هوندس
" "	ماريندو هُئان (هجان)	ماربو هُئان (هجان)

"اسم مفعول مان ٺهيل زمان"

١٠- زمان ماضي مطلق	ماربو يا ماريو ويو
١١- ماضي استمراري	ماريم پئي، ماريم پئي
١٢- ماضي قريب	ماريو آهيان
١٣- ماضي بعيد	ماريو هوم، ماريو هوس
١٤- ماضي متشڪي	ماريو هوندم، ماريو هوندس

مطلب تہ، مجهول فعلن جا زمان بہ فعلن جي ڌاتوءَ ۽ ڪردنتن مان ٺهن ٿا. تفاوت فقط هيءُ آهي:

(١) "مارڻ" معروف - "مارجڻ" مجهول.

پهرين چئن بنيادي فعلن ۾ اها مجهول جي نشاني "ج" گڏيل آهي، جنهنڪري "ماريان" جي بدران "مارجان" جڙجي ٿو.

(٢) "ماريندو" اسم حاليہ معروف. "ماربو" اسم حاليہ مجهول. اسم حاليہ مان ٺهيل مجهول زمانن ۾ "ابو" لڳبو آهي.

(٣) مارڻ ۽ مارجڻ، ٻنهي مان اسم مفعول "ماريو"، "مارجيو" نہ ٿيندو. اسم مفعول، مجهول صورت وارو آهي، ۽ ان مان جڙيل زمان، سڀ مجهول صورت وارا آهن. ماريو ويو، لکيو ويو. اهڙيءَ طرح، ماضي زمانن ۾ "ويو" لفظ گڏبو آهي، تہ فعل هيڪاري وڌيڪ مجهول صورت وارو ٿيندو آهي.

باب چوڏهون- "فعلن جون ڀڃاڙيون"

١٦٢. فعلن جون ڀڃاڙيون، ترتيب وار هن طرح بيهاريون:

ڀڃاڙيون نمبر (١): "حالت فاعليءَ جي معني ڏيکاريندڙ:

واحد	جمع
متڪلم – س	سين، (سون)
حاضر – اين	و
غائب –	—

پڙهيس، معني آءٌ پڙهيس. پڙهندس، معني آءٌ پڙهندس. اهڙيءَ طرح، اهي پڇاڙيون، سدائين فاعل جي معني ڏيکارين ٿيون. اسم مفعول مان زمانه ماضي

١٦٣. **پڇاڙيون نمبر (٢) ”عام پڇاڙيون“:**

واحد	جمع
متڪلم – م	آون، سين (سون)
حاضر – ءِ	وَ
غائب – س	ن

پيئم = منهنجو پيءُ. سائم = مون سان. ڪاڏم = مون ڪاڏو. اهي پڇاڙيون، اسمن، حرف جر ۽ فعلن سان ڪم اچن ٿيون.

ماريم، معني مون ماريو.	”مون“ فاعل
ماريائينم، معني مون کي ماريائين	”مون“ مفعول

اهڙيءَ طرح، ڪٿي فاعل ۽ ڪٿي مفعول جي معني نڪري ٿي.

١٦٤. **پڇاڙيون نمبر (٣)** فعل متعدي مجهول جي فاعل جون پڇاڙيون:

واحد	جمع
متڪلم – م	اون، سين (سون)
حاضر – ه	وَ
غائب – آئين	آئون

”ماريو“، فعل متعدي مجهول آهي. جيڪڏهن اُن ۾ ”م“ پڇاڙي ڳنڍي ڇڏبو ”ماريم“، ته پوءِ فعل، معروف صورت وارو ڏسڻ ۾ ايندو. اهي پڇاڙيون، فعل متعدي جي ماضي زمانن ۾ ڳنڍيون آهن.

١٦٥. ”کهوڙو ڊوڙيو“. (معروف صورت)، هن مان ظاهر آهي ته فعل لازمي، ماضي زمانن ۾ اڪثر معروف صورت وارو آهي، تنهنڪري، لازمي فعلن کي هنن پڇاڙين جو ڪم ڪونهي.

١٦٦. **”ٻهڙين پڇاڙين سان فعل“**

ماريائين، معني هن ماريو.	”هن“ فاعل
ماريائيم، معني هن مون کي ماريو.	”مون“ مفعول

هن طرح، هڪڙي ئي فعل ۾، ٻه ٻچاڙيون گڏجي، فاعل توڙي مفعول جي معني ظاهر ڪري ٿيون آهي.

١٦٧. "ماريائين" لفظ ۾ "مارِيو" جي پٺيان "آئين" ٻچاڙي گڏجي اٿيون، جا "ٻچاڙي نمبر ٣" مان ڪتيون اٿيون.

"ماريائينم" لفظ ۾ "ماريائين" جي پٺيان "م" ٻچاڙي گڏجي اٿيون، جا "ٻچاڙي نمبر ٢" مان ورتي اٿيون.

مطلب ته، عام قاعدو هيءُ آهي ته فاعل جي معني ظاهر ڪرڻ لاءِ، "ٻچاڙين نمبر ٣" مان جيڪا ٻچاڙي کپندي هجي، سا فعل جي پٺيان گڏجي، پوءِ مفعول جي معني ظاهر ڪرڻ لاءِ "ٻچاڙين نمبر ٢" مان، جيڪا ٻچاڙي کپندي هجي، سا ان جي پٺيان گڏڻ گهرجي.

اشارو: "مارِيو" جو آچار گهٽائي ڪبو "مار" ۽ پوءِ "آئين" ٻچاڙي گڏجي چئبو "مارِيائين".

"ڏنو، ڏنوم" جي پٺيان، يڪدم "س" گڏجي "ڏنومس" نه چئبو، پر م ۽ س جي وچ ۾ "آن" جو آچار بالائي گڏجي، چئبو "ڏنومانس". اهڙيءَ طرح ٻچاڙين گڏڻ مهل آچار جي سهنائيءَ ۽ سولائيءَ (آچار سهنج) جو خيال ڪبو آهي.

"ٻچاڙين گڏيل فعلن جو گردان"

١٦٨. ٻنهين ٻچاڙين گڏيل فعلن جو به گردان يا ڦيرو ٿيندو آهي. مثال لاءِ، فعل "ٿيڻ" مان ٺهيل امر نيازي يا امر تمنا "ٿجام" (تون مون سان ٿج) جو ڦيرو ڏجي ٿو. اهو ضمير واحد توڙي جمع ۾، مضارع جهڙو آهي.

واحد	جمع	واحد	جمع
ٿجام	ٿجوم	ٿجانئون	ٿجوئون
ٿجانس	ٿجوس	ٿجان	ٿجون

ٿجانئون=اسان سان ٿج. ٿجوئون=اسان سان ٿجو. انهن ٻنهي لفظن ڪم آڻڻ جو هاڻ گهڻو رواج ڪونهي.

اشارو: امر، سدائين، حاضر ماڻهوءَ (ضمير حاضر) سان لاڳو ٿئي ٿو. ٻين ضميرن ڄاڻائڻ لاءِ، مضارع مان پورائي ڪبي آهي. مثلاً: "ٿيان"، جمع "ٿيون" ۽ "ٿئي"، جمع "ٿين".

"گردان"

١٦٩. ٿجان، معني مون سان ٿج. ٿجانس، معني هن سان ٿج. مطلب ته فعلن جا ضمير ٽين تا ۽ جيئن ضمير ڪي جنس ۽ عدد ٽين تا، تيئن فعلن ڪي به ٽين تا ۽ انهن جو گردان يا ڦيرو به ٿئي ٿو.

فعل جي ڪنهن به زمان ڪي، ٿنهي خالص ضميرن واريون نشانيون يا پڇاڙيون لڳائي، واحد ۽ جمع توڙي مذڪر ۽ مونث ۾ آڻڻ کي "فعل جو گردان يا ڦيرو" چئبو آهي. (جيئن، اسم جو، سڀني حالتن ۾ اچڻ کي "اسم جو ڦيرو" چئجي ٿو).

باب پندرهون - مرڪب فعل

١٧٠. (١) هو پڙهڻ لڳو (٢) مون هن کي چئي ڏنو (٣) هو جاڳندو رهيو (٤) تو کي وڃڻو پوندو.

پهرئين جملي ۾، مصدر "پڙهڻ" جي پٺيان فعل "لڳو"؛ ٻئي جملي ۾ ماضي معطوفي "چئي" جي پٺيان فعل "ڏنو"؛ ٽئين جملي ۾ اسم حاليه "جاڳندو" جي پٺيان فعل "رهيو"؛ ۽ چوٿين جملي ۾ اسم استقبال "وڃڻو" جي پٺيان فعل "پوندو". اهڙيءَ طرح، ٻه ٻه فعل، جي گڏ اچن، تن کي "مرڪب فعل" يعني "گڏيل فعل" چئبو آهي. مطلب ته:

مصدر، ماضي معطوفي، اسم حاليه ۽ اسم استقبال جي پٺيان لڳڻ، ڏيڻ، رهڻ، پوڻ، ڇڏڻ، رکڻ ۽ وڃڻ وغيره گڏجڻ سان "مرڪب فعل" ٺهن ٿا.

(الف) گهوڙو ڊوڙڻ لڳو. "ڊوڙڻ لڳو"، فعل لازمي مرڪب. هن گهوڙو ڀڄائي ڇڏيو. "ڀڄائي ڇڏيو"، فعل متعدي مرڪب. اهڙيءَ طرح، ترڪيب مهڙ ڄاڻائجي، ته اهو مرڪب فعل آهي.

١٧١. هيٺين جملن مان مرڪب فعل چونڊيو:

(١) هو رلندو وتي. (٢) پٽس ماري وڌس. (٣) هو رئڻ لڳو. (٤) پوءِ بس ڪري ويٺو.

باب سورهون - "پريوگ"

"ڪرتري پريوگ"

١٧٢.

(١) گهوڙو ڊوڙي ٿو. گهوڙا ڊوڙن ٿا. (عدد)
(٢) گهوڙو ڊوڙيو هو. گهوڙي ڊوڙي هئي. (جنس)
(٣) آءٌ ڊوڙندس. اسين ڊوڙنداسين. (ضمير)

ڪو به فعل، جڏهن پنهنجي فاعل پٽاندر عدد، جنس ۽ ضمير ۾ مٽجي، تڏهن ان جو پريوگ "ڪرتري" (فاعلي نسبت) چئجي ٿو.

ڪرتر يا ڪرتا، معني فاعل؛ ۽ ڪرتري، معني فاعلي.

١٧٣. (١) نوڪر دلو ڀڳو. نوڪر دلا ڀڳا (عدد) (٢) نوڪر دلي ڀڳي. نوڪر دليون ڀڳيون (جنس)

ڪوبہ فعل، جڏهن پنهنجي اصلوڪي يا سچي پچي مفعول پٽاندڙ عدد، جنس ۽ ضمير ۾ مٽجي، تڏهن انهيءَ جو پريوگ، ”ڪرمڻي“ چئجي ٿو.

ڪرمڻي پريوگ، معنيٰ مفعولي نسبت. ڪرم = مفعول.

(الف) گهوڙو مارجي ويو. گهوڙي مارجي وئي. (سوار کان).

هتي ”گهوڙو“، فاعل آهي، پر سچ پچ تہ مفعول آهي، ڇاڪاڻ تہ اصلوڪو يا سچو پچو فاعل ”سوار“، يا ٻيو ڪو آهي. هتي، فعل پنهنجي اصلوڪي يا سچي پچي مفعول پٽاندڙ عدد ۽ جنس ۾ مٽجي ٿو، تنهنڪري هيءَ ”ڪرمڻي پريوگ“ جو مثال آهي.

(ب) ڪم ڪبو آهي، ڪار ڪبي آهي.

”ڪم“ ۽ ”ڪار“، درحقيقت مفعول آهن، ڇاڪاڻ تہ ڪم ڪار ڪرڻ وارو، ضرور ڪو ٻيو هوندو. هتي بہ فعل پنهنجي اصلوڪيءَ يا سچي پچي مفعول پٽاندر عدد ۽ جنس ۾ مٽجي ٿو، تنهنڪري هيءَ بہ ”ڪرمڻي پريوگ“ جو مثال آهي.

”ڀاوي پريوگ“

١٧٤. (الف) ڪتي، ٻلي کي جهليو. ڪتي، ٻليءَ کي جهليو.
ڪتي، ٻلن کي جهليو. ڪتي، ٻلين کي جهليو.

هتي فعل، نڪي فاعل، نڪي مفعول پٽاندر عدد ۽ جنس ۾ مٽجي ٿو، پر سڀني هنڌن تي ضمير، واحد غائب مذڪر جي صورت ۾ بيٺو آهي. هيءَ ”ڀاوي پريوگ“ آهي.

(ب) پينگهي ۾ لڏجي ٿو. پينگهي ۾ لڏبو آهي.

”لڏجي ٿو، ۽ ”لڏبو آهي“، اڪر ترڪ فعل آهن، جن کي نڪو فاعل، نڪو مفعول آهي، تنهنڪري آهي ڪنهن سان بہ نتا مٽجن. هيءَ بہ ”ڀاوي پريوگ آهي.

جيڪو فعل، نڪي پنهنجي فاعل، نڪي مفعول، پٽاندر عدد ۽ جنس ۾ مٽجي ٿو، يا جنو فاعل توڙي مفعول نہ هئڻ سبب جيئن جو تيئن رهي ٿو، تنهن جو پريوگ، ”ڀاوي“ (علحدي نسبت) چئجي ٿو.

اشارو: هن پريوگ ۾ فعل، پنهنجو ڀاءُ (ڀاءُ) يا ذاتي حالت ڏيکاري ٿو.

”ٻڌڻ“

١٧٥. ڪرتري پريوگ اهو آهي، جنهن ۾ فعل سدائين پنهنجي فاعل پٽاندڙ عدد، جنس ۽ ضمير ۾ مٽجي ٿو.

(٢) ڪرمڻي پريوگ اهو آهي، جنهن ۾ فعل، سدائين پنهنجي اصلوڪي يا سچي پچي مفعول پٺاندڙ مٽجي ٿو.

(٣) ڀاوي پريوگ اهو آهي، جنهن ۾ فعل، نڪي فاعل، نڪي مفعول پٺاندڙ مٽجي ٿو، يا جو فاعل توڙي مفعول ته هئڻ سبب جيئن جو تيئن رهي ٿو.

١٧٦. هيٺين جملن ۾، فعلن جا پريوگ ٻڌايو:

(١) شادين جا خرچ وڌي ويا آهن.
(٢) ويچارا غريب، ايترا پئسا ڪٿان آڻيندا؟
(٣) ڪن جوانن، پنهوارن کي دانهين ڏني.
(٤) سڀني، پنهنجا سور سليا.
(٥) ٻڌي ڪبي ته ڪم ٿئي پوندو.
(٦) هميشه سنڀالي، خرچ ڪبو آهي.

باب سترهون- ”ظرف جا قسم“

١٧٧ اسين سکيا آهيون ته ظرف، اهو لفظ آهي جو فعل، صفت يا ٻئي ظرف سان لاڳو ٿئي ٿو ۽ منجهانئس وقت، جاءِ، ريت، قدر يا ناڪار جي معني نڪري ٿي.

١٧٨. هُو، هينئر اچي پيو. ”هينئر“، وقت ڏيکاري ٿو. جيڪو ظرف، وقت ڏيکاري، تنهن کي ”ظرف زمان“ چئجي ٿو. اڄ سڀاڻ، پوءِ، اڳيئي، هميشه يا سدائين ظرف زمان آهن.

Subjective Construction	ڪرتري پريوگ
Objective "	ڪرمڻي پريوگ
Neuter "	ڀاوي پريوگ
Voice	پريوگ، معني (١) ميلاپ (٢) صورت
Active Voice	ڪرتري پريوگ آهي معروف صورت
Passive Voice	۽ ڪرمڻي پريوگ آهي مجهول صورت

١٧٩. هو، مٿي ويو ”مٿي“ لفظ، جاءِ يا طرف ڏيکاري ٿو. جيڪو ظرف، جاءِ يا طرف ڏيکاري، تنهن کي ”ظرف مڪان“ چئجي ٿو. هتي، هيٺ، اندر، ٻاهر، هيڏانهن، هوڏانهن، اڳيان ۽ پٺيان ”ظرف مڪان“ آهن.

١٨٠- هن بلڪل آهستي پڙهيو، ”بلڪل“ لفظ قدر، ۽ ”آهستي“ ريت ڏيکاري ٿو. جيڪو ظرف ريت يا قدر ڏيکاري، تنهن کي ”ظرف تميز“ چئجي ٿو. تميز، معني ڍنگ يا ريت. سس سس، هرو ڀرو، جيڪس، ٻئي ۽ هيئن، هوئن، جيئن ۽ تيئن ”ظرف تميز“ آهن.

١٨١. هو ڪين پڙهندو. "ڪين" لفظ، ناڪار جي معني ڏيکاري ٿو. جو ظرف ناڪار جي معني ڏيکاري، تنهن کي "ظرف نفي" چئجي ٿو.

١٨٢. هيٺين جملن مان ظرف چونڊيو ۽ هر هڪ جو قسم ٻڌايو:

(١) هڪڙو چور لڪي لڪي، ڪنهن سيٺ جي گهر ويو.

(٢) اڄ ڀڳو ٿي، ته سيٺ، امالڪ ڊوڙي، پٺيان پيس.

باب ارڙهون- ترڪيب جي وائٽ

"اسم جي ترڪيب"

١٨٣. گوپالَ وٽن جي ساوڪ ڏني.

گوپال: اسم خاص، جنس مذڪر، عدد واحد، حالت فاعلي، فاعل فعل "ڏني" جو.
وٽن: اسم عام، جنس مذڪر، عدد جمع، حالت جري، سببان "جي" حرف جي.
ساوڪ: اسم ذات، جنس مونث، عدد واحد، حالت مفعولي، مفعول فعل "ڏني" جو.

١٨٤. "ضمير جي ترڪيب"

(١) هن پاڻ اها ڳالهه ڪئي.

هن: ضمير غائب، جنس مذڪر، عدد واحد، حالت فاعلي، فاعل فعل "ڪئي" جو.
پاڻ: ضمير مشترڪ، جنس مذڪر، عدد واحد، حالت ساڳي "هن" ضمير واري.
اها: ضمير آهي، پر هتي صفت ٿي ڪم آيو آهي. لڳي ٿو "ڳالهه" سان.

(٢) جو ڪندو سو پائيندو.

جو: ضمير موصول، جنس مذڪر، عدد واحد، حالت فاعلي، فاعل فعل "ڪندو" جو.
سو: ضمير جواب موصول، جنس مذڪر، عدد واحد، حالت فاعلي، فاعل فعل "پائيندو" جو.

(٣) کيس ڪنهن ماريو؟

کيس: هن کي. ضمير غائب، (متصل)، جنس مذڪر، عدد واحد، حالت جري.
ڪنهن: ضمير استفهام، جنس مذڪر، عدد واحد، حالت فاعلي، فاعل فعل "ماريو" جو.

١٨٥. "صفت جي ترڪيب"

(١) ڪوڙهيو ڪتو ڪنهن ڪان نه رهي.

ڪوڙهيو: صفت خالص، لڳي ٿو "ڪتو" سان.

(٢) ”گهوڙو“ گڏهه ڪان وڏو آهي، پر ”هاٿي“ سڀني جانورن ڪان قداور آهي.
وڏو: صفت تفصيل، سندس موصوف ”گهوڙو“.
سڀني: عددي صفت، سندس موصوف ”جانورن“.
قداور: صفت مبالغو، سندس موصوف ”هاٿي“.
(٣) جهڙو پوٽ تهڙي ڇماٽ.
جهڙو: ضميري صفت، سندس موصوف ”پوٽ“.
تهڙي: ضميري صفت، سندس موصوف ”ڇماٽ“.

١٨٦. ”مصدر جي ترڪيب“

مصدر اصل بنياد موجب ”اسم“ آهي، تنهنڪري ان جي ترڪيب اسم وانگر هن طرح ڪبي:
(١) ”پڙهڻ چڱو آهي“. ”پڙهڻ“ اسم مصدر، فاعل، حالت فاعلي.
(٢) ”هو پڙهڻ سکيو آهي“. ”پڙهڻ“ مصدر، مفعولي، حالت مفعولي.
(٣) ”هو هوا کائڻ لاءِ باغ ۾ ويو“. ”کائڻ“ اسم مصدر، حالت جري، سببان ”لاءِ“ حرف جر جي، سندس مفعول ”هوا“. (فعل متعديءَ جي ڌاتوءَ مان ٺهيل مصدر، جو مفعول چاهڻ گهرجي).
اشارو: مصدر سدائين عدد واحد ۽ جنس مذڪر آهي، تنهنڪري ان جي عدد ۽ جنس ڄاڻائڻ جو ضرور ڪونهي.

١٨٧. ”اسم حاليه جي ترڪيب“

(١) ”مون هن کي هوا کائيندو ڏٺو“.
کائيندو: اسم حاليه، فعل متعديءَ مان ٺهيل، جنس مذڪر، عدد واحد، حالت مفعولي، مفعول فعل ”ڏٺو“ جو، سندس مفعول ”هوا“. (”ڏٺو“ جو اڻ سڌو مفعول آهي ”هن کي“).
اشارو: (١) ”هو کلندو آيو ۽ رئندو ويو“. ”کلندو“ ۽ ”رئندو“ اسم حاليه آهن، پر هتي هنن کي ظرف ڪولي سگهجي ٿو، ڇاڪاڻ ته ريت هن جي معني ڏيکارين ٿا ته هو ڪهڙيءَ ريت آيو ۽ ڪهڙيءَ ريت ويو.
(٢) ”ڏاڍي شل سهندا بار ڏٺي“. ”سهندا“ صفت.

١٨٨. ”ماضي معطوفيءَ جي ترڪيب“

هو ڏسي وائسي پڇي ويو. ”ڏسي وائسي“ ماضي معطوفي، فعل متعديءَ مان ٺهيل، سندس مفعول ”حال حالت“ يا ٻيو ڪو اهڙو لفظ، جو ڳجهو رهيو آهي.

اشارو: جيڪڏهن "ڏسي وانسي" ظرف ليکبو ته به ترڪيب صحيح ٿيندي. پوءِ چئبو ته "ڏسي وانسي" ظرف آهي ۽ لڳي ٿو فعل "ڀڄي ويو" سان.

١٨٩. "فعل لازميءَ جي ترڪيب"

(١) "هو ڏسي وانسي ڀڄي ويو".

ڀڄي ويو: فعل لازمي مرڪب بيقاعدي، ڪرتري پريوگ، زمان ماضي مطلق، ضمير غائب. جنس مذڪر، عدد واحد، سندس فاعل آهي "هو".

(٢) "سياڻي ڪراچيءَ وڃ".

وڃ: فعل لازمي بيقاعدي، ڪرتري پريوگ، امر نيازي يا تمنا، جنس مذڪر (مونث)، عدد واحد، ضمير حاضر، سندس فاعل "تون" ڳجهو آهي.

اشارو: "هن رت رنو". "رئڻ" فعل لازمي آهي. "رت رئڻ" اصطلاح آهي ۽ معنيٰ اٿس رت جا ڳوڙها ڳاڙڻ يا زار زار رئڻ. "رت رنو" هڪ ڀڪو لفظ سمجهي، ان ڪري فعل لازمي ڪوٺبو. يا "رت" لفظ جي معنيٰ "زار زار" وٺي، ان ڪري ظرف سڏبو.

١٩٠. "فعل متعديءَ جي ترڪيب"

(١) تون خط لک.

لک: فعل متعدي معروف باقاعدي، ڪرتري پريوگ، امر، جنس مذڪر (مونث)، عدد واحد، ضمير حاضر، سندس فاعل "تون" ۽ مفعول "خط".

(٢) چيچ ۾ ڪهوٽ پيءَ ڏنو هوم.

ڏنو هوم: فعل متعدي معروف بيقاعدي، ڪرمڻي پريوگ، زمان ماضي بعيد، ضمير غائب، جنس مذڪر، عدد واحد، سندس فاعل "مون"، جنهن جي نشاني "م" فعل جي پڇاڙيءَ ۾ پيل آهي ۽ مفعول "ڪهوٽ پيءَ".

اشارو: جنهن فعل سان ضميري پڇاڙي ڳنڍيل هجي، تنهن جي ترڪيب معنيٰ موجب ڪبي.

مثلاً: ڏنو هوءِ = تو ڏنو هو. هتي فاعل "تو" چئبو.

ڏنو هئائين=هن ڏنو هو. هتي فاعل "هن" چئبو.

ڏنو هئائينم=هن مون کي ڏنو هو. هتي فاعل "هن" ۽ مفعول "مون".

١٩١. ظرف جي ترڪيب

(١) ڪهوڙو هينئر بلڪل آهستي هلي ٿو.

هينئر: ظرف زمان، لڳي ٿو فعل "هلي ٿو" سان.
بلڪل: ظرف تميز، لڳي ٿو ٻئي ظرف "آهستي سان".
آهستي: ظرف تميز، لڳي ٿو فعل "هلي ٿو" سان.

(٢) هيڏڙيءَ وهيءَ ۾ ڪوڙ نہ ڳالهاءِ.

"هيڏڙيءَ وهيءَ ۾"، ظرفي فقرو Adverbial Clause لڳي ٿو فعل "ڳالهاءِ" سان.
"نہ": ظرف نفي، لڳي ٿو فعل "ڳالهاءِ" سان.

(٣) هو پيٽ ڀر ڪريو.

پيٽ ڀر: ظرف مڪان، لڳي ٿو فعل "ڪريو" سان. يا چئبو "پيٽ" حالت جري، سببان "ڀر" حرف جر جي.

١٩٢. "حرف جر جي ترڪيب"

هو باغ "۾" ويو. هو باغ "مان" ويو. هو باغ "ڏي" ويو.
"۾، مان، ڏي"، حرف جر، هر هڪ لڳي ٿو اسم "باغ" سان.

١٩٣. "حرف جملو جي ترڪيب"

(١) موهن صوف ۽ توت کاڌا.
"۽": حرف جر، جو صوف ۽ توت جي ڳالهہ گڏي ڪرڻ لاءِ ڪم آيو آهي.
(٢) چاچو گهر ۾ يا اوطاق ۾ هوندو.
"يا": حرف جملو، جو "گهر ۾" ۽ "اوطاق ۾" انهن جملي جي ٻن ڀاڱن کي ڳنڍيندڙ يعني انهن جي ڳالهہ گڏي ڪرڻ لاءِ ڪم آيو آهي.

١٩٤. "حرف ندا جي ترڪيب"

(١) بلي! تو آج ڊران ڪپڙا ڪيا آهن. "بلي" حرف ندا.
(٢) مارا تون ڏاڍو موگو آهين. "مار" حرف ندا.

١٩٥. لفظن جي جدا جدا صورت ٻڌائڻ ۽ جملي جي ٻين لفظن سان انهن جو لاڳاپو ڏيکارڻ، تنهن کي "ترڪيب" چئبو آهي.

باب اوڻيهون—"تفريق يا ڇيد"

١٩٦. "سج" اڀري ٿو. هتي اسين "سج" جي ڳالهہ ڪريون ٿا، ۽ هيءَ ڳالهہ ٿا ڪريون، تہ "اڀري ٿو". مطلب تہ هن جملي جا ٻہ ڀاڱا آهن: (١) جنهن بابت ڳالهہ ڪجي ٿي. (٢) جيڪي هن بابت چئجي ٿو.

۰ٽئين جملي ۾ ”سچ“ جي ڳالهه ڪجي ٿي، جو ”فاعل“ آهي. فاعل بابت جيڪي به چئجي ٿو، تنهن کي چئبو آهي ”خبر“ هاڻ چئبو ته هر هڪ جملي جا جي ٻه ڀاڱا آهن، سي هي آهن: (١) فاعل (٢) خبر.

”علم صرف“ ۾ جنهن کي ”فاعل“ ٿو چئجي تنهن کي ”علم نحو“ ۾ ”مبتدا“ ٿو چئجي. ”مبتدا“ معنيٰ جنهن سان ابتدا يا شروعات ٿئي. سليس جملا فاعل سان شروع ٿا ٿين، تنهنڪري اهو نالو رکيو اٿن.

١٩٧. جملي کي ٻچي، ان جا ڀاڱا (مبتدا يا فاعل ۽ خبر) ڌار ڌار ڪرڻ کي، ”تفريق يا ڇيد“ چئجي ٿو.

—”تفريق“ معنيٰ سڄي کي ٻچي يا کولي ڀاڱا ڪرڻ (فرق يا ورچ) ”ڇيد“ جي به معنيٰ آهي وڍڻ يا ڇني ڌار ڪرڻ (ڇيد = ڇڻڻ، ٻچڻ).

١٩٨. جملن جي ڇيد ڪرڻ مهل هڪ جدول ٺاهبي آهي، جنهن ۾ جملي جي هر هڪ ڀاڱي لاءِ ڌار ڌار خانو جوڙبو آهي، جيئن هيٺ ڏيکارجي ٿو.

جملو	مبتدا يا فاعل	خبر
(١) ڇوڪر رلي پيو.	ڇوڪرو	رلي پيو
(٢) ڪتو ڀؤنڪي ٿو.	ڪتو	ڀؤنڪي پيو

جملي جي ڀڱن کي وڌائڻ بابت

١٩٩. ”فاعل جو وڌاءُ“

(١) ڇوڪرو رلي پيو. (٢) ڪنو ڇوڪر رلي پيو. (٣) هو ڦاڏل ڪپڙن وارو ڪينو ڇوڪر رلي پيو.

هو ”ڦاڏل ڪپڙن وارو ۽ ڪينو“ لفظ صفت آهن.

اهي صفتي لفظ فاعل (ڇوڪرو) بابت وڌيڪ حقيقت ڄاڻائن ٿا، تنهنڪري انهن کي ”فاعل جو وڌاءُ“ يا ”فاعل جو لڳ“ چئبو آهي. لڳ معنيٰ لاڳو ٿيندڙ لفظ.

٢٠٠. ”فعل جو وڌاءُ“

(١) ڇوڪرو رلي پيو. (٢) ڇوڪرو هينئر رلي پيو. (٣) ڇوڪرو هينئر ڏرتيءَ جي مٿان رلي پيو. (٤) ڇوڪرو هينئر ڏرتيءَ جي مٿان رسي تي رلي پيو.

"هيٺس، ڏورتيءَ جي مهل ۽ رستي تي اهي سڀ ظرفي لفظ آهن. جي فعل "رلي پيو" سان لڳن ٿا. اهي سڀ ظرفي لفظ فعل کي وڌائڻ لاءِ ڪم آيا آهن، تنهنڪري انهن کي "فعل جو وڌاءُ" چئجي ٿو. اهي فعل سان لاڳو ٿين ٿا، تنهنڪري انهن کي "فعل جو لنگ" به چئجي ٿو.

٢٠١. "مفعول جو وڌاءُ"

(١) ڇوڪرو ماني کائي ٿو.
(٢) ڇوڪرو ڪوسي ماني کائي ٿو.
(٣) ڇوڪرو گيهه ۾ تريل ڪوسي ماني کائي ٿو.
(٤) ڇوڪرو اَجي مٺي گيهه ۾ تريل ڪوسي ماني کائي ٿو.

"کائي ٿو" فعل متعدي آهي ۽ "ماني" ان جو مفعول آهي. مفعول بابت وڌيڪ حقيقت ڄاڻائڻ لاءِ ان سان مٿيان صفتي لفظ ڪم آندا اٿون، تنهنڪري انهن کي "مفعول جو وڌاءُ" يا مفعول جو لنگ چئجي ٿو.

٢٠٢. مطلب ته فاعل ۽ مفعول سان صفتي لفظ ۽ فعل سان ظرفي لفظ لاڳو ڪجن ٿا ته ننڍڙا جملا وڏا ٿين ٿا.

٢٠٣. ڇيد ڪرڻ مهل جيڪا جدول جوڙجي، جيئن هيٺ ڏيکارجي ٿو:

(١) ٻه مزور آرسيءَ جو ڪپٽ مٿي تي کنيو پيا وڃن.
(٢) بيرحم ڇوڪر هن غريب جي ٻار کي ڏاڍو ماريو.

فاعل		خبر			
اسم	لنگ	فعل	فعل جا لنگ	مفعول	مفعول جو لنگ
مزور	ٻه	کنيو پيا وڃن	مٿي تي	ڪپٽ	آرسيءَ جو.
ڇوڪر	بيرحم	ماريو،	ڏاڍو	ٻار کي	هن غريب جي.

٢٠٤. ”فعل اڻپوري خبر وارو ۽ پوراڻو“

(١) هي ڪم ڪنهن ڪاريگر کان .... آهي.
(٢) هي ڪم ڪنهن ڪاريگر کان ”ٿيڻو“ آهي.

پهرئين جملي مان پورو مطلب ڪونه ٿو نڪري. اسان جي دل جو پورو پورو مطلب تڏهن ظاهر ٿو ٿئي جڏهن فعل جي اڳيان ”ٿيڻو“ لفظ ڪڍيون ٿا، جو ”اسم استقبال“ آهي. هن مان ڏسڻ مان ايندو تہ ”آهي“ (فعل لازمي) اڻپوري خبر وارو آهي ۽ ان جو پوراڻو ڪندڙ لفظ آهي ”ٿيڻو“. هاڻ هيٺ ڪي مثال ڏجن ٿا جن مان خبر پوندي تہ ڪهڙي قسم جا لفظ ”پوراڻو“ ٿي ڪم اچن ٿا.

فاعل	خبر		
اسم	مفعول	اڻپورو فعل	پوراڻي
ڳوٺاڻن	خدا بخش	مقرر ڪيو	وڏيرو يا مکي. (اسم)
ماجسٽريٽ	قيدي	ڪيو	آزاد. (صفت)
آءٌ	چور	پسند ڪريان ٿو	پڪڙائڻ. (مصدر)
تون	—	هوندين	ڪٿي؟ (ظرف)
بازيگر	ماڻهو	وڌا	حيرت ۾. (ظرفي فقرو)
گوبند	—	آهي	وڃڻو. (اسم استقبال)
ماجسٽريٽ	قيدي	ٺهرايو	سزا جو لائق. (فقرو)

”ڇيد بابت وڌيڪ سمجهاڻي“

٢٠٥. ڇيد ڪرڻ مهل جملي جو فاعل ۽ فعل ڌار ڪيو ڌار ڪجن. جيڪڏهن ڪو مفعول هجي تہ اهو بہ ڌار ڪجي.

(١) وڃ معني تون وڃ. ”تون“ فاعل ۽ ”وڃ“ خبر.

(٢) ڪارايو مانس، معنيٰ مون هن کي ڪارايو. اهڙيءَ طرح فعل سان پچاڙيون گڏيل هجن، ته پوءِ معنيٰ موجب هن طرح ڇيد ڪبو:

”مون“ فاعل، ”ڪارايو“ فعل ۽ هن کي مفعول.

٢٠٦. ”شاهه لطيف“ ”شاعر“ آهي. ”شاهه لطيف“ ۽ ”شاعر“ ٻئي فاعل آهن ۽ آهي ڪهڙي ٿي خاني (فاعل واري) ۾ ڏيکارجن.

(١) گوپال رپيو خرچي ورتو. هتي ”رپيو“ ۽ خرچي“ ٻئي مفعول آهن، جي ڪهڙي خاني (مفعول واري) ۾ ڏيکارجن.

٢٠٧. اسين هن بيمار وٽ وياسين، پر هن جي حالت ڏسي دل جهلي ڪين سگهياسين، تنهنڪري سگهيو ني موٽياسين.

هن طرح جيڪڏهن گهڻا جملا هڪ ٻئي سان گڏيل هجن ته هر هڪ جملي جو فاعل ۽ مفعول ڌار ڌار ڪجن.

٢٠٨. هن جا سڄڻ توڙي دشمن هن کي ايماندار سمجهن ٿا.

هتي ”توڙي“ حرف جملو آهي جو ٻن جملن کي ڳنڍي ٿو.

(١) هن جا سڄڻ هن کي ايماندار سمجهن ٿا.

(٢) هن جا دشمن هن کي ايماندار سمجهن ٿا.

ڇيد ڪرڻ مهل ڳنڍيندڙ ”حرف“ ڌار ڪبو ۽ جملي کي هن ريت ڀوڙي هر هڪ جملي جو ڌار ڇيد ڪبو.

”باب ويهون- ديهڪ [جون نشانيون“

٢٠٩. هيٺئر، نه پوءِ. هيٺئر نه، پوءِ.

ٻنهي جملن ۾ هڪڙي معنيٰ ۽ ٻوٽين جي ٻي معنيٰ آهي. معنيٰ ۾ ڦير رڳو ديهڪ جي نشانيءَ سبب ٿيو آهي، تنهنڪري اهڙيون نشانيون پوري هند ڏيڻ گهرجن.

”ٿورو دم“

٢١٠. هو مالي ڪاٺي، ٻاهر نڪتو. هن طرح ڪنهن جملي جي وچ ۾، جتي ٿورو ترسڻو هوندو آهي، اتي هيءَ نشاني (،) ڏبي آهي، جا شڪل ۾ ابتي ”و“ اکر جهڙي آهي. انهيءَ کي ”ٿورو دم“ يا ”ساهي“ چوندا آهن.

جملن ۾ اها نشاني هيٺين حالتن ۾ ڏبي آهي:

(١) زالون، مرد، ڇوڪريون ۽ ڇوڪرا اچي مڙيا.

(٢) توکي، مون کي ۽ ڀين سيني کي، ڏاڍيءَ پيدا ڪيو آهي.

(٣) هو بلڪل ايماندار، محنتي، سياڻو ۽ ڪارائتو آهي.

(٤) ڪلن جي وسيلي، رڌڻ، پچائڻ، سبن ۽ ٻيا ڪم ٿي سگهن ٿا.

اهڙيءَ طرح جڏهن ساڳي قسم جا ٻه ٽي يا وڌيڪ ڳالهائڻ جا لفظ (اسم، صفت وغيره) هڪٻئي پٺيان ايندا آهن، تڏهن هر هڪ جي وچ ۾ ٿورو "دم" ڏيڻي پوندو. (جيڪڏهن آخري ٻن وچ ۾ ڪو حرف جملو ڪم آيل آهي).

(٥) همايون، اڪبر جو پيءُ، ڏاڪڻ تان ڪري، مري ويو.

(٦) ڪتاب، جو مون توکي ڏنو، سو ڦاٽي پيو.

هن طرح جڏهن ڪنهن ماڻهوءَ يا شيءِ جي ڪا ڳالهه ڪرڻي هجي، ۽ ان جي سڃاڻپ ڪرائڻ يا وڌيڪ حقيقت ڄاڻائڻ لاءِ ڪي مائٽي ڏيکاريندڙ يا لاڳاپو رکندڙ لفظ ڪم آڻڻا هجن ته اهڙي اسم جي پٺيان، توڙي مائٽي يا لاڳاپي ڏيکاريندڙ لفظن جي پٺيان، "ٿورو دم" ڏبو.

(٧) آءٌ ماني کائي، چڪر هڻي، بازار مان ڪم لاهيندو، گهر آيس.

هن طرح جيڪڏهن جملي ۾ فعل کان سواءِ "ماضي معطوفي يا اسم حاليه" يا ٻئي هجن، ته هرهڪ جي پٺيان ٿورو دم ڏبو.

(٨) جي تون ايندين، ته آءٌ به ايندس.

(٩) جڏهن هو آيو، تڏهن آءٌ ويس.

(١٠) برسات پيئي، ته راند بند ٿي.

هن طرح جيڪڏهن ڪنهن جملي ۾ هڪ ڀاڱو ٻئي تي تعلق رکندڙ هوندو، ۽ انهن مان ڪو ڀاڱو پنهنجي سر ڌار ڪم اچڻ جهڙو نه هوندو، ته انهن جي وچ ۾ ٿورو دم ڏبو.

(١١) ڇا ڏينهن ڇا رات، ڇا ويٺي ڇا بيٺي، مارئي پنهنجن ماروئڙن کي پيئي سنڀاريندي هئي.

هن طرح جڏهن ڪي "هم-جنس" لفظ جوڙو جوڙو ٿي ڪم ايندا آهن، تڏهن هرهڪ جوڙي جي وچ ۾ ٿورو دم ڏبو آهي.

(١٢) ڇوڪر، خط لک. هن طرح ندا جي فاعل يا اسم پٺيان ٿورو دم ڏيڻي، ان کي جملي ۾ الڳ ڪري ڏيکاربو آهي.

"اڌ دم"

٢١١. هو ڏاڍو سمجهو آهي، تنهنڪري هر ڪا ڳالهه آسانيءَ سان سمجهي ٿو؛ پر سست آهي، تنهنڪري گهڻي ساک ڪانه اٿس.

هن جملي جا ٻه وڏا ڀاڱا آهن، جن جو پاڻ ۾ لاڳاپو آهي ۽ انهن جي وچ ۾ ٿوري دم کان وڌيڪ ٻيهڻ جي ضرورت آهي؛ تنهنڪري "سمجهي ٿو" کان پوءِ هڪ نشان ڏنو ويو آهي، جنهن کي چئبو آهي "اڌ دم". هيءَ نشاني (؛) ٿوري

دم واري نشانيءَ جهڙي آهي، پر مٿان ٽُڙي ڏنل اٿس. اها نشاني هيٺين ٻن مکيه سببن ڪري ڏبي آهي:

(١) هر هڪ ننڍي جملي جي پڄاڙيءَ وٽ ڪجهه وڌيڪ ٻيهجي، ته متان سڀ جملا گڏي پڙهڻ ڪري معنيٰ ۾ مونجهارو ٿئي.

(٢) هر هڪ ننڍي جملي کي اثرائتو ڪجي، ته پڙهندڙ جو هر هڪ ننڍي جملي تي وڌيڪ چت لڳي.

"دم"

٢١٢. (١) هڪ واريءَ ڪوڙ ڳالهائيو، ته آئيندي ڪو به اعتبار ڪونه ڪندو: ڪوڙ ايمان جي ڪٽر.

(٢) تو محنت ڪئي، ته پاس ٿئين: محنت جو ڦل وڻ جو نه آهي.

هن طرح جڏهن ڪنهن ڳالهه پوري ڪرڻ کان پوءِ، ڳالهه کي وڌيڪ اثرائتي ڪرڻ لاءِ، ڪجهه وڌيڪ چوڻو هوندو آهي، يا ڪو "پهاڪو" يا "مثال" ڏيڻو هوندو آهي، ته پهرئين جملي جي پوري ٿيڻ تي هيءَ نشاني (:) ڏبي آهي، جنهن کي "دم" چون ٿا.

(٣) ٿر ڊويزن ۾ هيٺيان تعلقا آهن:

ڏيپلو، مٺي، ڇاڇرو ۽ ننگرپارڪر.

هن طرح دم سان ليڪ به ڏبي آهي.

"پورو دم"

٢١٣. آءٌ سڀاڻي ڪراچيءَ وينديس. اهڙيءَ طرح هر هڪ جملي پوري ٿيڻ تي ٽُڙي ڏبي آهي، انهيءَ کي "پورو دم" چون ٿا.

"ٻيون نشانيون"

٢١٤. "ٿورو دم"، "اڌ دم"، "دم" ۽ "پورو دم".

انهن چئن ٻيهڪ جي نشانين کان سواءِ ٻيون هيٺيون نشانيون آهن، جي به انهن نشانين سان گڏ شمار ٿيل آهن.

(١) مار! ايتري ۾ ٿي به آئين. ويچارو مري ويو!

اڄ اسان کي موڪل آهي! ڌڻي شل تنهنجو ڀلو ڪندو!

هن طرح حرف ندا جي ٻهڻان يا عجب، افسوس، خوشي، سڏ وغيره ڏيکاريندڙ جملن جي پڇاڙيءَ هيءَ نشاني (!) ڏبي آهي، جنهن کي "ندا" جي نشاني چوندا آهن.

(٢) تون ڪير آهين؟ (سوال جي نشاني)

”واڪ جون نشانيون“

(٣) هن چيو ته ”آءٌ اڄ ويندس“.

هن طرح جڏهن به ٻئي لفظ ھڪ ڳالھائيندڙ جا ساڳيا لفظ ٻيهر ڏيڻا هجن، تڏهن ٻنهي طرفن جي ٻاهران اهي نشانيون (” “) ڏيبيون آهن، جن کي ”واڪ“ جا نشان چوندا آهن. ”ٻاهرين“ يا اندريون ”واڪ“ جي نشانن اندر ڇاڻايا آهن.

مثلاً: ”چور جي ماءُ ڪنڊ ۾ روئي“.

”ڏنگيون ليڪون ( )“

(٤) جملي جي وچ ۾ ڪو ڌار ٽڪر (معني يا ٻيءَ ڳالهه بابت) ڇاڻائڻو هوندو، ته اهو ٻن ڏنگين ليڪن جي وچ ۾ رکبو آهي، جيئن هتي (معني يا ٻيءَ ڳالهه بابت) لفظ ڏنگين ليڪن جي وچ ۾ رکيا ويا آهن.

(٥) ڏنگين ليڪن ( ) بدران هي نشانيون [ ] به ڪم آڻبيون آهن، جن کي ”چورس ڪٽ“ چون ٿا.

ضميمو: زمانن جي ورڇ، ڪرم جي حالت موجب.

زمان ذاتي پاڙ	Indefinite (Simple) سادي صورت	 مدامي صورت	Continuous استمراري يا چالو	Perfect ڪامل يا پورڻ
١	٢	٣	٤	٥
حال	سيکاريو	سيکاريندو هوس	سيکاريان پيو ٿو (سرحد) سيکاريان پيو پيو سيکاريندو آهيان	مون سيکاريو آهي
ماضي	سيکاريان ٿو	سيکاريندو آهيان	سيکاريو پئي يا سيکاريندو پيو هوس	مون سيکاريو هو
مستقبل	سيکاريندس	سيکاريندو هوندس سيکاريندو رهندس	سيکاريندس پيو يا سيکاريندو پيو هوندس	مون سيکاريو هوندو

اشارو: چوٿون قسم Perfect Continuous، پر اهو گهڻو ڪم نٿو اچي. هيءُ ضميمو انگريزي گرامر سمجهڻ ۽ ترجمي ڪرڻ ۾ سهوليت ڪندو، تنهنڪري ڏنو ويو آهي.

سنڌي وياڪرڻ

(ٻاگو ڀيو)

ديباچو

هيستائين جيڪو سنڌي گرامر اسڪولن ۾ سيکارڻ ۾ پئي آيو آهي سو گهڻو ڪري فقط علم صرف آهي، جو اوائل کان عربي صرف جي نموني تي لکيو ويو هو، ۽ علم نحو جو منجهس فقط اشارو هوندو هو. هاڻ ٿورن ڏينهن کان انهيءَ ۾ جملن جو ڇيد شامل ڪيو ويو آهي، جو نحو جو ڀاڱو آهي، مگر اهو تمام مختصر آهي ۽ نحو جا ڪي به قانون ڏيڻ ۾ نه آيا آهن. علم نحو ۾ گهڻوئي ڪي داخل آهي جيئن ته، لفظن جي بناوت، جملن جي بناوت، انهن جي تقسيم ۽ تربيت، تفريق، اشتقاق، اصطلاح، عروض، علمي صنعتون، جي سڀ خوش بياني، خوش ڪلامي، عبارت آرائي، مضمون نويسي، فصاحت، بلاغت ۽ حجت دليل لاءِ نهايت ضروري آهن. هڪڙو عربي پهاڪو آهي ته "آلنحوفي الڪلام ڪا لمِلح في الطعام"، يعني ڪلام ۾ نحو اهڙو آهي، جهڙو طعام ۾ لوڻ! يعني انهيءَ کان سواءِ ڪلام ڦڪو ۽ بيسواد آهي ۽ نحو سان سلوڻو ۽ لذيذ آهي. تنهنڪري ڪن دوستن جي صلاح سان، مون عربي، فارسي ۽ انگريزي نحو جي گڏيل نموني تي هيءُ سنڌي نحو جو ڪتاب لکيو آهي، جو اميد آهي ته جهڙو علم پڙهندڙن لاءِ تهڙو خاص سنڌي ۽ انگريزي اسڪولن جي مٿين درجن، ۽ ٽريننگ ڪاليج جي شاگردن لاءِ تمام گهڻو ڪمائتو ٿيندو. پڇاڙي ۾ هرهڪ باب تي سوال ۽ مشقون به ڏنيون ويون آهن ۽ جوابن جا ضميما به شامل ڪيا ويا آهن.

جون ١٩١٦ع
حيدرآباد

قليچ بيگ

سنڌي

علم نحو

ديباچو

نحو جو صرف مان واسطو

جنهن علم کي انگريزيءَ ۾ گرامر ٿا چون، تنهن کي عربيءَ ۽ فارسيءَ ۾ ”صرف و نحو“ ٿا چون ۽ سنسڪرت ۾ ”وياڪرڻ.“

جيتوڻيڪ سنڌي ٻولي اصل پراڪرت جي وسيلي سنسڪرت مان نڪتل آهي ته به عربن جي فتح کان پوءِ، جنهن کي تيرنهن سو ورهيه ٿيندا، سنڌيءَ ٻولي ۾ ايترا بي انداز عربي ۽ فارسي لفظ گڏجي ويا آهن جو گهڻو ڪري نج سنڌي ۽ عربي لفظن جي سڃاڻپ مشڪل ٿي پئي آهي. سنڌي لکڻ جي اکرن يا صورتخطيءَ کي ”عربي سنڌي“ ٿا چون ۽ گهڻا علمي لفظ عربي ڪم اچي ويا آهن. رڳو ٿوري عرصي کان ڪي ٿورا ٿالا سنسڪرت ٻوليءَ جا ڪم اچڻ لڳا آهن. تنهنڪري ”صرف و نحو“ جي بيان ڪرڻ ۾ اڪثر عربيءَ واري ترتيب ۽ ترڪيب ڪم اچي ٿي.

علم صرف: لفظ جي عربي لغت ۾ معنيٰ آهي ڦيرائڻ، يعني ڦيرو يا گردان. انهيءَ موجب لفظ جدا جدا صورتن ۾ ڦرن ٿا، جيئن اسم، جنس ۽ عدد ۽ حالتن موجب ڦرن ٿا ۽ فعل زمانن موجب ڦرن ٿا، ۽ سڀ قسم جي لفظ جون جدا جدا صورتون ۽ صيغا ”صرف“ ۾ داخل آهن.

علم نحو: لفظ جي اصلي معنيٰ آهي پاسو ۽ اصطلاح جي معنيٰ اٿس حرف هڪ ٻئي جي پاسي ۾ ٻيهاري لفظ جوڙڻ ۽ لفظ هڪ ٻئي جي پاسي ۾ ٻيهاري جملا جوڙڻ، ۽ جملا هڪ ٻئي جي پاسي ۾ ٻيهاري بيان يا تقرير يا دليل جوڙڻ.

انهيءَ ڪري نحو جي رواجي معنيٰ ٿي دستور يا طرز يا قانون، جن موجب حرف ۽ لفظ ۽ جملا پاڻ ۾ گڏجن ٿا ۽ موافقت رکن ٿا ۽ هڪ ٻئي تي عمل هلائين ٿا.

انهيءَ مان ڏسڻ ۾ ايندو ته اهي ساڳيا اصطلاح جي ٿالا جي صرف ۾ ڪم اچن ٿا سي ٿي وري نحو ۾ به ڪم اچن ٿا، جيئن ته اسم، فعل، حرف، صفت، ضمير،

جنس، عدد، حالت، زمان وغيره. اهي سڀ صرف ۾ انهيءَ لاءِ ٿا اچن تہ خبر پوي تہ انهن ۾ لفظن جون جدا جدا صورتون ڪهڙي ٿيون ٿين. پر نحو ۾ اهي ساڳيا لفظ انهيءَ لاءِ ٿا اچن تہ انهن جي گڏجڻ جا قانون معلوم ٿين، جن موجب آهي صحيح ڳالهائي ۽ لکي سگهجن.

موضوع ۽ مهمل: ڳالهائڻ مهل ماڻهوءَ جي واتان جيڪي نڪري ٿو سو يا بامعني هوندو يا بي معني واري کي موضوع چوندا آهن ۽ بي معني کي مهمل.

حقيقي ۽ مجازي ۽ اصطلاحي: وري بامعني يا موضوع لفظ بہ جي ٺهرايل ۽ مقرر ڪيل معني ۾ هوندو تہ "حقيقي" سڏبو نہ تہ "مجازي" ۽ جا هو ٿي لفظ ڪن ماڻهن ڪنهن خاص معني جي لاءِ ڪٺي ٺهرايو تہ انهيءَ کي "اصطلاحي" چئبو.

بي معني لفظ جا مثال ڏيڻ ضروري ناهن، اهڙا لفظ پنهنجا بہ ٺاهي ٿا سگهجن. جئن تہ ٻاٽن، شاٽن، ڪڙپ، شڙپ. ہر سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترا بي معني يا زائد لفظ بہ آهن، جن جي معني ڪانهي يا جي ساڳي معني هئڻ ڪري ضروري ناهن ۽ زور ڪري معني وارن لفظن سان گڏ ۾ اچن ٿا، مگر رواجي عام گفتگوءَ ۾، نہ ڪنهن علمي تقرير يا بيان ۾. مثلاً- پيسو ٻنجو، ڪلر ڏلر، ڪتاب پتاب وغيره. معني واري لفظ جو مثال شينهن وٺو. هاڻ جي شينهن لفظ سان اسان جي مراد هوندي اهو جانور جنهن کي "شير" چوڻ ٿا تہ اهو "**حقيقي**" ٿيو. ۽ جي زور ۽ دليري جي نظر تي مشابهت جي رستي ڪنهن بهادر يا پهلوان ماڻهوءَ جي نالي چونداسين تہ فلاڻو شينهن آهي تہ اهو حقيقي نہ ٿيو، پر "**مجازي**" ٿيو.

وري ٻيو مثال وٺو. "حلال خور" جي حقيقي معني آهي حلال کائيندڙ، جو حرام نہ کائي. "پر مجازي" معني موجب حلال خور چون "ڀنگيءَ يا ڇهڙي" کي جو انهي جي برعڪس اڪثر حرام شيون کائي.

اصطلاحي: معني جو مثال حرڪت وٺو. حرڪت لفظ جي حقيقي معني آهي چرڻ. مگر "اصطلاحي" معني سان گرامر موجب زبر ۽ زير ۽ پيش کي "حرڪت" ٿو چئجي ۽ ٻوليءَ جي اصطلاح موجب، ٻارن جي اجائي اٿ ويهہ کي "حرڪت" چوندا آهن. اتي ڪن ماڻهن اها معني ڪنهن خاص ڪم لاءِ ڪٺي ٺهرائي آهي، تنهن ڪري انهيءَ کي "اصطلاحي" ٿو چئجي.

با معني يا موضوع لفظ، يا **مفرد** هوندو يا **مرڪب**. مفرد اهو آهي جنهن مان هڪڙيئي معني نڪرندي آهي ۽ جنهن جي پرزن يا ٽڪرن يا ڀاڱن جو انهيءَ جي معني سان ڪوبہ واسطو ڪونهي. اهڙي مفرد موضوع لفظ کي "ڪلمو" چوندا آهن. اهڙا گهڻا ڪلما گڏجي ڪلام ٿا جوڙين جنهن کي جملو يا جملا يا تقرير يا بيان چئي ٿو سگهجي.*

* ڳالهايل بيان کي تقرير چئبو ۽ لکيل بيان کي تحرير.

مرڪب: مرڪب لفظ ٻن يا وڌيڪ ڀاڱن مان ٺهيل هجي ۽ هر هڪ ڀاڱي جي ڪا ڌار معنيٰ آهي ۽ انهن مان انهيءَ لفظ جي گڏيل معنيٰ ٺهي ٿي.

مثلاً لفظ مڪان مفرد لفظ آهي. انهيءَ جي ٽڪرن ”مڪ ۽ آن“ جي معني ڪانهي، پر جي هجي ته به انهيءَ جو مڪان لفظ جي معنيٰ سان ڪوبه واسطو ڪونهي. ’خير خواه‘ مرڪب لفظ آهي جنهن جا ٻه ڀاڱا ”خير ۽ خواه“ معنيٰ رکن ٿا ۽ انهن جي گڏيل معنيٰ انهيءَ لفظ جي سڄي معنيٰ ٿي ڏيکاري يعني سچو دوست يا ڀلي گهرڻ وارو. ڪڏهن ڪڏهن مرڪب لفظ آهن جي گهڻي ڪم اچڻ ڪري ڇانگجي ”مخفف“ يا هلڪا ٿي پيا آهن ۽ ”مفرد“ پيا ڏسجن. جيئن ته شهنشاه، جو اصل هو شاهان شاه يا شاهه شاهان، يعني بادشاهن جو بادشاه.

——•——

باب پهريون

حرفن يا اکرن جو بيان

مٿي ڏيکاريو ويو آهي ته اکرن مان لفظ ۽ لفظن مان جملا ۽ جملن مان بيان ٺهن ٿا. هاڻي هيٺين اسين اکرن يا حرفن جي جدا جدا قسمن ۽ ڪمن جو ذڪر ڪنداسين.

مٿي اشارو ڏنو ويو آهي ته سنڌي ٻولي گهڻين ٻولين مان ٺهي آهي. جيڪي ”حروف تهجي“ يعني آئيويٽا يا الف بي جا اکر منجهس ڪم اچن ٿا سي به ڪي پنهنجا اٿس ۽ ڪي ٻاهران آندا اٿس، جي ڇاڙي، گهڻن جي صورت ڦيرائي، پوءِ هضم ڪري ورتي آهي. عربي سنڌي هٿ ڪري عربي وارا ٢٨ يا ٣٠ اکر ورتائين. تن مان اصل ٢٢ ته عبري يا عبراني آهن يعني هيبرو ٻوليءَ جا، جي خود عربيءَ ٻوليءَ نالا ڦيرائي ورتا. انهن ۾ عربن ڇه اکر ٻيا وڌايا، جي خلاصا سندن ٻوليءَ لاءِ ضروري هئا. اهي ڇه آهن ث، خ، ذ، ض، ظ ۽ غ. عبراني حرف ۽ انهن جي ترتيب ابجد، هوز، حطي، ڪلمن، سعفص، قرشت، ۾ اچي وڃي ٿي. عربن انهن کان پوءِ ثخذ، ضظغ، وڌايا. ڪن عربن وري ”همزو ۽ .“ وڌائي ٽيهه پورا ڪيا. فارسيءَ وارن جڏهن عربيءَ جي مدد ورتي، تڏهن انهن وري آهي سڀ ۽ پنهنجا خاص چار حرف وڌايا يعني پ، چ، ژ، گ جن کي ب فارسي ۽ ج فارسي ۽ ز فارسي ۽ ڪاف پارسي سڏيائون ۽ ر گيا نقطا يا انگڙي وڌايائون. مگر انهيءَ الف بي مان هيٺيان اٺ اکر خلاصا عربيءَ ۾ ڪم اچن ٿا ۽ نه پارسيءَ ۾ ڪم نٿا اچن. ث، ح، ص، ض، ط، ظ، ع، ق. سنڌي ٻوليءَ اهي سڀ عربي ۽ فارسي اکر پنهن جي الف بي ۾ ڪم آندا، سواءِ پارسي ژ جي. ٻيا وري هيٺيان سنسڪرت يا يا پراڪرت وارا اکر ڪم آندائون. ڀ، ٿ، ٽ، ٺ، ڦ، جهه ڄ، ڃ، ڏ، ڊ، ڍ، ڙ، ک، گهه، ڱ، ڻ. انهن کان سواءِ ٻيا اهي اکر وڌائون جي خلاصا سنڌيءَ ٻوليءَ جا هئا. يعني ٻ، ڄ، ڏ، ڳ. انهيءَ طرح سنڌي ٻوليءَ ۾ مڙئي ”ٻاونجاهه حرف“ ٿيا. مگر انهن مان ٻ، ڄ، ڃ، ڏ، ڳ، ڱ، ڻ. نج سنڌي لفظن ۾ ڪم اچن ٿا ۽ اهي انهن جي سڃاڻپ جون خاص نشانيون آهن.

عربي ۽ پارسي دستور موجب انهن الف بي جي اکرن کي ”حروف تهجي“ يا ”املا“ سڏيندا آهن.

حرف: حرف جي لفظي معنيٰ آهي ڪنارو يا طرف يعني لفظ جو تمام ننڍو حصو يا ڪنڊ. انهن کي ڪيترن قسمن ۽ صورتن ۾ ورهايائون ۽ انهن سان جدا جدا ڪم ڪڍيائون.

"منقوط غير منقوط، مسروري، ملفوظي ۽ مڪتوبي حرف"

پهرين جن جن اکرن تي نقطا اچن ٿا تن کي 'منقوط يا معجم*' ٿا سڏين ۽ جن تي ناهن تن کي 'غير منقوط يا مهمل؛' ٿا سڏين*. وري انهن جي نالن جي نظر تي، جن جا نالا ٻن اکرن جا آهن، جيئن ته بي تي يا ٻا تا وغيره، تن کي 'مسروري ×' چوندا آهن ۽ جيڪي ٽن اکرن جا آهن، جيئن ته جيم، سين ۽ دال وغيره تن کي 'ملفوظي +' سڏيندا آهن. ۽ انهن مان به ٽن جن جي نالن جو پهريون ۽ پويون اکر هڪ جهڙو آهي، يا جي اُبتا سبتا هڪ جهڙا آهن، يعني ميم، نون ۽ واو، تن کي 'مڪتوبي+' ٿا سڏين.

حرف علت صحيح: وري انهن الف بي جي اکرن مان ڪي ٽي بيمار ٺهرايائون ۽ ٻيا چڱا ڀلا. بيمارن کي 'حرف علت' چيائون، جو علت جي معنيٰ آهي بيماري ۽ بيمار کي عليل چون ۽ چڱن ڀلن کي صحيح. بيمار هن ڪري چيائون جو ضعف ڪري ٻيا انهن کي پاڻ سان ولي يا ڪٽي هلائيندا آهن ۽ اهي پنهنجي منهن ڌار هلي نه سگهندا آهن. اهي ٽي اکر ٺهرايائون- ا، و، ي. بيمار ماڻهو به وايءِ وايءِ ڪندو آهي ۽ حرف علت به اهيئي اکر ٿيا.

اعرابون: ٽي اکر سڀني الف بي جي اکرن کي ڪهڙي طرح ڪم اچي سگهن؟ انهيءَ ڪا صورت ضرور ڳولهڻ ٿي جنهنڪري سڀ اکر هڪجهڙا ٿين ۽ هڪبئي تي رهس نه ڪن. تنهنڪري الف سان 'زبر' ڪيائون، واو سان 'پيش' ڪيائون ۽ ي سان 'زير' ڪيائون ۽ خاص 'حرف' علت جي نشانيءَ لاءِ 'جزم يا سڪون' مقرر ڪيائون، جا انهن ٻن اکرن تي ڏجي ٿي جن سان گڏ "حرفعلت" لڳو اچي. انهن جو نالو حرڪت رکيائون، جن ۾ گويا حرف علت جو اڌ آواز رهي ٿو. پيون نشانيون پوءِ ضرورت آهر ٺهرايائون جن کي 'آعراب چون ٿا. "حرڪت"

---

* منقوط يعني نقطن وارو. معجم يعني عجم والڪي يا غلط.

؛ غير منقوط يعني نقطن کان سواءِ. مهمل يعني خالي يا نڪمون يا بي معنيٰ.

× مسروري عربي سِرّ مان نڪتل يعني لڪل يا ڳجهو يا جنهن جو آواز لڪل جهڙو نه آهي.

+ ملفوظي يعني جيڪي ڳالهائڻ ۾ اچي يا جنهن جو آواز به لکڻ جهڙو نه ٿئي.

+ مڪتوبي يعني جيڪي لکڻ ۾ اچي يا جنهن جو لکڻ به آواز جهڙو نه ٿئي.

جي معني چِٽرڻ ۽ اعراب جي معني آهي آزاد ڪُھڻ يا ڪُھندڙ، ڇا لاءِ جو انهن جي وسيلي اکر چري پري ڪُھي ڪُھتي سگهن ٿا، نہ تہ ھڪ ھنڌ نستا ٿيو پيا آھن. چرندڙ اکر مُتَحَرّڪ ٿيا ۽ غير متحرڪ کي "ساڪن" سڏيائون.

ممدوده ۽ مقصوره: انهن حرف علت وارن ٽن اکرن مان پهرين الف سان جڏهن ٻيو الف ٿو گڏجي تڏهن ٻن الفن لکڻ جي بدران هڪڙيئي تي 'مد' جي نشاني ڏين ٿا ۽ انهي الف کي "ممدوده" يعني مد وارو يا ڊگهو سڏين ٿا ۽ جتي ائين نہ آهي انهي الف کي "مقصوره" يعني ڇوٽو چون ٿا. متحرڪ الف کي اڪثر عربيءَ ۾ 'همزو' چون ٿا. ۽ الف، رڳو ساڪن الف يا حرف علت کي ٿا سڏين.

معروف ۽ مجهول: و تي پيش ۽ ي هيٺ زير اچڻ ڪري جيڪو آواز نڪري ٿو، انهي کي 'معروف' ٿا سڏين، ڇا لاءِ جو اهو آواز عربن کي معلوم هو- جيئن تہ شير، مير، نُور پر انهن تي زبر اچڻ ڪري جيڪو آواز نڪري ٿو سو عربن ۽ ايرانين ۾ ڪم نہ اچڻ ڪري هنن کي معلوم ناهي تنهنڪري انهي کي مجهول ٿا چون جئن تہ دير ۽ جور.

ساڪن ي ۽ و جا مثال آهن سير ۽ خوف جي خاص عربيءَ ۾ ڪم ايندا آهن.

مخارج(١): وري الف بي جي اکرن جو وات مان نڪرڻ واري جاءِ يا مخرج جي نظر تي ورهاڱو ڪيائون، اهو ورهاڱو جهڙو يورپ جي ٻولين ۾ تهڙو سنسڪرت ۽ هندستان جي ٻين ٻولين ۾ بہ آهي. انهيءَ موجب جن اکرن جو آواز ڏندن تي زبان رکڻ سان يا ڏندن جي مدد سان ٿو نڪري تن کي 'سينہ' ٿا چون، جو عربيءَ ۾ سن چون ڏندن کي جيئن تہ ت، ث، د، ذ، ط، ظ، ل، ن، ۽ جن جو آواز زبان جي چوٽيءَ کان ٿو نڪري تن کي 'اسليہ' ٿا چون(٢) جئن تہ ر، ز، س، ش، ص، ض. جن جو آواز چپن مان ٿو نڪري تن کي 'شفويہ'(٣) جيئن تہ ب، ف، م، و، ۽ جن جو تارونءَ تي زبان رکڻ سان ٿو نڪري تن کي 'لهويہ' ٿا چون، جيئن تہ ج، ي، جي، نڙي مان ٿا نڪرن 'حلقيہ'(٤) ٿا چون، جيئن تہ ح، خ، ع، غ، ق، ڪ، ھ.

---

(١) "علم الامخارج" جو تعلق فن "قرائت و تجويد" سان آهي، جو ڪنهن استاد ماهر قاريءَ کان پڙهو ۽ سکبو آهي، هت لفظي تعريفون مختصر آيل آهن.

(٢) جو اسليہ جي معنيٰ عربيءَ ۾ آهي زبان جي چوٽي.

(٣) شفويہ لڪتل آهي شفتہ مان جنهنجي عربي ۾ معنيٰ آهي چپ.

(٤) عربيءَ ۾ تارونءَ مان لڪتل.

شمسي ۽ قمري حرف: اٺين مان ٻهرين ٻن قسمن کي 'شمسي حرف'(١) سڏيندا آهن ۽ ٻوڙين ڏهن کي 'قمري'(٢). انهن جي نشاني هي آهي تہ عربيءَ ۾ ڪنهن اسم مان 'ال' شروع ۾ وجهڻ مان شمسي اکرن جي حالت ۾ لام جو آواز نہ نڪري ۽ قمري اکرن جي حالت ۾ نڪري ٿو. مثلاً الدين ۾ "د" شمسي اکر آهي تنهن ڪري لام جو آواز نہ نڪرندو ۽ انهيءَ لفظ جو آواز 'ادين' ٿيندو جيئن شمس الدين ڳالهائي ٿو. 'الد' آواز ڪڍڻ غلط آهي. ۽ القلب لفظ ۾ قاف قمري اکر آهي تنهن ڪري لام جو آواز ٿيندو ۽ اهو لفظ القلب پڙهبو جيئن "مفرح القلوب" ۾ "اقلب" چوڻ غلط چئبو.

وري الف بي جي اکرن لکندي جيڪي اکر ٻين اکرن مان گڏ لکجن ۾ ۽ پنهنجو ڪو ٻاگو ڪيرائي ٻوءِ ڳنڍجن ٿا، انهن کي 'ترڪيبي' صورت وارا اکر چون ٿا ۽ جيڪي ائين نہ ٿا ڪن ۽ پنهنجي اصلي صورت ۾ رهن انهن کي 'منفردي' صورت وارا يا 'مجرد' ٿا چون. جيئن تہ ج ٻئي اکر مان گڏجڻ وقت لکڻ ۾ 'جہ' ٿئي ٿو مثلاً جڙن ۽ ٻاجو، تنهن ڪري اهو ترڪيبي آهي ۽ 'د' يا 'ر' صورت نٿا ڦيرائين جيئن تہ داور، تنهن ڪري اهي "منفرد يا مجرد" آهن.

معرب: وري الف بي جي اکرن مان ڪي اهڙا آهن جي اصل عربيءَ ۾ نہ هئڻ ڪري ٻي صورت بدلائي ڪم اچن ٿا تہ انهن کي مُعرب ٿا چون، جيئن تہ پ کي ڦيرائي ف ٿا ڪن. مثلاً پارس کي فارس. **معجم** ۽ ڪي لفظ جي عربي آهن سي ڦيرائي فارسي صورت ۾ ڪم اچن ٿا، انهن کي 'معجم' ٿا چون جيئن تہ 'فيل' کي پيل يا طلب مان طلبيدن ۽ فهم مان فهميدن.

مهند ۽ مسند: ان طرح جي لفظ عربيءَ يا فارسيءَ جي صورت ڦيرائي هنديءَ يا سنڌيءَ ۾ اچن ٿا انهن کي 'مهند' ۽ مسند(٣) سڏي ٿو سگهجي يعني هندي ڪيل. جيئن تہ – بصل مان بصر ۽ قفل مان ڪرف.

تبديل: هڪڙي ٻوليءَ مان ٻي ٻوليءَ ۾ ايندي اکر جيڪا صورت بدلائيندا آهن انهي کي تبديل چئبو آهي. انهي تبديل جا ڪي خاص قانون آهن جن موجب هر هڪ ڦري ٻين حرفن جي صورت وٺندو آهي ۽ آهي هر هڪ ٻوليءَ جي لاءِ ڌار هوندا آهن. هيٺ انهن جو تفصيل ڏجي ٿو، جيو اڪثر اهي لفظن جي اشتقاق ۾ گهڻو ڪم ايندا آهن ۽ هتي آهي ڏبا جي اڪثر سنڌيءَ ۾ بہ ڪم اچن ٿا نہ ٻيا.

ٻهرين تہ ڏنهي علت جي حرفن جي نسبت ۾ ڪي ڳالهيون معلوم ڪرڻ جهڙيون آهن جي عربي پارسي ۾ مستعمل هئڻ ڪري سنڌيءَ ۾ ڪم اچن ٿيون.

عربي ۾ حلق معنيٰ ڳچي. (١) شمسي يعني شمس يا سج مان واسطو رکندڙ.
(٢) قمري يعني قمر يا چنڊ مان واسطو رکندڙ.
(٣) مُسند بہ سڏبو، الهن ۾ تسنيد يعني سنڌيت آيل آهي.

الف کيرائڻ: ڪن لفظن ۾ "الف" لکڻ ۾ نہ ايندو آهي رڳو انهيءَ جو آواز نڪرندو آهي يا تہ انهي هنڌ مٿان نشانيءَ لاءِ ننڍڙو الف لکي ڇڏيندا آهن. سنڌيءَ ۾ الف سڪندا آهن مگر اهو غلط آهي. جيئن تہ الهي انهيءَ کي الاهي لکڻ غلط آهي. ساڳي طرح عربي نالا اسمعيل اسحق، هذا، ليڪن، جو ڪڏهن ڪڏهن لا ڪن يا ليڪن ڪري لکبو آهي. الف ڪڏهن ڪڏهن شروع ۾ وڌيڪ بہ وجهندا آهن جيئن تہ سڪندر، ۽ اسڪندر، فلاطون، افلاطون.

الف اچارڻ: ساڳي طرح ڪٿي واو جو آواز الف ٿيندو آهي جيئن تہ زڪواة، جنهن جو آواز زڪات ٿيندو آهي ۽ صلواة جو آواز صلات ٿيندو آهي، پر واو سان لکڻ صحيح آهي.

الف ڪيرائڻ: ڪٿي الف حذف يا ڪم ٿيندو آهي جيئن شاهہ-شہ، ناگاهہ-ناگہ، گناهگار-گنهگار، شاهزادو-شهزادو، شاهباز-شهباز، شاهہ رگہ-شهر گہ، ڪوتاهہ-ڪوتہ.

"ي" الف بدلڻ: ساڳيءَ طرح وري ڪٿي "ي" جو آواز بہ الف ٿيندو آهي، جيئن تہ مصطفيٰ، مرتضيٰ، عيسيٰ، موسيٰ، ماضيٰ، تمنيٰ، توليٰ، معنيٰ، دعويٰ جي سڀ رواج ڪري پارسي توڙي سنڌي ۾ الف سان لکبا آهن.

واو ڪيرائڻ: پارسي لفظن ۾ "واو" جي پٺيان "الف" هوندو آهي تہ "واو" جو آواز نہ ٿيندو يا تمام ٿورو ٿيندو آهي جيئن تہ خواهش، خير خواهہ، خواجہ، خواب، خود، خويش، خوش انهيءَ کي 'واو اشمام' چوندا آهن، يعني جتي واو جي رڳي باس ئي اچي.

ڪٿي واو جي اڳين اکر تي پيش هئڻ ڪري ۽ پٺيان آل اچڻ ڪري واو جو آواز ڪونہ ٿيندو آهي ۽ ساڳي طرح ي جي اڳين اکر هيٺ زير هئڻ ڪري بہ ي جو آواز نہ ٿيندو آهي ۽ آل واري الف جو بہ آواز نہ ٿيندو آهي جيئن تہ ابوالفضل، ابوالقاسم، في الحال، في الحقيقت، في الفور، بالڪل، بالفعل، بالواسطہ، باليقين. ڪٿي "و" حذف ٿيندو آهي جيئن گوهر-گهر، ڪوهہ-کهہ، خاموش-خمش، ڪوهہ-ڪهہ، لوهار = لهار، ڪوشہ-ڪشہ.

انهن کان سواءِ عربيءَ ۾ مؤنث اسمن جي پڇاڙيءَ جي نشاني "ت"(١) هوندي آهي. آها "هي" وانگي هئڻ لکندا آهن ۽ ۽ نشانيءَ لاءِ مٿس تي وارا بہ نقطا ڏيندا آهن، مگر پارسي توڙي سنڌيءَ ۾ آهي لفظ اڪثر "ت" سان لکندا آهن. جيئن تہ شجاعة سعادة، وغيره شجاعت ۽ سعادت ڪري لکبا آهن. اگرچہ عربيءَ ۾ 'هہ' بہ مونث جي نشاني آهي جيئن تہ ملڪ مان ملڪہ، قيصر مان قيصره وغيره. ڪن سنڌي لفظن ۾ جتي پارسي عربي لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ الف هوندو آهي آتي زور ڪري هہ

---

(١) ان کي تہ چشمي واري (ة) سڏبو آهي.

وجهي ڳالهائيندا آهن - جيئن تہ پروا ڪي پرواہ چوندا آهن. دريا ڪي درياھ، چاھ کي چاہ ڪري چوندا آهن. ۽ همزو بہ گڏيندا آهن. جيئن تہ جا - جاءِ. دانا - دانائ خدا - خدائ وغيره.

تبديل ۽ حذف: هاڻي اسين اکرن جي مٽ سٽ يا تبديل جو ذڪر ڪنداسين، جي ٻين ٻولين توڙي سنڌيءَ سان بہ لاڳو آهن. پهرين ياد رکڻ گهرجي تہ حرف علت يعني الف، و ۽ ي هڪٻئي سان مٽجن ٿا ۽ ڪڏهن حذف ٿين ٿا يعني ڪيرائي ٿا ڇڏجن. مثال - لاڄ - لڄ، لاٽ - لٽ، لاک - لک، مکي - مک، سورتي - مورت، ناچن - نچڻ، ناڪ - نڪ، ڪان - ڪن، هاٿ - هٿ، دالت - ڏند.

پارسي ۽ ڪن ٻين ٻولين جي صرف نحون ۾ هن مضمون بابت الف بي جي سڀني حرفن جا جدا جدا قسم ۽ انهن جا نالا ۽ انهن جا مثال ڏنل آهن ۽ هرهڪ جا تبديل ڪيل حرف، جي رواج ۾ مستعمل آهن، سي ڏنل آهن. سنڌيءَ ۾ انهيءَ وانگي هرهڪ حرف جا قسم ۽ نالا ڪم نہ ايندا آهن ۽ پارسي "صرف نحو" وارا نالا ڏيڻ ۽ انهن جا پارسي مثال ڏيڻ ضروري نٿو ڏسجي. حرف علتن جو مٿي ذڪر آيو، باقي صحيح حرفن جي نسبت ۾ ڪي ٿورا عربي ۽ پارسي رواجي تبديلي حرف ۽ مثال ڏجن ٿا، تنهن ڪان پوءِ اسين سنڌيءَ ۾ جيڪي حرف پاڻ ۾ مٽجن سٽجن ٿا، سي ۽ انهن جا مثال ڏينداسين.

ب ۽ پ، مٽبا آهن، جيئن تہ تب - تپ، شاپور.

ت ۽ د = جيئن تہ نوت - تود.

ج ۽ ت = جيئن تہ تاراج - تارات.

ج ۽ ژ = ڪج - ڪژ.

ج ۽ ز = رجہ - رزہ.

ج - ش = ڪاج - ڪاش.

ج - چ = ديباجہ - ديباچہ. ج - ڪ = اخسيج - اخشيج.

خ - ہ = خاڪ - هاڪ، خجير - هجير.

د - ت = زرد - زرت، دشواد - دشوات.

د - ذ = آدر - آذر

ر - ل = روخ - لوخ، چنار - چنال، اروند - الوند، ڪاچار - ڪاچال.

ز - ج = جوزہ - جوجہ، پانزدہ - پانجدہ، هژدہ - هجدہ.

ز - غ = گريز - گريغ، تيز - تيغ.

س - ش = ڪستي - ڪشتي، فرستہ - فرشتہ.

س - ج = خروس - خروج.

ش - ج = ڪاش - ڪاج.

ص - س = قفص - قفس، صد - سد، شست - شصت .
غ - ک = لغام - لڳام، غلول، گلول، غرجستان - گرجستان، غول - گول .
غ - ق = اياغ - اياق، آغا - آقا، جناغ - جناق، دماغ - دماق، غاليچو، قاليچو، غلندر - قلندر .
ف - پ = فارسي - پارسي ، فيل - پيل .
ق - غ = سمرقند - سمرغند .
ق - گ = خانقاه - خانگاه .
ڪ - خ = شاما ڪچو - شاما خچو .
و - ب = نوشتن - نبشتن، نورد - نبرد .

مُتبدل حروف: هاڻي اسين ڏيکاريون ٿا ته ڪي اکر ڏيندا اسين جي پاڻ ۾ مٽجن مٽجن ٿا، جن مان ڪيترا پارسي ۽ عربيءَ ۾ به ڪم اچن ٿا، ۽ سنڌيءَ ۾ به. ڪي هتي مٿي ڏنل حرفن ۾ به اچي ويا آهن .

(١) ا، ء، ح، هه، ع، و، ي

مثال - آستا - آستو - آستو ، سان - سين، زمانه - زمانو ، آشڪارا - آشڪاره، راهڪان - رايگان، سيلان - سيلون، واي - واءِ، هيرا - هيرو .

(٢) ب، پ ف، و، ڀ ڦ

مثال - تب - تپ - تف، ٻر - ور ، ٻيل - فيل، سپيد - سفيد - سويت - پارسي - فارسي - نوشتہ - نبشتہ، پليٽو - فلاطون، پالسٽائن - فلسطين، مارٻل - مارول، سيب - سوف ، جفت - جُٽ، ٻاچ - واچ، ٻارا - واڙو ، ٻچون - وچون، ٻوڙها - پوڙهو ، ٻول - ٻول، باجو - واجو ، ٻيس - ويهه، ٻال - وار ، ٻچو - ٻچو ، باگ - واڳ، ٻند - ٻنڌ، دٻدٻو - دٻدٻو ، پاڻٽا ، ونڊڻ، ٻجلي - وجلي ، ٻرس - ورهه، ٻرسنا - وسڻ، ٻهرا - ٻوڙو ، ٻڪرا - ورڪر - ٻڪرو ، پڱل - ڦڱڙ .

(٣) ت، ط، د، ذ، ٽ، ٿ، ٺ، تر، ج، ڊ، ڏ، ڻ

مثال - بدتر - بتر ، توتيا - طوطيا، تيار ، ڪتخدا - ڪدخدا، استاد - استاذ، نموده - نمونو ، انتر - اندر ، ساڪريٽز - سقراط، پليٽو - فلاطون، ڪانسٽنٽن - قسطنطنيہ، پالسٽائن - فلسطين، پتر - پوٽ - پٽ، متر - مٽ، تر - ٽي ، ترقل - اطريفل - تقلو ، توتيا - ٽوٽيو، اتوار - آرتوار - آچر، پاڻٽا - ونڊڻ، ٽنيا - ٽڏو ، چتر - چٽ، چتري - چٽي ، سوت - سٽ، ڪستوري - ڪٿوري، ڪانت - ڪاٽي، گيها - گونٿو ، ڪنڪ - ڪاڻو - ڪڻڪ .

(٤) ج، ڄ، د، ذ، ز، ڙ، س، ش، ص، ض، ط، ظ، هه، ي، چ، نج، ڇ، گ، ٿ، ڄ

مثال - ڪاچ - ڪاش، صندل - چندل - چندن، صين - چين، چوزه - چوجو، هزده ، هجده، آواز - آوازه، ڪژدم - ڪجدم، شالي ، ساري، زيره - جيرو ، يوگي - جوگي ، آج - اڄ ، پنڌ - جڌ، تيز - تيجو، زبان - جيڀ - جڀ، جامن - جنبو - جمون، گيان - جاڻنا - چاڻي .

ڪاري - ڪارج، ڪاڄ، بجلي - وڄلي، لاج - لڄ، فرستہ - فرشتہ، صد - سد، قفس - قفص.
سيخ - شيخ، درشن - درسن، دس - ڏهہ، شريس - سرس، مانس - ساهہ، ساهوڪار - شاهوڪار،
شپ، سپ، سيشا - سيسڪ، شيهو، ڪپاس - ڪپاهہ، برس - ورهہ، يونس - جونس، يوسف -
جوزف - جوسب، مشڪ - مسڪ.

(٥) <u>د، ذ، ڊ، ڍ، ڏ، ٽ، ر، ز، ڊر، ي، ڙ، ڊ، ل</u>

مثال - دنت - دانت - ڏند، دس - ڏهہ، ڊنگ - ڏنگ، گاڙي - گاڏي، ڊابر -
ڏامر، گوڊائون - گدام، دور - ڏور، آڙو - آڏو، بڙا - وڏو، دادا - ڏاڏو، داڙي - ڏاڙهي،
دک - ڏک، دلن - ڏرڻ، دوڙنا - ڊوڙڻ، سمندر - سمنڊ، لڊو - لڏون، ليد - لڏ، نيند - ننڊ،
هلدي - هرد - هيڊ، ڊول - ڊوڙ، ديور - ڏير، ڪالا - ڪارو، بل - ور، باتال، پاتار، تہ -
ترو، جل - جر، گڙيا - گڏي، ڊول - ڊوڙ، ٻهرا - ٻوڙو، ڪوڙي - ڪوڏي، الوند - اروند،
آلس - آرس، آملہ - آنورا، سانولا - سانورو، نهل - نير، مارڪيٽ - مالڪيٽ، ڦل - ڦر،
املي - آمري، موالي - موري، نيولا - نور، پل - ڦڙ، سول - سور، ارادو - ايرازو.

(٦) <u>ق، ڪ، غ، خ، گ، ح، ک، ڳ، ڱ، نگ، ڄ، ڪش</u>

مثال - آغا - آقا - اوطاق - اوطاغ، گرجي - غرجي، غاليچہ - قاليچہ، ترياق - ترياڪ،
لگام - لجام، گيهن - جيهن، گلولہ - غلولہ، گالين - جالينوس فرينچ - فرنگ - فرنج،
فارنج - فارنگ، غازي - گاجي، يوگي - جوڳي، ڊاڪٽر - داختر، اڪ - اکش، پرکش -
پرکہ. شگون سڳڻ. لنگ، لڱ، آگ - آڳ، آڪال - اوڳر، بينگن - واڱڻ، ننگن - ڳڻ،
مونگ - مڱ، چنگا - چڱو، رنگ، رڱ، سهاگ - سهاڳ، سرنگ - سڱ، گال - ڳل،
گانا - ڳائڻ، گڙ - ڳڙ، گن - ڳڻ، گننا - ڳڻڻ، گيت - ڳيت، موچ - موکش - موک.

(٧) <u>م، ن، ل، و، ب، نب، ڻ، هہ، ڃ، ۽</u>

مثال - نيلوفر - نيلوفل، ليلوفل، آفيون - آفيم، آملہ - آنورا، نمبر - لمبر، آم - انب،
دم - دنب، نام - نائڻ، گام - ڳائڻ، سوامي - سائين، ڪمهار - ڪنڀار، ڪنول - ڪونئرو،
بامن - ٻاڀڻ، مانس - ماڻهو، آنيس - آوڻيهہ، چارن - چارڻ، دن - ڏينهن - ڏڻ، سن - سڻي،
رن - رڻ، ڪنگن - ڪنگڻ، گن - ڳڻ، مانا - مڃڻ، مڃڻ.

حرفن جي معني: هاڻي اسين الف بي وارن حرفن جي معني ڏينداسين، جو
عربيءَ ۾ هرهڪ حرف جي ڪانہ ڪا معني آهي ۽ هرهڪ حرف جي انگن ۾ قيمت
مقرر آهي، جنهن کي 'ابجد' جو حساب يا حساب 'جمل' چوندا آهن.

الف جي معني آهي چڙهو ماڻهو ۽ هزار. باب بي = گهڻين ڳالهين وارو مڙس.
تا = × خمير*. ثا = نرم. جيم = مست اٺ. حا = ڏکي قد واري ڳالهہ. خا = ڪنڊ يا

* يعني ڳوڙل اٽو، جنهن مان مالي پچائيندا آهن.

ڪياڙيءَ جا وار. دال = ٿلهي زال. ذال = ڪڪڙ جو = موڙهه. را = ويرُ رکندڙ ماڻهو ۽ ننڍي ڏوڻي. زا = ٻهڙيُر ماڻهو. سين = ٿلهو ۽ گهڻو ڪنگهندڙ ماڻهو. شين = ڊوڙندڙ ماڻهو. صاد = هڪڙي قسم جو پکي. ضاد = ٻانگ ڏيندڙ ڪڪڙ. طا = گهٽي حرص وارو ماڻهو. ظا = زال وڏيءَ ڇاتي واري. عين = اَٽ جو دن، ۽ اک ۽ چشمو. غين = ڪارو ڪڪر ۽ اُجو ٿيڻ. فا = سمنڊ جي گجي ۽ ڪٽَن. قاف = جبل جو نالو ۽ ڏونگر. ڪاف = ڪاوڙ وارو ماڻهو. لام = اَٽ ۽ زر ۽ ڪارو داغ جو نظر ڏارڻ لاءِ ٻارن جي منهن تي ڏيندا آهن. ميم = شراب. نون = مڇي ۽ مس جي ڪهڙي ۽ وڻ جو ٿڙ. واو = اَٽ جو ٿوهو. ها = چماٽ. يا = ٻار جي پيڻ ڪان پوءِ ٿڻن ۾ باقي بچيل کير.

هي به ياد رکڻ گهرجي تہ انهن ماڳين يا ڪن ٻين معنائن سان سنڌيءَ ۾ ڪي اکر ڪم ايندا آهن. جيئن تہ 'الف' سڌي سڪڻي يا نانڪي چون ۽ الله جي به نشاني آهي.

اکر پڙهہ الف جو ٻيا ورق سڀ وسار

ميم جي معنيٰ رمز يا ڳجهو جيئن تہ ميم ۾ ڳالهائڻ ۽ ميم جي معنيٰ محمد پيغمبر به آهي.

ميم رکو من ۾ الف تنهن اڳيان
اوڏو ٿي الف ڪي من گڏيئين سين، ميم

قاف جي معنيٰ جبل آهي جيئن تہ

ڏونگر ڏکي کي قاف تہ ڏٺين ڪو

۽ ڪاف پيچ ۽ ور وڪڙ ٿو ڏيکاري

سندو ڪا ڪل ڪاف ساري معزورن کي

۽ لام الف يا ه جي معنيٰ آهي. هڪ ٻئي کي ڀاڪر پائڻ يا ٻڪ وجهڻ.

ڪاتب لکي جيئن ه ٿي ه م الف سين
اسان سڄڻ تيئن رهيو آهي روح ۾

'واو' جي معنيٰ هوا. 'دال' جي معنيٰ ڪانءُ جي دال. 'عين' جي معنيٰ وچ يا خاص جيئن تہ عين چوري ڪرڻ جي وقت ماڻهو اچي مٿان پين.

سوئي عين عذاب سوئي راحت روح جي
ڪولن قريبن جو عين تڙڻ آهه

(١) يعني چوٽي يا چوٽو جنهن کي تاج چوندا آهن.

لام جي معنيٰ ڦاري، ۽ اجهو، ۽ ڏيکوهہ.

لڳيس جنهنجي لام سو دوست دلاسا ڏنجي

تنهن کان سواءِ پارسيءَ ۾ اکرن سان شاعر مشابهتون به ڏيندا آهن. جيئن منهن قد کي ”الف“ سان ۽ ڏنگي قد کي ”د“ سان سنهڙي چپلهہ کي ”ميم“ سان يا نقطي سان، ڏندن کي ”سين“ سان، زلفن کي ”جيم“ سان.

هاڻي ابجد جي حساب بابت ذڪر ڪبو، جو پارسيءَ ۾ ۽ هاڻ سنڌيءَ ۾ به گهڻو ڪم ٿو اچي. الف بي جا سڀ 'حرف' ترتيب وارا جيئن اصل هئا تنهجا گڏي ڪي لفظ ٺهرايا ويا، جي سڀ لفظ معنيٰ وارا آهن. اهي هي آهن. ابجد، هوز، حطي، ڪلمن، سعفص، قرشت، ثخذ، ضظغ. انهن سان پوريان ڏهو اکر ترتيب وارا نون تائين ايڪا ٿا ڏيکارين، تنهن کان پوءِ پيا نو، ڏهاڪا ٿا ڏيکارين سؤ تائين ۽ باقي رهيل نو سو ٿا ڏيکارين هزار تائين. پارسي پ، چ، ڙ ۽ گ حساب ۾ ب، ج، ز ۽ ڪ وانگي شمار ڪيا. ساڳيءَ طرح سنڌيءَ جا نجهہ اکر اکرن جي صورتن موجب حساب ڪيا يعني ٻ، ب وانگي، ٽ، ت وانگي، ڄ، ج وانگي ڊ ڏ، د وانگي، ڳ، ڪ وانگي ڙ، ر وانگي، ڻ، ن وانگي. باقي جن اکرن ۾ هہ جو آواز آهي سي هہ سان گڏ شمار ڪيا جيئن تہ ڌ = دهہ، ڀ = ٻهہ، کہ = ڪهہ، جهہ ۾ اڳين ج ۽ هہ آهي، ساڳيءَ طرح گهہ ۾ اڳين گ ۽ هہ آهي، انهيءَ طرح.

اهو بيان انهيءَ لاءِ آندو ويو آهي تہ ابجد جو حساب ڪتابن ۾ گهڻي ڪم ٿو اچي. ظاهر انڪن ڏيڻ جي بدران اهڙا بامعنيٰ لفظ يا جمع يا آيتون يا شعر ٿا ڏجن جن مان اکرن جي ملهہ بڌڻ ۽ جملي ڪرڻ سان گهربل تعداد موجود ٿئي ٿو. ڪي ڪي تہ اوچتو اهڙا عجيب لفظ ۽ جمع ايندا آهن جو حيرت لڳي ويندي آهي.

جيئن پارسي شعر جا نمونا ۽ بحر ۽ علم بدايع جون صنعتون سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪم اچن ٿيون ۽ علميت جو نشان شمار ڪيل آهن، تيئن هي ابجد جو حساب به شمار ڪيل آهن. اڪثر ماڻهن يا ڪتابن جا نالا اهڙا رکڻ ۾ ٿا اچن جن مان انهن جي ڄمڻ يا ٺهڻ جو سال ٿو نڪري، يا وفات جو سال، يا ڪنهن شاهي عمارت يا مسجد يا پل سي جڙڻ جو سال وغيره ڪتابن ۾ ڏنل آهي ۽ وقت بوقت ڏجي ٿو. انهن جو ڄاڻڻ ۽ عبارت آرائي ۽ مضمون نويسيءَ جي هنرن مان بلڪل ضروري ليکجي ٿو اگرچہ انهيءَ حساب جا ڪي قانون بہ ڏنل آهن، مگر انهن جي بيان ڪرڻ جو هتي ضرور ناهي. ڪي ٿورا مثال ڪافي آهن.

مخدوم لعل شهباز قلندر سيوهڻ واري جي وفات جو سال لفظ ”رحمت“ مان نڪري ٿو، يعني ٦٤٨ هجري. ۽ مخدوم نوح هالن واري جو لفظ ”فيض حق“ مان. يعني سنہ ٩٩٨ هہ. مير بجار خان جي مارجڻ جو سال، ”حاجي شهيد خنجر“

يعني سنه ٩٥ھ. حجاج بن يوسف، جو مشهور ظالم ٿي گذريو آهي، تنهنجو سال لفظ ”ابليس“ مان ٿو نڪري، يعني سنه ١٠٣ ھ. شمس تبريزيءَ جو سال ”شمس‌الدين“ يعني سنه ٦٤٣ ھ.

بابر بادشاهه ڇهين تاريخ محرم مهيني جي ڄائو هو ۽ هنجي جنم جو ”شش محرم“ ڪڍيو اٿن يعني سنه ٨٨٨ھ ۽ 'يادگار ميرزا' صفر مهيني ۾ مارجي ويو، تنهنجو سال ”شهر صفر“ مان ٿو نڪري يعني سنه ٥٧٧ھ. همايون بادشاهه جي ڇت تان ڪرڻ ۽ مرڻ جو سال، ”همايون بادشاهه از بام افتاد“ يعني ٩٦٢ھ. امام‌حسين عليه‌السلام جي شهادت جو سال ”اي واءِ هاءِ هاءِ“ يعني سنه ٦٠ھ. نادرشاهه جي ڪيل دهليءَ جي ڪوس جو سال. ”دهلي خراب شد“ يعني ١٢٥٦ھ. راجا رنجيت سنگهه جي وفات جو، ”خورشيد جمله پنجاب“ سنه ١٢٥٦ھ ۽ شير سنگهه جو، ”شير عادل شير سنگهه“ سنه ١٢٦٠ھ. هاڻوڪي جنگ عظيم جو هجري سال سنه ١٣٣٤ھ، ”عالم تمام تباه شد.“

ڪي ڏنان اکرن جي معني ڪان سواءِ ڪي اکر آهن جي پوليءَ جي جملن ۾ حرفن وانگي معني سان ڪم ايندا آهن ۽ انهن مان ڪي 'حرف جر' آهن، ڪي حرف جملو، ڪي 'حرف ندا' ۽ ڪنجا پيا نالا به آهن. مثلاً 'الف' پارسيءَ وانگي 'ندا' جي معني سان يعني سڏڻ جي ڪم ايندو آهي اسم جي پٺيان اچي سان، جيئن ته خدا، يا، ڇوڪرا، ڪتا، يعني اي خدا. اي ڇوڪرا، اي ڪتا، ۽ ڪڏهن فعل يا اسم جي پٺيان زايد ايندو آهي، خاص شعر ۾ قافيءَ جي لاءِ ۽ ڪڏهن پٺيانس 'هه' به آڻيندا آهن. جيئن ته ڪريجا، وڃيجا، يا، ڪريجاه، وڃيجاه، محمدا، زلغا. ۽ ڪي پارسيءَ وانگي فاعليت جي به معني ڏيندو آهي، جيئن ته دانا، بينا. ٻن لفظن جي وچ ۾ ميلاپ جي به معني ڏئي ٿو جيئن ته دمادم، سراسر، سراپا. اهو ڪڏهن ڪڏهن ڦري واو ٿيندو آهي. جيئن ته بروبر، سروسر، ”آ“ جي معني سنڌيءَ ۾ ”نه“ به آهي جيئن ته آملهه يعني اڻ ملهه، آڏل يا اڏر، يعني نه ڦرندڙ، آمر يعني نه مرندڙ. عراب جي به معني اٿس جيئن ته آوير، آجايو، آيا ڳو. ”به“ جي معني ٻه آهي پارسي وانگي به الف وانگي ميلاب به ٿي ڏيکاري جيئن ته دمبدم، سربسر، دربدر، ۽ تاڪيد به جيئن ته تازه بتازه، نوبنو، جا بجاه. ”ٻه“ جي معني هڪ جي ٻه. 'ته' مشهور حرف جملو يا حرف بيان. 'جه' جي معني جيئن، لاڙ ۾ ۽ شاهه جي رسالي ۾. 'ڇه' جي معني ڇن جي ٻن. 'ڙ' يا ڙي يعني اڙي يا اي سڏڻ لاءِ حرف ندا وانگي ڪم ايندو آهي. 'س' جي معني چڱو آهي جيئن ته سنڌڙ، سوائيو، سڀاڳو، سوير، سجايو، 'ش' پارسيءَ وانگي حاصل المصدر جي به نشاني ٿي ڪم ايندي آهي. جيئن ته آزمائش، ڪوشش، بندش، بخشش. 'ڪ' ته جي معني سان سنڌيءَ ۾ ڪم اچي ٿو پارسيءَ وانگي ۽ ”يا“ جي به معني ڏيندو آهي، جيئن ته

”هي ڪ هو“، ۽ ڪ جي معني ”ري“ جئن ڪمهلو، ڪسا ڪي. ”م ۽ ن“ نفيءَ يا انڪار جي معني سان ڪم ايندا آهن. جئن تہ ”م چؤ“، نہ وڃ، نڪار، نڪمو، نستو. م ضمير متصل ۽ ۽ مرڪب فعل ۾ متڪلم جي معني بہ ڏيندو آهي، جئن تہ سندم، اٿم. پڇاڙيءَ ۾ م مونث جي بہ نشاني آهي پارسي وانگي جئن تہ بيگم- بيگم، خان- خانم. مَ ۽ مِ ۽ مُ عربيءَ لفظن ۾ جاءِ ۽ اوزار ۽ فاعليت جي معني سان ڪم ايندا آهن ۽ ساڳيا لفظ سنڌيءَ ۾ بہ ڪم ايندا آهن، جئن تہ مَسجد، مَڪتب، مَدرسہ. مِضراب، مِقياس، مِفتاح، مُدرس، مُصاحب، مُنادي. ۽ لہ عجب يا تاڪيد بہ ڏيکاري ٿو، خاص سوال وارن حرفن سان، جئن تہ ڪهڙو نہ چڱو! ڇو نہ اٿين هجي.

”و“ پارسيءَ وانگي ۽ جي معني سان ڪم ايندو آهي، خاص ڪري پارسي لفظن جي وچ ۾. جيئن تہ دل و جان- راتو ڏينهن- آمد و رفت- خريد و فروخت. شب و روز. ۽ حرف ۽ فعل سان پڇاڙيءَ ۾ جمع حاضر جي بہ معني ڏيندو آهي. جئن تہ ڪيوَ. سندو. واو زائد بہ آهي جئن تہ ليڪن و ليڪن 'ي' فعل جي زمان ۾ ڪم ايندو آهي مثلاً مجهول زمان مضارع ۾ واحد غائب لاءِ جئن تہ ڪري وڃي، ۽ معروف حرف سان يا ماضيءَ ۾ واحد حاضر لاءِ، جئن تہ ڪيئي، سنديي وغيره. تنهن ڪان سواءِ پارسيءَ وانگي ي صفت مان ٺهيل اسم ذات جي بہ نشاني آهي جا پڇاڙيءَ ۾ ايندي آهي، جئن تہ نيڪ- نيڪي، صفا- صفائي. بعضي پارسيءَ وانگي ي بدلجي الف ٿيندي آهي، جنهن کي ”الف اماله“ چوندا آهن جيئن تہ رڪاب- رڪيب، ڏاج- ڏيجو. ي نسبت بہ ڏيکاريندي آهي، جيئن تہ عرب- عربي. سنڌ- سنڌي، محمدي، عيسوي.

مٿي اکرن جو بيان ڏنو ويو آهي جنهنکي حرف چون ٿا. حرف ٻن قسمن جا آهن. يا ”حروف تهجي“ آهن، يعني الف بي وارا ڇڙا اکر، يا حروف معنوي آهن، يعني جنجي ڪا معني آهي. انهن جو بہ ذڪر مٿي ڪيو ويو. پر اهي سڀ 'حرف' مفرد آهن. 'حروف مرڪب' حرفن جي مجموعي کي ٿو چئجي، جنهنجو ٻيو نالو آهي لفظ، جي لفظ ٻن حرفن مان ٿا جڙن تنکي ”ثنائي“ ٿا چون يعني دو حرفي، جيئن تہ بد، در، من. سہ حرفي لفظ(١) 'ثلاثي' ٿا چون، جيئن تہ هوش طرز، جلد. چار حرفي لفظ کي (٢) 'رباعي' ٿا چون، جيئن تہ بهتر، صندل، سندر. پنج حرفي لفظ کي (٣) 'خماسي' ٿا چون جيئن تہ اقبال، بهتري، تعليم. پنجن کان مٿي اکرن

+ عربيءَ ۾ تثنيہ معنيٰ ٻہ يعني ٻہ اکر.

(١) عربيءَ ۾ ثلاث معنيٰ ٽي يعني ٽہ اکرا.

(٢) عربيءَ ۾ اربعہ معنيٰ چار يعني چار اکرا.

(٣) عربيءَ ۾ خمس معنيٰ پنج يعني پنج اکرا.

واري کي يعني شش حرفي، هفت حرفي، هشت حرفي وغيره کي عربي وارا 'مزيد فيہ' ٿا سڏين جيئن تہ سرڪاري، ترنجبين، افراسياب، وغيره.

هاڻي انهن مرڪب حرفن مان گهڻائي آهن، جنکي خاص نالا مليل آهن ۽ اگرچہ لفظ يا ڪلما آهن تڏهن بہ انهن کي حرف سڏيندا آهن، جيئن تہ حرف جر، حرف جملو، حرف ندا، جي سنڌيءَ ۾ عام آهن، مگر پيا بہ ڪيترائي اهڙا حرف آهن جن جا نالا سندن معنيٰ موجب علحدا آهن. اهي سڀ جملن ۾ ڪم اچڻ ڪري نحو ۾ داخل ڪيا ويا آهن. انهن مان ڪي ٿورا، جي سنڌيءَ ۾ بہ ڪم اچن ٿا، سي هتي ڏجن ٿا.

"با" پارسيءَ وانگي ساڻ جي معنيٰ سان ڪم ايندو آهي، جيئن تہ باوجود، باادب، باعقل، باڪمال. ۽ اهڙي هنڌ ضد آهي 'بي' جو جنهنجي معنيٰ ري آهي، جيئن تہ بي ادب، بيعقل، بي سبب. "نا" جيئن تہ نافرمان، نااميد. 'ڪم' عقل، جيئن تہ ڪمبخت، ڪم عقل، ڪم فهم. ۽ "لا" جيئن تہ لاشڪ، لاثاني، لاچار، لاحاصل، لاعلاج، لاوارث.

"تا" جي معنيٰ جيسين بہ آهي ۽ تہ بہ آهي جيئن تہ "گهڙو پڳو تا کهوريو". "تا" جو هيءَ ڳالهہ وڃي ظاهر ٿي. هتان ولي تا هن هنڌ تائين. "تاکہ شود". هن کي 'حرف انتها' بہ سڏيندا آهن.

"در" پارسيءَ ۾، يا منجهہ جي معنيٰ سان ڪم ٿو اچي ۽ سنڌيءَ ۾ پارسي لفظن سان گڏ اچي ٿو، جيئن تہ در حقيقت.

"بر" بہ ساڳيءَ طرح مٿي جي معنيٰ سان ڪم اچي ٿو، جيئن تہ برجا، برجستہ، فرمان بردار، بر گشتہ.

انهن کان سواءِ پارسي حرف پيا بہ گهڻا آهن جي سنڌيءَ ۾ ڪم اچن ٿا جيئن تہ يا، اي، بلي، نا، مگر، بغير، واهہ. وغيره جي اڪثر حرف جر يا جملو يا ندا شمار ٿيندا آهن.

پيا ڪي خاص حرف مثالن سميت هيٺ ڏجن ٿا، جن مان ڪي جدا جدا ضميرن يا ظرفن يا صفتن سان ڪم ايندا آهن يا خود آهي شمار ۾ آهن، مگر آهن فقط انهن جون نشانيون.

"حرف استفهام" يعني پڇا جا حرف. ڇو، ڇا، ڪير، ڪهڙو، ڪجاڙو، ڪوهہ، ڪٿي، ڪيڏي، ڪٿان، ڪيئن.

ڪي قسم 'استفهام انڪاري' سڏبا آهن، يعني ظاهري معنيٰ سوال جي آهي ليڪن باطني معنيٰ نہ جي آهي. جيئن تہ اٺين وري ڪيئن هوندو؟ يعني ڪونہ هوندو. اهڙو ڪم ڪير ڪندو؟ يعني ڪونہ ڪندو.

پارسي حرف استفهام "چند ۽ ڪجا" بہ سنڌيءَ ۾ ڪم ايندا آهن، جيئن تہ تون ڪجا آهين؟ چندين قسم.

(٢) 'حرف تشبيهہ' جيئن تہ وانگي مثل، جان جئن تہ گويا، پارسي لفظ 'وار' جيئن تہ شرحوار(١) بزرگوار، بنده وار، تاريخ وار. ۽ 'وش' جيئن پري وش ۽ 'چون ۽ چگونہ' جيئن تہ بي چون ۽ بي چگون ۽ 'وند'. جيئن خداوند، خويشاوند(٢). ۽ 'سار'، جيئن خاڪسار(٣) سبڪسار سنگسار بہ سنڌيءَ ۾ ڪم ايندا آهن. 'گونہ' جيئن تہ گلگونہ(٤)، 'زردگونہ'.

(٣) 'حرف شرط' جي- جيڪڏهن، اگر، اگرچہ، جيتوڻيڪ، جڏهن، جيترو ڪ، جيڪر، هرچند، مگر.

(٤) 'حرف بيان' تہ، تا، جيئن هن چيو تہ آءٌ وڃان ٿو.

(٥) 'حرف علت' (سبب)، ڇالاءِ تہ، سو ڪو تہ، ڇو تہ، ڇاڪاڻ جو، تنهن ڪري، تنهن لاءِ، انهيءَ لاءِ.

(٦) 'حرف تمنا' (سڌ)- شال، شل، سر، پل، ڀلي تہ.

(٧) 'حرف تحسين' شاباش، واه، واه واه، مرحبا، جس(٥)، زهي.

(٨) 'حرف افسوس' هاءِ، واءِ، واويلا، واحسرتا، وامصيبتا، آهہ! وغيره.

(٩) 'حرف استثنا' يا ترديد (جدائي يا نياري ڳالهہ)- سواءِ، ڌارا، مگر، بغير، بجز، الا، پر، ليڪن، يا، خواه.

(١٠) 'حرف اضافت' (واسطو پيدا ڪندڙ يا ملڪيت ڏيکاريندڙ): جو، جا، سندو.

(١١) 'حرف عطف يا معيت' (ميلاپ): ۽ ب، پڻ، هم، بلڪ.

(١٢) 'حرف تنبيهہ' (تاڪيد): خبردار، سنڀال، چيت، هان، هون، هرگز، متان.

(١٣) 'حرف نسبت': آنہ يا آنو ۽ اڻو، جيئن تہ شاهہ، شاهانہ، شاهاڻو، مرد، مردانو، ساليانہ، ماهيانہ. اينہ يا اينو جيئن تہ پشم، پشمينہ، پشمينو. روز، روزينہ، روزينو. آڪ جيئن تہ خوراڪ، پوشاڪ، (يعني کاڌي ۽ ڪپڙي سان نسبت رکندڙ، اگرچ سنڌيءَ ۾ اهي لفظ اسم وانگي ڪم ايندا آهن.) وار جيئن تہ شاهوار، ماهوار. آن جيئن تہ ايران، توران.

---

(١) يعني شرح موجب، تفصيلوار.
(٢) يعني مائٽ مٽ.
(٣) يعني هلڪو.
(٤) گل جي رنگ جهڙو يا ڳاڙهو ۽ زرد رنگ جو يا پيلو.
(٥) يعني واهہ واهہ.

(۱۴) 'حرف شڪ': جيئن تہ شايد، متان، مبادا. انهن کان سواءِ باقي جيڪي آهن تن مان ڪي حرف ندا، ڪي حرف جر ۽ ڪي حرف جملو آهن، مگر هلندڙ دستور موجب سهوليت لاءِ مٿيان سڀ حرف زور ڪري هنن ٿن حرفن هيٺ آڻي ڇڏيندا آهن. ساڳيءَ طرح عربيءَ ۽ پارسيءَ وارا ڪن ظرفن ۽ ضميرن جي لفظن کي بہ حرف ڪري شمار ڪندا آهن. جيئن تہ حرف تميز، حرف ظرف، حرف مبهم، حرف اشاره، حرف اشتراڪ، يعني جو حرف شراڪت يا ڀائيواري ڏيکاري يا مشترڪ ڪم اچي حرف استفهام.

مٿين حرفن کان سواءِ ڪي اهڙا حرف يا لفظ يا نشانيون آهن، جي اڪثر پڇاڙيءَ ۾ اچن ٿيون ۽ ڪي خاص معنائون ڏيکارين ٿيون. جيئن تہ:

(۱۵) 'صاحب يا فاعل يا رکندڙ جي معني ڏيکاريندڙ': گار، مند، وند، ور، گر، آر، آور، وار، آرو يا وارو، خدا، يار، هار، دار، بان، وان، ناڪ، گين، چي. جيئن تہ: پروردگار، خدمتگار، ستمگار، شيشگر، دادگر، عقلمند، هنرمند، دردمند، دردوند، خريدار، پرستار، بختاور، تاجور، مزدور، رنجور، ڏاتار، ڪنيار، لوهار، مگڻهار، سونارو، ڪمدار، تاجدار، مالدار، خدايار، بختيار، ڪتخدا (ڪت يا گهر وارو) ناخدا (يعني ناءُ يا ٻيڙيءَ وارو) دربان، نگهبان، فيلبان، چوبدار، پهلوان، بندبوان، هيبتناڪ، خوفناڪ، غمگين، رنگين، شوقين، خزانچي، مشعلچي.

(۱۶) 'جاءِ يا گهڻائي ڏيکاريندڙ': ستان، زار، بار، سار، سيرا، خانہ. جيئن تہ هندوستان، گلستان، گلزار، لالازار، خاڪسار، ڪوهسار، نمسڪار، دربار، مهمانسرا، قافلہ سرا.

(۱۷) 'آوازي حرف يا لفظ': جي لفظ آواز مان نڪتا آهن، ۽ ڪنهن ماڻهوءَ يا جانور يا ڪنهن ٻئي شيءِ يا ڪنهن ڪم جو آواز ٿا ڏيکارين. جيئن تہ ٺڪٺڪ، ٻڙ ٻڙ، مياءُ مياءُ، ٽيڪلو ٽيڪلو.

ديباچي ۽ باب پهرئين جا سوال

صرف جي ۽ نحو جي لغوي ۽ اصطلاحي معني ڪهڙي آهي؟ انهن ٻنهي جو ٻاڻ ۾ ڪهڙو واسطو آهي ۽ آهي ڪهڙو ڪم ڪن ٿا؟ جيڪا ڳالهائجي ٿو سو ڪهڙن قسمن جو آهي؟ موضوع ۽ مهمل، حقيقي ۽ مجازي ۽ اصطلاحي لفظن جو مطلب سمجهايو ۽ مثال ڏيو. مفرد ۽ مرڪب جو تفاوت ٻڌايو، ۽ انهن جو مطلب ۽ مثال ڏيو. ڪلمہ ۽ ڪلام جي معني ڇا آهي؟

الف ب، جي اکرن جي ڳڻ ٿيڻ جو تفصيل ڏيو، ۽ انهيءَ جي بناوت جا جزا بيان ڪريو. حرف ۽ لفظ جي معني ڇا آهي؟ حرفن جي جدا جدا تقسيم ٻڌايو.

منقوط ۽ غير منقوط، يا معجم يا مهمل اکر ڪهڙا آهن؟ مسروري، ملفوظي ۽ مڪتوبي حرف ڪهڙا آهن؟ عليل ۽ صحيح يعني بيمار ۽ چڱا ڀلا حرف ڪهڙا آهن؟ حرڪتون يا اعراب ڪيئن پيدا ٿيا؟ الف مقصوره ۽ همزه جي وچ ۾ ڪهڙو تفاوت آهي؟ مخرج موجب حرفن جا ڪهڙا قسم آهن؟ شمسي ۽ قمري حرفن جي وچ ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ حرفن جون ترڪيبي ۽ منفردي صورتون ڪهڙيون آهن؟ معرب ۽ معجم حرف ڪهڙا آهن؟ انهن جا مثال ڏيو. تبديل ڇا کي ٿا چون؟ انهن جا ڪي ضروري قانون ٻڌايو. حرف علت وارن ٽن حرفن جي جدا جدا آوازن يا صورتن جو تفصيل ڏيو. جي حرف صحيح آهن، تن جي تبديل جا ڪي مثال ڏيو. الف ب جي حرفن جي ڪا لغوي معني هجي ته ٻڌايو، ۽ اصطلاحي معني هجي ته اها به ٻڌايو. ابجد ڇا کي ٿا چون ۽ انهيءَ جي ترتيب ڪيئن جڙي؟ ابجد جو حساب ڪهڙو آهي ۽ اهو ڪهڙي ڪم ٿو اچي ۽ ڪيئن ڪم ٿو اچي؟ ڪي مثال ڏيو. سنڌيءَ ۾ الف ب جا اکر لکپڙھ ۾ ڪهڙين معنائن سان ڪم اچن ٿا؟ انهن جا مثال ڏيو. حروف تهجي ۽ حروف معنويءَ جي وچ ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ ڪهڙين حالتن ۾ صرف نحو ۾ لفظن کي حرف ٿا سڏين؟ مرڪب حرفن يا حرفن جي مجموعن جا ڪهڙا قسم آهن؟ هرهڪ جا مثال ڏيو. حرف جر، جملي ۽ ندا ڪان سواءِ، ٻيا ڪهڙا پارسي صرف نحو جا حرف سنڌيءَ ۾ ڪم ايندا آهن؟ انهن جا نالا ۽ مثال ڏيو. انهن مان ڪهڙا لفظن جي منڍ ۾ اچن ٿا ۽ ڪهڙا پڇاڙيءَ ۾، ۽ اهي ڪهڙيون معنائون ٿا ڏيکارين؟ ڪهڙيون نشانيون فاعليت جي معني ٿيون ڏيکارين، ۽ ڪهڙيون ڪثرت ۽ جاءِ ٿيون ڏيکارين؟ انهن جا مثال ڏيو.

اشارو: مٿين سوالن جا جواب مٿين باب ۾ لکيل مضمون پڙهڻ سان ڏئي ٿا سگهجن.

مشقون

(۱) هيٺين ٻٽن لفظن مان ڪهڙا مهمل يا بي معني يا زائد آهن؟

آقي باقي، اکر چڪن، اکو ڦلو، آل جال، ماڻهو چيڻو، آلو پولو، ايڪڙ ٻيڪڙ، ٻانهو ٻينهو، ٻوڙي گهل، خبر چار، موڙ جڪ، تور تڪ، آگهٽ ساگهٽ، آنپارو ماپارو، آمهون سامهون، انگڙ ونگڙ، انڊ مانڊ، لپو ٿپو، خرچ پکو، ڏکر نيرو، شيءِ شڪل، وٺ نن.

هيٺين لفظن مان سنڌيءَ ٻوليءَ جي رواج موجب ڪهڙا بي معني يا زائد لفظ ڪم ايندا آهن؟

ماني، اوکهه، آنڊ، پاسو، حيلو، پٽ، پنيي، موٽ، آٿل، سمجهي، طعنو، صلح، چپ، گاڏڙ، مائل، ليٽ، انعام، آزي، مصالح. ٿانءُ، ٻن، ملو، گهور، پکي، چٽ، فلاڻو، زال، مٺا، واڻيو، ذات، چنج. ڪٽل.

(٣) هيٺين لفظن جي ڪهڙي اصلي يا لغوي يا حقيقي معني آهي ۽ ڪهڙي اصطلاحي معني ڪم ايندي آهي؟

پونڪ، جناب، حوصلو، غصو، سبب، بندو، وڏائش، گل، سڪالو، ڪهوڙو، مقام، مڪان، ورق، ضعيف عادت، بعيوه

(٤) هيٺين لفظن مان مفرد ڌار ڪريو ۽ مرڪب ڌار، ۽ جي مرڪب آهن تن جي ترڪيب ٻڌايو، يعني چئو ته ڪهڙن ٻن لفظن مان جڙيل آهن، ۽ جي مفرد لفظ ڪنهن بنيادي لفظ مان نڪتل آهن ته اهو اصل لفظ به ٻڌايو.

آيڪڙيو، آيڪهري، آرتوار، اکياڙي الاجي، اڳڪٿي، اڳرائتي، بارڪش، جنهو آموڙو، بانيڪار، بغل ٿيلهو، تنگدست، ڀوڻاڙو، چانڪهو، ڏسٽي، پاڳيڙي، ستپراڻي، پوسيو، ڌرتتي، ٻون پاڙو، تماشبين، تنخواه، تندرستي، ٺماڙ، ڏانداري، ڏياري، ڏيوالو، سالي، ستاواڙو، سٿڙيا، دبالت، داغدوزي، ٻراهڪاري، ٻهيوال، پرڪوس، چوڏول، سرخرو، سنگتراش، شهش محل، صدري، ڪاودم، ڳوٺالا، ڪاٺ ڪنو، ڪاپارجن، ڪوڙانجي، لاڙبات، ڪانڌي، لانگوٺيو، مجرداني.

(٥) هيٺين لفظن ۾ جيڪي حرف علت ڪم آيل آهن انهن جا نالا ٻڌايو.

آدم، بادام، موذي، سوچڙو، پيشڪ، باالفضول، ذوالحج، ذوالقعد، خودباف، خوشخبري، حتي المقدور، علي الصباح، علي الحساب، ليس، خوشامد، معني، دعوي، نماز.

(٦) هيٺين اکرن مان ٻڌايو ته شمسي ڪهڙا آهن ۽ قمري ڪهڙا، يعني آل ملائڻ سان ڪهڙن ۾ لام جو آواز ٿئي ٿو ۽ ڪهڙن ۾ نٿو ٿئي؟ ر، س، د، ل، ڪ، ج، ح، ص، ن، ب، و.

(٧) هيٺين غلط آوازن وارا لفظ صحيح ڪريو ۽ انهن جا سبب ڏيو.

دارلدنيا، قطبلدين، بديعلجمال، زيبلنسا، عللصباح، زينلسماء.

(٨) هيٺيان لفظ تبديل جي رستي مٽجي ڪهڙي صورت وٺي سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪم اچن ٿا؟

اڙدر، فضولي، قربان، ستير، سيلاني، ڪيس، خشخاش، ڪفن، نر، لُغتي، لغام، لوڙ، پشت، پنجره، جش، چرم، دُم، خڪُو، دربان، ديوڙهي، ڪان، گيام، ماش، نارگيل، آڙنا، آنتيس، آسڪار، پارا، بجانا، برڇي، بلورنا، بوڦي، بيدن، مرهم، مختيار، پيام، بيپار، پروانا، ٽڪري، تاڪا، جامن.

(٩) هيٺين غلط صورتخطيءَ درست ڪريو:

بدماش، استيفا، موسا، معنا، بدخاهي، ڪرنش خيشي، خدانخاستم، خشامد، ابلقاسم، فلحال، بامقطع، فالحقيقت، بلفضول، تنخاه، مايو، نارو، مارڪو، ساف، لال، نفو، مامليو، نظامدين.

(١٠) هيٺين لفظن مان ابجد جي حساب مان تاريخ جو سال ڪڍو.

هيٺين ڪتابن جا نالا آهن جن جي نالن مان سندن تصنيف جو سال ٿو نڪري
گلزار عروض، تاريخ، بقائي، تحفه مذاق ـ چمن مختيار.

هيٺيان نالا پارن جا آهن جن جي جنم جو سال سندن نالن مان ٿو نڪري.
سيد غلام محبوب سبحاني، سيد نظر علي، مرزا نظام الدين، شيخ منور حسين، تفرج خان.

هيٺيان وفات جا سال آهن: هي هي غريب بيڪس، انتقال خان صاحب.

انهن سڀني جا سال ٻڌايو ـ سڀني مان هجري سال ٿو نڪري.

(١١) هيٺين پارسي حرفن سان ڪهڙا لفظ مرڪب ٿي سنڌيءَ ۾ ڪم ايندا آهن.
۽ انهن جي ڪهڙي معني آهي؟ ۽ ساڳيءَ طرح هيٺين سنڌي حرفن ۽ لفظن سان
ڪهڙا مرڪب لفظ آهن؟

پارسي: بد، بر، بي، خود، خوش، سر، دست، هم، نا، ڪم ۽ لا.

سنڌي: اڻ، آ، ن، مها، نر، هٿ، وات، ٻه.

(١٢) هيٺ جيڪي حرف ڪم آيا آهن، سي ڌيڪاريو ۽ انهن جا نالا ٻڌايو،
۽ ڌيڪاريو ته اهي ڪهڙي معني ٿا ڌيڪارين؟

اڳڪٿي، سزاوار، شمعدان، ڪم ونڌر، ڪمانگر، پراپڪاري، تپيدار، پنيوال،
پرديس، ڦيگر، چارپندار، پروس.

ضميمو

پهرئين باب جي مشقن جا جواب

انهن ٻٽن لفظن مان هيٺيان لفظ بي معني يا زايد آهن: آڻي، اڪن، ڦلو، آل،
ماٺهو، آلو، ٻيڪڙ، ڇينهو، کهل، چار، جڪ، تڪ، ساڳٽ، آنپارو، آمهون، انگڙ،
آنڌ، لپو، پکو، ڦيرو، شڪل ۽ ٺن.

٢ـ مالي نڪي، اوکهه سوکهه، انڌ ڌنڌ، اوسو پاسو، حيلو حوالو، پٽ پٽيهر،
ٻني پارو، اوٽ سوٽ. آئل پٺل، سمجهي اسجهي، طعنو تنڪو، صلح صلاح، چپ چاپ،
ڪٽپ چٽپ، ڪُڌ ڙ ساڌڙ، گهائل مائل، ليٽ ڦيٽ، انعام اڪرام، آزي نيازي، مڙو مصالحو،
ٿانءُ ٺپو، پن پوڙو، ملو موراڙو، کهورکهاپار، هکي پکي، چٽ پٽ، فلاڻو ڦيرو،
زال زنيپ، زال ضاعفا، مٽا سٽا، واٽيو وڪال، ذات زمات، ڇچ ڌچ، گڙ ڦل.

٣ـ 'ٻوڪ'=اصل عربي لفظ 'بوق' آهي، جو بصر جي وچ ۾ گلن جهلن جي
سخت ڌالڊي آهي، جا ڪانئي ۾ نه ايندي آهي ۽ نڪمي جاٺي اچلائي ڇڏبي آهي.
اصطلاحي معني نڪمو، بيعقل، نادان.

’جناب‘=عربي لفظ اصل معني چانئٺ. ادب جي ڪري وڏي ماڻهوءَ جي گهر يا در ڏي اشارو يعني خود انهيءَ ماڻهوءَ ڏي اشارو. اصطلاحي معني سگهڙ يا شريف يا امير ماڻهو.

’حوصلو‘=اصل عربي لفظ. حوصله جي معني پکيءَ جي ڳڃي، جنهن ۾ چڳيل داڻو هضم ٿيندو آهي. اصطلاحي معني سمجهه يا سمجهڻ جي طاقت. سنڌيءَ ۾ به چوندا آهن ته فلاڻو ڳڃيءَ وارو ماڻهو آهي. حوصلي مان لفظ حواصل به نڪتو آهي، جنهن جي معني عربيءَ ۾ آهي پڻ پکي، جنهن کي تمام وڏي ڳڃي ٿيندي آهي.

’غصو‘: اصل عربي لفظ. غصي جي معني نڙيءَ ۾ اٽڪڻ، جئن گراهه ڦاسي پوندو آهي. اها حالت ماڻهوءَ جي ڏک ۽ انتظار ۽ ڪاوڙ ۾ ٿيندي آهي. عربيءَ ۽ پارسيءَ ۾ اصطلاحي معني آهي ڏک، پر سنڌيءَ ۾ ڪاوڙ آهي.

’سبب‘: اصل عربيءَ ۾ معني اٿس رسو، جو هڪڙو اوزار يا آپاءُ آهي، کوهه مان پاڻي ڪڍڻ جو يا پڻ ڪمن ڪرڻ جو يا جهلي بيهڻ جو. اصطلاحي معني ٿيس آپاءُ يا وسيلو يا ڪارڻ ۽ جمع اٿس اسباب.

’بندو‘: اصل پارسي، بنده معني ٻانهو، نياز جي ڪري اصطلاح موجب ڳالهائيندڙ يا لکندڙ پاڻ کي ٻانهو ڪري لکندو آهي، يعني آءٌ.

’وڌائڻ‘: اصل سنڌيءَ ۾ معني زياده ڪرڻ. اصطلاحي معني آهي ديڳڙي مان چانور، پوڙ وغيره ڪڍي رڪابيءَ ۾ وجهڻ. جنهنڪري بسم الله چوڻ سان، انهيءَ ۾ برڪت پوي ٿي ۽ ٿورو مال گهڻو ٿي پوي ٿو.

’گل‘: اصل معني ڦل جي آهي، اصطلاح جي معني آهي ڏيو يا بتي اُجهائڻ. اهو خراب ڪم سمجهيل آهي، تنهنڪري انهن جي بدران چڱو لفظ ڪم آندو ويو آهي، ۽ اُجهائڻ سان بتيءَ جو ڦلو ٿيندو آهي ۽ ڦل کي ’گل‘ چون.

’سڪالو‘: اصل معني سک وارو يعني خوش، چڱو ڀلو، پر اصطلاحي معني اٿس بيمار. خراب لفظ جي بدران چڱو لفظ ڪم آڻيندا آهن، جيئن ته ’ڪاري منهن ڪرڻ‘ کي چون ’اڇو منهن ڪرڻ‘ ۽ ’نياڳي‘ کي چون ’سڀاڳو‘. ’ڀلو ٿئيس‘ جو مطلب ’ڀلو نه ٿئيس‘.

’گهوڙو‘: اصل مشهور جانور، ۽ اصطلاحي معني اٿس ڦرلٽ يا خانه خرابي، چالاڪ جو اڳي دشمن گهوڙن تي ڪاهي، اچي شهرن ۾ پوندا هئا، ۽ ڦُري لُٽي ويندا هئا، جنهن کي ’گهل‘ چوندا هئا. هاڻي پيٽ جي معني مان ڪم ايندو آهي، جيئن ته ’شل گهوڙا پوَنس‘! ’گهوڙا ڙي‘ واري دانهن به انهن مان نڪتل آهي.

’مُقام‘: اصل عربيءَ ۾ معني آهي، جيڪرن جي رهڻ جي جاءِ، پر اصطلاحي معني سنڌيءَ ۾ اٿس ’مئن جي جاءِ‘ يعني ’قبرستان‘.

'مڪان': ساڳيءَ طرح عربيءَ ۾ معنيٰ اٿس، رهڻ ۽ وهڻ جي جاءِ، پر اصطلاحي معنيٰ سنڌيءَ ۾ اٿس موالين ۽ فقيرن جي ويهڻ جي جاءِ يا 'اوتارو'.

'ورق': اصل عربيءَ ۾ معنيٰ اٿس وڻ جو پن، جنهن مان پارسي آهي 'برگ'. پر اصطلاحي معنيٰ ٿيس ڪاغذ جو پنو يا ڪتاب جو پنو.

"برگ سبز ست تحفهٔ درويش".

'ضعيف': اصل عربيءَ ۾ هن لفظ جي معنيٰ پيٺو ۽ 'ضعيف' آهي، ۽ 'پيڻ' کي به چون پڊو ماڻهو پيريءَ ڪري ڳڪو يا پيٺو ٿي پوندو آهي، تنهن مان ضعيفيءَ جي معنيٰ ڪڍي ويئي.

'عادت': اصل عربيءَ ۾ وري وري ڪرڻ. انهيءَ ڪري ماڻهوءَ کي عادت پوندي آهي. عيد به انهيءَ اصل مان نڪتل آهي، جو اهو وڏو ڏينهن هر سال وري وري ٿو اچي.

'سعيو': اصل عربيءَ ۾ سعي جي معنيٰ آهي ڊوڙڻ. اصطلاحي معنيٰ ڪوشش ٿي،

ھ- مفرد لفظ هي آهن: اکياڙي، نڪتل آهي اک مان. يعني اکين تي ٻڌڻ جو ڪپڙو يا ٻي ڪا شيءِ.

'ٻوٽاڙو': نڪتل آهي ٻوٽ مان، يعني وات تي ٻڌڻ جي شيءِ.

'چانگهو: نڪتل آهي چنگهه مان، يعني ٽنگ. ڏاڙهي کي مضبوط ۽ ڊگهيون ۽ تکيون ٽنگون ٿينديون آهن، تنهنڪري انهن سڏيندا اٿس.

'ڏاسٽي': نڪتل آهي ڏامي مان، جو رنگ جو ڳاڙهو ٿيندو آهي، تنهنڪري 'ڏاسٽي هڻڻ' جي معنيٰ ٿي منهن يا ٻيءَ شيءِ جو ڳاڙهو ٿيڻ.

'ڀوميو': نڪتل آهي ڀوم يا ڀونءِ مان، يعني زمين ۽ پارسي لفظ 'بوم' آهي. جو ماڻهو سر زمين يا ترڙ جو واقف هجي ۽ سونهون ٿئي، انهن کي 'ڀوميو' چوندا آهن.

'ڏانداري': نڪتل آهي ڏند مان. انهيءَ ٻنيءَ جي اوزار کي ڏندا ٿيندا آهن، ڏندن وانگي تنهنڪري اهو نالو مليو اٿس.

'ڏياري': نڪتل آهي ڏئي مان. انهيءَ وڏي ڏينهن تي ڏيا ٻاريندا آهن، تنهنڪري اهو نالو مليس.

'ڏيوالو': به ڏئي مان نڪتل آهي. سچو يا ڪنڌل ماڻهو، اڳوڻي رسم موجب ڏينهن جو ڏيو ٻاريندو هو.

'ساٿي': نڪتل آهي حرف جر 'ساڻ' مان. جيڪو ماڻهو اڪثر ساڻ رهي، يا گڏ رهي، يعني سنگتي، همراهه، مددي.

'سنڙيا'، نڪتل آهي سنڌ مان. ساريون، ڪڻڪ يا ٻيو جيڪو اَنُ سنڌ ڏينهن اندر ٻجي راس ٿئي.

'صدري': اصل نڪتل آهي عربي لفظ 'صدر' مان، جنهن جي معنيٰ آهي ڇاتي. جو ڪپڙو ڇاتي ڍڪي، تنهن کي صدري چوندا آهن.

'ڪانڌارجن': ڪنڌي مان نڪتل. يعني جڏهن ٻه ٽي وار ڪنڌن وانگي لڪري بيهندا آهن ڊپ ۾ يا ڪرهت ۾.

'لاسڙيات'، نڪتل آهي 'لس ۽ لسي' مان. جنهن ماڻهوءَ جو منهن يا ڪاڏي لسي هجي ۽ اڃان ڏاڙهي نه نڪتي هجيس، يعني ڇوڪرات، تازو جوان.

'ڪانڌي': نڪتل آهي ڪنڌ مان. جو ماڻهو ڪنڌ تي کڻي، پوءِ اصطلاحي معنيٰ انس جو مُردي کي کڻي.

'لانگوٽيو': نڪتل آهي لانگ مان يعني ٽنگ. جو ماڻهو ٽنگ جو گهڻو ۽ خراب استعمال ڪري، يعني لانگ ڇوٽو يا زناڪار يا بدچال. 'لنگوتاڙو' به انهيءَ کي چوندا آهن. 'لانگوٽيو' جي معنيٰ لنگوٽي ٻڌڻ وارو فقير به آهي.

باقي هيٺيان لفظ مرڪب آهن ۽ انهن جي ترڪيب يا بناوت هيءَ آهي:

'آپڪڙيو'=آپ يعني آپو، ۽ ڪڙيو يعني ڪڙيءَ وارو يا ڪڙيءَ تي بيٺل. 'اپڪهري'=آپ يعني آپي ۽ ڪهري يعني ننڍو ڪهر، درياهه جو ڪهر جو آپو بيٺل هجي ۽ سلاميءَ وارو نه هجي 'آرتوار'=آرت يا آڏت يعني سج ۽ وار يعني ڏينهن. 'الاجي يا الهجي'=الله ۽ اجهي يا ڄجهي يعني ڄاڻي. 'اڳڪٿي'=اڳ يعني اڳي ڪٿي يا ڪٿ يعني رٿيل يا خيال ڪيل. 'اڳ ڳڻتي'=اڳ ۽ ڳڻتي. 'بارڪش'= بار ۽ ڪش پارسي ڪشيدن مان، يعني جو رسو بار کي ڪشي ڇڪي يا ٻڌي. 'جنڊ آهوڙو'=جنڊ ۽ آهوڙو يعني آهوڙڻ يا ڪَهڙڻ ۽ ڇلڻ وارو. 'بانيڪار'= باني يعني بنياد وجهندڙ ۽ ڪار يعني ڪم، ڪنهين به ڪم جو بنياد وجهندڙ. 'بغل ٿيلهو'=جو ٿيلهو بغل ۾ يا ڪڇيءَ ۾ وجهي ٻانهن هيٺ کڻي سگهجي. 'تنگدست'= تنگ ۽ دست يعني سوڙهي هٿ وارو، يا بخيل يا مفلس. 'ڀاڳيري'=ڀاڳ ساڻ ڀريل يعني بخت واري. 'ستوراڻي'=ستن ڀراڻن يا ڀائن واري. 'ڏرتي'=ڏر يعني ڏرتي ۽ تتي يعني تتل يا گرم، ٻه پهريءَ جو وقت، جڏهن زمين تپي باهه ٿي ٿئي. 'ڀونءِ ڀاڙو'=ڀون يعني زمين جو ڀاڙو يا محصول. 'تماشبين'=تماشو، ۽ بين يعني ڏسندڙ. 'تنخواهه'=تن يعني جسم يا جثو ۽ خواهه پارسي خواستن مان. جهڪي

جسم کم آڻڻ لاءِ عيوض يا اجورو ڪهرڻ ۾ اچي يعني ڀڪهاره. 'تندرستي'=تن يعني بت ۽ درستي يعني چڱڀلائي. 'ڻماڙ'=ڻ يعني ڻي ۽ ماڙ يعني ماڙي، ڻن ماڙين يا گهرن واري عمارت. 'ستاواڙو'=ستا يعني ستون ۽ واڙو يعني وار يا ڏينهن. شادي ۾ ڪانڀوءِ ستون ڏينهن، جڏهن ڪنئار سانئن ۾ اچي. 'دڀلت'=دڀ ۽ لت، يعني دڀڻ ۽ لتڻ. 'داغدوزي'=داغ ۽ دوزي، پارسي دوختن مان يعني سبڻ. داغن يا سوراخن کي اگهڙيون وجهي سبڻ، يا سرست ڪرڻ. 'پراپڪاري'=پر ۽ اُپڪاري، يعني جو ٻين کي فائدو يا فيض پهچائي. 'ڀڻيوال'=ڀڻي ۽ والو يا وارو. 'پروس'=پر ۽ وس، يعني جو پرائي يا ٻين جي وس هجي. 'چوڏول'=چو ۽ ڏول، يعني چئن ڏولن وارو. 'سرخرو'= سرخ يعني ڳاڙهو ۽ رو يعني منهن، ڳاڙهي منهن وارو، يعني خوش. غم يا ڏڪ ۾ منهن اچو يا پيلو ٿي ويندو آهي. 'سنگتراش'=سنگ يعني پٿر ۽ تراش پارسي تراشيدن مان، يعني پٿر گهڙڻ وارو. 'شيش محل'=شيش ۽ محل، جنهن محلات يا ماڙيءَ ۾ گهڻا شيشا ڪم آيل هجن، يا جا شيشن مان جڙيل هجي. 'گاودم'=گاو يعني ڏاند ۽ دم يعني پڇ. ڏڳي جي پڇ جهڙو شڪل ۾، يعني جو مٿان ٿلهو ٿي هيٺ وڃي سنهو ٿئي. 'گئوشالا'=گؤ ۽ شالا يعني ڳائين جي بيهارڻ جي جاءِ. 'ڪاٺ ڪٽو'=ڪاٺ ۽ ڪٽو يعني ڪٽيندڙ. اهو پکي جو چهنب سان ڪاٺ تي ٺڪ هڻندو آهي. 'مڇرداني'=مڇر ۽ داني، پارسي دان مان، مونث. يعني ڪپڙي جو ڍڪ جو مڇرن کي روڪڻ لاءِ کٽ جي مٿان وجهندا آهن. 'گهڙامنجي'=گهڙا ۽ منجي يا ونجي، يعني گهڙن يا دلن رکڻ جي منجي.

٥- آدم ۾ 'الف ممدوده' يا مد وارو آهي. بادام ۾ ٻئي 'الف مقصوره' يا ساڪن آهن. موذي ۾ و ۽ ي ٻئي 'معروف' آهن. "توبرو" ۾ واو 'مجهول آهن. بيشڪ ۾ ي 'مجهول' آهي، مگر اصل پارسيءَ ۾ 'معروف' آهي. بالفضول ۾ الف 'محذوف' آهي، يعني آواز ڪونه ٿو ٿئي ۽ واو 'معروف' آهن. 'ذوالحج' ۾ واو ۽ الف ٻئي 'محذوف' آهن. 'ذوالقد' ۾ بہ ساڳي حالت. "خودباف" ۾ واو اشمام جو آهي، يعني رڳو اگهين اکر تي پيش ايندو ۽ واو جو آواز نہ ٿيندو، ۽ الف ساڪن آهي. "خوشخبري"=واو "اشمام" ۽ ي "معروف". "حتي المقدور" ي ۽ الف حذف ۽ و معروف. "علي الصباح"=ي ۽ الف حذف ۽ ٻيو الف ساڪن. 'علي الحساب'=ساڳي حالت. 'ابيس'=ي مجهول بجاءِ الف جي آيل، جو اصل لفظ لباس هو. اهو الف "امالہ" آهي. 'خوشامد'=واو "اشمام" ۽ الف ساڪن. معنيٰ ۽ دعويٰ ۾ ي الف جي آواز واري آهي. "نماءِ" ۾ الف ساڪن آهي ۽ ٻيو الف همزو آهي.

٦- ر، س، ص، د، ل ۽ ن شمسي آهن، يعني لام جو آواز نٿو ٿئي. ۽ ڪ، ج، ح، ب ۽ و قمري آهن، يعني لام جو آواز ٿئي ٿو.

٧- (١) ”دار الدنيا“ (آل جو آواز نٿو ٿئي). (٢) ”قطب الدين“ (آل جو آواز نٿو ٿئي). (٣) ”بديع الجمال“ (آل ۾ الف جو آواز نٿو ٿئي، پر لام جو ٿئي ٿو). (٤) ”زيب النساء“ (الف ۽ لام جو آواز نٿو ٿئي). (٥) ”نور النهار“ (الف ۽ لام جو آواز نٿو ٿئي).

'علي الصباح' (٦) (الف ۽ لام جو آواز نٿو ٿئي). 'زين السماء' (٧)، (الف ۽ لام جو آواز نٿو ٿي).

٨- اڙدو، اجگر، فضولي، ڦدولي، قربان، قلبان. سير، شيل. سيلاني، شيلاني. ڪيسو، ڪيسو. خشخص يا خشخاش، خس خس يا ڪس ڪس. ڪفن، ڪفن. نيم، لم، لڱڻتي، لڪيتي (٨). لڳام، لغام. لوڙ، لونبڙ. پشت، پٺ. پنجره، پڃرو. چش، چڪ. چرم، چم. دم، دنب. خم، ڪنب. دربان، درواڻ. ديوڙهي، ڏيڍي. ڪان، ڪاڻ. گياه، گاه. ماس، مانهن. نارگيل، ناريل. آڙنا، آڏڻ. آنتيس، آوٽيهه. انگار، اڱر. بارا، واڙو. بجانا، وڄائڻ. برڇي، ٻڇي. بلورنا، ولوڙڻ. بوني، ٻوني. بيدن، ويڏن. مرهم، ملم. مختار، مکيار. بياه، وهائڻ. بيار، واپار. پروڻا، پرڻ. ٺٺڪوي، ٺٺڪي. تاڪا، ڏاڳو. جامن، جمون.

٩- بدمعاش، استعفا، موسي، معني، بدخواهي، ڪورنش (٩) خويشي، خدالخواسته، خوشامد، ابوالقاسم، في الحال، بالمقطع، في الحقيقت، بوالفضول، تنخواه، سعيو، نعرو، معرڪو (١٠)، معاف، لعل، نفعو، معاملو، نظام الدين.

١٠- 'گلزار عروض' ۾ گ يعني ڪاف = ٢٠، ل = ٣٠، ز = ٧، ا = ١، ر = ٢٠٠، ع = ٧٠، ر = ٢٠٠، و = ٦، ض = ٨٠٠، سڀني جو جوڙ ٿيو: ١٣٣٤هه يعني هلندڙ سال مطابق سنه ١٩١٦ع. هن مشق ۾ سڀني سوالن جو جواب هلندڙ سال ١٣٣٤ع هجري آهي.

١١- بد ۾ بدي، بدبخت، بدبختي، بدنصيب، بدبوء، بدخواهه، بدشڪل، بدزبان، بدڪار، بدگمان، بدنام، بدناموسي ۽ بدهاضمو.

بر ۾ برباد، برزبان، برهم (١١)، برگشتو (١٢)، برگزيدو (١٣)، برخوردار (١٤)، برسر.

---

(١) يعني دنيا جو گهر. (٢) يعني دين جو قطب تارو. ڳالهه آهي. (٣) يعني عجيب سونهن وارو، ڳالهه آهي. (٤) يعني زالن جي سونهن، ڳالهه آهي. (٥) يعني ڏينهن جي روشني، ڳالهه آهي. (٦) يعني صبح تي، يا صبح جو سوير. (٧) يعني آسمان جي سونهن. (٨) يعني آسمان جي سونهن. (٩) يعني تعظيم، نياز، سلام. (١٠) يعني جماعت يا مجلس، خصوصاً شادي يا غميء جي. ماڻهو غلط مارڪو چوندا آهن. (١١) هيڪيئي مٿان، ڪاوڙيل. (١٢) ڦريل، اڪثر نصيب سان لاڳو. (١٣) چيدو، چونڊيل، پسند. (١٤) خوش، مرادن پريو، پٽ. لفظي معني موجب، ڦل کائيندڙ.

بي: بي آبرو، بي آب، بي اثر، بي اتفاقي، بي اختيار، بي ادب، بي آرام، بي اعتبار، بي انت، بي انصاف، بي ايمان، بي باقي، بي باڪ (۱)، بي بقا، بي بها، بي پرواهه، بيجان، بي جيو، بيحال، بيحيا، بيخبر، بي خود، بيخيال، بيداد، بيدرد، بيدل، بيدين، بيڏوهه، بيڊولو، بيراهه، بيرحم، بيروزگار، بي زور، بيڊپو، بي سمجهه، بي سمرو (۲)، بيشرم، بيشڪ، بي شعور (۳)، بيصبر، بيعزت، بيعقل، بي علم، بي عيبو، بيفائده، بيفڪر، بيقاعده، بيقدر، بيقياس، بيڪار، بيڪس، بيگناهه، بيمانو، بي محابو (۴)، بيمرادو، بيمزي، بي موسمو، بي نصيب، بي وارث، بي واهو (۵)، بيوس، بي وقت، بيوقوف، بي هنر.

خود: خود باف (۶)، خود پسند، خود پرست، خود غرض، خود مختيار، خود نمائي، خود مطلب، خود ياوري.

خوش: خوشامد، خوشبو، خوش پوشاڪ، خوشخبري، خوشخط، خوشخلق، خوشدل، خوش طبع ۽ خوش نويس.

سر: سر انجام، سر بازار، سر براهه، سربستو، سر پنچ، سر پوش، سرتاج، سرجوشي، سرزد (۷)، سر زمين، سرسبز، سرفراز، سرڪش، سر گرم، سر گذشت (۸)، سرگردان (۹)، سر لو، سر در (۱۰)، سر نوشت، سر ڪردو، سروپا، سروسر ۽ سراسر.

دست: دست اندازي، دستانو، دستاويز، دستخط، دسترس، دستڪاري (۱۱)، دستگير، دستمال (۱۲)، دستياب (۱۳).

هم: همجنس، همدرد، همراهه، همراز، همسر (۱۴)، هم مذهب (۱۵)، هموار، هموزن هم وطن، هم قوم، همدم، همسايه.

نا: نا اتفاقي، نا اميدي، نا اهل (۱۶)، نا بالغ، نابود، ناپاڪ، ناپائدار، ناپسند، نا جائز، نا چاق (۱۷)، ناچيز، ناحق، نا خلف (۱۸)، نا احسانمند، نادان، نا درست، ناراض، ناساز، ناشائستو، ناشڪري، نا فرمان، ناڪارو، ناڪس (۱۹)، ناگوار (۲۰)، نالائق، نامحرم، نامراد، نامعقول، نامعلوم، ناممڪن، ناموافق، ناواقف، ناياب، نابري.

ڪم: ڪمبخت، ڪمتر، ڪمزور، ڪمعقل، ڪمفهم، ڪمنصيب، ڪمياب.

---

(۱) بيڊپو. (۲) جنهن کي سمر سان نه هجي. (۳) بيعقل، نادان ۽ بي فضيلت. (۴) بيحيا. (۵) جنهن جي ڪابه واهه ڪانه هجي. (۶) هڪڙي قسم جو ڳلن وارو ريشمي ڪپڙو. (۷) واردات. (۸) حقيقت. (۹) پريشان. (۱۰) در جي چوڪ جي مٿين ڪاٺي. (۱۱) هٿ جو هنر. (۱۲) هٿ اگهڻ جو ڪپڙو يا ٽوال، جيئن رومال آهي؛ منهن اگهڻ جو ڪپڙو. (۱۳) هٿ آيل. (۱۴) هڪجهڙو. (۱۵) سنئون، نه ڏنگو. (۱۶) نالائق. (۱۷) اڻ چڱو، بيمار. (۱۸) نا صالح. (۱۹) ڪمينو. (۲۰) نامناسب.

لا: (١)، لا بد (٢)، لا ابالي (٣)، لا ثاني، لا جواب (٤)، لا چار، لا حاصل، لا حول (٥)، لا دعوي، لا وارث، لا دوا، لا شريڪ، لا زوال (٦)، لا شڪ، لا علاج، لا طمع لاغرض، لا مڪان، لاولد (٧).

اشارو: مٿي جيڪي صفت آهن تن مان اسم ۽ اسمن مان صفت ٺاهي سگهجن ٿا، جي پڻ ڪم ايندا آهن.

اڻ: اڻ ٻٽ، اڻ تارو، اڻ ٺر، اڻ پڇو، اڻ پڙهيو، اڻ ٻهڳ، اڻ ڇاتو، اڻ ڇاڻ، اڻ ڄگو، اڻ سرتو، اڻ سونهو، اڻ ڪوڙيو، اڻ ڳس، اڻ ڳڻت، اڻ لپ، اڻ لڪيو، اڻ موٽ، اڻ گهڙيو، اڻ موڪلايو، اڻ ميو، اڻ واقف، اڻ ورچ، اڻ هوند.

آ: اپوڳو(٨)، اٿانگهه(٩)، اپار، اجورو(١٠)، اجهاڳ، اسونهو، اٿل(١١)، اورچ، اوتڙه(١٢)، اکٽ، اگس، اگوندرو، اٻلهه، اموٽ، اوديا(١٣)، اوجهڙ، ندورو، نڌر(١٤)، نپٽو، نڦلو، نپر(١٥)، نجويو، نهٺو، نڌڻڪو، نڪمو، نروپو (١٦)، نروڳو، نستو، نڪار، نسنگ (١٧)، نگرو (١٨).

مها (١٩)**:** مهاڀاڳي، مهاڀارت (٢٠)، مهاپرش (٢١)، مهاتما (٢٢)، مهاجن، مهاديو، مهاراجا، مهارالي، مهاساگر (٢٣)، مهامري (٢٤).

نرا: نراڌار (٢٥)، نراس (٢٦)، نراڪار (٢٧)، نرجل (٢٨)، نرچو (٢٩)، نرلڄ (٣٠)، نرنو (٣١)، نرگڻ (٣٢)، نروان (٣٣).

هٿ: هٿ اڪاڻ، هٿ اچڻ، هٿ اکر، هٿ ٽنگڻ، هٿ ڦاڙ (٣٤)، هٿ پچندي هٿ پير هلائڻ (٣٥)، هٿ ڦيرڻ (٣٦)، هٿ جس (٣٧)، هٿ جوڙ (٣٨)،

---

(١) معنيٰ نه، عربي م. (٢) لاچار، ضرور. (٣) بي پرواه. (٤) جنهن جو جواب ڪونه آهي. (٥) لا حول ولا قوة چوڻ، يعني خدا کان سواءِ پناهه ڪانهي. (٦) فنا نه ٿيندڙ. (٧) بي اولاد. (٨) يعني اڻپو؛ يا نه سٺيو. (٩) اولهو، ٿانگهه کان ٻاهر. (١٠) بي جورو يا بي زور، ضعيف. (١١) اٿل نر. (١٢) اٽتي تڙ وارو. (١٣) بيعلمي. (١٤) بي واهو، نمائو. (١٥) بي طاقت. (١٦) نروڳو. (١٧) تندرست بي ڏپو. (١٨) بي پير، جنهن کي ڳرو ڪوله هجي. (١٩) مها جي معنيٰ وڏو. (٢٠) وڏي جنگ. (٢١) خدا رسيدو ماڻهو. (٢٢) پاڪ روح وارو ماڻهو. (٢٣) وڏو سمنڊ. (٢٤) وڏو مرض. (٢٥) آڌار کان سواءِ. (٢٦) نا اميد. (٢٧) بي صورت. (٢٨) پاڻي کان سواءِ. (٢٩) بيحيا. (٣٠) بيرحم. (٣١) نيرالو، صبح جي مالي نه کاڌل. (٣٢) بي گنو. (٣٣) لاپودي ـ نجات. (٣٤) خرچائو. (٣٥) ڪوشش ڪرڻ. (٣٦) هٿ گهمائڻ. (٣٧) شاباس ۽ دعا. (٣٨) نياز.

هٿ جهلڻ (١)، هٿ چراند (٢)، هٿ چهو (٣)، هٿ ڏس، هٿرادو، هٿڙي هڻڻ (٤)، هٿ ڳاڌي، هٿ نالي، هٿ ڪڍڻ (٥)، هٿ ڳنڍڻ (٦)، هٿ هڻڻ (٧)، هٿ وس يا وسيڪو، هٿو هٿ، هٿيڪو، هٿيلي (٨)، هٿين پوڻ (٩)، هٿين خالي، هٿيو (١٠)، هٿيار.

وات: وات جا پلاءُ (١١)، وات اچڻ (١٢)، وات ڦاڙو (١٣)، واترادو (١٤)، وات وڪيل، وات وجهڻ (١٥)، واتوڻو (١٦).

ٻه: ٻهري يا ٻهرو، ٻه جويو، ٻه دليو، ٻسرخو (١٧)، ٻسانگي (١٨)، ٻسرو، ٻه مُنهو، ٻيڙو (١٩)، ٻڦڙو، ٻيانو (٢٠)، ٻياٽي، ٻيانوي وغيره.

اشارو: مٿين لفظن جي معنيٰ آسان آهي تنهنڪري هتي نه ڏني ويئي آهي.

١٢- اڳ=معنيٰ اڳي، ظرف آهي. وار=نشاني فاعليت جي ۽ معنيٰ رکڻ جي ٿو ڏني. دان=نشاني جاءِ جي. وند=پارسي مند، فاعليت جي معنيٰ ٿو ڏيکاري. گر=فاعليت جي معنيٰ ٿو ڏيکاري. اڪثر ڪاسبين سان ڪم ايندو آهي. ﭘر=اسم يا صفت وانگي ڪم اچي، معنيٰ ڀيا. دار=رکڻ يا فاعليت جي معنيٰ ٿو ڏيکاري. وال=وارو. فاعليت جي معنيٰ ٿو ڏيکاري. ﭘر=اسم يا صفت ۽ ٻين جي معنيٰ ٿو ڏيکاري. دار=رکڻ يا فاعليت جي معنيٰ، ﭘر=ٻين جي معنيٰ ٿو ڏيکاري.

باب ٻيو

ڪلمن يا لفظن جو بيان

مٿي چيو ويو آهي، ته ٻن يا زياده حرفن گڏڻ سان لفظ ٿا ٺهن، جن کي نحو وارا 'ڪلمو' ٿا سڏين ۽ آهي ڪي مفرد آهن ۽ ڪي مرڪب. اهڙا ٻه يا زياده لفظ گڏجي 'جملو' يا 'ڪلام' ٿا جوڙين. اهڙن لفظن جي مجموعي يا ڪلام جا ٻه قسم آهن: هڪڙو مرڪب مقيد، جنهن سان ڪا صفا معنيٰ سمجهڻ ۾ اچي، جئن ته احمد مٿو. هي فقط ٻه لفظ آهن، پر منجهانئس صاف معنيٰ نڪري ٿي يعني پورو جملو يا ڪلام آهي. ۽ انهيءَ ڪري انهيءَ کي 'ڪلام تام' يعني ڪامل يا پورو ڪلام چون ٿا. جن ٻن لفظن مان اهڙي صاف معنيٰ نٿي نڪري، جئن ته ٽڪو گهوڙو، انهيءَ کي 'مرڪب غير مقيد' يا 'ڪلام ناقص' يعني اڻ پورو سڏين ٿا.

---

(١) ٻس ڪرڻ. (٢) گستاخي. (٣) چوري ڪندڙ. (٤) ٺڳي ڪرڻ. (٥) واسطو ڇڏڻ. (٦) ڪم شروع ڪرڻ. (٧) افسوس ڪرڻ. (٨) گهوڙن کي مالش ڪرڻ جي. (٩) وڙهڻ. (١٠) ڳن. (١١) ٻٽاڪون. (١٢) وات ۾ پاڻي اچڻ. (١٣) بڪ بڪيو. (١٤) گهڻو ڳالهائيندڙ. (١٥) چوڻ، عرض ڪرڻ. (١٦) زباني. (١٧) ٻن سرخين يا ڪاٺين وارو تنبو. (١٨) دوشاخي ڪاٺي. (١٩) هڪ اهڙي ٿي ڏينهن ايندڙ تپ يا ٻه لسار گڏ وهندڙ. (٢٠) دوشاخي ڪاٺي.

هاڻي ٻيهرين اسين مرڪب غير مقيد يعني اهڙن ٻن گڏيل لفظن يا مرڪبن جو ذڪر ڪنداسين، جن مان پوري جملي جي معنيٰ نٿي نڪري. مرڪبن جي بناوت يا مرڪبن جوڙڻ جي وات کي 'ترڪيب' چوندا آهن. اهڙن مرڪب لفظن مان ڪڏهن صفت جي معنيٰ ٿي نڪري، جنهن ڪري انهن کي ترڪيب 'توصيفي' چئبو آهي، ۽ ڪڏهن اضافت يا ملڪيت ۽ واسطيداريءَ جي، جنهنڪري انهيءَ کي 'ترڪيب اضافي' چئبو آهي ۽ ڪڏهن عدد يا شمار جي، جنهنڪري انهيءَ کي 'ترڪيب تعدادي' چئبو آهي، ۽ ڪڏهن انهن ٻن لفظن جون معنائون اهڙيون گڏجي هڪ ٿي وينديون آهن، جو هڪڙو لفظ پيو معلوم ٿيندو آهي، جنهنڪري انهيءَ کي 'مرڪب امتزاجي' چوندا آهن. انهن کان سواءِ هڪڙو قسم 'صفت مرڪب' جو آهي، جنهن ۾ ڪنهن زائد حرف ملائڻ سان اهو مرڪب لفظ صفت جي معنيٰ ٿو ڏيکاري مثال هر هڪ جا هي آهن:

'ترڪيب توصفي': (١) ڪٿي صفت ۽ اسم گڏ جيئن ته تکو گهوڙو، ڏاهو ماڻهو. (٢) ڪٿي اها صفت انڪار يا نفيءَ جي معنيٰ ڏيندي آهي جيئن ته بيعقل ماڻهو، نادان دوست، بي هنر چوڪر. (٣) ڪٿي اسم ۽ فعل گڏجي صفت جوڙيندا آهن، جيئن ته خود پسند ماڻهو، بت پرست قوم، غريب پرور حاڪم، خدا ترس، دستگير وغيره. (٤) ڪٿي انهيءَ مرڪب صفت ۾ ٻئي اسم هوندا آهن ۽ مشابهت جي معنيٰ ڏيکاريندا آهن، جيئن ته سنگدل ماڻهو، پري چهره زال، گلعذار محبوب.

'ترڪيب اضافي': اضافت يا ملڪيت ۽ واسطيداري ۾ گهڻن قسمن جي ٿيي ٿي، ۽ انهيءَ ۾ هميشه حرف اضافت ڪم اچي ٿو. (١) ملڪيت ٿي ڏيکاري، جيئن ته منهنجو ڪتاب، بادشاهه جو گهوڙو. (٢) نسبت يا مائٽي ٿي ڏيکاري، جيئن ته منهنجو پيءُ، احمد جو چاچو. (٣) نالو يا نشان ٿي ڏيکاري، جيئن ته ڪراچيءَ جو شهر، سڪندر جو ڪتاب، يعني شهر جنهن جو نالو ڪراچي آهي ۽ ڪتاب جنهن جو نالو سڪندر آهي. (٤) بناوت ٿي ڏيکاري، جيئن ته سون جي مُنڊي، لوهه جي شيخ. (٥) ظاهري مشابهت ٿي ڏيکاري، جيئن ته علم جو درياهه، عشق جي باهه، وصل جو شربت. (٦) استاره يا جنسي ۽ ذاتي مشابهت ٿي ڏيکاري، جيئن ته سج جي اک، زمين جو فرش يا بسترو، آسمان جي ڇت. (٧) ظرف يعني مڪان يا زمان وغيره ٿي ڏيکاري، جيئن ته درياهه جو پاڻي، سياري جي مردي.

'ترڪيب تعدادي': جنهن ۾ مرڪب نفظ ٻن لفظن مان جڙيل آهن، جي ٻئي عدد يا انگ يا شمار ٿا ڏيکارين، جيئن ته ڏيوڍهه يعني ٽي ۽ ويهه، اٺيهه يعني اٺ ۽ ويهه وغيره.

'ترڪيب امتزاجي': جتي ٻه لفظ ٻن معنائن وارا گڏجي هڪ ٿي، هڪڙي شيءِ ڏيکارين، ۽ انهن ٻن مان هڪڙو اسم ۽ ٻي ڪا نشاني هجي يا ٻئي اسم هجن،

جيئن ته شمشير يعني ترار، جا اصل هئي شم يعني ننهن ۽ شير يعني شينهن. آسمان، جو اصل هو آس يعني جانهه ۽ مانءُ يعني وانگي. رومال، شرمنده، (١)شبو جي اصل رُويءِ مالنده شرم مانده ۽ شب بو هئا. گهڻا مشق لفظ ۽ اصطلاح هن قسم جا مرڪب آهن، ۽ انهيءَ ڪري انهن کي 'مرڪب اصطلاحي' به سڏيندا آهن.

'ترڪيب توصيفي يا صفت مرڪب': اهي به لفظ مرڪب آهن، جن مان هڪڙو اسم آهي ۽ ٻيو فاعليت يا ظرفيت جي نشانيءَ جو لفظ آهي، جيئن ته عقلمند ماڻهو، پرهيزگار عالم، گلستان، خيمهگاهه (٢) وغيره. ڪي نحو وارا صفت مرڪب به ترڪيب توصيفيءَ ۾ داخل ڪندا آهن.

اهڙن مرڪب صفتن جي جدا جدا قسمن جا مثال هيٺ ڏجن ٿا: دل آزار، دلارام، روح افزا (٣) سرافراز، خون افسان (٤) خون آلود (٥) تيرانداز، جان آفرين (٦) فتنه انگيز، نڪته چين، خورد بين، خونريز، رهزن، غمزده (٧) دل سوز، عالم آشنا، دلفريب، رهنما، خوبرو، خوبصورت، پاڪدامن، شوخ طبع، نازڪبدن، خوش رفتار، زرد رنگ، شير دل، بزدل (٨) گلرخسار، ملائڪ صفت، همدرد، همراهه، همعمر، همرنگ، ڪم آزار، ڪمبخت، ناڪس (٩) نالائق، بي نصيب، بي ايمان، بيوقوف، بيوفا، باوفا، باحيا.

مٿي ڏيکاريل مرڪب لفظن مان ڪن جي ڀاڱن جا نالا نحو جي اصطلاح ۾ علحدا علحدا رکيل آهن، خاص اهي جن ۾ ڪي حرف به ڪم آيل آهن. اهي اڪثر ضروري آهن تنهنڪري انهن جو مختصر بيان به هتي ڏجي ٿو.

(٣) ترڪيب اضافي وارن مرڪب لفظن ۾ اڪثر حرف اضافت ڪم اچي ٿو، يعني جو، سندو وغيره، جو ملڪيت يا ڪو واسطو ڏيکاري ٿو. جيئن ته احمد جو گهوڙو ۽ محمد جو ڪتاب. هتي ڪتاب ۽ گهوڙي کي 'مضاف' چوندا آهن، يعني اهي اسم جن جي بابت اضافت يا ملڪيت ڏيکاريل آهي، ۽ احمد ۽ محمد 'مضاف اليه' آهن، يعني اهي جن جي اُنهن ملڪيت آهي، يا جن جو انهن شين سان واسطو آهي. ٻيو مثال، حال جو محرم يا ڳجهه جو واقف. هتي محرم ۽ واقف مضاف آهن ۽ حال ۽ ڳجهه مضاف اليه آهن، ۽ جو حرف اضافت آهي.

---

(١) هڪڙو گل جو رات جو سرهاڻ ڏيندو آهي.

(٢) منزل گاهه، تنبن هڻڻ جي جاءِ. (٣) روح وڌائيندڙ يا خوش ڪندڙ. (٤) رت ڇنڊيندڙ (٥) رت ڪڙيل. (٦) ساهه خلقيندڙ يعني خدا. (٧) غمگين. (٨) ٻڪريءَ جي دل وارو، ڊڄڻو. (٩) ڪمينو.

(٢) ساڳيءَ طرح ترڪيب توصيفي وارن مرڪب لفظن ۾ صفت ڏيکارجي ٿي. اتي جنهن جي صفت ڏيکارڻ ۾ اچي، انهيءَ کي 'موصوف' سڏيندا آهن. جيئن ته چمڪندڙ سج، تکو گهوڙو. اتي چمڪندڙ ۽ تکو صفت آهن ۽ سج ۽ گهوڙو موصوف آهن.

(٣) تشبيهه(١) جي حالت ۾ جي مرڪب لفظ ڪم ۾ ٿا اچن، تن ۾ چار ڳالهيون ضروري آهن. هڪڙي شيءِ جي ٻئي سان مشابهت ٿي ڪجي، ۽ ڪنهن خاص ڳالهه ۾ مشابهت ٿي ڏجي، ۽ مشابهت جا لفظ ڪم ٿا اچن. مثلاً: رستم شينهن جهڙو پهلوان ۽ چنڊ وانگي چمڪندڙ منهن. هتي رستم ۽ منهن، جن کي تشبيهه ٿي ڏجي، تن کي 'مشبه' چوندا آهن. شينهن ۽ چنڊ، جن سان مشابهت ٿي ڏجي، تن کي 'مشبه به' چوندا آهن. جهڙو ۽ وانگي، جي تشبيهه جا لفظ آهن، تن کي 'حرف تشبيهه' چوندا آهن، ۽ پهلوان سان پهلواني ۽ چمڪندڙ سان چمڪاٽ، جي مشابهت جو سبب ٿا ڏيکارين، تن کي 'وجه تشبيهه' ٿا چون.

(٤) اشاري جي حالت ۾ جيڪي لفظ اشاري لاءِ ڪم ايندا آهن، انهن کي 'حرف اشارو' چوندا آهن، جو سنڌيءَ ۾ اڪثر صفت وانگي ڪم ايندو آهي، ۽ جنهن ڏي اشارو هوندو آهي، انهيءَ کي 'مشاراليه' چوندا آهن. جيئن ته هي ڪتاب، هو ماڻهو. هتي 'هي ۽ هو' حرف اشاره آهن ۽ 'ڪتاب ۽ ماڻهو' مشاراليه. اهي ساڳيا لفظ هي ۽ هو ضمير اشارو ٿي به ڪم ايندا آهن، جن جو صرف ۾ بيان آهي.

(٥) عطف يا ميلاپ جي حالت ۾ ٻه لفظ گڏبا آهن، جي اسم يا فعل هوندا آهن، ۽ انهن جي وچ ميلاپ جو نشان يا گڏڻ وارو لفظ آڻيندا آهن: جيئن ته رستم ۽ سهراب، آيو ۽ ويو. اتي پهرئين لفظ يعني رستم ۽ آيو کي 'معطوف اليه' ۽ ٻوئين لفظ يعني سهراب ۽ ستو کي معطرف چوندا آهن، ۽ کي حرف عطف چوندا آهن.

(٦) شرط جي حالت ۾ اڪثر ٻه جملا ڪم ايندا آهن، جن ۾ هڪڙو ٻئي تي تعلق رهندو آهي: جيئن ته جيڪڏهن قاسم آيو ته مارجي ويندو. هتي 'جيڪڏهن' حرف 'شرط' آهي. قاسم جو اچڻ خود شرط آهي. مارجي وڃڻ کي 'مشروط يا جزا' چوندا آهن، يعني نتيجو.

(٧) استثنا يا ڌار ڪرڻ، ۽ نياري ڳالهه ڪڍڻ جي حالت ۾ ٻه اڪثر ٻه جملا ايندا آهن: جيئن ته سڀ ماڻهو آيا، سواءِ قاسم جي. هتي سڀ ماڻهو 'مستثني منه' سڏبا آهن. سواءِ کي 'حرف استثنا' چئبو آهي ۽ قاسم کي مستثني چئبو آهي، جو ڌار ڪيو ويو آهي.

---

(١) يعني جتي مشابهت ڪم ايندي آهي.

(٨) ظرف جي حالت ۾ ٻه لفظ، اڪثر اسم، ڪم ايندا آهن، جن مان هڪڙو ٻئي ۾ هجڻ يا پوڻ جي معنيٰ ڏيکاريندو آهي، جهڙيءَ طرح ڪيسي ۾ رپيا، باغ ۾ بلبل، سال ۾ مهينا، هفتي ۾ ڏينهن. هتي ٻئي طرف ڪم اچن ٿا يعني ظرف مڪان ۾، رپيا، بلبل، مهينا ۽ ڏينهن 'مظروف' سڏبا آهن. ۾ 'حرف ظرف' سڏبو آهي، جو سنڌيءَ ۾ اڪثر 'حرف' جر آهي ۽ ڪيسو، باغ، سال ۽ هفتو خود 'ظرف' سڏبا آهن.

مٿي هن باب جي شروع ۾ لفظن جا ٻه قسم مفرد ۽ مرڪب ڏنا ويا آهن، ۽ مرڪب جا ٻه قسم مقيد غير مقيد ڄاڻايا ويا آهن. ديباچي ۾ لفظن جي ٻين ڪن قسمن ڏي به اشارو ڏنو ويو آهي. موضوع ۽ مهمل يا بامعنيٰ ۽ بي معنيٰ ۽ موضوع جا ٽي قسم: حقيقي ۽ مجازي ۽ اصطلاحي.

انهن کان سواءِ لفظن جا ٻيا ٻه قسم آهن. هڪڙا 'موجود' ۽ ٻيا 'محذوف' موجود لفظ اهي آهن، جي جملن ۾ ظاهر طرح ڪم اچن ٿا ۽ معنيٰ ڏين ٿا. 'محذوف' اهي لفظ آهن، جي جملي يا عبارت ۾ آڻجن ئي نه ٿا يا ظاهر ئي ڪين آهن، تہ بہ انهن جي لڪل معنيٰ معلوم ٿي سگهي ٿي. جيئن ته ڪتاب وغيره جي منڍ ۾ 'بسم الله الرحمن الرحيم' يعني "خدا ڪهڙي مهربان ۽ بخشيندڙ جي نالي" اتي "شروع ٿو ڪريان" لڪل آهي. يا بعضي ڪتاب جي منڍ ۾ لکندا آهن تہ "مان نالي الهيءَ جي جنهن سڀ جهان آباد آهي." يا ڳڻ يا مٿو ۾ ٻهرين چوندا آهن ۽ برڪ يا برڪت، يعني خدا جي برڪت سان شروع ٿو ڪريان. اهڙا محذوف لفظ اڪثر شعر ۾ ايندا آهن. امر جي صيغن ۾ به تون لڪل رهندو آهي. جيئن تہ وڃ يعني تون وڃ، وڃو يعني اوهين وڃو.

هي مثال لفظن ۽ جملن جي حذف ٿيڻ جا آهن، پر لفظن ۾ حرفن جي حذف ٿيڻ جا مثال حرفن جي بيان ۾ ڏنا ويا آهن. جيئن تہ شاه مان شہ، ناگاه مان ناگہ، جتي الف حذف ٿيل آهن ۽ گوهر مان گهر، خاموش مان خموش، جتي واو حذف ٿيل آهن.

صرف ۾ لفظن جا ٽي قسم مشهور آهن: اسم، فعل ۽ حرف. ۽ اسم جا ٻہ قسم خاص ۽ عام بہ مشهور آهن. پر نحو جي ڪم لاءِ جي لفظ اسم عام آهن، تن جا ٽي قسم آهن: جامد، مصدر ۽ مشتق. جامد اهو لفظ يا اسم آهي جو نہ ڪنهن ٻئي لفظ مان نڪتل هجي، ۽ نہ جنهن مان ٻيو ڪو لفظ نڪري سگهي. جامد لفظ جي معنيٰ آهي ڄمي وانگي هڪ هنڌ پيل. جمادات انهيءَ ئي لفظ مان نڪتل آهي، جو حيوانات جو ضد آهي. حيوان يا ساهہ وارا وڌن ٿا، هڪ ٻئي مان نڪرن ٿا پر جمادات ائين نٿا ڪن. مصدر اهو لفظ يا اسم آهي، جنهن مان ٻيا لفظ

صادر ٿين يا ڦٽي نڪرن. ۽ مشتق اهو لفظ يا اسم آهي، جو ڪنهن ٻئي لفظ مان اشتقاق جي رستي ٿئي يعني جيرجي ڦٽي نڪتو هجي.

هاڻي انهن مان هر هڪ جو ذڪر ڪنداسين. جامد جا ٻه قسم آهن، هڪڙو 'معرفه' ۽ ٻيو 'نڪره' معرفه يعني سڃاتل يا مقرر ڪيل يا خاص شيءِ. اسم خاص انهيءَ هيٺ داخل آهن. نڪره يعني نه سڃاتل يا نه مقرر ڪيل نالو يا شيءِ، جا هڪجهڙن گهڻن سان لاڳو ٿي سگهي. اسم عام انهيءَ هيٺ داخل آهن. مثلاً: رستم هڪڙو خاص مقرر ڪيل شخص آهي، ۽ رخش رستم جي خاص گهوڙي جو نالو آهي، ۽ تنهنڪري اهي معرفه يا سڃاتل آهن. ۽ ماڻهو ۽ گهوڙو، سڀني ماڻهن ۽ سڀني گهوڙن سان لاڳو آهي، ۽ مقرر ڪيل ناهي، تنهنڪري اهي لفظ يا اسم نڪره آهن.

'معرفه' جا وري ٻه قسم آهن: هڪڙو 'عَلَم' ۽ ٻيو 'عُرف' علم ماڻهوءَ يا ٻيءَ شيءِ جو خاص نالو آهي، ۽ عرف انهيءَ جو لاڏ جو نالو يا ڪنيت يا لقب يا تخلص آهي، جنهن سان اڪثر هو سڏبو آهي ۽ سڃاڻبو آهي. مثلاً: 'جمشيد' اصل هڪڙي خاص ماڻهوءَ جو نالو آهي، ۽ عَلَم(١) آهي. انهيءَ جو ڇوٽو نالو 'جم' آهي جيئن ته 'جام جم' 'شمس الدين' جو 'شمسو' ۽ 'دين محمد' جو 'دينو'. ڪنيت(٢) آهي فلاڻي جو پيءُ يا فلاڻي جي ماءُ، جيئن دولي ماءُ، ڄولي پيءُ، ۽ عربيءَ ۾ 'ابوالقاسم' وغيره. لقب يا خطاب جيئن ته 'شمشير بهادر' 'نظام الدوله' وغيره ۽ تخلص شاعرن جو، جيئن ته 'سعدي'، 'حافظ'.

'جامد' کان پوءِ لفظ يا اسم جو ٻيو قسم آهي 'مصدر' جنهن مان ٻيا ڪي لفظ يا انهن جون صورتون نڪرن. مصدر جا ٻه قسم آهن: هڪڙو مصدر 'حقيقي يا وضعي' جا حقيقت ڪري فعل آهي ۽ جنهن جي نشاني سنڌيءَ ۾ 'ڻ' آهي. جيئن ته ڪرڻ، چوڻ. ٻيو قسم مصدر 'جعلي' جا اصل سنڌيءَ ٻوليءَ جي ناهي، مگر پارسيءَ يا عربيءَ يا ڪنهن ٻي ٻوليءَ جي لفظ پٺيان 'ڻ' يا ڪو ٻيو فعل وجهي مصدر بڻائجي ٿي، جيئن ته 'طلبڻ'، 'خوش ڪرڻ'، 'دشمن ٿيڻ'، 'طعنو هڻڻ'. ٽيو قسم مصدر 'ترڪيبي' آهي جا معني ۾ مصدر آهي مگر نشاني 'ڻ' نه اٿس، ۽ جنهن مان ڪي به ٻيا صيغا نڪري نه سگهن، انهيءَ کي 'حاصل بالمصدر' به چوندا آهن. ۽ اگرچ معنيٰ ۾ مصدر آهي ته به صورت ۾ اسم ذات وانگي ڏسجي ٿي. انهيءَ جون ٻه گهڻيون نشانيون آهن. جيئن ته 'ٽي' مثلاً ڪرٽي، ڀرٽي، چوٽي. ۽ پارسي نشانين وارا لفظ جي سنڌيءَ ۾ ڪم اچن ٿا، جيئن ته 'ش': آزمائش، فهمائش، خواهش، 'آر': گفتار، رفتار، ديدار. 'گي': شرمندگي، زندگي، آسودگي. ٻه پارسي

---

(١) ڇوٽي يا لاڏ جي نالي کي عَلَم چوندا آهن.
(٢) ڪنيت عربن ۾ اولاد جي پٺيان نالي ڏيڻ کي چون.

امر يا ماضيون وغيره گڏيل: جيئن ته جوش، خروش، آمدرفت، دادستد (١)، گفتگو، زدڪوب (٢). 'ه' تي ختم ٿيندڙ: خنده، گريه، جو سنڌيءَ ۾ اڪثر 'ه' کي 'و' سان ڦيرائيندا آهن جيئن ته خندو ۽ گريو. سنڌيءَ ۾ اهڙا لفظ اڪثر اسم ذات شمار ڪندا آهن.

مصدر کان پوءِ لفظ يا اسم جو ٻيون قسم آهي. مشتق اسم آهي آهن جي مصدرن مان نڪتل هجن، ۽ پنهنجي پوري معنيٰ رکندا هجن. انهن جون پنج صورتون آهن جي صرف ۾ ڪم اچن ٿيون. 'اسم فاعل'، 'اسم مفعول'، 'اسم آله'، 'اسم حاليه' ۽ 'اسم تصغير'.

"**اسم فاعل**" آهي ڪم ڪندڙ. اهو حقيقي به آهي ۽ ترڪيبي به آهي. حقيقي اسم فاعل جي نشاني آهي 'يندڙ' پڇاڙيءَ ۾، جيئن ته ماريندڙ، ڪندڙ. پارسي نشاني 'نده' وارا به سنڌيءَ ۾ ڪم ايندا آهن، جيئن ته ڪارنده، سازنده، جوئنده، يا بنده. ترڪيبي اسم فاعل ٻين نشانين سان جڙيل آهن، جن جو اشارو حرفن ۾ آيو آهي. جيئن ته 'آزمودگار'، 'شيشگر'، 'دولتمند'، 'نامور'، 'خوفناڪ'، 'نگهبان'. انهن کان سواءِ عربي صورتن جا اسم فاعل به سنڌيءَ ۾ ڪم اچن ٿا، جيئن ته 'جاهل'، 'عامل'، 'عابد'، 'زاهد'، 'فقير'، 'لطيف'، 'ممتحن'، 'متصرف'، 'منحصر' وغيره.

"**اسم مفعول**" اهو اسم آهي جنهن تي ڪو ڪم ٿيو هجي ۽ انهيءَ جي نشاني آهي 'ويل' پڇاڙيءَ ۾، جئن ته ماريو ماريل، وڌيو وڌيل. اسم فاعل وانگي پارسي ۽ عربي صورت جا مفعول به سنڌيءَ ۾ ڪم اچن ٿا، جيئن ته گفته، فرموده، ديده، آزموده، دانسته، اڪثر 'ه' بدلجي 'و' ٿئي ٿي، جئن ته گفتو، فرمودو، وغيره. عربي مثال هي آهن: محبوب، مضبوط، مشهور، محڪم، وغيره.

"**اسم آله**" ڪنهن به اوزار جي نالي کي چوندا آهن، ۽ هو اڪثر ٻين لفظن يا نشانين سان گڏجي ڪم ايندو آهي، ۽ اڪثر عربي صورت ۾ به ڪم ايندو آهي، جتي ان جي نشاني شروع ۾ 'م' آهي، جئن ته 'بادگير' 'بادزن' يعني پکو. 'مسطر' (٣)، 'مفتاح' يعني ڪنجي، 'مقراض' يعني قينچي، 'مقياس الحرارت'، يعني ٿرماميٽر، 'مضراب'، جنهن سان ستار يا ٻيو تارن وارو ساز وڄائيندا آهن.

"**اسم حاليه**" آها فعل جي صورت آهي، جنهن ۾ فاعل نسبت ۾ معلوم ٿئي، ته هو ڪو ڪندو رهي ۽ انهيءَ جي صورت 'مستقبل' جهڙي آهي، جيئن ته هو

---

(١) ڏي وٺ، ڏيتي ليتي.

(٢) مار ڪُٽ.

(٣) رول يا پٽي، جا رکي سڌيون سٽون ڪڍجن.

هوا ڪاڍيندو هيڏي آيو. ۽ پارسيءَ ۾ نشاني 'ان' اٿس جيئن تہ خندان، گريان، شادان، شايان.

"اسم تصغير" ڪنهن اسم جي ننڍڙائي يا ضعيفائي ٿو ڏيکاري. سنڌيءَ ۾ ان جي نشاني "ڙو ۽ ڙي" آهي جيئن تہ ڏرو- ڏرڙو، ٻار- ٻارڙو، ڪتاب- ڪتابڙي. پارسيءَ ۾ ڪ ۽ چ نشاني اٿس، جا ڪن ٿورن سنڌي لفظن ۾ بہ ڪم اچي ٿي، جيئن تہ "ڍولڪ" جو اصل ڍهلڪ هو يعني ننڍڙو ڍهل. ۽ باغيچو يعني "ننڍڙو باغ" خوانچو يعني(١) "ننڍڙو خوان". سنڌيءَ ۾ مونث بہ تصغيريءَ جي معني ڏيندي آهي جيئن گهنڊ- گهنڊڙي، منجو- منجي، صندل- صندلي.

اهي مثال جيڪي مشتق ڏنا ويا آهن، سي اسم جون صورتون آهن، مگر فعلن جون سڀ صورتون ۽ سڀ صيغا جي سڌا مصدر مان يا ڪن ٻين صورتن مان جڙن ٿا، سي سڀ مشتق آهن.

مٿين بيان مان معلوم ٿيندو تہ حرفن يا اکرن مان لفظ ڪيئن ٿا جڙن، اهي ڪهڙي قسم جا ٿا ٿين، ۽ ڪهڙيون صورتون ٿا وٺن. آسانيءَ ساڻ انهن جي رستي سمجهڻ لاءِ، ياد رکڻ گهرجي تہ ڪنهن بہ لفظ جي اوائل واريءَ ساديءَ ۽ سليس ۾ صورت کي "اصل" ٿا چون، يعني "پاڙ" يا "بنياد"، جو عربيءَ ۾ اڪثر ٽن حرفن وارو ٿئي ٿو- جنهن کي "فعل" يعني "ف-ع-ل" چون ٿا ۽ وزن بہ اهو اٿس- پر سنڌيءَ ۾ لفظ ۾ بہ زياده حرف ٿين ٿا. انهيءَ 'اصل' يا بنيادي لفظ مان ٻيا لفظ ٿا جڙن. انهيءَ جا ٻہ رستا آهن: هڪڙو ٻئي لفظ ملائڻ سان، جنهن کي "مرڪب لفظ" ٿا چون- جيئن تہ 'سنگدل'"، ۽ ٻيو انهيءَ ۾ ڦيرگهير ڪرڻ سان- جيئن تہ 'ڪاٽڻ' مان 'ڪاٽو' يا 'ڪاٽ'، جنهن کي 'مشتق' ٿا چون. هن پوئين قسم جي لفظن جوڙڻ جا بہ ٻہ رستا آهن: هڪڙو 'اصل' لفظ ۾ ڪجهہ ڦيرگهير ڪرڻ سان، جيئن مٿي مثال ڏنو ويو، ۽ ٻيو انهن سان ڪنهن اکر يا نشانيءَ، اڳيان يا پٺيان، ملائڻ سان- جيئن تہ 'پالڻهار'، 'املهہ'. پهرئين کي "مشتق اصلي" چئبو، ۽ پوئين کي "مشتق اضافي". انهن مشتقن ۽ مرڪبن جا مثال مٿي اچي ويا آهن، جن مان انهن جي علحدگي بناوت معلوم ٿئي ٿي. جيڪي عربي مشتق سنڌيءَ ۾ ڪم اچن ٿا، تن جي سهي ڪرڻ يا جوڙڻ ۾ اڪثر مشڪلات ٿئي ٿي، مگر جيئن عربيءَ ۾ اصل يا بنياد لاءِ ٽن حرفن واري فعل کي وزن مقرر ڪيو ويو آهي، تيئن سڀني اصلي مشتقن لاءِ بہ وزن مقرر ڪيل آهن، جن ۾ ٺهرايل اکر انهي 'ف' 'ع' ۽ 'ل' سان اڳيان يا پٺيان يا وچ ۾ گڏجن ٿا. اهي ياد رکي چڙهڻ گهرجن. مثلاً اصل لفظ جو "فعل"، جنهن جي معني آهي 'ڪم' يا 'ڪم ڪرڻ'، تہ 'ڪم ڪندڙ' جو وزن ٿيو 'فاعل'، (ف ۽ ع جي وچ ۾ الف وجهڻ)، ۽ 'ڪم ڪيل' جو وزن ٿيو

---

(١) پارسيءَ ۾ "خوان" چون "خوانچي" کي.

'مفعول' (يعني 'م' شروع ۾ 'ف' جي اڳيان، ۽ 'و'، ع ۽ ل جي وچ ۾). مثلاً، اصل لفظ ٿيو "عرف"، جو فعل جي وزن تي آهي، ۽ معنيٰ اٿس سڃاڻڻ: انهيءَ مان 'سڃاڻندڙ' ٿيندو 'عارف' ۽ 'سڃاتل' ٿيندو 'معروف'. انهي طرح ظرف جو وزن آهي 'مَفعَل' يعني م، ف، ع اڳيان، ۽ "عرف" مان ٿيندو 'مَعرف' يعني 'سڃاڻڻ' جو هنڌ، ۽ اسم 'آلہ' يا اوزار جو وزن آهي، مِفعل يعني م-ف جي اڳيان ۽ 'عرف' مان ٿيندو 'مِعرف' يعني 'سڃاڻڻ جو اوزار'. ۽ "صفت تفضيل" جو وزن آهي 'اَفعل' يعني اَ ف جي اڳيان ۽ 'عرف' مان ٿيندو 'اَعرف' يعني 'زياده سڃاڻو'. وري 'ظرف' جي جمع جو وزن آهي 'مفاعل' يعني ف جي پٺيان. الف ۽ عرف مان ٿيندو 'معارف' ۽ 'اسم آلہ' جي جمع جو وزن آهي 'مفاعيل' يعني 'ع ۽ ل جي وچ ۾ ي' ۽ 'عرف' مان ٿيندو 'معاريف'. ۽ مؤنث جو وزن ٿيندو 'فُعلىٰ' يعني ل جي پٺيان ىٰ ۽ عرف مان ٿيندو "عُرفىٰ".

انهيءَ طرح ٻيون صورتون ۽ صيغن جا وزن آهن. مگر اهو مٿيون ذڪر هو 'ٽي حرفي' فعلن يا لفظ جو، جن کي "ثلاثي" ٿا چون يا "ثلاثي مجرد". انهن ۾ ڪي حرف زائد پون ٿا، ته پوءِ انهن کي "ثلاثي مزيد فيہ" چون ٿا. جيئن 'اِستفعل' جتي اِست، ف جي اڳيان آيو آهي. پر ڪي 'چهار حرفي' "اصلي فعل" به آهن، جن کي "رباعي" ٿا چون ۽ انهن ۾ حرف زائد پوڻ ڪري "رباعي مزيد فيہ" ٿيون ٿا. انهن جا به مٿين وانگي وزن ٺهرايل آهن. انهن جو مفصل بيان عربيءَ صرف نحو سان تعلق رکي ٿو. هتي رڳو اصول ٻڌايو ويو آهي ۽ نمونو ڏنو ويو آهي، گهڻو ڪري سڀ عربيءَ لفظ، جي سنڌيءَ ۾ ڪم اچن ٿا، سي انهيءَ نموني جا آهن ۽ انهيءَ طرح نڪتا آهن.

گڏيل لفظن جي بيان ڏيندي ٻڌائڻ گهرجي ته سنڌيءَ ڪيترائي مرڪب لفظ آهن، خاص 'فعل يا مصدرون' جن جي معنيٰ رواج ۾ آهي، اگرچ هر هڪ گڏيل لفظ جي معنيٰ ٻي ٻي آهي. انهيءَ گڏيل معنيٰ کي "اصطلاحي معنيٰ" ٿو چئجي، ۽ انهن گڏيلن لفظن يا فقرن کي "سنڌي اصطلاح" ٿو چئجي. انهن جو ڄاڻڻ نهايت ضروري آهي ۽ انهي مان ڪي اهڙا مشڪل آهن، جو مادري زبان وارن کي به نہ ايندا هوندا. تنهنڪري چڱي مضمون نويسيءَ جي لاءِ انهن جو ڄاڻڻ بلڪل ضروري آهي. ڪي اهڙا ٿورا اصطلاح مصدرن جي صورت ۾ مختصر معنيٰ سميت هيٺ ڏجن ٿا. پڙهندڙن کي گهرجي ته آهي جملن ۾ ڪم آڻي ڏيکارين، جو اها به هڪڙي عمدي مشق آهي.

مثال: اَپ ڌارڻ يا آپ ڌارڻ=ٻاڪون هڻڻ. آڻي مان وار ڪڍڻ=پورو انصاف ڪرڻ. آڻي ۾ لوڻ هڄڻ=تمام ٿوري انداز ۾ هڄڻ. آڪ ڪارا ڪرڻ=

موچهرو ڪونہ ڪرڻ. اک ڀڃڻ=اک سان اشارو ڏيڻ. اک ڏيکارڻ=فهمائش ڪرڻ. اک لڳڻ=ننڊ اچي وڃڻ. اک نہ ٻڌڻ=خيال ئي ۾ نہ آڻڻ. باز اچڻ=پشيمان ٿيڻ. ٿوري ٻاهر ٿيڻ=تمام گھڻو ڪاوڙجڻ. ٻر ٻڌڻ=ڪوڙ ٻڌائي لڳڻ. ٻاڦ نہ ڪڍڻ=ڳجھہ ظاهر نہ ڪرڻ. ٻارڻ ٻارڻ=فساد وجھائڻ. ٻيرن ڪان ٻير ڪهڻ=ڌاڻئي خواهش ڪرڻ. ٻيڻي ٻڃڻ=هر طرح فائدو ٿيڻ. ٻوڙو ٻارڻ=تهمت ڪرڻ. پکي ڀڃڻ=اوچتو گھڻو فائدو ٿيڻ. ٻن پرڻ=نقصان سهڻ ۽ ڇٽي پرڻ. پيچ ڀڃڻ=فجر ٿيڻ. تڏو يا ٽڏو ڪڍائڻ=ٻار ٻچي ڪڍي ڇڏڻ. تيرين پر پوڻ=غريب ۽ ضعيف ٿيڻ. تنگ چٽائڻ=ڇٽڻ لاءِ ڪوشش ڪرڻ. ٿورو لائق=مهرباني ڪرڻ. ٽڪ مان ور لاهڻ=سيکت ڏيڻ. ٽوڻا چپائڻ=تڪليف ڏيڻ. پاڻ مارڻ=نفس تي غالب پوڻ. پاڻي ڏيڻ=انجام پارڻ. پاڻي واوڙڻ=اجايو ڪرڪرڻ. پير ڪڍي بيهڻ=مطلق انڪار ڪرڻ. پلو ڏيڻ يا وٺڻ=بدلو وٺڻ يا وهنوار ۾ برابر رهڻ. ڦڪو ڦاڙهڻ=چغلي هڻڻ، فساد مچائڻ. جڪ مارڻ=اجائي بڪ ڪرڻ. چاندي ٿيڻ=گھڻو فائدو ٿيڻ. چيٽ پوڻ=چڙڻ. چنهري لاهڻ=مار ڏيڻ. چيٽا پوڻ=چونڪ ڏئي معاملو ڪرائڻ. دال ڳرڻ=پڄي سگھڻ. دل جھلڻ=همت ڪرڻ. دل ۾ ٿيڻ=ڏک ۾ ارمان ڪرڻ. دل هڻڻ=ڳڻتيون ڪائڻ. دم جھلڻ=مات ڪرڻ، مان رکڻ. دم ڏيڻ=مرڻ ڏڏڙ ۾ پير هڻڻ=اصل انڪار ڪرڻ. ڏاند ڏهڻ=ڪنجوسي ڪرڻ ڏکي ٻڻڻ=تڪليفون سهڻ ۽ ڪشالا ڪڍڻ. ڏندڻ پوڻ=بيهوش ٿيڻ. ڏپ چمڻ=گھڻو وقت سيڙجڻ. ڏوري هڻڻ=ٿلهو ٿيڻ. سوڪ ساني پچائڻ=خوب سيکت ڏيڻ. ڪپڙن مان ڪڍڻ=بيزار ڪرڻ. ڪک وجھڻ=لڪائڻ. ڪن ڏيڻ=لکي ٻڌڻ. ڪن پرڻ=چغليون هڻڻ. ڪن کائڻ=کھٽي بڪ ڪري بيزار ڪرڻ. ڪنڪ رڙڻ=ميچ ٿيڻ. ڪؤ کائڻ=ڏجڻ. ڳن ڏيڻ=مٺا موٺا هڻڻ. کھوڙا پوڻ=ڦرجڻ مٺا هڻڻ=ڪوشش ڪرڻ. منهن ڪوڙو ڪرڻ=رنج ڏيکارڻ. نڪ وڍيو هڻڻ=بيشرم ٿيڻ. وات ڪرڻ=بڪ ڪرڻ. وات ۾ مڱ وجھڻ=چپ ڪرڻ هام پرڻ=ڏمو ڪڻڻ. هٿ پير لهڻ=وپامڻ. هٿ ڏوڻڻ=نااميد ٿيڻ. هڏ ڪڙڪڻ=رحم پوڻ.

سوال باب ٻئي جا

'مفرد' ۽ 'مرڪب' ڪلمہ ۽ 'ڪلام ڪامل' ۽ 'ڪلام ناقص' ڇا کي ٿا چون؟ 'مرڪب مقيد' ۽ 'مرڪب غير مقيد' جو مطلب سمجھايو ۽ انهن جا مثال ڏيو. 'ترڪيب' ڇا کي چوندا آهن ۽ انهيءَ جا ڪهڙا قسم آهن. 'ترڪيب توصيفي'، 'اضافي' 'تعدادي' ۽ 'امتزاجي'، هرهڪ جي بناوت جون جدا جدا صورتون ٻڌايو ۽ مثال ڏيو. صفت 'مرڪب' ڇا کي ٿا چون؟ انهيءَ جا مثال ڏيو. 'مضاف' ۽ 'مضاف اليہ' ڇا کي ٿا چون؟ ۽ 'موصوف' صفت ڇا کي ٿا چون؟ 'تشبيهہ' ۾ ڪهڙيون ڳالهيون

۽ انهن جا نالا ڇا آهن؟ مثال ڏيو. 'مشاره' ۽ 'مشاراليه' جو مطلب سمجهايو. 'معطوف' ۽ 'معطوف اليه' جي معني سمجهائي مثال ڏيو. 'شرط' ۽ 'مشروط' يا 'جزا' ڇا کي ٿا چون؟ 'استثنا' ۽ 'مستثني منه' جي سمجهاڻي ۽ مثال ڏيو. 'ظرف' ۽ 'مظروف' ڇا کي ٿا چون؟ مثال ڏيو. 'موجود' ۽ 'محذوف' لفظن جي وچ ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ هر هڪ جا مثال ڏيو. 'جامد'، 'مصدر' ۽ 'مشتق' اسمن يا لفظن جي وچ ۾ ڪهڙو تفاوت آهي؟ انهن جا مثال ڏيو. 'جامد' جا ڪهڙا قسم آهن؟ 'معرفه' ۽ 'نڪره' جي وچ ۾ ڪهڙو 'معرفه' جا ڪهڙا قسم آهن؟ 'علم' ۽ 'عرف' جا مثال ڏيو. مصدر 'وضعي' ۽ 'جعلي' ۽ 'ترڪيبيءَ' جا مثال ڏيو ۽ انهن جو مطلب سمجهايو. 'حاصل بالمصدر' ڇا کي ٿا چون؟ اسم 'مشتق' جون ڪهڙيون علحديون علحديون صورتون آهن؟ هر هڪ جي بناوت سنڌيءَ ۽ پارسيءَ جي دستور موجب ٻڌايو ۽ مثال ڏيو جي سنڌيءَ ۾ مستعمل آهن. اسم 'آله' ۽ اسم 'تصغير' ڇا کي ٿا چون؟ 'مشتق' فعل ڇا آهن؟ مثال ڏيو. 'اشتقاق' جو ڪهڙو بنياد آهي، خاص عربيءَ ۾؟ 'مشتق اصلي' ۽ 'مشتق اضافي' ڇا کي ٿا چون؟ مثال ڏيو. 'ثلاثي' ۽ 'رباعي' ۽ 'مجرد' ۽ 'مزيد فيه' ڇا کي ٿا چون؟ مثال ڏيو. سنڌي اصطلاح ڇا کي ٿا چون؟ انهن جا ڪي مثال ڏيو.

اشارو: مٿين سوالن جا جواب مٿين باب ۾ لکيل مضمون پڙهڻ سان ڏئي ٿا سگهن.

مشقون

(١) هيٺين مرڪب لفظن جي بناوت ۾ ڪهڙي ڪهڙي ترڪيب ڪم آئي آهي، انهيءَ جو نالو ٻڌايو ۽ انهيءَ ۾ ڇا ڏيکاريل آهي؟ 'آٻڪلاني'، 'آرام طلب'، 'آڪاس سنهل'، 'اڪال ٻنگو'، 'اکب چنب'، 'ٻڀواڻ'، 'تاجپوشي'، 'چرخشماري'، 'دغاباز'، 'دسترس'، 'صورتوند'، 'گنڊي چوڙ'، 'مستيءَ جي هوا'، 'شراب جي مستي'، 'مينهن جو پاڻي'، 'زماني جا رنگ'، 'اڏڪيلو'، 'ٿرقمي'، 'ٻه پهري'، 'ڏهيسر'، 'نوانوي'، 'هزار داستان' ۽ 'ڪهربا'.

(٢) هيٺين شاهه جي بيت وارين سٽن ۾ ٻڌايو ته ڪهڙا لفظ 'اضافت' وارا آهن ۽ ڪهڙا 'تشبيهه' وارا، ڪهڙا 'صفت' وارا ۽ ڪهڙا 'اشاري' وارا، ڪهڙا 'شرط' وارا، ڪهڙا 'ظرف' وارا، ڪهڙا 'عطف' وارا ۽ هر هڪ ۾ ضروري ڀاڱن يا لفظن جا نالا ڏيو:

"سڄڻ ماڪيءَ هيٺ، ڪڙا ٿين نه ڪڏهين".
"ٻانهيون ۽ ٻانهون ٻکي مٿنهن پنهنجي".
"ناٿي نيڻ نهار ته تو ۾ ڏيرو دوست جو".

"عاشق زهر پياڪ، ورهه پسيو و هسن کهٽو".
"هو چونس هوڏ، تہ جيئہ سٽائي جڳ ڪي".
"ڪوڏر ۽ ڪالي، آهي سر سپ ڪنهين".
"هي هي هن هڏي، همہ ڪي حيران ڪيو".
"آهيان عيبدار، سڪان ٿي سهاڳ ڪي".
"منهن ۾ موسي جهڙو، اندر ۾ ابليس".
"پکن منجهہ پساهہ، قالب آهي ڪوٺ ۾".

(٣) هيٺين لفظن مان ڪهڙا 'جامد' آهن ۽ ڪهڙا 'مشتق' ۽ ڪهڙا 'مصدر'؟

قلم، ڪافور، پيٽ، ڪتو، جنبڙور، ڪتاب، رسالو، يوسف، پور، الڪندو مارينڊڙ، مٽائڻ، ماتر، خوشي، وڏڻ، مرلينگ، پڻاڪار، ترڪڻ بازي.

(٤) هيٺين لفظن مان ڪهڙا 'معرفہ' آهن ۽ ڪهڙا 'نڪره'؟

پکي، چهرو، باز، ڪتاب، دلدل، يعقوب، گلستان، راڳ، پيروي، ملڪ، مصر، جواهر، ڪوهنور، تارو، سج ۽ چنڊ.

(٥) هيٺين لفظن مان ڪهڙا 'علَم' آهن ۽ ڪهڙا 'عرف'؟

نورالدين جهانگير، جلال الدين اڪبر، ابوالقاسم فردوسي، شمس الدين حافظ مصلح الدين سعدي، شمس العلماء نذير احمد، ام المومنين بيبي زينب، شهنشاهہ جارج پنجون قيصر هند.

(٦) هيٺين لفظن ۾ جدا جدا قسمن جون 'مصدرون' چونڊيو ۽ انهن جا نالا ڏيو:

وڃڻ، نڪرڻ، هٽائڻ، شورجڻ، ضربڻ، ڪشڻ، ڳهڻ، خرچڻ، مجرا ڏيڻ، شڪجڻ، گمان ڪرڻ، نمائڻ، ڪانئرپڻو، ذارڻ، ڏي وٺ، هلت چلت، آٽ ويهہ چوٽي، ڪرٽي، پرٽي، گفتگو، فتحيابي ۽ حڪم هلائڻ.

(٧) هيٺين لفظن مان سنڌيءَ ٻوليءَ ۾ جيڪي بہ 'مشتق' لفظ نڪتا هجن، سي ٻڌايو ۽ چئو تہ انهن جا 'صرف' موجب ڪهڙا نالا آهن؟

گنهرڻ، سکڻ، پڻڻ، ڳولڻ، ڪائڻ، پالڻ، ٻڃڻ، لڄ، سڪ، ڳنڍڻ، ڪائڻ، مٽڻ، ميڙڻ، وڙهڻ، ڏسڻ، ڏڻڻ.

(٨) هيٺيان 'مشتق' لفظ ڪهڙي قسم جا آهن سي ٻڌايو؟

رهاڪو باشندو، ڏند ڪوٽڻي، ڦورو، سوپارو، چيدو، سنجيدو، فهيدو، ڏڪندو، مارينڊي، ايندي، ويندي، اورڙو، پولڙو، مرٽينگ، ٽريهو، ماڙيچو، هانو لٺل، ڏکويل، ڪيڪايل، وسائل، آزمايل، ڪلتار.

(٩) هيٺيان عربي لفظ جي سنڌيءَ ۾ ڪم اچن ٿا، تن ۾ اصل وارا بنيادي ٽي حرف ڪهڙا آهن ۽ ڪهڙا اکر زايد سنجهن پيل آهن؟

امتحان، استفهام، معطوفي، متڪلم، استمراري اعتدال، انتظام، معمولي، مقابلو، مجموعو، مضبوط، طالب، مطلوب، متشڪي، حافظ، محفوظ، مختيار، مرحوم، مقابلو، مقاطعو، استعمال، محبوب، استعفا.

(١٠) هيٺين عربي بنيادي لفظن ۾ ڪي حرف زايد وجهي اهڙا لفظ بنايو، جي سنڌيءَ ۾ ڪم ايندا هجن ۽ انهن جي معني ٻڌايو:

صدق، وصف، شهر، وصل، شڪ، جرم، حق، رحم، رَد، شَد، فرق، حصل، عمل، صنف، ڪتب، ڪَاف.

(١١) هيٺين لفظن بابت اوهان ڪي جيڪي سنڌي اصطلاح سجهن سي ٻڌايو ۽ انهن جي معني ڇا آهي؟

اک، هٿ، وات، مٿو، نڪ، ڳالهه، دل، پيٽ، پير، ڪن، سر، منهن، ڪلهو، رت، پٽ، پاڻي.

(١٢) هيٺين سنڌي اصطلاحن جي معني ٻڌايو ۽ آهي جملن ۾ ڪم آڻي ڏيکاريو:

ڏينهن جا تارا، ننبجي پوڻ، ٿونٺا چيائڻ، ڪَنُ ڪرڻ، ڪنڌ تي چڙهڻ، ڪوڏ رهڻ، لوهه ٿيڻ، لَئي ميڻيي ڪرڻ، ماني ٻچي، سيٽي ڪرڻ، سُڄون سرونڻ، مڪو مچڻ، ڪل ٽرڻ، دلا پرڻ، رقم توبري ۾، رندن ۾ رلڻ، پاڻ وڻڻ، پنجئي گيهه ۾.

(١٣) هيٺين لفظن جا 'ضد' لفظ ٻڌايو:

ابتو، ارهو، اصيل، اوير، اولو، سڌاتورو، سُهيلي، سُهپاتر، سَپوت، نڌورو.

(١٤) اهڙا ڪي سنڌي لفظ ٻڌايو جي اڪثر 'جمع' جي صورت ۾ ڪم ايندا آهن، ۽ انهن مان ڪي اصل 'جمع' آهن پر 'واحد' وانگي ڪم ايندا آهن.

(١٥) اهڙا ڪي سنڌي لفظ ڏيو جي اڪثر ڪُلّ ايندا آهن، ۽ گهڻن ۾ هڪڙو 'واحد' ۽ ٻيو 'جمع' هوندو آهي.

(١٦) اهڙا ڪي سنڌي لفظ ڏيو، جي 'آواز' مان ورتل آهن.

(١٧) اهڙا ڪي سنڌي لفظ ڏيو جي صورت ۾ 'مصدر' آهن مگر آهن پيا 'اسم' وغيره.

هيٺين لفظن جي معنائن جي وچ ۾ ڪهڙو تفاوت آهي؟

صفو ۽ صفحو، ڳالهه ۽ ڳالهڙي، جتي ٻه ٻه وجهن ۽ ٻه جتيءَ ۾ وجهن، سلامت ۽ سلامتي، سوچي ۽ سوچي، شوم ۽ بخيل، ساڻي ۽ مهالو، نقطو ۽ نڪتو.

ضميمو

ٻئي باب جي مشقن جا جواب

١- هيٺين لفظن ۾ ترڪيب اضافي ڪم آيل آهي. يعني ملڪيت يا واسطو ڏيکاريل آهي: مستيءَ جي هوا، شراب جي مستي، مينهن جو پاڻي، زماني جا رنگ، آڪاس منڊل، اڪال پنگو، آبڪلاني، چرخ شماري، تاج پوشي.

هيٺين ۾ ترڪيب 'تعدادي' ڪم آيل آهي: اڪنڊو، ترقمي، ٻه پهري، ڏهيسر، نوانوي، هزار داستان جو انهن ۾ ڳاڻيٽو ڏيکاريل آهي.

هيٺين ۾ ترڪيب امتزاجي يا اصطلاحي آهي: دسترس ١، اک چنبي، ڪهربا ٢. جا لاءِ جو هرهڪ مفرد لفظ جي جدا جدا معني آهي، مگر ٻنهي لفظن جي معني اصطلاحي يا خاص آهي. هٿ پهچ يعني طاقت يا پهچندي. اک چنبي جيترو وقت يعني لحظو يا لمحو ۽ ڪک چڪي وٺندڙ يعني ڪهربا.

هيٺين ۾ ترڪيب 'توصيفي' يا صفت 'مرڪب' آهن، جو ٻئي لفظ اسم يا صفت آهن، يا فاعليت، 'صفت' ۽ 'ظرفيت' جي معني ٿا ڏيکارين. آرام طلب، صورت وند، ڳنڍي چور، اگهاڙ، دولباز.

٢- سڄڻ ماڪيءَ ميٺ: هن ۾ سڄڻ 'موصوف' ۽ ماڪيءَ ميٺ، 'صفت' آهي. هن ۾ 'تشبيهه' به ڪم آيل جئي ٿي سگهجي يعني ماڪيءَ جهڙو.

ٻانهون ۽ پايون: هي ٻئي 'معطوف' آهن جو انهن جي وچ ۾ ۽ حرف 'عطف' آيو آهي. يا پهريون 'معطوف' آهي ۽ ٻيو 'معطوف اليه'.

تو ۾ ديرو دوست جو: هن ۾ ديرو 'مظروف' آهي، ۽ تو خود 'ظرف' آهي ۽ ۾ حرف 'ظرف' آهي. ۽ ساڳئي ۾ ديرو 'مضاف' آهي، ۽ دوست 'مضاف اليه' آهي، جو حرف 'اضافت'.

عاشق زهر پياڪ، هتي عاشق 'موصوف' ۽ زهر پياڪ 'صفت' آهي.

هو جونس پوڏ: هن ۾ جي يا جيڪڏهين يا جيتوڻي منجهه ۾ لڪل آهي، جو حرف شرط آهي. پهريون جملو شرط آهي ۽ ٻيو "مشروط" يا جزا يعني نتيجو.

---

١. يعني هٿ پهچ، طاقت.

٢. پلي ٻٽر جهڙي شيءِ جا ڪک چڪيندي آهي.

ڪوڏر ۽ ڪاني: پهريون "معطوف" ۽ ٻيو 'معطوف اليہ' ۽ وچ ۾ حرف 'عطف' آهي.

هن هڏي: هتي هن حرف اشارو آهي، ۽ هڏي 'مشاراليہ' آهي.

آهيان عيبدار: هتي ’ عيبدار صفت، آءٌ ڳجهو موصوف آهي.

"منهن ۾ موسيٰ جهڙو اندر ۾ ابليس".

هتي موسيٰ ۽ ابليس 'مشبہ بہ' آهن ۽ هو ماڻهو ڳجهو 'مشبہ' آهي، جهڙو حرف 'تشبيہ' آهي، ۽ وجہ "تشبيہ" جا منهن ۽ اندر مان ٺي نڪري، يعني ظاهري ۽ باطني صورت مان، سا آهي نيڪ نيتي ۽ بدنيتي.

"پڪين منجهہ پساهہ ۽ قالب آهي ڪوٺ ۾".

هتي پڪا ۽ ڪوٺ ظرف آهن ۽ پساهہ ۽ قالب آهن 'مظروف' ۽ منجهہ ۽ ۾ آهن حرف 'ظرف'.

٣- هيٺيان لفظ 'جامد' آهن: ڪافور، پيٽ، جنبور، يوسف، ڏور، ماتم، خوشي.

هيٺيان 'مشتق' آهن: الڪنو، مارينڌڙ، مرٺينگ، پلڪار، ترڪڻ بازي.

هيٺيان 'مصدر' آهن: متانڻ، وڏڻ.

٤- هيٺيان لفظ 'نڪره' آهن: پکي، ڪتاب، راڳ، ملڪ، جواهر، تارو. هيٺيان معرفہ آهن: چهرو، باز، دلدل، يعقوب، گلستان، پيروي، مصر، ڪوهہ نور، سج، چنڊ.

٥- هيٺيان لفظ 'علم' آهن: نورالدين، جلال الدين، شمس الدين، مصلح الدين، نذير احمد، بيبي زينب، جارج پنجون.

هيٺيان 'عرف' آهن: جهانگير، اڪبر، ابوالقاسم، فردوسي، حافظ، سعدي، شمس العلماء، أم المومنين، شهنشاهہ ۽ قيصر هند.

هيٺيان مصدر 'وصفي' يا 'حقيقي' آهن: وڍڻ، نڪرڻ ڳهڻ.

٦- هيٺيان مصدر 'جعلي' آهن: عمتانڻ، شورجڻ، ضربڻ، ڪشڻ، مجرا ذبح، شڪجڻ، گمان ڪرڻ، حڪم هلائڻ.

هيٺيان 'مصدر' ترڪيبي يا 'حاصل با المصدر آهن: ڪاٺر پڻو، گذارش، ڏي وٺ، هلت چلت، آٽ ويهہ، چوٽي، ڪرٽي، پرٽي، گفتگو، فتحيابي.

٧- گهرڻ مان: گهر، گهرج، گهرندڙ، گهربل، گهريل، گهورو گهوره

سيکڻ مان: سکندڙ، سيکڙائو، سيکائتو، سيکارڻ، سيکڻو، سيک، سک، سکائي ۽ سکي.

ٻڌائڻ مان: ٻلجندڙ، ٻولو، ٻـل، ٻلڪار، ٻلپل، ٻڌائڻ، ٻلائيندڙ، ٻلائڻو، ٻلالو، ٻلجڻ، ٻلناسو.

ڳرائڻ مان: ڳوليندڙ، ڳوليو، ڳولو، ڳرلائو، ڳرلا، ڳولپ، ڳورڻ، ڳورو.

ڪاڙهڻ مان: ڪاڙهو، ڪاڄ، ڪاڙهو، ڪاڙهيندڙ، ڪاڙهل، ڪاڙهو، ڪاڙهو، ڪاڄو، ڪاڙهي، ڪاڙهي، ڪاڙهارو.

پالڻ مان: پالڻهار، پاليندڙ، پالڻل، پالڪ، پالنا، پالڻو، پلجڻ.

ٻچڻ مان: ٻچ، ٻچا، ٻچندڙ، ٻچ ٻاڄ، ٻچا ڳاڇا، ٻچائو، ٻچائڻ، ٻچپچو.

لڄ مان: لڄاڙو، لڄپال، لڄي، لڄا، لڄائڻو، لڄوند، لڄهڙو.

سڪ مان: سڪندر، سيڪڙائو، سڪيلڊو، سڪايل، سڪڻو، سڪائڻو.

ڳنڍڻ مان: ڳنڍ، ڳنڍيندڙ، ڳنڍي ڇوڙ، ڳانڍو، ڳنڍ سنڌ، ڳنڍائي، ڳنڍڻي، ڳنڍو، ڳنڍيري، ڳنڍير.

مٽڻ مان: مٽ سٽ، مٽا سٽا، مٽڻ، مٽيندڙ، مٽائڻ، مٽيل، مٽا، مٽ، مٽجڻ.

ميڙڻ مان: مڙني، ميڙائو، ميڙيل، ميڙو، ميڙاڪو، ميلو، ميڙائي.

وڙهڻ مان: ويڙهه، ويڙهو، وڙهندڙ، ويڙهاڪ، ويڙهائڻ.

ڏسڻ مان: ڏيکـ، ڏيکارڻ، ڏيکاءُ، ڏسندو، ڏسجڻ، ڏسڻو وائسڻو، ڏسڻ، ڏيکارو، ڏيکاري، ڏيکائڻو، ڏيکڻ، ڏيکي، ڏيکدار.

ڏيڻ مان: ڏوپ، ڏيتل، ڏيندڙ، ڏوبي، ڏوتو، ڏوبڻ، ڏيارڻ، ڏيارڻي، ڏيڻ.

٨- اسم فاعل حقيقي: باشندو، رهاڪو، ڦورو، ڏکندو.

اسم فاعل ترڪيبي: سوڀارو، ٽريڇو، ماڙيچو، ڪلتار، مرڻيڪ.

اسم مفعول: چيدو، سنجيدو، فهميدو، هانوٽل، ڏکويل، ڪهڪايل، وساڙل، آزمايل.

اسم حاليه: ماريندي، ايندي، ويندي.

اسم تصغير: ٻوڙيڙو، ٻولڙو.

اسم آلہ: ڏند ڪوڻيٺي.

٩- هيٺيان ٽي حرف اصلي آهن، ٻيا سڀ زائد آهن: محن، فهم، عطف، ڪلم، سر، عدل، نظم، عمل، قبل، جمع، ضبط، طالب، طلب، شڪ، حافظ، حفظ، خبر، رحم، قبل، قطم، عمل، حب، عفو.

جنهن حرف تي شد آهي اهڙا ٻہ اکر شمار ڪرڻ گهرجن.

١٠- صدق مان: صادق، تصديق، صديق، صداقت.

وصف مان: صفت، موصوف اوصاف، توصيف.

شهر مان: اشتهار، مشتهر، شهرت، مشهور.

وصل مان: واصل، وصال، موصل، صلہ، متصل.

شڪ مان: شڪي، مشڪوڪ، متشڪي، شڪجڻ ۽ لاشڪ.
جرم مان (١): مجرم ۽ جريمانو.
حق مان: مستحق، حقدار، حقوق، حقيقت ۽ حقيقي.
رجم مان (٢): ترجمو، ترجمان، مترجم ۽ رجم.
رد مان (٣): ردي، مردود ۽ ترديد.
شد مان (٤): شدت، شديد، آشد، تشديد.
فرق مان: فراق، مفارقت، فريقو، فرقو، تفريق.
عمل مان: عامل، معمول، معمولي، عملو، معاملو، استعمال، مستعمل ۽ تعميل.
صنف مان: تصنيف ۽ مصنف.
ڪتب مان: ڪتاب، ڪاتب، مڪتوب، ڪتابت، ڪتاب ۽ ڪتابي.
ڪلف مان (٥): تڪليف، مڪلف، ڪلف.

١١- اک اڃڻ، اک ڏيکارڻ، اک ڀڃڻ، اک لڳڻ، اک ميري ڪرڻ (٦).

هٿ اڪائڻ: هٿوراڙيون ڏيڻ، هٿ ٻڌڻ، هٿ ٽنگڻ، هٿ پڇندي، هٿ حس، هٿ جوڙڻ، هٿ ڏس، هٿ چوهو (٧)، هٿڙي ڏيڻ، هٿ ناڻي، هٿ ڳنڍڻ، هٿ هڻڻ ۽ هٿين پوڻ.

وات ڦاڙڻ: وات جا پلاهه ڪائڻ (٨)، واتراڌو، وات ڪرڻ، واتوڻو، واتي ويٺي، وات وجهڻ، وات وڪيل ۽ واتر

مٿو هڻڻ: مٿو ڦيرڻ، مٿا مونا هڻڻ (٩)، مٿو ڪائڻ، مٿو کپائڻ، مٿي ميرو (١٠)، مٿا ميڙ، مٿا ڪٽ. مٿي جو سور.

نڪ وڍڻ: نڪ وڍيو، نڪڪٽو (١١)، نڪ هيري، نڪ توبهه، نڪ ڪيسي، نڪ ڪٽيو (١٢)، نڪو.

ڳالهيون ڪڻڻ: ڳالهه ڳڻڻ، ڳالهائڻ، ڳالهه ٻولهه، ڳالهيرو، ڳالهوڙو ۽ ڳالهه ٻولهه.

دل هڻڻ: دل ڀڃڻ، دل تي رکڻ، دل پرچڻ، دل ڪچي ٿيڻ، دل لڳڻ، دل لڳي، دل ٿيڻ، دلبر، دلبري، دل تنگ، دل جاهه، دلچسپ، دلدار، دلسوز، دلگير، دل هول، دليون بجانيون، دل پاڪ (١٣)، ٻه دلو.

پيٽ پالڻ: پيٽ رهڻ، پيٽ مان ٿيڻ، پيٽ ڪيرائڻ، پيٽارجڻ (١٤)، پيٽاچڻ (١٥)، پيٽير، پيٽارو، پيٽوڙي، پيٽي، پيٽو (١٦).

---

(١) گناهه، (٢) اڇلائڻ، تير هڻڻ، (٣) موٽائڻ، (٤) سخت ٿيڻ، (٥) ڏک ڏيڻ، (٦) بد نظر ڪرڻ، (٧) چوري ڪندڙ. (٨) اجائي ٻڪ ٻڪ هڻڻ، (٩) ڪوشش ڪرڻ، (١٠) پليد، (١١) جنهن اوزار سان حجام لڪ مان وار چونڊيندا آهن، (١٢) بيشرم، (١٣) دعا جا سيني تي پڙهندا آهن، (١٤) دوا جو پيٽ ۾ اثر نه ڪرڻ، (١٥) دستن ٿيڻ، (١٦) ٽاڃي جو ضد.

پير پرڻ: پير ڪٽڻ، شت پير لهڻ (١)، پير پير ۾ پير ڪيڻ، پير وجهڻ، پيراندي، پير ادو، پيرڙيو، پيرن پر، پيرين پوڻ، پير سوڙ، پيرين سرين، پيرو.

ڪن ڪاٽڻ، ڪنڌار ڪرڻ، ڪن پرڻ، ڪناٽڻ، ڪن قاڙ، ڪن چير، ڪن قٽ، ڪن ڦوڪڻ، ڪن ڏيڻ، ڪن جهڙن ڳالهون، ڪن سن ۾، ڪنرس، ڪن ڪٽڻ، ڪن ڪوٺي، ڪن هڻڻ، ڪن سوپاري.

من سوهڻ، منڌار، من گهريو، من پاوندو، من ميلي، من متيو.

منهن ٻڌڙو ڪرڻ، منهن اونداهي، منهن پر ڪرڻ، منهن تي پوڻ، منها پوڻ، منهن تي چڙهڻ، منهن مقابل اچڻ، منهن ڏيڻ، منهن زور، منهن ميراڻي، منهن پاڻڻ، مهانڊو، ڪلهو ڏيڻ، ڪلهو هڻڻ، ڪلهي ڪس، ڪنها ڳنڍ.

رت پيئڻ، رت ٿيڻ، رت وهڻ ۾ وهائڻ، رت ڪيڻ، رت ڪيائڻ، رت ڳوڙهو، رتهاڻ، رتو رت، رت ورنو، رت اچڻ، رت پوڙ، رتڙي، رتو، رتي.

پٺ پرڻ، پٺ ڏيڻ، پٺيرو، پٺارڪ، پٺ پرو، پٺ تي، پٺاڻ، پٺو، پٺ ڦيرڻ، پٺيءَ لڳڻ، پٺيان.

پاڻي واوڙڻ، پاڻيءَ سان ڪيڻ، پاڻيائو، پاڻيٺ، پاڻيارو (٢)، پاڻي ڏيڻ.

١٢- ڏينهن جا تارا ڏيکارڻ=سخت سزا ڏيڻ يا مار ڏيڻ. جيئن تہ جي وري اهڙي حرڪت ڪيئي تہ ڏينهن جا تارا ڏيکاريند وسئين.

ٽنبجي پوڻ=جانور جو ڪچو ٻچو ڪيرائڻ. منهنجي ٻڪري ٽنبجي پئي آهي.

ٽوٽا چبائڻ=تڪليفون ڏيڻ. مون هن کي ٽوٽا چباڻي ڇڏيا آهن.

ڪٽ ڪرڻ، ضايع يا برباد ڪرڻ. منهنجي سڄي ڪمائي ڪٽ ڪري ڇڏيائين.

ڪنڌ تي چڙهڻ=گستاخ ٿيڻ، بي ادبي ڪرڻ، ڪنڌ تي چڙهندو ٿو وڃين.

ڪوڏر هڻڻ=محنت ڪرڻ. تو وري ڪهڙي ڪوڏر هڻي آهي.

لوهہ ٿيڻ=چڙڻ، ڪاوڙجڻ. اهڙي ڇوڻ تي ڇو لوهہ ٿي ويو.

لٽي مٽي ڪرڻ=گم ڪري ڇڏڻ. هن ساري ڳالهہ لٽي مٽي ڪري ڇڏي.

ماني مڃي=ٻجندي، وسعت. هو پنهنجي ماني مڃيءَ وارو آهي.

ميٽي ڪرڻ=ڪٽڻ. هن پنهنجي ڪاٺين گهر ۾ ميٽي ڪري ڇڏي.

مڇون مروٽڻ پٺاڪ هڻڻ، همٿ ڪرڻ. هو رڳو مڇون مروٽيو وتي، ڪم ڪو بہ ڪونہ ڪري.

---

(١) پار چڙهڻ.

(٢) پاڻي جو حق، حقابو.

مڪو مڃڻ (۱)=فائدو ٿيڻ. هن جو اتي ئي مڪو مڃي ويو آهي.
ڪَل ٽيڻ=ديوانو ٿيڻ. هن ڳالهه ڪان هن جي ڪل ٽڙي وئي آهي.
دلا ڀرڻ = ٻئي جي ٻارن ڪوشش ڪرڻ يا مدد ڏيڻ. هن پنهنجي قوم جا چڱا دلا ڀريا آهن.

رقم ٽوٻري ۾=رقم ڇٽ، سوڙي ضايع ٿيڻ. ماڻهو جي رقم ڇٽ آهي.
رنڊن ۾ رلڻ=ڏڪا کائڻ بي آبرو ٿيڻ. هو مون کي رنڊن ۾ رلائي ويو.
ڀاؤ وٺڻ=بدلو يا عيوض وٺڻ. انهيءَ جو هن مون کان ڀاؤ ولي ڇڏيو.
پنج ئي گيهه ۾=تمام گهڻو فائدو ٿيڻ. هن جون پنج ئي گيهه ۾ آهن.
۱۳- سٻتو، سرهو، ڏرڙو، سوڀر، سولو، ڪڏاتورو، ڪپلي، ڪهاتر، ڪوٽ، سدورو.

۱۴- ارباب، ارواح، اسباب، اسرار، آراء، اشراف، اطوار، افعال، اوقات، اولاد، اولياء، ايام، ٻاٺون، ٻيون، ٻاڙا، ٻيڙون، ٽاڙيون، ننڍو ٽارا، علما، ڪتيون، ارڪان.

۱۵- حق حقوق، امير امراء، غريب غربا، ڏي وٺ، خريد فروخت، آمدرفت، داد ستد.

۱۶- ٺس ٺس، ٺهه ٺهه، ٺڙ ٺڙ، ڌڪڌڪ، کڙڪو، ٻڪٻڪ، ستوست، کڙڪو، کڙ کڙ، ڀڻون ڀڻون، ڪڪڙوڪو، ڌڙ دس، هڻونگار، ست ڪٺ، ميڻ ميڻ، ڀڻ ڀڻ.

۱۷- وڃڻ، واڄڻ، ٻرڻ، ڏڪڻ، ٻڌڻ، هيرڻ، ويلڻ، هڻڻ، ٺهڻ، ڀڪڻ، ٻارڻ، واڳڻ، اڳڻ، ملڻ، سڳڻ.

صفو- اصل عربي لفظ صفه يعني ونڊ يا ڳنڍ ٿيڻ جي وڏي جاءِ. ۽ صفحو يا صفه ڪتاب جي ورق جو هڪڙو پاسو. اصل معني سنوت واري زمين يا صلح.
ڳالهه، جيڪي رواجي طرح ڳالهائجي يعني ڳالهه ٻولهه، ۽ ڳالهه=جهيڙو، تڪرار، ڳالهوڙو.

ڄڻتي پير ۾ وجهڻ: ڄڻتي پائڻ يا ڏيکڻ، پر حقيقت ڪري ڄڻتي پير ۾ ئي وجهجي ٿي پير ڄڻتي ۾ نه وجهجي سگر اصطلاح غلط ڪم اچي ويو آهي. جيئن ٽوپي مٿي ۾ وجهڻ، پر مٿو ڪپڙي ۾ نه وجهبو ۾ ... يا مٿي تي ٽوپي رکڻ. ڄڻتيءَ ۾ پير وجهڻ جي معنيٰ آهي ٻئي جي بجاءِ ڪم ڪرڻ يا ٻئي جهڙو ڪم ڪرڻ. جيئن هن جي ڄڻتيءَ ۾ ڪو به پير وجهي نه سگهندو.

(۱) مڪو جي معنيٰ فائدو.

سلامت: اصل عربي ۽ پارسيءَ ۾ اسم ذات آهي، يعني سلامتي، پر سنڌيءَ ۾ صفت جي معنيٰ سان ڪم ايندو آهي.

موچي: اهي هندو موچڪو ڪم ڪندڙ ۽ موچي اڪثر مسلمان جتي جوڙيندڙ کي چوندا آهن. جيڪو وري عمدو پيو چم جو ڪم ڪري تنهن کي 'سراز' چوندا آهن.

'شوم' جي اصل عربيءَ ۾ معنيٰ آهي نڀاڳو جنهن مان شامت نڪتل آهي، پر سنڌيءَ ۾ 'ڪنجوس' جي معنيٰ سان ڪم ايندو آهي، ۽ 'بخيل' ٻنهي ٻولين ۾ ڪنجوس آهي.

'ساني' مارئيل مڇون سودو ڪري وڪڻندا آهن ۽ مهاڻا پاڻ مڇي مار آهن پيڙيون به هلائين.

'انطو' ٽڪو ۽ نڪتو': ڪو عمدو مختصر ڪلام جنهن جي اونهي ۽ مزي جهڙي معنيٰ هجي.

باب ڏهون

ڪلامن يا جملن جو بيان

باب پهرئين جي شروع ۾ ٻڌايو ويو آهي، ته ٻن يا زياده لفظن يا ڪلمن گڏجڻ مان جملو يا ڪلام ٺهندو آهي، پوءِ جي اهو پورو هوندو آهي يعني منجهانس پوري معنيٰ نڪرندي آهي، ته انهيءَ کي 'ڪلام تام' يا 'ڪامل ڪلام' سڏيندا آهن، نه ته 'ڪلام ناقص'. مثال ڏنو ويو هو ته احمد مئو، انهن ٻن لفظن مان ساري ڳالهه سمجهي سگهجي ٿي. پر امڪان آهي ته هڪڙي لفظ مان به سارو مطلب سمجهي سگهجي، ۽ اهو به پورو جملو ٿي سگهي ٿو، جيئن ته وڃ يا وڃان ٿو پر اتي ٻيو لفظ تون ۽ آءٌ لڪل آهن. تنهنڪري جملي لاءِ تمام ٿورا ته ٻه ٻه لفظ ضروري آهن، ظاهر يا لڪل.

جملي ۾ انهن ضروري لفظن مان هڪڙو اهو هوندو، جنهن بابت ڪي چيل هوندو، ۽ ٻيو اهو جو انهيءَ پهرئين بابت چيل هوندو. يعني هڪڙو ڪير جو جواب هوندو ۽ ٻيو ڇا يا ڪيئن جو. مثلاً مٿين جملي ۾ ڪير مئو؟ ته جواب ايندو احمد ۽ احمد ڪيئن ٿيو؟ جواب ڏيو ته مئو يا مري ويو. اتي اهو جي اصطلاح موجب پهرئين کي 'مبتدا' ٿو چئجي ۽ ٻئين کي "خبر" انهن ٻن مان اڪثر پهريون يعني "مبتدا"، 'اسم' آهي ۽ ٻيو يعني 'خبر'، 'فعل'، پر جڏهن اهي ٻئي لفظ 'اسم' هوندا آهن، تڏهن انهن مان گڏ هڪڙو ٽيون به لفظ هوندو آهي، جنهن کي 'حرف رابط'

چوندا آهن. جيئن تہ احمد 'عالم' آهي. آتي احمد 'مبتدا' آهي ۽ 'عالم' 'خبر' ۽ آهي 'حرف رابط'. عربيءَ ۾ اهڙي هنڌ 'حرف رابط' ڪونہ هوندو آهي، فقط ٻن اسمن سان ئي جملو ٺهي سگهندو آهي، جيئن تہ 'احمد'، 'عالم'. اهو 'حرف رابط' سنڌي ۾ اڪثر 'فعل' هئڻ جو ڪو صيغو هوندو آهي. تنهنڪري چئبو تہ جملي ۾ 'مبتدا' کان سواءِ ٻيو يا ٽيو لفظ "فعل" هوندو، جو "خبر" هوندو. اهو 'رابط اثبات' يا 'نفي' ٻئي ڏيکاري ٿو يعني آهي يا ناهي. حرف "رابط" (آهي) اڪثر شعر ۾ لڪ ايندو آهي ۽ ڳجهو هوندو آهي جيئن تہ:

"اصل عاشقن جو سر نہ سانڍيڻ ڪم".

"وکر ڏيڙ و ڏيڙ، پر وهائو ويسرا".

اهي بہ ضروري لفظ جملي ۾ وڌي گهٽا لفظ بہ ٿي سگهن ٿا، جنهنڪري جملو يا ڪلام وڌي وڌو ٿئي ٿو، پر اهي زياده لفظ ضرور يا 'مبتدا' سان واسطو رکندا هوندا يا 'خبر' سان. انهن کي انهن جي متعلق سڏيندا آهن، يعني انهن جا لڳ يا واسطيدار. ۽ اهي متعلق لفظ 'مبتدا' جي حالت ۾ اڪثر 'صفت' جي صورت ۾ هوندا آهن ۽ 'خبر' جي حالت ۾ 'ظرف' جي صورت ۾.

'مبتدا' اسم بہ ٿي سگهي ٿو، 'ضمير' بہ ٿي سگهي ٿو، "مصدر" يا ڪو ٻيو "فعل" بہ ٿي سگهي ٿو ۽ سارو جملو يا انهيءَ جو ڀاڱو يا فقرو بہ ٿي سگهي ٿو، مثلاً: "قاسم پارسي چڱي ٿو ڳالهائي". "مون هي ڪتاب هڪ رپئي ڳڌو آهي." "ڪائنات آهي جيئن ۽ خدا جي عبادت ڪرڻ لاءِ." جيڪي فاني آهي، سو دل ڏيڻ (١) جو لائق نا آهي."

'خبر' جڏهن فعل 'متعدي' هوندو آهي، تڏهن ضرور 'مفعول' هوندو اٿس، جو ٻن فعل جو متعلق آهي ۽ اهو مفعول بہ 'مبتدا' وانگي يا 'اسم' هوندو يا 'ضمير'، يا فعل يا ڪو جملو يا فقرو. عربي ۽ پارسي 'نحو' ۾ 'مبتدا' ۽ 'خبر' کان سواءِ ٻيو جيڪي بہ هوندو آهي تنهن کي 'مفعول' چوندا آهن، پوءِ انهيءَ 'مفعول جا جدا جدا قسم معني جي نظر تي ڪندا آهن- جيئن تہ:

'مفعول مطلق': (يعني سچو پچو مفعول)، جيئن تہ ڏاهن هڪڙي جوٽي جٽي آهي. 'مفعول فيہ' (يعني ظرف) جيئن تہ ٻہ پهرن مهل ساني ڪاڌيم. 'مفعول بہ' (يعني سچو پچو مفعول) جيئن تہ ڪتي ٻلي ساري. 'مفعول معہ' (يعني ٻہ مفعول ڪنهن حرف سان ڳنڍيل) جيئن تہ 'عمر' کي پٽ سوڌو ماريم. مفعول لہ (يعني لاءِ يا ڪنهن ٻئي حرف جر سان آيل لفظ.) جيئن تہ چوڪر کي سيکت لاءِ ماريم. مفعول

(١) يعني انهيءَ کي پسند ڪرڻ يا انهيءَ سان محبت رکڻ مناسب ناهي.

مالم يسم فاعله (يعني جڏهن فعل هجڻ ڪري فعل بيفاعل هجي، ۽ مفعول پاڻ فاعل ٿي ڪم اچي) جيئن ته 'گهوڙو وڪامي ويو'. پر انهيءَ نحو جي مفعول ۽ صرف جي مفعول ۾ هي تفاوت آهي، نه صرف جي مفعول کي حالت مفعولي هجڻ ڪري، مفعول ٿو سڏجي، ۽ نحو جي مفعول کي خبر جي چٽائيءَ ڪري مفعول ٿو چئجي. مگر سنڌيءَ ۾ بهتر ائين آهي ته ڪنهن به قسم جو مفعول، خبر جو متعلق يا الڳ شمار ڪجي.

مبتدا ۽ فاعل هڪڙي شيءِ شمار ڪرڻ نه کپي. نحو جي ترڪيب موجب جنهن شيءِ بابت ڪي چئجي ٿو، تنهن کي 'مبتدا' ٿا چون، ۽ صرف جي ترڪيب موجب جڏهن فقط اسم يا ضمير ڪنهن جملي جو 'مبتدا' ٿو ٿئي، تڏهن انهيءَ کي 'حالت فاعلي' ۾ هجڻ ڪري فاعل ٿو چئجي. جهڙيءَ طرح مٿي مفعول صرف جو ٻيو ۽ نحو جو ٻيو ڏيکاريو ويو.

لفظن جي تعداد ۽ متعلق، لفظن جي قسم ۽ مطلب يا مضمون جي نظر تي، ڪلام يا جملي جا ٻه قسم آهن: هڪڙو 'مفرد' ٻيو 'مرڪب'. مفرد ۾ فقط ٻه لفظ آهن، مبتدا ۽ خبر، ۽ مرڪب ۾ هرهڪ جا متعلق آهن، جنهنڪري ٻن کان زياده لفظ بلڪ زياده فقرا يا جملا آهن.

مفرد جملا وري ٻن قسمن جا آهن: هڪڙا 'اسميه' ۽ ٻيا 'فعليه'. "اسميه" آهي آهن جن ۾ "مبتدا" ۽ "خبر"، ٻئي "اسم" يا "ضمير" آهن ۽ ساڻن حرف 'رابط' آهي جيئن ته "جارج شهنشاهه آهي" 'فعليه' جملو اهو آهي جنهن ۾ فاعل ۽ فعل هجي، ۽ جي فعل 'متعدي' هجي ته مفعول به موجود هجي، جيئن ته "قاسم ويو" ۽ "قاسم عمر کي ماريو."

ڪئي وري مفرد جملي جا ٻه قسم ڪندا آهن، هڪڙو 'خبريه' ۽ ٻيو 'انشائيه' خبريه اهو آهي جنهن ۾ ڪنهن ڳالهه بابت پوري خبر ڏنل ۽ صفائي ٿيل هجي، ۽ 'انشائيه' اهو آهي جنهن ۾ اهڙا ڪڏيل لفظ ڪم آيل هجن، جن ۾ اهڙي صفائي نه هجي ۽ شڪ هجي، مگر ڳالهائيندڙ جي خواهش معلوم پئي ٿئي پوءِ 'خبريه' جا ٻه قسم ڪندا آهن: هڪڙو 'اسميه' ۽ ٻيو 'فعليه'. جن جا مثال مٿين فقري ۾ آيا آهن ۽ انشائيه جا گهڻائي قسم ڪندا آهن، جن ۾ امر يا نهي يا ندا يا عجب قسم يا دعا يا 'استفهام' هوندو آهي. جيئن ته "هي ڪم ڪر"، "هوڏي نه وڃ"، "اي قاسم اهو ڪم متان ڪرين!" "قاسم ڪهڙو نه چڱو ماڻهو آهي"، "قسم آهي ته مون اهو ڪم نه ڪيو آهي"، "شل تون سدائين سکيو هجين"، "تو هن کي ماريو يا نه؟"

اهو ذڪر 'مفرد' جملي جو آهي. هاڻي مرڪب جملن جا به مضمون جي نظر تي گهڻائي قسم آهن جيئن ته 'شرطيه'، 'وصفيه'، 'ظرفيه'، 'معطوفيه'، 'معترضه' يا موصوله، 'معلله' يا 'سببيه' هرهڪ جو مثال هيٺ ڏجي ٿو:

'شرطيه' آهر آهي جنهن ۾ 'شرط' هجي ۽ ٻيانس 'جزا' هجي ۽ منجهس حرف "شرط" جو ڪم آيل هجي، جيئن ته "جيڪڏهن اهو ڪم ڪندين ته نقصان پهچندئي". اتي پهريون جملو 'شرط' آهي ۽ ٻيو 'جزا'.

'وصفيه' اهو آهي جنهن ۾ مبتدا بابت ڪا صفت ڏيکاريل هجي. جيئن ته "ايران جا پڙهيل ۽ ديندار ماڻهو عالم هوندا آهن، جن کي مجتهد سڏيندا آهن".

'ظرفيه' آهو آهي جنهن ۾ ڪنهن قسم جو ظرف ڪم آيل هجي. جيئن ته "سپاهي اُن مڪان ويراهه ۾ وڃي شڪار ڪندس".

'معترضه' يا 'موصوله' آهو آهي جنهن ۾ 'ضمير موصول' ۽ 'جواب موصول' ظاهر يا لڪل ڪم آيل هجي، جئن ته "جو ماڻهو ڪالهه هتي آيو هو سو اڄ ٻيهر وري آيو." "منهنجو پٽ، خدا وڏي چمار ڏئيس، پارهن ورهين جو اڃا ٿيو آهي."

'معطوفيه' آهو آهي جنهن ۾ مبتدا يا خبر ۾ هڪ کان وڌيڪ لفظ هجن، ۽ اهي حرف 'عطف' يعني ۽ سان ڳنڍيل هجن. جيئن ته "احمد ۽ قاسم ۽ اسماعيل هتي آيا ۽ سبق وٺي موٽي هليا ويا."

'معلله يا سببيه' آهو آهي جنهن ۾ هڪڙو جملو ٻئي جو سبب هجي، ۽ حرف 'علت' يا 'بيان' يعني 'ته' 'يا' 'ڇاڪاڻ' وغيره ڪم آيل هجي، جيئن ته "ظلم نه ڪر ته خدا جي مار نه پوئي." "هو علم وارو آهي تنهنڪري جتي ڪٿي مانُ لهندو."

جملن جي مٿين تقسيم عربيءَ ۽ پارسيءَ نحو وارن سوافق آهن. پر ڪي نحو وارا زيادهه آسان تقسيم ڪندا آهن، جا انگريزي تقسيم وانگي آهي، تنهنڪري اها زيادهه پسنديءَ جهڙي آهي. آها هيءَ آهي:

جملا ٽن قسمن جا آهن؛ 'مفرد'، مرتب' ۽ 'مرڪب'. مفرد جملو اهو آهي جنهن ۾ فقط 'مبتدا' ۽ 'خبر' هجن، جيئن ته "ٻڪري آڏامن ٿا." 'مرتب' جملو آهو آهي جنهن ۾ هڪڙو مکيه جملو هجي، ۽ ٻيا انهيءَ تي تعلق رکندڙ هجن. جيئن ته "تون روانو ٿيندين تنهن کان اڳي آءٌ توکي ڏسندس." "مون کي انتظار آهي ته منهنجو پٽ پاس ٿئي." "قاسم جو مون کي ڪالهه گڏيو، تنهن چيو ٿي ته سندس پاڻ، جو اڳئين هفتي ۾ بمبئي روانو ٿيو هو، سو اڃا پهتو آهي." 'مرڪب' جملو آهو آهي، جنهن ۾ ٻه يا زيادهه 'مفرد جملا يا 'فقرا' هجن، ۽ آهي هڪٻئي تي

تعلق نہ رکندا هجن، پر ڪنهن حرف 'جملي' يا حرف 'عطف' وغيره سان ڳنڍيل هجن جيئن تہ "هو ڇوڪر هوشيار آهي، تنهنڪري پاس ٿيو آهي." "احمد پنڌ هليو ۽ محمد گهوڙي تي چڙهيو." "هو پڙهي چاڙهي پر لکي نہ ڄاڻي." "سپاهين کي يا جنگ ڪئڻ گهرجي يا مرڻ گهرجي."

انهيءَ تقسيم سان ڏسڻ ۾ ايندو، تہ سڀ ڏنل 'مرڪب' جملن جي قسمن مان ڪي 'مرڪب' قسم جا آهن ۽ ڪي 'مرتب' قسم جا.

هاڻي اسين 'نحو' جا ڪي قانون ڏينداسين، جن موجب جملا لکبا آهن ۽ جن تي نحوي 'ترڪيب' ۽ 'تفريق' ٻڌل آهي.

نحو جا يا نحو جي قانونن جا ٽي قسم آهن، ۽ آهي (۱) مناسبت (۲) انتظام (۳) ترتيب ٿا ڏيکارين.

"مناسبت" جي معنيٰ آهي مبتدا ۽ خبر يا جملي جي لفظن جي جنس، عدد، حالت، زمان، وغيره جي نظر تي پاڻ ۾ موافقت.

"انتظام" آها طاقت يا آهو عمل آهي، جو هڪڙي لفظ جي ٻئي لفظ تي رهي، حالت، زمان وغيره ۾.

"ترتيب" جو مطلب آهي جملي ۾ سڀڪنهن لفظ کي پنهنجي پنهنجي مناسب جاءِ تي رکڻ يا ويهارڻ.

اهي قانون هيٺ ڏجن ٿا:

۱- سنڌي جملي ۾ اڪثر پهرين 'مبتدا' ٿو اچي، پوءِ 'خبر'، يا پهرين 'فاعل' ٿو اچي پوءِ 'فعل'، ۽ جي 'فعل متعدي' آهي تہ 'مفعول' وچ ۾ ٿو اچي، يعني 'فعل' کان اڳي. هن نسبت ۾ سنسڪرت گرامر موجب، 'ڪرتري' 'ڪرمڻي' ۽ 'ڀاوي' پريوگن جو ذڪر انشاءَ تعليميءَ جي ڀاڱي ۾ ڏنل آهي، اتي ڀي ڏسو ۽ هيٺ قانون ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۽ ۳۵ بہ ڏسو مگر شعر ۾ آها يا ٻي ڪا بہ ترتيب اڳ پوءِ ٿي سگهي ٿي، ۽ 'امر' يا 'نهي' يا 'ضمير متصل' جي حالت ۾ 'فاعل' يا 'مفعول' ڪجهہ رهي ٿو.

مثال: "قاسم وڃي ٿو" "مون ڪتي کي ماريو." "گهوڙي نہ وڃ." "ڪراچيءَ وڃان ٿو." "چو ماريو انئيس."

۲- جملي ۾ صفت، اسم کان اڳي ايندي آهي، جنهن صورت ۾ اها صفت 'ظرف تميز' جي صورت ٿي وڃي، مگر "عثم" فعل جي حالت ۾ پٺيان بہ اچي ٿي. جيئن تہ 'چڱو ماڻهو'، 'تکو گهوڙو' 'هي ماڻهو ڏاهو آهي.' 'هو گهوڙو تکو آهي.'

٣- 'ظرف' بہ جملي ۾ 'فعل' کان ٿوري صفت کان ٿوري ٻئي 'ظرف' کان اڳ اچي سگهي ٿو. جيئن تہ "اڄ آءٌ اسڪول ۾ وڃان ٿو"، "هُو آهستي هليو ويو"، "تمام چڱو ماڻهو"، "بلڪل ڏور ٿو هلين".

٤- حرف 'جر' اسم جي پٺيان ٿو اچي، جيئن تہ "مون کان" "ڪتاب ۾"، "هن سان". پر 'متصل ضميرن' جي حالت ۾ اڳيان بہ ٿو اچي، جيئن تہ "کانئس" "سانس".

٥- حرف 'ندا' اسم جي اڳيان ٿو اچي، جيئن تہ "اي يار" "اڙي ڇوڪرا".

٦- حرف 'جملو' يا حرف 'علت' يا حرف 'بيان'، جي ٻن لفظن يا ٻن جملن کي ڳنڍين ٿا، سي انهن جي وچ ۾ ايندا آهن. جيئن تہ "احمد ۽ محمد آيو". "هو بہ آيو پر جلد هليو ويو". "هن چيو تہ آءٌ هتي ڪين نڪندس".

٧- جملي ۾ 'فعل' 'فاعل' سان، 'جنس' ۽ 'عدد' ۽ 'ضمير' ۾ موافقت ٿو رکي. جيئن تہ "مڙس آيو"، "زال آئي"، "مڙس آيا"، "زالون آيون"، "آءٌ آيس"، "اسين آياسين"، "آءٌ آيس"، "اسين آيوسين" وغيره ڪن حالتن ۾ فعل مفعول موجب، ۽ ڪن ۾ فاعل ۽ مفعول ٻنهي موجب بہ مٽبو آهي، جيئن هيٺ قانون ٣٢ ۽ ٣٥ ۾ ذڪر آهي.

٨- واحد فاعل لاءِ، فعل بہ واحد گهرجي، مگر عزت ۽ تعظيم جي فاعل کي جمع ڪري ۽ فعل بہ جمع ڪندا آهن، جهڙو اسم جي حالت ۾ تهڙو ضمير جي حالت ۾. جيئن تہ پير صاحب جن آيا ۽ فرمايائون، سائين اوهين ڪير آهيو"؟ پاڻ فرمايائون تہ..... ساڳيءَ طرح وڏا ماڻهو پاڻ کي 'اسين' ڪري ڳالهائيندا آهن ۽ 'مصنف' بہ ائين ڪندا آهن.

٩- جڏهن مصدر 'فاعل' آهي تڏهن 'فعل' 'مذڪر واحد غائب' ٿو ٿئي. جيئن تہ "رحم ڪرڻ چڱو آهي."

١٠- جڏهن 'فاعل' اهڙو اسم آهي، جو جماعت يا گهڻو تعداد ٿو ڏيکاري، تڏهن فعل انهن جي 'جنس ۽ عدد' موجب ٿو رهي. جيئن تہ "لشڪر ڀڄي ويو"، "مجلس گڏ ٿي"، "ماڻهن جون جماعتون اچي گڏ ٿيون"، "سرڪار رحم واري آهي".

١١- ڪتاب جو يا ڪنهن ٻيءَ شيءِ جو نالو 'جمع' ۾ هوندو تہ بہ 'فعل' 'واحد' ۾ ايندو. جيئن تہ "انسان جا فرض" ڪتاب، اصل هڪڙي انگريزي مصنف جو لکيل آهي."

١٢- گهڻا 'فاعل'، جي حرف 'عطف' سان ڳنڍيل آهن، تن جو 'فعل' 'جمع' ۾ ايندو آهي. جيئن تہ "احمد، محمد ۽ قاسم اڄ آيا آهن."

١٣- ڪيترا فاعل جن جي وچ ۾ 'حرف استثنا' يا ڌار ڪرڻ وارا حرف آيل آهن، سي فعل 'واحد' ٿا وٺن، جيئن ته احمد يا محمد غلط آهي 'نڪي احمد هوشيار آهي نڪي محمد.

١٤- ڪيترن فاعلن جي حالت ۾ اڪثر 'فعل' جنس ۽ 'عدد ۽ ضمير' ۾ پوئين فاعل موجب اچي ٿو، جيئن ته 'احمد ۽ سندس دوست آيا.' 'احمد ۽ سندس مائٽياڻيون آيون'، احمد، محمد ۽ قاسم جي زال هتان لنگهي ويئي.' احمد يا سندس سنگتي فسادي ماڻهو آهن.'

١٥- جڏهن ڪيترن فاعلن ۾ ڪو ضمير به هوندو آهي، تڏهن فعل انهي ضمير جي 'جمع' جي صورت وٺندو آهي. جيئن ته ”تون ۽ تنهنجا سنگتي ڇو آيا آهيو؟“ ”آءٌ ۽ منهنجا مائٽ ڪالهه هتي آيا هئاسين.“

١٦- 'مضاف' به 'صفت' وانگي 'مضاف اليه' جي اڳيان ايندو آهي، مگر هڪ ٻه ٿيڻ فعل جي حالت ۾ پٺيان به ايندو آهي، جيئن تہ ”هي منهنجو گهوڙو آهي“. ”هي گهوڙو منهنجو آهي“

١٧- 'مضاف'، جنس، عدد، ۽ حالت ۾ 'مضاف اليه' وانگي ٿو رهي، جيئن تہ ”منهنجو گهوڙو، منهنجي گهوڙي، منهنجا گهوڙا، منهنجون گهوڙيون، منهنجي گهوڙي کي، منهنجين گهوڙين سان“.

١٨- اسم يا ضمير جي صورت، حالتن موجب ڦري ٿي، جڏهن ڪو 'حرف جر' يا حرف 'اضافت' انهن سان لڳي ٿو، تڏهن آهي عام صورت ۾ رهن ٿا نہ تہ اصل صورت ۾، جيئن تہ حالت فاعلي ۽ مفعوليءَ ۾، 'ڪتو آيو ۽ 'مون ڪتو ماريو' ۽ حالت جريءَ يا اضافت ۾، 'ڪتي ۾، ڪتي جو ۽ ڪتي کي'. اصل صورت ۾، ”آءٌ، اسين، تون، توهين، هو ۽ ڪتو، ٻلي، ڪدو“ ۽ عام صورت ۾، ”مون، اسان، تو، اوهان، ڪتي، ٻليءَ، ڪدوءَ ۽ ٻين ضميرن جا مثال اصل صورت“

هي، ڪير، جو، سو، سو ڪو؛

عام صورت: هن جمع هنن، ڪنهن جمع ڪن، جنهن جمع جن، تنهن جمع تن.

١٩- صفت، جنس عدد ۽ حالت ۾ موصوف يا لاڳو اسم وانگي ٿي ڦري، مگر جي ڪو پارسي يا عربي لفظ صفت جو هوندو تہ اهو نہ ڦرندو. جيئن نہ تکو گهوڙو، تکي گهوڙي، تکا گهوڙا، تکيون گهوڙيون، تکي گهوڙي جو تيز گهوڙو، تيز گهوڙي، تيز گهوڙا، تيز گهوڙيون، تيز گهوڙي جو.

٢٠- سنڌيءَ ۾ ڪڏهن ڪڏهن صفت اسم وانگي به ڪم ايندي آهي، خاص جمع جي حالت ۾، جيئن تہ 'چڱا ڇون ٿا ٻڌجي'، ڏاهن ڇيو آهي تہ ”سچ

ڳالهائجي‘ ۽ ظرف وانگي به ڪم ايندي آهي جيئن ته ’تڪو ڪپ‘، ۽ ’ڪپ تڪو ٿو هلي‘، ”جهاز ضعيفن جو پاڻيءَ ۾ پرتو“،

”متا اٿي جاڳ ننڊ نه ڪجي ايتري“،
”اونهي ۾ اڏ ڪيو ڏليان ڏلو“،
”ڪارو جي ڪيڙين، سيئي سنهنجا سپرين“.

٢١- ضمير، جن اسمن سان لاڳو آهن، تن موجب ’جنس‘ ۽ ’عدد‘ ۽ ’حالت‘ وٺن ٿا. جيئن ته ’جو ماڻهو‘ ’جا زال‘، ’جي مڙس‘، ’جي زالون‘، ساڳيءَ طرح ’ڪو، ڪا ۽ ڪي‘، ’هيءُ، هيءَ، هن، هنن‘، ’ڪير‘، ڪير، ڪنهن، ڪن‘.

٢٢- موصول ۽ جواب موصول يا پيون ضميري صفتون، جواب رکن ٿيون، تن مان پهرين ’موصول‘ اچي ٿو پوءِ جواب، مگر تاڪيد يا زور ڏيڻ جي حالت ۾ جواب پهرين آيو آهي. جيئن ته **جو** ڪتاب مون توکي ڏنو آهي، **سو** هي آهي“، ’**جڏهن** تون مون وٽ ايندين **تڏهن** هي ڪتاب توکي ڏيندس“، ”هي ڪتاب **آهو** آهي **جو** مون توکي ڏنو هو“، ”هي ڪتاب توکي **تڏهين** ڏيندس **جڏهن** تون مون وٽ ايندين.“

٢٣- ضمير ’استفهام‘، فاعل هجي يا مفعول، ته به اڪثر شروع ۾ ٿو اچي، خاص تاڪيد يا زور ڏيڻ لاءِ، جيئن ته ”ڪير ٿو چوي ته اهو ڪم مون ڪيو آهي؟ ڪنهن کي طاقت آهي ته اهڙو ڪم ڪري؟ ڇو اهڙو ڪم ڪجي جو پوءِ پڇتائجي؟ ڪيڏانهن ٿو وڃين؟

٢٤- اسم مفعول صفت وانگي ڪم اچي ٿو، ۽ اسم جي اڳيان اچي ٿو ۽ جنس، عدد ۽ حالت ۾ انهن وانگي ڦري ٿي جئن ته رڌل ماني، ڦاڙل ڪتاب، سبيل ڪپڙا.

٢٥- اسم حاليه، اسم استقبال ۽ ماضي معطوفي. اڪثر فعل کان اڳي ايندا آهن. جئن ته ”هو رستي تي ڪتاب پڙهندو پي ويو.“ ”آءٌ اڄ پاهر وڃڻو آهيان.“ ”ڪتو ماني کائي، ٺڪر وات ۾ جهلي، ڀڄي ويو.“

٢٦- فعل جا زمان جملن ۾ ترتيب وارا اچڻ گهرجن، يعني وقت جي اڳي ۽ پوءِ جي نظر رکڻ گهرجي. جئن پهرين حال، پوءِ حال مدامي ۽ مستقبل يا پهرين ماضي مطلق، پوءِ ماضي بعيد، پوءِ ماضي مدامي. مثال: ”هن چيو ته آءٌ ڪالهه هتي آيو هوس.“ ”هن مون کي هڪڙو ڪتاب ڏنو جو هن ڪراچي مان ورتو هو“. ”هو چوي ٿو ته آءٌ هي ڪم ڪندس.

٢٧- جڏهن هڪڙو جملو ٻئي تي تعلق رکي تڏهن انهن جي فعلن جو زمان هڪ جهڙو هئڻ گهرجي. جئن ته ’جيڪڏهن تون محنت ڪندين ته فائدو حاصل ڪندين.‘

’ڄڏهن هن محنت ڪئي تڏهن ايترو فائدو حاصل ڪيائين.‘ ’هن مون کي اهڙا ڳالهه ٻڌائي، جا ٻين کان ٻڌي هئائين.‘

٢٨- ڪيل ڳالهه بيان ڪرڻ لاءِ آهي ساڳيا لفظ ساڳئي زمان ۾ ڪم ايندا آهن ۽ حرف بيان ’ته‘ انهن جي اڳيان وجهندا آهن. جيئن ته ’هن چيو ته آءٌ اُٿين ڪين ڪندس‘ ’هو چوي ٿو ته آءٌ اُٿين ڪين ڪندس‘. اڪثر اهڙن جملن جي شروع ۽ پڇاڙيءَ ۾ ” “ هي نشانيون ڏينڌا آهن. جيئن ته شاهه فرمايو آهي ته ”جيڪي فراقان سو وصال ته ٿئي“.

٢٩- انڪاري جملن ۾ حرف انڪاري فعل جي اڳيان ايندا آهن. جيئن ته ’هي ڪم نه ڪر‘. ’آءٌ اهو ڪم ڪين ڪندس‘.

٣٠- حرف انڪاري اڪثر سوال ۽ عجب جي حرفن سان به ڪم ايندا آهن. جيئن ته ’ڇو نه تون اُٿين ڪرين؟‘ ’ڪهڙو نه خراب ڪم ڪيو اٿس!‘

٣١- جو اسم فعل ’معروف‘ جي حالت ۾ مفعول آهي، سو فعل ’مجهول‘ جي حالت ۾ فاعل ٿو ٿئي. جيئن ته ’ڇوڪر جهرڪي ماري‘، ’جهرڪي ڇوڪر هٿان مارجي وئي‘.

٣٢- جملي ۾ جيڪڏهن فعل متعدي ’معروف‘ ڪم ايندو، ۽ فعل جا زمان اسم ’مفعول‘ مان جڙيل هوندا، ۽ ’مفعول‘ ۾ حرف کي نه هوندو، ته اهڙو فعل عدد ۽ جنس ۽ ضمير ۾ مفعول موجب ڦرندو، جنهن کي ’ڪرمڻي پريوگ‘ يا ’صورت تابع المفعول‘ چوندا آهن. جيئن ته ’مون گدرو کاڌو‘. ’مون ماني کاڌي‘. ’مون پنج گدرا کاڌا‘. ’مون ٻه مانيون کاڌيون‘.

٣٣- جملي ۾ جيڪڏهن ’فعل متعدي معروف‘ ڪم ايندو، ۽ فعل جا زمان ’اسم مفعول‘ مان جڙيل نه هوندا، ته اهڙو فعل، ’جنس ۽ عدد ۽ ضمير‘ ۾ فاعل موجب ڦرندو، جنهن کي ”ڪرتري پريوگ“ يا ”صورت تابع الفاعل“ چوندا آهن. جيئن ته ’آءٌ ماني کان ٿو‘. ’آءٌ گدرو کان ٿو‘. ’ڇوڪر‘ ماني کائي ٿو‘. ’ڇوڪر ماني کائن ٿا‘ ۽ ’ڇوڪريون ماني کائن ٿيون‘.

٣٤- جملي ۾ جيڪڏهن ’فعل لازمي‘ يا ’متعدي مجهول‘ هوندو، ته اهڙو فعل جنس ۽ عدد ۽ ضمير ۾ ’فاعل‘ موجب ڦرندو، يعني ’صورت تابع الفاعل‘ يا ’ڪرتري پريوگ‘ ۾ هوندو. جيئن ته ’ڪتو ڊوڙي ٿو‘. ’ڪتي ڊوڙي ٿي‘. ’ڪتا ڊوڙن ٿا‘. ’ڪتيون ڊوڙن ٿيون‘. ’ڪتو مارجي ويو‘. ’ڪتي مارجي وئي‘. ’ڪتا مارجي ويا‘. ’ڪتيون مارجي ويون‘.

٣٥- جملي ۾ جيڪڏهن فعل ’متعدي معروف‘ ڪم آيل هجي ۽ زمان ’اسم مفعول‘ مان جڙيل هجن، ۽ مفعول ۾ حرف ’کي‘ ظاهر به هجي، ته اهڙو فعل،

'جنس، عدد ۽ ضمير' ۾ نڪي فاعل سوجب ۽ نڪي مفعول سوجب ڦرندو. يعني 'صورت مختار' يا "ڀاوي پريوگ" ۾ رهندو. جيئن تہ 'مون ڪتي کي ماريو'، 'تو ڪتي کي ماريو'، 'چوڪر ڪتي کي ماريو'. 'ڇوڪرن ڪتي کي ماريو'، 'ڇوڪرين ڪتي کي ماريو'، 'زالن ڪتي کي ماريو'.

٣٦- هيٺ فعل جي ڪنهن بہ زمان ۾ بہ فاعل ٿي سگهندا آهن، ۽ ٻئي فعل جي اڳيان ايندا آهن. جيئن تہ 'احمد حڪيم آهي'. 'منهنجو ڀاءُ اڳيون جو ڪپتان هو'.

٣٧- بہ انڪاري لفظ يا حرف، هڪ ٻئي جو اثر وڃائي ٿا ڇڏين، ۽ انڪار جي بدران اثبات جي معني ٿا ڏين، جيئن تہ 'ائين نہ آهي تہ هو دولتمند نہ آهي'، مطلب ٿيو تہ هو دولتمند آهي'.

٣٨- ڪن فعلن جي حالت ۾ فاعل اڪثر ڳجهو رهندو آهي. هڪڙو 'امر حاضر' ۾ جيئن تہ 'هليو وڃ'. 'وڃي سمهہ'. ٻيو جمع غائب ۾، جيئن تہ 'ٻالهہ ڪندا آهن تہ'، 'چيو اٿن تہ'. ٽيون ضمير خالص ۾، جيئن تہ 'وڃان ٿو'، 'ڇو ماريو اٿيئس'؟

٣٩- ڪي ڪي فعل لازمي بہ مفعول وٺن ٿا، پر آهن ساڳئي فعل مان نڪتل جيئن تہ- 'هو چڱي چال چليو آهي'، 'چڱي ڊوڙ ڊڪيو آهي'، 'خواب پٽل پٽليو آهي' 'هو ڪافرن جو موت مئو آهي'.

٤٠- ڪي فعل 'متعدي' بہ 'مفعول' وٺندا آهن، جن مان هڪڙو ٻئي جي حالت يا درجو ڏيکاريندو آهي. جيئن تہ "احمد خان کي مختيارڪار ڪيو اٿن". 'قدرت قاسم کي شاعر بڻايو'. 'ڪهڙيءَ مهربانيءَ هن کي ظالم ڪري ڇڏيو آهي!

باب چوٿون

جملن جي تفريق (يا ڇيد)

مٿي ڏيکاريو ويو آهي تہ حرفن مان لفظ يا ڪلما ڪيئن ٿا جڙن، ۽ لفظن مان جملا يا ڪلام ڪيئن ٿا ٺهن، ۽ جملا ڪيترن ڪهڙن قسمن جا ٿا ٿين. 'صرف' ۾ ڏيکارجي ٿو تہ لفظ ڪهڙيون صورتون وٺن ٿا، ۽ ڪيئن ڦِرن گهرن ٿا. انهن جي جدا جدا صورت معلوم ڪرڻ ۽ هڪٻئي سان انهن جي واسطي ڏيکارڻ کي 'ترڪيب' چون ٿا. 'نحو' ۾ ڏيکارجي ٿو تہ لفظن مان جملا ڪيئن ٺهن ٿا ۽ لفظ ڪهڙي ترتيب سان بيهن ٿا. انهن جي جدا جدا پورين جاين سان معلوم ڪرڻ، هڪٻئي سان انهن جي واسطي ڏيکارڻ کي 'تفريق' چون ٿا. تفريق کي "ڇيد" بہ سڏيندا آهن.

حقيقت ڪري ترڪيب جي لفظي معني آهي ڀاڱن مان سڄو ٺاهڻ، يا مفرد ڀاڱن کي گڏي سڄي مرڪب شيء ٺاهڻ. ۽ **تفريق** جي معني آهي سڄي کي ڀڃي يا کولي ڀاڱا ڪرڻ، يا 'مرڪب' مان ڦيرائي 'مفرد' ڪرڻ. پر، گرامر جي اصطلاح ۾ 'تفريق' کي 'ترڪيب' ٿا چون. اها ترڪيب ٽن قسمن جي آهي، **'سرسري ترڪيب'، 'صرفي ترڪيب'، ۽ 'نحوي ترڪيب'.** سرسري يا سليس ترڪيب آهي ڪنهن به لفظ کي سڃاڻڻ، ته اسم آهي يا فعل آهي يا حرف آهي وغيره. صرفي ترڪيب انهن کان زياده مفصل آهي، جئن ته جيڪو لفظ 'اسم' آهي ته انهن جو 'قسم، جنس، عدد ۽ حالت' ٻڌائجي. جي فعل آهي ته 'قسم، زمان، ضمير' وغيره ٻڌائجي. 'نحوي ترڪيب' ۾ وڌيڪ هي ٻڌائبو آهي ته جملو ڪهڙي قسم جو آهي، انهيءَ جي ڀاڱن يا لفظن جو هڪٻئي سان ڪهڙو واسطو آهي، ۽ انهن جي پوري جاء ڪهڙي آهي. مثلاً: 'مبتدا ڪهڙو آهي' 'خبر ڪهڙو آهي'، 'ڪهڙو قانون انهن سان لاڳو ٿو ٿئي'. وغيره.

اسان مٿي ڏٺو آهي ته هر جملي ۾ مبتدا ۽ خبر ضرور اچن ٿا. مبتدا اهو آهي جنهن بابت ڪي چيل آهي ۽ جنهن سان ڪنهن ڳالهه جي ابتدا يا شروعات ٿئي ٿي، ۽ خبر اها حقيقت آهي جا انهيءَ بابت چئجي ٿي. اڪثر ڏٺو ويو آهي ته 'مبتدا' فاعل ٿو ٿئي، ۽ اهو اسم يا ضمير يا ٻين ڪي صورتون ٿو وٺي، ۽ خبر اڪثر 'فعل' ٿو ٿئي ۽ انهيءَ سان هڪڙي نه ٻئي قسم جو 'مفعول' ٿو ٿئي، جن مان فعل متعديءَ جي حالت ۾ خاص يا سڄو پڇو مفعول ٿو ٿئي، يعني جنهن تي انهيءَ ڪم جو اثر ٿو ٿئي. وري اڪثر 'مبتدا' سان لاڳو ڪي لفظ يا فقرا يا جملا اچن ٿا، جي انهن جي صفت يا ڪا ٻي چٽائي ٿا ڏيکارين، ۽ ساڳيءَ طرح 'خبر' سان لاڳو ڪي لفظ يا فقرا يا جملا اچن ٿا، جي انهيءَ ڪم جو وقت يا هنڌ يا رستو وغيره ٻڌائين ٿا. انهن لاڳو لفظن کي **'متعلق'** چون ٿا. انهن متعلق ڪري 'مبتدا' توڙي 'خبر' وڌي وڏا ٿين ٿا، ۽ جملا مفرد مان ڦري 'مرتب ۽ مرڪب' ٿين ٿا. اهڙن جملن جي تقسيم مٿي ڏني وئي آهي، هاڻي انهن جي تفريق ڏجي ٿي.

ٻهرين نحو جي تفريق يا جملن جي چيد جا ڪي ٿورا قانون ڏجن ٿا، جن تي ڌيان ڏيڻ سان جملن جي تفريق آسانيءَ سان ڪري سگهبي.

مفرد جملن لاءِ

١ــ مفرد جملي ۾ اسم حاليه يا اسم مفعول يا ماضي معطوفي کي فعل شمار ڪرڻ نه گهرجي، پر 'صفت' وانگي سمجهڻ گهرجي. سچو 'فعل' فقط هڪڙو هوندو آهي. جيئن ته "ماني کائي، گشت ڪري، بازار جو ڪم لاهيندو پوءِ هتي آيس". هتي 'فعل' هڪڙو 'آيس آهي' نه کائي، ڪري ۽ لاهيندو.

٢- امر حاضر ۾ اڪثر 'فاعل' 'تون ۽ توهين' ڳجهو رهندو آهي. آهو 'مبتدا' ڪري ڏيکارڻ گهرجي. جيئن ته وڃ، ڊوڙ، يعني 'تون وڃ'، 'توهين ڊوڙو'.

٣- جڏهن فاعل مصدر هوندو آهي، تڏهن ڪي اشاري جا لفظ، جيئن ته 'اهو، هي' وغيره به ڪم ايندا آهن، پر اهي رڳا نالي جا فاعل آهن، سچو 'فاعل' مصدر آهي. جيئن ته 'پڇي جند چڏائڻ.... اهو ورهاسن جو ڪم آهي'. اتي 'اهو' جي اڳيان چڻ ته يعني لکل آهن.

"سوريءَ چڙهڻ سيج لهڻ اِي عاشقن ڪم".

٤- مبتدا يا فاعل جا متعلق صفت کان سواءِ هيٺيان به ٿي سگهن ٿا:

(١) اسم يا ڪو ضمير ساڳيءَ شيءِ لاءِ جيئن ته ايڊورڊ 'صلح ڪندڙ' چڱو بادشاهه هو. بادشاهه 'پاڻ' جنگ ۾ حاضر هو.

(٢) اسم يا ضمير حالت 'اضافت' ۾ يعني 'مضاف اليه' جيئن ته 'احمد جو ڪتاب گم ٿي ويو'، 'منهنجو ڪوٽ ڦاٽي ويو'،

(٣) فاعل يا مفعول، جيئن ته 'وهندڙ پاڻي ڪنو نه ٿيندو آهي'. 'نڪر تي جڙيل گهر، هوادار ٿيندو آهي'.

(٤) ڏسجڻ، ٿيڻ، گذارڻ، رهڻ ۽ اهڙا ڪي ٻيا فعل لازمي هئڻ وانگي ٻيءَ فاعل وٺن ٿا، ۽ هڪڙي فاعل سان اڻ پورا هوندا آهن. جيئن ته 'احمد ڏاهو پار ٿو ڏسجي'، 'همايون بادشاه مقرر ٿيو' 'سچا فقير دنيا ۾ حقيقي بادشاهه ٿا سڏجن'.

٥- مفرد جملي جي خبر ۾ فعل کان سواءِ، (١) اسم يا ضمير اچي ٿو، جيئن ته 'قاسم سڪول ماستر آهي'. 'اهو آءٌ آهيان'. (٢) صفت جيئن ته 'هي مزور سست آهي'. (٣) مصدر - جيئن ته هو هنر سکڻ ٿو اچي. اتي مصدر جي پٺيان 'لاءِ' حرف جر ڳجهو به ٿي سگهجي ٿو. (٤) اسم حاليه يا اسم استقبال يا ماضي معطوفي، جيئن ته 'ڇوڪرو ڊوڙندو آيو'. 'هو ايندڙ ملاکڙي تي وڙهڻو آهي'. 'نوڪر ڪم لاءِ هليو ويو'. (٥) هڪڙو فقرو يا گهڻن لفظن جو مجموعو، جيئن ته 'من جو گهر چڱي بندوبست سان ٿو هلي'. (٦) ظرف، جيئن ته "منهنجو ٻاٽ هيٺي آهي'، 'گهوڙن جو مهلو هيل هيٺي ٿيندو'.

٦- جملي ۾ فعل کان سواءِ خبر ۾ جو مفعول ايندو آهي، سو ضرور هيٺين صورتن مان هڪڙو هوندو: (١) اسم يا ضمير، جيئن ته 'مهاڻا مڇي ڦاسائن ٿا'. 'قاسم هن کي ماري وڌو'. (٢) صفت اسم وانگي ڪم آيل، جيئن ته 'سخي ماڻهو غريب کي سنڀاليندو آهي'. (٣) مصدر، جيئن ته 'هو پڙهڻ پسند ٿو ڪري'. 'جي تون ڪسڻ سکيو ته ڪاتيءَ پٺي نه ڪنجهه' (٤) فقرو يا جملو، جيئن ته 'هن انجام

ڪيو ته اهو ڪم ڪندس'. (٥) ٻئي جا زباني لفظ، جيئن 'هن رڙ ڪري چيو، ته "ماڻ وڃانو ٿو"'

٧- فاعل وانگي مفعول جا متعلق به هيٺيان ٿي سگهن ٿا: (١) صفت، جيئن ته 'شڪاري هڪڙو وڏو هرڻ ماريو'. (٢) اسم يا ضمير ساڳئي اسم لاءِ، جيئن ته 'آءٌ تنهنجي ڀاءُ قاسم کي سڃاڻان ٿو'. (٣) اسم يا ضمير حالت اضافت ۾، جيئن 'احمد قاسم جو ڪتاب وڃايو آهي'. 'هن پنهنجو گهر وڪڻي ڇڏيو'. (٤) مصدر، جيئن ته 'هن کي ماٺ ڪرڻ ولي ٿو'. (٥) اسم حاليه، يا اسم مفعول جيئن ته 'سون هن کي ويندي ڏٺو'. 'سون هن کي مئل ڏٺو'. (٦) اسم استقبال وارو فقرو، جيئن ته 'سون هن کي ٻڌايو ته ڪهڙو بار کڻڻو آهي'.

٨- ڪن متعدي فعلن کي ٻه مفعول ٿيندا آهن هڪڙو سڌو ۽ ٻيو ياسيرو. هڪڙي کي حقيقي مفعول چون، جتي ظاهر يا ڳجهو مفعول ڏيکاري؛ ۽ ٻئي کي جري مفعول چون جتي 'کي' حرف جر آهي. جيئن ته 'احمد پنهنجي پٽ 'کي' هڪڙو ڪتاب ڏنو'. اهڙا فعل آهن، ڏيڻ، چوڻ ۽ ڪي ٿورا ٻيا.

٩- خبر يا فعل جا متعلق، ظرف کان سواءِ هيٺيان ٿي سگهن ٿا: (١) ظرف وارو فقرو، جيئن ته 'احمد ڪڏهن هيتي ڪڏهن هتي گذاريندو آهي'. (٢) حرف جر وارو فقرو، جيئن ته 'هو ٿورن ڏينهن ۾ موٽي ايندو'. (٣) مصدر يا مصدر وارو فقرو، جيئن ته 'آءٌ توکي وٺڻ ايندس'. هتي مصدر جي ٻڌايان لاءِ به، وجهي ٿي سگهجي. 'هو ڇاپي جا ڪاغذ خريد ڪرڻ ويو آهي'. (٤) اسم حاليه، جيئن ته 'هو ڊوڙندو آيو'. (٥) مفعول، جيئن ته 'سون کي در تي بيٺل ڏٺو'. (٦) هڪڙو جملو يا فقرو، جيئن ته 'سچ ڪري ٻڌين ته آءٌ هن کي ايماندار ٿو ڄاڻان'. 'گهڙيال ڇهه وڄايا ته اسين آتي روانا ٿياسين'

مرتب جملن لاءِ

١٠- مرتب جملي جي ٻن جملن مان جيڪو مک جملو آهي، سو پورو آهي ۽ ڌار به ڪم اچي ٿو سگهجي، مگر جيڪو ٻيو جملو يا فقرو انهيءَ تي تعلق آهي، سو اڻپورو آهي ۽ ڌار ڪم اچي نه سگهندو.

١١- اهي تعلق رکندڙ جملا يا فقرا 'اسميه' آهن، يا 'صفتيه' آهن يا 'ظرفيه' آهن، جو اسم يا صفت يا ظرف جهڙو زور يا اثر ٿو رهين، ۽ آهي ڪڏهن فاعل ۽ ڪڏهن مفعول ۽ ڪڏهن فعل سان تعلق ٿا رکن. جيئن ته 'ڪنهن شيشو ڀڳو تنهن جي پڪ نه آهي'، 'هن چيو ته تون غلط آهين'. 'هن جو ويساهه اهو هو ته قاسم فتحياب ٿيندو'. 'جو پنهنجي ڪاوڙ ماري ٿو، سو ڏاهو ماڻهو آهي'. 'جيڪو ميوو اسان گڏ ڪيو هو، سو سڀ هو کائي ويا'. 'عمر هڪڙو ڇوڪر آهي، جنهن

ڪي ٽون پڙهائيندو هئين'. 'جڏهن ماڻهو بيمار هجي، تڏهن محنت ڪرڻ نقصان ٿي رساڻي'. 'هو تڏهن راند ڪرڻ گهرندو آهي، جڏهن اسڪول بند ٿيندو آهي'. 'جڏهن ٿي ٿو سگهين تڏهن ٿو اچان'.

۱۲- ڪڏهن ڪڏهن هڪڙي سڪي جملي تي، ٻه يا وڌيڪ جملا يا فقرا تعلق رکن ٿا. جيئن ته 'واڍو، جنهن کي مون اڄ پيسا ڏنا هئا، سو جڏهن وٽس تڏهن گهر وڃي سگهي ٿو'.

۱۳- ڪڏهن ڪڏهن هڪڙو تعلق رکندڙ جملو يا فقرو ٻئي ۾ داخل ٿئي ٿو، جيئن ته 'احمد چيو ته جڏهن منهنجو ڪم پورو ٿيندو، تڏهن موٽي ايندس'.

مرڪب جملن لاءِ

۱۴- مرڪب جملي ۾ جيڪي ٻه يا وڌيڪ جملا گڏجن ٿا، سي (۱) 'معطوفه' يا 'عطفيه' هوندا، يعني حرف عطف يا جملي، 'يعني ۽، ٻه، پڻ'، سان گڏيل هوندا، يا (۲) 'ضديه' هوندا، يعني سندن وچ ۾ ڏار ڪرڻ وارا حرف ڪم آيل هوندا يعني 'الهيءَ هوندي به 'تڏهن به' 'يا، 'پر'، (۳) يا معلله يا سببيه هوندا، يعني هڪڙو جملو ٻئي جو سبب هوندو، 'يعني' 'تنهنڪري' يا اهڙا ٻيا لفظ ڪم آيل هوندا، (۴) يا 'اختياريه' هوندا يعني ٻن مان هڪڙو يا ٻيو وٺبو هوندو، ، ۽، يا، نه، ته، متان، نڪي، وغيره حرف ڪم آيل هوندا. مثال هرهڪ جا (۱) 'عمر پاڻي پيتو ۽ قاسم ماني کاڌي. (۲) 'هن ٻين کي نصيحت ڪئي، پر پاڻ انهيءَ تي نه هليو'. (۳) 'ڏاڍو مينهن وٺو، تنهنڪري اسين ٻاهر نڪري نه سگهياسين.' (۴) 'ايمانداريءَ سان نوڪري ڏي نه ته پشيمان ٿيندين'. 'نڪي هي ڳالهه تعميل جي لائق آهي، نڪي هو'.

تفريق جا مثال

نحو جي تفريق لاءِ هڪڙي جدول ڪيڻ ضرور آهي، جنهن ۾ مفرد جملن لاءِ فقط ٻه خانه س آهن. هڪڙو 'مبتدا' لاءِ ۽ ٻيو 'خبر' لاءِ. مگر جڏهن انهن سان ڪي متعلق رهن ٿا، تڏهن انهن جي لاءِ به هرهڪ سان گڏ هڪ خانو زياده وجهڻو ٿئي ٿو. تنهن کان سواءِ شروع ۾ جملي قسم ڏيکارڻ لاءِ هڪڙو زياده خانو وجهڻو پوي ٿو.

تفريق شروع ڪرڻ کان اڳي پهرين گهرجي، ته جملي جو 'مبتدا يا فاعل' ڳولي هٿ ڪجي، پوءِ اهو ظاهر هجي يا ڳجهو. پوءِ 'خبر يا فعل' ڳولي هٿ ڪجي. پوءِ جاچجي ته 'فعل لازمي' آهي يا 'متعدي'. جي متعدي هجي ته 'مذڪور مفعول' به ڳولي هٿ ڪجي، ۽ جيڪو ٻئي قسم جو مفعول هجي، ته اهو به نشان ڪجي. پوءِ وري 'مبتدا ۽ خبر ۽ مفعول'، هرهڪ جا ڪي متعلق هجن ته ڌار ڪجن.

مرتب جملن ۾، ٻهرين جيڪي تعلق رکندڙ فقرا يا جملا هجن، اهي ڌار ڪجن ۽ انهن جا علحدا فعل ڳولي هٿ ڪجن. جتي ڪو فعل ڳجهو هجي، اتي اهو به ڄاڻجي. جي اهڙا جملا تمام وڏا هجن تہ انهن جي منهن ۽ پڇاڙيءَ جو لفظ ڏجي، ۽ وچ ۾ ڪي نقطا ڏجن. وري جيڪي فقرا يا جملا فاعل لاءِ هجن سي ڌار ڪجن، 'مفعول' لاءِ ڌار ۽ 'فعل' لاءِ ڌار. جملن ۾ جي ڪي ڳنڍيندڙ جا ڌار ڪندڙ لفظ هجن، تہ اهي چونڊي ڪڍجن. جتي ساڳيو 'فاعل' وري ڳجهو ايندڙ هجي، اتي اهو ظاهر ڪري ڏيکارڻ لڪن ۾ وجهجي. 'مرتب ۽ مرڪب' جملا گڏجي ٿيندا آهن، انهن جو بہ ڌيان رکجي. پوءِ جدول جي خانن ۾ اهي سڀ لفظ داخل ڪجن.

هيٺ هرهڪ قسم جي جملي جي تفريق يا ڇيد نموني جي لاءِ ڏجي ٿو.

(١) جملا، 'احمد آيو آهي'. 'ڪتا ڀونڪن ٿا'. 'ٻڪريون ڪٽيون ٿيون'.

قسم جملي جو	مبتدا	خبر
مفرد فعليہ	احمد	آيو آهي
”	ڪتا	ڀونڪن ٿا
”	ٻڪريون	ڪسن ٿيون

(٢) جملو: 'ايران جا ماڻهو قابليت جهڙا ڪتاب لکندا آهن.'

قسم جملي جو	مبتدا		خبر		
	فاعل	متعلق	فعل	مفعول	متعلق
مفرد انشائيہ	ماڻهو	ايران جا	لکندا آهن	ڪتاب	قابليت جهڙا

(٣) جملو: 'جو ماڻهو سچ ڳالهائيندو آهي، تنهن کي سڀ عقل وارا حد کان وڌيڪ چاهيندا آهن'.

قسم جملي جو	مبتدا		خبر			
	فاعل	متعلق	فعل	متعلق	مفعول	متعلق
مرتب - موصولو (جو ۽ تنهن ضمير موصول هئڻ سبب)	ماڻهو جو	سڀ ، عقل وارا „	چاهيندا آهن ڳالهائيندو آهي	حد کان وڌيڪ „	تنهن کي سچ	„ „

(٤) 'جيڪڏهن جهان جا بادشاهه، اهڙي سنگدليءَ سان شيطاني ظلم ڪندا، تہ سگهوئي پنهنجا مُلڪ هٿان وڃائيندا'.

قسم جملي جو	مبتدا		خبر			
	فاعل	متعلق	فعل	متعلق	مفعول	متعلق
مرتب - شرطيہ	بادشاهہ	جهان جا	ڪندا	اهڙي سنگدليءَ سان	ظلم	شيطاني
جيڪڏهن ۽ تہ حرف شرط هئڻ سبب	هو (ڳجهو)	„	وڃائيندا	سگهوئي هٿان	ملڪ	پنهنجا

(٥) 'ڏهه فقير هڪڙيءَ گودڙيءَ ۾ سمهندا آهن، ۽ ٻه بادشاهه هڪڙي ملڪ ۾ نه ماپندا آهن'.

قسم جملي جو	مبتدا		خبر	
	فاعل	متعلق	فعل	متعلق
مرڪب معطوف	فقير	ڏهه	سمهندا آهن	هڪڙي گودڙيءَ ۾
(۽ حرف عطف	بادشاهه	ٻه	ماپندا آهن	هڪڙي ملڪ ۾
سببان)				

باب ٽئين ۽ چوٿين جا سوال

ڪلام يا جملو ڇا کي ٿو چئجي؟ جملي ۾ ڪهڙا ۽ ڪيترا لفظ تمام ضروري آهن، ۽ انهن جا نالا ڪهڙا آهن؟ مبتدا ۽ فاعل جي وچ ۾ ڪهڙو تفاوت آهي؟ خبر ۽ فعل جي وچ ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ خبر ۾ ڪهڙيون ڪهڙيون شيون اچي ٿيون وڃن؟ 'خبر' ۽ حرف رابطہ جي وچ ۾ ڪهڙو تفاوت آهي؟ مبتدا ڪهڙيون ڪهڙيون صورتون وٺي ٿو سگهي؟ مفعول ڪيترن قسمن جا ٿين ٿا؟ انهن جا نالا ۽ مثال ڏيو. صرف جي فاعل ۽ نحو جي فاعل جي وچ ۾ ڪهڙوفرق آهي؟ صرف جي مفعول ۽ نحو جي مفعول جي وچ ۾ ڪهڙو فرق آهي ۽ متعلق ڇا کي ٿا چون؟ مفعول ڪهڙيون صورتون وٺي ٿو سگهي؟ جملا ٻهرين ڪيترن ۽ ڪهڙن قسمن جا آهن، ۽ پوءِ ڪهڙن ۽ ڪيترن قسمن جا ٿا ٿين؟ هرهڪ جا مثال ڏيو. 'مفرد'، 'مرتب' ۽ 'مرڪب' جملن جي وچ ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ هرهڪ جا مثال ڏيو. نحو جي قانونن جا ڪيترا ۽ ڪهڙا قسم آهن؟ هرهڪ جا ڪي مثال ڏيو. سنڌيءَ ۾ جملن جي مک لفظن جي ترتيب ڪهڙي آهي؟ صفت، ظرف، حرف جر، حرف جملو، حرف ندا، اهي اسم جي اڳيان ايندا آهن يا پٺيان؟ ڪي نياريون حالتون هجن، ته انهن جا مثال ڏيو. فعل ڪهڙين ڳالهين ۾ فاعل جو تابع رهي ٿو؟ ڪهڙين حالتن ۾ فعل واحد ۾ ايندو آهي، ۽ ڪهڙين ۾ جمع ۾؟ گهڻن فاعلن ۽ گهڻن مفعولن جا ڪي جملا ناهي ٻڌايو. حرف عطف ۽ حرف جملي جي وچ ۾ ڪهڙو تفاوت آهي؟ حرف جملي ۽ حرف استثني جو جملي جي فعل تي ڪهڙو اثر ٿو ٿئي؟ جڏهن اسم ۽ ضمير ٻئي فاعل ۾ هوندا آهن، تڏهن فعل جو ڪهڙو حال ٿيندو آهي.

مضاف ۽ صفت جي وچ ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ مضاف ڪهڙين ڳالهين ۾ مضاف اليہ جو تابع ٿو رهي؟ حالتن جي عام صورت ڪهڙي آهي؟ جدا جدا حالتن ۾ عام صورت جا مثال ڏيو. صفت ۽ موصوف ڪهڙي ترتيب ۾ ڪم اچن ٿا؟ اهڙا ڪي مثال ڏيو، جن ۾ صفت اسم وانگي ڪم آئي هجي. ضمير پنهنجن اسمن سان ڪهڙين ڳالهين ۾ موافقت رکن ٿا؟ ضميري صفتون ڪهڙيون آهن، ۽ موصول ۽ جواب موصول جي اڳيان پوءِ اچڻ جا ڪي مثال ڏيو. ضمير استفهام جي جملي ۾ ڪهڙي هنڌ اچي آهي. اسم مفعول صفت وانگي ڪم آئي ڏيکاريو. اسم حاليہ، اسم استقبال ۽ ماضي معطوفيءَ جي جاءِ جملي ۾ ڪهڙي آهي؟ انهن جا مثال ڏيو. فعل جي زمانن جي ڪهڙي ترتيب آهي؟ انڪاري لفظ جملي ۾ ڪٿي ايندا آهن؟ انهن جا ڪي مثال ڏيو. فعل مجهول ۾ فاعل ۽ مفعول جو ڪهڙو حال ٿئي ٿو؟ آهي ڪهڙيون حالتون آهن، جن ۾ فعل ڪڏهن فاعل ۽ ڪڏهن مفعول جو تابع ٿو رهي، ۽ ڪڏهن ڪنهن جو تابع نٿو رهي؟ انهن حالتن جا ڪهڙا نالا آهن؟ انهن جا مثال ڏيو. ڪهڙا فعل آهن جن جا ٻہ فاعل ٿيندا آهن؟ مثال ڏيو. ٻن انڪاري لفظن جو هڪٻئي تي ڪهڙو اثر ٿو ٿئي؟ مثال ڏيئي ڏيکاريو. اهڙا ڪي مثال ڏيو جن ۾ فاعل ڳجها هجن. اهڙا ڪي لازمي فعل ٻہ آهن، جي مفعول وٺن ٿا؟ انهن جا مثال ڏيو. اهڙا ڪي فعل ٻڌايو جي ٻہ فاعل وٺندا هجن. ترڪيب ۽ ترتيب ۽ تفريق جي وچ ۾ فرق ٻڌايو. صرف جي ترڪيب ۽ نحو جي ترڪيب ۾ ڪهڙو تفاوت آهي؟ مبتدا جا متعلق ڪهڙيون صورتون وٺي ٿا سگهن؟ انهن جا مثال ڏيو. ڪهڙا فعل آهن جي اڪثر ٻہ فاعل وٺن ٿا؟ مفرد جملي ۾ خبر جي جدا جدا صورتن جا مثال ڏيو. مفعول جي جدا جدا صورتن جا مثال ڏيو. مفعول جا متعلق ڪهڙيون صورتون وٺي ٿا سگهن؟ انهن جا مثال ڏيو. سڌي ۽ ٻاهيري مفعول جا مثال ڏيو. فعل جي متعلقن جون جدا جدا صورتون ٻڌايو ۽ انهن جا مثال ڏيو. مرتب جملن ۾ جي ننڍا جملا اچن ٿا، انهن جو هڪٻئي سان ڪهڙو واسطو ٿو رهي؟ انهن جي جدا جدا حالتن جا مثال ڏيو. مرڪب جملي ۾ جي ٻيا جملا اچن ٿا، تن جو هڪٻئي سان ڪهڙو واسطو ٿو رهي؟ جدا جدا حالتن جا مثال ڏيو. جملن جي تفريق جا ڇيد لاءِ ڪهڙيون ڳالهيون ياد رکڻ جهڙيون آهن؟ ترڪيب جا ڪيترا ۽ ڪهڙا قسم آهن؟ ترڪيب ۽ تفريق جي وچ ۾ ڪيترو فرق آهي؟

مشقون

(١) هيٺين جملن ۾ جيڪي مبتدا ۽ خبر، ظاهر يا لڪل هجن سي ٻڌايو:

'هو ڳالهائي ٿو'. 'مون چيو'. 'وڃ'. 'پڙهہ'. 'ٻار راند ڪن ٿا'. 'تون ڏيہن ٿي'. 'ڇوڪري ڳائي ٿي'. 'مڇيون تري ويون'. 'ٻڪري آڏاهي ويا آهن'. 'ٻليون ڀڄنديون'. 'ڍور چرن ٿا'. 'ڪتا ڀونڪن ٿا'. 'گهوڙا ڊوڙن ٿا'. 'آءٌ ستو آهيان'. 'هو مري ويو'. 'قاسم آيو آهي'. 'گهوڙن هڻڪيو ٿي'. 'ٻڪريون ٻِڪن ٿيون'.

(۲) هيٺين مبتدائن مان ڪي خبر ملائي جملا بڻايو:

سج، زالون، شاگرد، تصويرون، ڪلاڪ، درزي، سپاهي، ڪڪر، ٻار، گهر، اکيون، مکيون، گڏهه، جهاز، چور، تارا، ڏيڏر، اسين، عمر، تون، هو.

(۳) هيٺين خبرن سان ڪي مبتدا ملائي جملا بڻايو:

ڏنگي ٿو، ڪم ٿي ڪيو، ستا پيا آهن، ٻڌي ٿا، وهي ٿو، مرندو، سزا کاڌي، ڳالهائين ٿا، ٻڌن ٿا، ڏچي ويا، راند ڪندا، نچن ٿيون، ٻُڌن ٿا، آڌامي ويو، وڄي ستو، ڇمي پيو.

(۴) هيٺين جملن ۾ مفعول ڏيکاريو:

'مون کي جواب ڏي'. 'تو هن کي ڏٺو؟' 'ڪتاب ڪٿي آڻ'. 'ڇوڪر سليٽ ڀڃي وڌي'. 'ڪتي هن کي ڏاڙهيو'. 'هنن انعام کٽيا آهن'. 'آءٌ خط ٿو لکان'. 'ڇوڪر راند ڪيڏن ٿا'. 'هن پٿر اڇلايو'. 'هي قلم گهوڙي ڏي'. 'برف پاڻي ٺاري ٿي'. 'هاري زمين کيڙين ٿا'. 'تو اسان کي ڏٺو'. 'ڪتا ٻليون ٿا مارين'. 'ٻليون ڪنا ٿيون جهٽين'. 'سج روشنائي ڏئي ٿو'. 'چورن پيتي چورائي'. 'سپاهين لڙائي ڪئي'.

(۵) هيٺين جملن ۾ خالي جاين تي مفعول وجهو:

ـــ وڇا. ـــ ٻڌور. هن ـــ ڪنيو. مون ـــ لڌو. ڪاڏو ـــ ڏئي ٿو. هٿو ـــ ڪمائي ٿو. ڌوٻين ـــ ڇرن ٿيون. رازا ـــ جوڙين ٿا. مصنف ـــ لکن ٿا. مهاڻا ـــ هلائن ٿا. بگهڙ ـــ مارين ٿا. احمد ـــ ڳڌو. ميڻهون ـــ ڏين ٿيون. ٺپالي ـــ آندو آهي. گاڏي ـــ کٽي آئي.

(۶) هيٺين جملن ۾ خالي جاين تي خبر يا فعل وجهو:

شينهن هڪڙو ماڻهو ـــ. نانڪ باغائي کي ـــ. درزي ڪپڙا ـــ. ڌوٻي ڪپڙا ـــ. نوڪر ڪر ـــ. ٻلي کير ـــ. ٽپالي خط ـــ. هي ٻار ـــ. چور کي سزا ـــ. مون آرسي ـــ. خط ـــ.

(۷) هيٺين جملن ۾ خالي جاين تي مبتدا يا فاعل وجهو:

ـــ بيمار کي ڇٽايو. ـــ پيسا چورايا. ـــ گاهه کائن ٿا. ـــ ٻج پوکيو آهي. ـــ پنهنجا سبق پورا ڪيا. ـــ ميز ٺو ٺاهي. ـــ ڪپڙا سبي تيار ڪيا. ـــ راند کي پسند ڪندا آهن. ـــ ڪتاب لکندا آهن.

(۸) هيٺين جملن ۾ مبتدا جا متعلق ٻڌايو:

'مارئي بادشاهه پنهنجي قلعي ۾ دفن ٿي ويو'. 'سبق ياد ڪرڻ جو وقت آيو آهي'. 'چڱو ۽ محنتي ڇوڪر جيت ڪيت مان ٿو لهي'. 'سمنڊ جي صاف هوا تندرستي وڌائي ٿي'. 'تعليم ڏيڻ لاءِ سرڪار جي ڪوشش نهايت گهڻي آهي'. 'هوءَ پٽ تي ٽنگيل ترار منهنجي ڏاڏي جي هٿن جي آهي'. ڏاهو ڇوڪر سبق پورا ڪري پوءِ راند ڪڏڻ لڳندو'. 'فرسٽ بلوچي پلٽڻ جو بهادر سپاهي گولي لڳڻ

ڪري مري ويو'. 'ڪرڙ ۾ ڪنوڻ سان آيل مينهن هن ملڪ تي پٺي انهيءَ کي بوڙي وڌو'. '۔ ج ان جي گولي وانگر پرندو، ڇهين ڀڃي نڪري ظاهر ٿيو'. 'ڪتو ڇوڪر ي ڪنڌ ڏان جهلي ڳالهي اٿي هليو'. 'منهنجي پاڻ جو ڪتاب ڇورائجي ويو.' 'محبت وارا ماڻٽ پنهنجي ٻارن کي پيار ڪندا آهن'. 'واٽر، فتح ڪندڙ سنه ١٠٨٧ع ۾ مري ويو'. 'زهري نانگ باغائيءَ کي ڏنگي ماري وڌو'. 'هڪڙو خوفناڪ طوفان سمنڊ تي اچي نڪتو'.

(٩) هيٺين جملن ۾ خالي جاين تي مبتدا جا متعلق ڀريو:

۔ ڇوڪر محنت ڪندا آهن. ۔ گهوڙا جلد ڊوڙن ٿا. ۔ سپاهي جنگ ۾ ڪين پڇندا آهن. ۔ مسافر سمهي آرام ڪيو. ۔ سڪندر ۔ قريب سارو جهان فتح ڪيو. راڻي وڪٽوريا ۔ ٦٤ ورهين تائين راڄ ڪيو. ۔ ڪتن ڏکها ٿيندا آهن. ۔ پيءُ ٻه ورهيه ٿيا جو مري ويو. ۔ چنبا تڪا ٿيندا آهن. ۔ ڏند عاج وانگي ڪم ايندا آهن. ۔ ڌڻ منهنجي گهر وٽان لنگهي ويو. ۔ لهرين طوفان جي وقت ڏاڍيون خوفناڪ ٿيون ڏسجن.

(١٠) هيٺين جملن ۾ مفعول جا متعلق ڏيکاريو:

'مون هڪڙو گجندڙ شينهن ماريو'. 'هن رازي پڪين سرن، لوهه جي ڪامن ۽ بهه جي پيلپاون واري هڪڙي عاليشان عمارت بنائي'. 'آءٌ هن ڇوڪر کي سڃاڻان ٿو'. 'ڪاريگر پنهنجا اوزار تکا ٿو ڪري'. 'آءٌ ڀڙو صاحب ڪمشنر کي سڃاڻان' 'هن سڄي سڄي ڪاٺين آ ڪاٺين جو هڪڙو ڪتاب لکي تيار ڪيو آهي'. 'واڳون ڳوٺ جي وڏيري جي هڪڙي خوبصورت ڇوڪري، پاڻيءَ ۾ وهنجندي ڳهلي ڪٺي ويو'. 'جي گل منهنجي باغ ۾ ٿيندا هئا، سي ڪاليهه ڪو چور پٽي ڪٺي ويو' 'ڪاله مون امام غزاليءَ جا سڀ لکيل ڪتاب، هڪڙي ڪتب فروش جي دڪان تان خريد ڪيا'.

(١١) هيٺين جملن ۾ خالي جاين تي 'مفعول' جا متعلق وجهو:

ٻه ماڻهو ۔ هيءَ ٻيڙي ڪٺي ويا. درياهه جي اڌل ۔ ڳوٺ بوڙي وڌا. پوليس ڇورايل مال ۔ لڌو. هن ڪنسٽيبل ۔ هڪڙو چور ورتو. پيءُ پٽ کي ۔ سزا ڏني. هن واچ ۔ ڳڌي. ڪاتو کي ۔ ڪيڙا ڏيون آهن. ڪوهه ۔ ڇوڪرن کي نقو ڪهري. مون ۔ ڳچندو پڌو. منهنجي دوست ڇتون ۔ ورتو.

(١٢) هيٺين جملن ۾ 'خبر' جا متعلق ڏيکاريو:

'هو تکو ڊوڙيو'. 'هو اڄ صبح جو ڊوڙيو'. 'هو جهنگ ڏي ڊوڙيو'. 'هو چور پڪڙڻ لاءِ تکو ڊوڙيو'. 'اڄ صبح هو هو جهنگ ڏي چور پڪڙڻ لاءِ تکو ڊوڙيو'. 'هي ڇوڪر ڏاڍو چڱو لکي ٿو'. 'آءٌ صبح جو سوير آئيس،

'مون هن کي باغ ۾ ڏٺو'. 'منهنجي دوست ساري دنيا جو گشت ڪيو آهي'.
'سپاهي قطار ۾ بيٺي اچي هئا'. 'سپهه سالار بهادريءَ سان وڙهندي مئو'. 'منهنجي
ڏينهن ۾ ٻه ڀيرا لهي ۽ چڙهي ٿو'. 'هو پنهنجي هٿن سان گاڏي هڪلي ٿو'. 'هو
ماني کائيندي اخبار پڙهي ٿو'. 'اونداهي رات جي ڪري چور ڀڄي ويو'. 'هو
بندرو ماڻهو ٽڪڙو ٽڪڙو قدم کڻي ٿو'. 'اسان جو بنگلو شهر ۾ مشهور آهي'.
'هو اڳي کان هاڻ بهتر لکي ٿو'. 'بمبئيءَ ۾ جون، جولاءِ ۽ آگسٽ مهينن ۾ گهڻو
مينهن وسندو آهي'. 'باهه باهه جي دانهن ٻڌي سڀ گهر جا ڀاتي رات جي ڪپڙن ۾
نڪري آيا.

(١٣) هيٺين جملن ۾ خالي جاين تي 'خبر' جا متعلق ڀريو:

سهو – ڊوڙي ٿو. آنر جو واڳ – لڳي ٿو. بيءَ پنهنجي پٽ لاءِ – رنو.
شاگردن اُستاد جي سمجهاڻي – ٻڌي. فقير هن سخي ماڻهوءَ جي – شڪرگذاري ڪئي.
آءٌ پنهنجا سبق – پڙهان ٿو. ڪڪڙ – بانگ ڏين ٿا. – وڻ ساوا ٿين ٿا. ٻوڙن جي
عمارت – جٽاءِ ڪري ٿي. ايماندار ماڻهو – ڪوڙ ڳالهائيندو. بيمار – ٻي جا ٿيو.
منهنجو چاچو – رهي ٿو. رت بدن ۾ – ڊوڙي ٿو. ٻچن جي بدران سپاهي –
وڙهي مئا.

(١٤) هيٺين جملن ۾ اڻپورن فعلن جو پورائي ڪندڙ ڀاڱو ڏيکاريو:

'عمر خان ڪرڪيٽ جي راند جو ڪپتان مقرر ٿيو آهي'. 'هو منهنجو دوست
آهي'. 'هو سسُت ٿو ڏسجي'. 'احمد ڏاڍو چالاڪ رانديگر آهي'. 'گهوڙو بيمار ٿو
ڏسجي'. 'آءٌ ٿورن ڏينهن ۾ تندرست ٿيندس'. 'هو ٽي ڪتاب هن جا آهن'. 'هو
ٿلهو ماڻهو پيسي وارو نظر اچي ٿو'. 'آءٌ سگهوئي انهيءَ ڪلب جو ميمبر ٿيندس'.
'منهنجا دوست انهيءَ مجلس ۾ حاضر هئا'. 'هو ڪانگريس جو پريزيڊنٽ چونڊيو
ويو'. 'آءٌ اهو ئي ساڳيو ماڻهو آهيان'. 'ڇوڪري دٻ ۾ ٽِڪي ٿي وئي'. 'آءٌ هي
گهر تمام ننڍڙو ٿو سمجهان'.

(١٥) هيٺين جملن ۾ خالي جاين تي مناسب لفظ وجهي فعل پورا ڪريو:

هو – سڏيو آهي. بمبئي – آهي. ڏينهن – ٿيندا وڃن. سيارو – منهنجو ڀاءُ – ڪري
پيو آهي. هن مون کي – سڏيو. هن جي بدچاليءَ منهس ٽڏي کي – ڪيو. هو
پاڻ کي – ٿو سمجهي. جج قيديءَ کي – ڏنو. – منهنجي دلپسند راند آهي.
ميونسپالٽيءَ ۾ ميمبرن هن کي – چونڊيو. هن کي – سڏيندا آهن. گذريل مومر
کان آءٌ – آهيان.

(١٦) هيٺين جملن جي 'تفريق' يا ڇيد ڪريو:

(الف) 'شينهن گجي ٿو'. 'بمبئي الهن جي ڪري مشهور آهي'. 'منهنجي عمر جا
ٻارنهن ورهيه لنگهي ويا آهن'. 'لٽڻي ڪرڻ گناهه آهي'. 'جنگ وارن پهلوان

ڪي انعام مليو ويا آهن. آزموديل جي مڪتب ۾ گهڻائي عمدا سبق سکي ڇڏيا سگهجن. ڀاڻ جهڙن مخلوقن جي سڱڪ تي خوش ٿين، جن ته انهن جي خوش نصيبي ۾ شامل ٿين آهي. سينهن آيو ته رڍن جو ڏڻ ڀڄي ويو. هن جو گهراڻو آبروءِ وارو آهي.

(ب) سلون ۽ جاوا ٻيٽ آهن. فرانس ۽ انگلنڊ ٻئي ڪوسي ڪمربند کان ٻاهر آهن. بادشاهه، راڻي ۽ شهزادو، ٽيئي سلامت اچي پهتا. سچائي، ايمانداري ۽ حيا عمدين نيڪين مان آهن. هر هڪ مڙس، زال ۽ ڇوڪر صحيح سلامت بچي ويو. سوداگر پنهنجي ساري مال سوڌو ولايت هليو ويو. آءٌ ۽ تون سوير سنبري ويهون ته بهتر آهي. تون قصوروار آهين نه هئو.

(ج) تنهنجي پيتي يا تنهنجا ڪتاب سڙي ويا. نڪي سپهه سالار کي نڪي سندس لشڪر کي دشمن جي اچڻ جي خبر هئي. رئيس يا نوڪر گهر ۾ حاضر آهي. نه چنڊ ٿو ڏسجي، نه تارا ٿا ڏسجن. مون ٻڌو ته تو يا احمد وٽڻ کان انڪار ڪيو.

(د) فساد هميشه انهن کي نقصان رسائي ٿو، جي فساد اٿاريندا آهن. نيڪي پنهنجو انعام پاڻ آهي، ۽ بدي پنهنجي سزا پاڻ. سچي عزت وڏين نيڪين رکڻ ۾ آهي. تون پنهنجو سبق ڪڏهن سکندين؟ هن ساري حرڪت جو باني اهو ويٺو آهي. هو جوئي ٿو ته هاڻ هلو ته هلون. ڪولمبس، آمريڪا جو ڳوليندڙ، جينوئا جو رهاڪو هو. فردوسي، شاهنامي جو مصنف، قديم وقت ۾ رهندو هو. لنڊن، دنيا جو تمام وڏو شهر، ٿيمس نديءَ جي ڪناري تي آهي. شورو هڪڙي سخت ۽ ڀوري شيءِ آهي، رنگ جي پيلي آهي، ٿوري باس ۽ ٿورو سواد ۾ اٿس. سخت محنت کي صاف ۽ بدن کي تندرست ٿي رکي. حضرت سليمان جي عبادت گاهه جا پٿر اٺ هٿ ڊگها هئا. بلبل سهڻي ڳائيندڙن پکين مان تمام مشهور آهي. منهنجي دوست جو ذهن تمام تيز آهي، سندس خيال تمام اعلي آهن، ۽ سندس عقل ڪامل آهي. گلاب جو گل تمام وڻندڙ شيءِ آهي، مگر جهڙي ڪنڊن سان وڪوڙيل آهي. هن ماڻهوءَ کي چئو ته هليو وڃي.

(ه) بابي مون کي، هن کي ۽ توکي مدد ڏيڻ لاءِ موڪليو آهي. خبر اٿئي ته ڪاليهه گهر ويندي مون ڪنهن کي ڏٺو؟ قاسم کي ۽ ٻين کي ته اٿون سڃاڻان ٿو. پر تون ڪير آهين؟ جي ماڻهو ڏاهن ۽ نيڪن تي ٺٺوليون ڪندا آهن، سي خوفناڪ سنگتي هوندا آهن. جڏهن سائيرس، ايران جو بادشاهه ننڍو هو، تڏهن ڪنهن ٻچيس ته ڀريل شيءِ جا تون سگهين، سا ڪهڙي هئي؟ جواب ڏنائين ته سچ ڳالهائڻ. جن کي ٻين کي ڏيڻ لاءِ ڪينهي، سي ٻه

ٻين جي خير گهرڻ سان، هنن کي هڪڙي قسم جي مدد ڏني سگهون ٿا'. 'جي اچ، ڏهؤ هجان ته جيڪر پيو رستو وٺان'. 'هو ڏاڍو محنتي ماڻهو ٿو ڏسجي'. 'گهنشامداس وڪيل جج مقرر ٿيو آهي'. 'سزا ڏيڻ کان معافي ڏيڻ زياده لذت وارو آهي'. 'وڏن کان ڏيڻ وڏو نيڪ ثواب وارو آهي'. 'ڪالهه اسان ٻئي ٻچي ساٿي ناڏي، ۽ ٿيون ڏينهن ٻارهين ٻجي ڪاڏي هئيسون'. 'جي اڪيون توکي گنهگار ڪن ته آهي ٻئي اڇلائي ڇڏ'. 'جي اڄ ڏوهاري نه هجان ته جيڪر بلڪل ڪين ٻچان'.

(و) شاهه جي رسالي مان هيٺين سٽن کي پورين نثر ۾ وجهو، پوءِ ٻڌايو ته هر هڪ ڪهڙي قسم جو جملو آهي، پوءِ انهن ۾ مبتدا، خبر ۽ انهن جا متعلق ڏيکاريو.

"ڪاتيءَ ڪونهي ڏوهه، ڳن وڍيندڙ هٿ ۾".
"تو جني جي تات، تن ٻڻ آهي تنهنجي".
"چکيو نه چوندن، هو جو ساءُ صبر جو".
"سهڻ جي سيويسن، تني ماڻڪ ميڙيا".
"گهڙيا سي چڙهيا، اٺيين اٿيئي".
"هيڪ لکئي پيو نيڻهن، آئي اوليس اول ۾".
"سچ مساکيءَ ميٺ، ڪيڙا ٿين نه ڪڏهين".
"نيڻ نمندا پس، وس ته ورن سپرين".
"نا اميدي نيچ، ته اوڏو ٿيين اميد کي".
"هوت توکان هڏ، پرانهو ٿي ڪينڪي".
"هاري ڪر همت، ته دم ڏيئي دوست لهين".
"مري جيئي ته ماڻين جانب جو جمال".
"لکيو جو لراڙ سو قلم ڪياڙيءَ نه وهي".
"اڻ گهريو لوڪ گهٽو، جي گهمران مي نياهن".
"لک لهي ٿي لوڏ جيجان تن جتن جي".
"پيئر اڄ پلياس نه، ته سڪ سيئن جا لکي؟".
"نيڌي پسي ٿي، هوتا آهي هيڪڙو".
"ڇن سي پسن، جڏهن تڏهن پرينءَ کي".
"ڏور پسندڙ ڏسن، اڳين عجيبن جا".
"جوڳي هئون نه جيئن پاٺي جوڳ م جيءَ".
"اڏيو جو اوڏن سو شال ڍنگر ڍلو م ٿئي".
"اٺين چوندي ڪير ته اڄ ساڃاري سڄڻين".

(١٧) هيٺيون چوڪون درست ڪريو:

(١) هن جا ڪم چڱي حالت ۾ نه آهن.

'حياتيءَ جون مصيبتون بيشمار آهن، اِجها، "گهرن جو مالڪ ٿو اچي". 'شيطاني خوشيون ڇڏڻ گهرجن'. 'مکيون اکيون عجب جهڙا آهن'. 'اوهين ڪڏهن اتي هئا ڪيئن؟' 'مصر جا منارا ڪن هزارن ورهين کان وڏيڪ آني بيٺل رهيو آهي'. 'تون اڄ اسڪول ۾، يا هئا يا نه؟' 'پاڻون وڏن جو ادب رکڻ اسان جي ضروري فرض مان آهن'. 'آنی وني جي آدر ڀاءُ ڪرڻ وارن ماڻهن لاءِ چڱا ڪم آهن'. 'ماڻهن جي وڏي جماعت دنيا ۾ سڀ جي ڀلائي حيران آهن'. 'ماڻهن جو گوڙ جلد لهي ويا'. 'ڏهه هزار لشڪر ولايت ڏي روانا ٿيا آهن'. 'ڪالهه ڏهين ٻجي ڊاري مجلس اچي گڏ ٿيا'. 'سرڪار نوان حڪم جاري ڪن ٿا.' 'پارليمينٽ اميرن ۽ عام ماڻهن مان جڙي ٿا'.

(ب) 'ڪتاب، سليٽ ۽ تصوير منهنجا آهن'. 'ڪوڙي اميد ۽ ڪوڙو خوف نه پسنديءَ جهڙا آهن'. 'تون ۽ هو نا اميد ٿيو آهي'. 'آءٌ ۽ هاشم وڃڻ وارو آهي'. 'ناموس ۽ قلمي نرم ذاتن مان آهن'. تنهنجو ڀاءُ ۽ ڀيڻ اچي ٿو يا نه؟ "ڏک ۽ سک دنيا ۾ گڏيا پيا آهن'. 'هو ۽ سندس زال ٻئي آيو آهي'. 'هو زال سان گڏجي آيا آهن.'

(ج) 'نڪي هي نڪي هو آني آيا'. 'نه ڪپتان نه خلاصي بچيو'. 'هو يا آءٌ ڪراچيءَ وڃڻ لاءِ تيار آهي'. 'نه دولت نه تندرستي پروسي جوڳا آهن'. 'هو يا آءٌ قصوروار آهيان'.

(د) 'تون اهو شخص آهين، جنهن منهنجو ڪتاب ڪنيو اٿئي'. 'قاسم وڃي ٿو، سڏيان؟' تنهنجو قلم منهنجي پيتيءَ ۾ آهي، آڻي ڏيان؟'

'مون توکي ۽ هن کي چيو ته مون کي هن جي دوستيءَ جي ڪابه پرواهه ڪانهي'. 'آءٌ ۽ منهنجو پيءُ انگلينڊ ڏي ٿو وڃي'. 'آءٌ اهڙو ماڻهو آهيان جو اهڙيون صلاحون نه ڏيندو آهي'. 'آءٌ انهن ماڻهن مان آهيان جو سچ چوڻ کان نه ڊڄندا آهن'.

(هه) 'جهاز گذرئي هفتي ۾ آيو آهي.' 'آءٌ گهڻو وقت پيو ڳالهايان.' 'ڪالهه آءٌ عجائب خاني ۾ ويو آهيان'. 'گذرئي سومر جي ڏينهن آءٌ توکي ڏسڻ آيو آهيان.' 'هي ڪتاب ١٨٩٣ع ۾ ڇپيو آهي.' 'اڄ صبح جو مون اهو ڪم پورو ڪيو آهي.' 'منهنجو ڀاءُ آيو، تنهن کان اڳي مون اهو خط لکي پورو ڪيو آهي'. 'مون هن کي چيو ته اهو ڪم ڪرڻ غلط هو'. 'هو اهڙو بدلجي ويو هو، جو جيڪڏهن هو پنهنجو نالو نه ٻڌائي، ته جيڪر سڃاڻي نه سگهانس'. 'جيڪڏهن تون نقشي ۾ نظر ڪندين ته اهو پيٽ ڏسي سگهين ها'.

(١٨) هيٺيان ڏار ننڍا مفرد جملا ملائي وڏا مرتب يا مرڪب جملا ٺاهيو:

قاسم منهنجي گهر آيو، هاشم منهنجي گهر آيو، عمر ٿلهو ڇوڪر آهي، عثمان ٿلهو ڇوڪر نه آهي، هن کي دعوت ملي آهي، توکي دعوت ملي آهي، ڪڻڪ آمريڪا ۾ پيدا ٿئي ٿي، ڪپهه آمريڪا ۾ پيدا ٿئي ٿي، ڪڻڪ رشيا ۾ پيدا ٿئي ٿي، ڪڻڪ هندستان ۾ پيدا ٿئي ٿي، ڪپهه مصر ۾ پيدا ٿئي ٿي، سج اڀرندي کان اڀري ٿو، سج اولهندي ڏي لهي ٿو، شيشو لسو آهي، شيشو ڀررو آهي، شيشو شفاف آهي، واڍو ميزون ٺاهي ٿو، واڍو ڪرسيون ٺاهي ٿو، واڍو ٻيو سامان ٺاهي ٿو، سلون ٻيٽ ڏاڍو آباد آهي، انهيءَ ۾ چانهه پوک ٿئي ٿي، انهيءَ ۾ ڪافي پوک ٿئي ٿي. هو ٿڪل آهي، هو بکايل آهي، هو پيرو ماڻهو ڏسي نٿو سگهي، هو ٻڌي نٿو سگهي، نه ڊوڙ، نه ٽپ، استاد مون کي ماريو، استاد هن کي ماريو، اسان کي ٽڪڙو نيڻ گهرجي، چور پڇي ويندو، هن کي هڪدم پاڻي ڏي، هو مري ويندو، ايمانداريءَ سان هل، نوڪريءَ سان نڪري ويندين، سبق برابر ياد ڪرڻ گهرجن، ماستر ڪاوڙيو، محنت ڪر، حد کان وڌيڪ محنت نه ڪر، بيمار ٿي پوندين. هو مضبوط آهي، هو ڪم ڪري نٿو گهري، هن پنهنجو ڪم نه ڪيو، هو بک پئي مئو، هو غريب ماڻهو تمام ضعيف هو، هو خوشيءَ سان ڪم ڪرڻ لاءِ تيار هو، احمد ڪيترو وقت اجايو وڃائي ٿو، هو امتحان پاس ڪيو وڃي، مون کي زڪام آهي، آءٌ گهر ويٺو رهندس، هو ڇوڪر شام جو گهر نه آيو، هن جا مائٽ بي آرام ٿيا، گاڏي لڪري وئي، آءٌ دير سان آيس، آءٌ هن تي ويساهه نٿو ڪريان، هو ايماندار آهي، هن کي انعام مليو، هو انعام جو لائق هو، آءٌ ڏاڍو ٿڪل هوس، مون سڄو ڏينهن پنڌ ڪيو هو، هو ٻڌي مئو، هو تري نه ڄاڻندو هو، منهنجي ماءُ تمام پڙهي آهي، منهنجي ماءُ اڪيلي ڪان وڏي آهي، منهنجو پيءُ پيرو ٿيو آهي، منهنجو پيءُ پينشن وٺڻ ٿو گهري، آءٌ هشيار آهيان، هاشم زياده هشيار آهي، هو وڏو ٽپ ٿو ڏئي، آءٌ زياده وڏو ٽپ ٿو ڏيان، هي گهڙي سوڙهي آهي، هوءَ گهڙي به سوڙهي آهي، ماستر هن ڇوڪر کي گهڻو پاڻي ٿو، ماستر مون کي به گهڻو پاڻي ٿو، هن اها خبر ٻڌي، هو ڏاڍو خوش ٿيو، پنج ٿا لڳن، آءٌ هن ڇڏي آيان ٿو، والد پوري ٿيندي، پاڻ گهر هلنداسين، سج لٿو، هنن ڪم بند ڪيو، مون تنهنجو پاءُ ڏٺو آهي، هو ڪراچيءَ ۾ ٿو رهي، هي گهر منهنجي ڏاڏي جو آهي، آءٌ انهيءَ ۾ ڄائو هوس. چور منهنجو گهوڙو چورايو، آهو هاڻ جيل ۾ آهي. آهو ڇوڪر توکي ياد آهي؟ تو هن کي ڪراچيءَ ۾ ڏٺو هو. پاپي وٽ دوربين آهي، انهن سان هو تارا ڏسندو آهي. ميل کن پنڌ تي مون هڪڙو چيتو ڏٺو، آهو ٽڪر تي جلد جلد چڙهندو آيو، آهو پيچرو اتي ٿي آيو جتي آءٌ ويٺو هوس. هو ايماندار آهي، هو محنتي آهي، هو ڪم لصيب آهي، هو بدن ۾ ضعيف آهي، آءٌ قاسم کي

ڏسڻ وڃي، هو انهيءَ ڳڻتيءَ ۾ ٿو رهي، مون کي ساڻس ڪم هو، هو گهر ڪونه هو، ڏوهه ظاهر ٿي پيو، هن جي ڏٺيءَ کيس نوڪريءَ مان ڪڍي ڇڏيو، هو ڏهه ورهيه سنڌس نوڪريءَ ۾ هو. مون کي ڪراچيءَ جي هوا ٺهي وئي، آسا ڏاڍي کهميل آهي منهنجي مرضي آهي ته ڪنهن ٻئي شهر ۾ وڃي رهان، آءٌ گهر کان ٻاهر هوس، هو منهنجي گهر آيو، هو منهنجي بندوق اڌاري وٺي آيو هو، منهنجي پيءُ کان سواءِ ڪٿي هليو ويو. مون کي اڃا انهيءَ ڪتاب جا پنجاهه صفحا پڙهڻا آهن، امتحان تمام ويجهو اچي پيو آهي، مون کي ڏهه صفحا ته ڏهاڙي پڙهڻ گهرجن، اهو ڪتاب تڏهن پورو ڪري سگهان.

اشارو: مٿين سوالن ۽ مشقن جا جواب مٿين ٻن بابن جي مضمون پڙهڻ سان، آسانيءَ سان ڏئي سگهجن ٿا.

باب پنجون

علم نحو جو ٻين ڪن علمن سان واسطو

مٿين بابن ۾ ڏسڻ ۾ ايندو، ته حرفن سان لفظ ۽ لفظن مان جملا ٿا ٺهن. حرفن جي بابت جيڪو علم آهي تنهن کي علم 'املا' ٿا چون. جي صورتن ۽ حالتن ڦرڻ گهرڻ کي. علم 'صرف' ٿا چون، ۽ لفظن مان جملن ٺهڻ ۽ انهن جي ترتيب، ترڪيب ۽ تفريق کي علم 'نحو' ٿا چون. جيئن حرفن ۽ لفظن جي سڃاڻپ جملن لاءِ ضروري آهي، تيئن علم املا ۽ علم صرف، علم نحو جي لاءِ ضروري آهن. ساڳيءَ طرح جملن مان وري بيان ٿا ٺهن، جن ۾ ڪيتريون صنعتون ڪم اچي ٿيون، نثر ۽ نظم ڪم اچن ٿا، اصطلاح ڪم اچن ٿا، حجت دليل آڻيا ٿين ٿا، جي سڀ ٺهرايل قانونن موجب ٿيڻا آهن. تنهنڪري صحيح لکڻ، صحيح ڳالهائڻ، صحيح خيال ڪرڻ ۽ صحيح دليل ڪرڻ، انهيءَ سڀ ڪم کي عمدي طرح ڪرڻ لاءِ علم صرف ۽ علم نحو جو ڪيترن ٻين علمن سان واسطو ٿو رهي، جن جا اصول ڄاڻڻ ضروري آهن، نه ته مضمون نويسي، بيان نويسي، عبارت آرائي، فصاحت ۽ بلاغت، مشڪل حاصل ٿي سگهندي. آهي ٻيا علم اڪثر هي آهن: علم 'بيان'، علم 'منطق'، علم 'عروض' علم 'بديع'، علم 'مناظره'. انهن مان هرهڪ علم جو جدا جدا قانون ۽ اصول آهن، جي پڙهڻ ۽ معلوم ڪرڻ گهرجن. هتي انهن علمن سان علم نحو جو جيڪو واسطو رهي ٿو، سو ڏيکاريندا سين ۽ انهن جي وچ ۾ مشابهت، موافقت ۽ تفاوت پڌائيندا سون. عربي توڙي انگريزي ٻوليءَ ۾ اهو رستو ورتل آهي، تنهنڪري اسين علمن ڏي اشارو ڏيڻ کان سواءِ 'نحو' جو ڪتاب پورو ڪري نه سگهنداسين.

معلوم هجي تہ لفظ کي لفظ تڏهن چئبو، جڏهن زبان سان ظاهر ٿيندو يا وات مان نڪرندو. جيسين اهو دل ۾ هوندو تيسين انهيءَ کي 'خيال' چئبو. خيال ظاهر ڪرڻ لاءِ ٻوليءَ جو هئڻ ضرور آهي. تنهنڪري صحيح ٻولي ڳالهائڻ، برابر سبب ڏيڻ ۽ بيان ڪرڻ هڪڙو ضروري علم ۽ هنر آهي. ٻوليءَ ۾ اهو فائدو آهي تہ ماڻهو پنهنجو خيال ظاهر ڪري، ٻئي کي سمجهائي سگهي ٿو، ۽ انهيءَ خيال جي نتيجي کي آئيندي وري ڪم اچڻ ۽ وسرڻ کان بچائي سگهي ٿو.

گرامر يا صرف ۽ نحو جو خاص مطلب آهي، صحيح ڳالهائڻ ۽ صحيح لکڻ. 'منطق' جو خاص مطلب آهي برابر خيال ڪرڻ ۽ برابر سبب ڏيڻ. گرامر موجب خبر پوي ٿي، تہ لفظن جا ڪهڙا قسم آهن، ۽ جملن ۾ هڪڙي لفظ جو ٻئي لفظ يا لفظن سان ڪهڙو واسطو آهي.

گرامر موجب لفظن جا ٽي قسم آهن: 'اسم'، 'فعل' ۽ 'حرف' ۽ منطق موجب بہ لفظن جا ٽي قسم آهن: 'مبتدا'، 'خبر' ۽ 'حرف' يا 'ڪلمہ رابطہ'. گرامر مان ٻہ نحو ۾ اهي ساڳيا قسم اچن ٿا، جنهنڪري ڪهڙن ڳالهين ۾ نحو جي منطق سان مشابهت آهي، اهو حرف، رابطہ، يا ڪلمہ رابطہ، يا 'اثباتي' آهي يا 'منفي' جئن تہ 'هو ماڻهو ڏاهو آهي'. 'هو ماڻهو ڏاهو ناهي'.

وري منطق توڙي نحو موجب انهيءَ علم جا ٽي ڀاڱا آهن: پهريون ڪلمہ يا لفظ، ٻيو ڪلام يا جملو، ٽيون دليل يا بيان. پهرئين لاءِ سمجهڻ جي سگهہ کهرجي، ٻئي لاءِ انصاف ڪرڻ يا فتوي ڏيڻ جي سگهہ، ۽ ٽئي لاءِ سبب ڏيڻ يا حجت ڪرڻ جي سگهہ.

صرف نحو ڏيکاري ٿو، تہ حرف ملائي لفظ ۽ لفظ ملائي جملا ڪيئن ٺاهجن، ۽ منطق ڏيکاري ٿو تہ ڪلما ڪيئن جوڙجن، ۽ ڪلما ملائي دليل ڪيئن جوڙجن.

ڪلمن جا مثال: سڪندر، ماڻهو، نيڪ، جماعت، گهوڙي جو لغام وغيره.

ڪلام جا مثال: هي دنيا فاني آهي، سخيءَ جو هٿ منجهي ٿي ڪين، وغيره.

دليل جا مثال: (١) جو بادشاهہ پنهنجي رعيت جو خيرخواه نہ ٿيو، تنهن پنهنجي بادشاهي وڃائي. نيپولين پنهنجي رعيت جو خيرخواه نہ ٿيو. تنهنڪري نيپولين پنهنجي بادشاهي وڃائي.

(٢) سڀ ماڻهو مرڻا آهن. يعقوب ماڻهو آهي، تنهنڪري يعقوب مرڻو آهي.

اثباتي ۽ منفي قسمن کان سواءِ، منطق موجب ڪلام جا ٻيا بہ ٻہ قسم آهن: هڪڙو عام، جنهن ۾ خبر سڄي مبتدا جو اثبات يا نفي ڏيکاري، مثلاً 'سڀ ماڻهو مرڻا آهن'. 'ڪوبہ مٺو وري جيئرو نہ ٿيو آهي'. ٻيو خاص، جنهن ۾ خبر سڄي مبتدا

جو اثبات يا نفي ٿو ڏيکاري. مثلاً 'ڪي ماڻهو لڱ آهن' 'ڪي ماڻهو ڏاها نہ آهن'.

وري نسبت موجب ڪلام جا ٽي قسم آهن: بيانيہ، شرطيہ ۽ اختلافيہ. هر هڪ جو هڪ مثال ڏجي ٿو. 'ڪي ماڻهو نيڪ آهن'. 'جيڪڏهن ساوڻ ۾ مينهن وسندا تہ سڪار ٿيندو'. 'واپار جي ڪم مان يا نفعو ٿيندو يا نقصان ٿيندو'.

ڪلام ۾ جو ڪلمو: سبب ڏيکاري ٿو، تنهن کي تقسيم ٿيل ڪلمو چئبو، ۽ جي نہ تہ انهيءَ کي تقسيم ٿيل نہ چئبو. جيئن تہ: 'سڀ ماڻهو ويا'. 'ڪي ماڻهو ويا'.

وري ٻن يا زياده ڪلامن مان جي ڪو ٻيو علحده ڪلام ڪڍبو، تہ انهي کي 'قياس' چئبو آهي. قياس جا ٻہ قسم آهن: باآزمودي ۽ بي آزمودي. مثال هر هڪ جو: (١) سڀڪو پهڻ پاڻيءَ ۾ اڇلڻ سان وڃيو تر ولي، هي بہ هڪڙو پهڻ آهي، تنهنڪري اهو بہ پاڻيءَ ۾ اڇلڻ سان وڃي تر ويندو. (٢) لوهہ گهڻ تائين باهہ ۾ وجهڻ سان تپي ڳاڙهو ٿي پوندو.

وري قياس بي آزمودي جا ٻہ قسم آهي: هڪڙو دليلي ۽ ٻيو غير دليلي. دليل ۾ ٽي مقدما ٿيندا آهن. هڪڙو ڪبير يا وڏو، ٻيو صغير يا ننڍو، ٽيون وسطي يا وچون. انهيءَ طرح وري قياس ۽ دليل جا گهڻائي قسم آهن، جن جو بيان منطق جي ڪتابن ۾ ڏنل آهي.

مٿين ذڪر مان معلوم ٿيندو، تہ صرف، نحو ۽ منطق جو پاڻ ۾ ڪهڙو واسطو آهي، ۽ اهي ڪيئن هڪ ٻئي لاءِ ڪمائتا ٿي سگهن ٿا. ٽنهي ۾ ترڪيب، ترتيب ۽ تفريق جو اصول يا بنياد مڃيو آهي. صرف ۽ نحو موجب جيڪي لفظ يا فقرا يا جملا زياده يا متلق آهن، سي يا فاعل سان يا مفعول سان لاڳو ٿا ٿين. منطق موجب سڀڪو متعلق، جو مبتدا جي ٻلي ناهي، سو خبر جو ڀاڱو شمار ۾ ٿو اچي. مثلاً: "سڪندر دارا کي جيتيو". هاڻي انهيءَ ۾ گهڻا متعلق وجهي هڪڙو وڏو جملو يا مختصر بيان ٺا ڪريون. "سڪندر اعظم، فيلقوس جي پٽ، مقدونيہ جي بادشاهہ، عيسوي صديءَ کان ٣٣٠ ورهيہ اڳي، هڪڙو ننڍو لشڪر ولي، پوريءَ طرح دارا کي جيتيو، جو ايران جو بادشاهہ هو، ۽ پنهنجي ملڪ جي حد اندر هو ۽ بيشمار لشڪر ساڻس هوس".

اهو بيان ڪيئن ٺهيو، تنهن جو رستو سوال ۽ جوابن جي رستي نموني لاءِ هيٺ ڏجي ٿو، جو ترڪيب ۽ تفريق لاءِ بہ ڪمائتو ٿيندو، ۽ حجت دليل لاءِ بہ. متڪلم فعل آهي جيتيو. ڪنهن جيتيو؟ سڪندر. ڪهڙو سڪندر؟ سڪندر اعظم.

آهو ڪير هو؟ مقدنيه جي بادشاهه فيلقوس جو پٽ. ڪڏهن انهيءَ ڪي جيتيائين؟ عيسوي سن کان ۳۳۰ ورهيه اڳ. اڌو ڳاڙهي طرح ڪيس جيتيائين يا ڪيئن؟ نه بلڪل پوري طرح. ڪهڙي آهاڻ سان هن کي جيتيائين؟ هڪڙي ننڍي لشڪر سان. دارا ڪير هو؟ ايران جو بادشاهه هو. سڪندر دارا کي ڪهڙي هنڌ جيتيو؟ خود دارا جي ملڪ ۾. ڪهڙي حالت سندس برخلاف هئي؟ دارا سان بيشمار لشڪر هو ته به جيتي ورتائينس.

منطق موجب باقي هڪ ٻه نمونا قياسن ۽ دليلن جا ڏيکاريون ٿا. ڪي قياس ڪوڙا ۽ غلط هوندا آهن، اگرچ ظاهري صحيح ۽ سچا ڏسبا آهن. انهن کي قياس ڪاذب چوندا آهن. پر سمجهه وارو انهن جي چوڪ سهي ڪري، انهيءَ کي غلط ثابت ڪندو آهي. مثلاً: حيص بيص (لفظي معني مونجهارو يا گهٽتي) منطق جي اصطلاح موجب هڪڙو مرڪب دليل آهي، جنهن ۾ هڪڙو مقدمه شرطيه آهي ۽ ٻيو اختلافيه. جيئن ته جي الف ب آهي، ته ت ث آهي، ۽ ج د ناهي. تنهنڪري الف ب ناهي، عملي مثال هي آهي، ڪو آزمودگار وڪيل، ڪنهن نئين وڪيل کي وڪالت جي تعليم ڏئي ٿو، انهيءَ شرط سان ته ٺهرايل رقم جو اڌ هونئون وڪيل انهيءَ کي شروع ۾ ڏيندو، ۽ باقي ٻيو اڌ جڏهن نئون وڪيل تعليم وٺي، پنهنجي منهن ڪو ڪيس وٺندو ۽ کٽندو، تڏهن ڏيندس. ورهيه ٻن کان پوءِ جڏهن نئون وڪيل تعليم وٺي رهيو، تڏهن نڪي پنهنجي منهن وڪالت ڪري، نڪي شرط موجب پنهنجي استاد کي رهيل اڌ رقم ڏئي. پڙهي وڪيل گهڻو چيس پر هو نٽائيندو وتيو. نيٺ پڙهي وڪيل ڪورٽ ۾ مٿس دعوا ڪئي. جڏهن ٻئي ڌريون ڪورٽ ۾ آيون، تڏهن پڙهي وڪيل ننڍي وڪيل کي چيو، ته "هاڻي ڏس ته رهيل اڌ رقم منهنجي محنتاڻي جي ڏين ٿو يا نه. جي هن منهنجي دعوا ۾ تو ڪيس کٽيو ته به شرط موجب مون کي اڌ رقم ڏيندين، ۽ جي مون کٽيو، ته به ڪورٽ جي ڊڪريءَ موجب ضرور توکي رقم ڏيڻي پوندي". اها هڪڙي 'حيص بيص' هئي، جنهن کي ننڍي وڪيل چالاڪي ڪري هيئن هٽايو. استاد کي چوائين ته "ائين ناهي. جي جج منهنجي فائدي ۾ فتوي ڏني، ته اوهان ڪورٽ جي فيصلي موجب پيسا وڃايا، ۽ جي جج اوهان جي فائدي ۾ فتوي ڏني ته مون پهريون مقدمون هارايو، تنهنڪري اوهان کي ڪي به ڪين ڏيندس، پڙهو وڪيل ڏاڍو لڄي ٿيو، ۽ سڌور ئي دعوي ڇڏي هليو ويو.

ٻه ٽي ٻيا قياس ڪاذب جا نمونا هيٺ ڏجن ٿا: (۱) يورپي ماڻهو هشيار ٿيندا آهن. احمد هشيار آهي. تنهنڪري احمد يورپي آهي. (۲) پکي هوا تي آهن، هوا زمين تي آهي، تنهنڪري پکي زمين تي آهن. (۳) ڪڪڙ آني مان نڪتو آهي، آنو ڪڪڙ مان نڪتو آهي، تنهنڪري آنو آني مان نڪتو آهي. (۴) هڪڙي

شخص جي روپين جي ڳوٿري ڪوهه ۾ ڪيري پئي، ڪنهن ماڻهوءَ کي ڇپائين تہ هيءَ ڳوٿري ڪڍ، پوءِ اُنهيءَ مان جيڪي توکي وڻي سو مون کي ڏج، باقي تون پاڻ رکج. هن اها ڳالهہ قبول ڪري ڳوٿري ڪڍي. پوءِ انهيءَ مان هڪڙو رپيو مالڪ کي ڏنائين، هو ويچارو سڙي ويو ۽ وٽس دعوا ڪيائين. ڪورٽ ۾ مدعاعليہ چيو، تہ انجام موجب جيڪي مون کي وڻيو سو مون هن کي ڏنو. مدعي انهيءَ جي رد ۾ جج کي چيو، تہ سائين هن کي وڻيا تہ گهڻا رپيا، جي پاڻ وٽ رکيائين، تنهنڪري انجام موجب مون کي اُهي ملڻ گهرجن.

انهيءَ طرح مشڪوڪ يا ٻن معنائن وارن لفظن تي، اهڙي قسم جا تڪرار ٿيندا آهن. جيئن تہ تڪو، ڪارو، ٻيڙي، تاڙي، ڪپ، ٿورو، ڪام، گهاٽو، سنگ، گهڙي، مٽ، پينگهو، ڏونڪو، ڪڪر، ڪاراڻي، ساڙهي، چغل، ٽڪ. وغيره. (١)

عربي علم منطق وارن موجب، سچي ۽ ڪوڙي خيال کي 'فڪر صحيح ۽ فڪر فاسد' چون ٿا، ۽ علم منطق انهيءَ کي سڃاڻڻ جو رستو ھي ڏنو آهي: فڪر يا خيال جي معني آهي، ذهن جو توجه ڪن حقيقتن يا ڳالهين ڏي، جن کي 'مبادي يا دعوائون' چون ٿا. ذهن جي معنيٰ آهي سمجهہ يا ارادي جي طاقت. اها قوت آرسيءَ وانگي آهي، جنهن ۾ سڀ معقولات ۽ محسوسات جي تصوير ظاهر ٿئي ٿي. انهن جي معلوم ڪرڻ کي علم چوندا آهن. علم ٻن قسمن جو آهي هڪڙو 'تصور' ۽ ٻيو 'تصديق'. جيسين ڪا ڳالهہ فقط خيال ۾ آهي، ۽ ڪنهن حڪم کان خالي آهي، تيسين انهيءَ کي تصور ٿا چون. جڏهن انهيءَ ۾ حڪم شامل ٿيو، تڏهن انهيءَ کي تصديق چئبو. مثلاً: قاسم. انهيءَ مان فقط قاسم شخص جي صورت ذهن

---

(١) تڪو = تيز هلڻ ۾ يا سواريءَ ۾، ۽ ڪبوتر تڪو. ڪارو = سواد ۾ ڪارو ۽ نوڪرو. ٻيڙي = پاڻيءَ ۾ هلڻ جي، ۽ لوهہ جي ٻيڙي، جا دريبن کي پولدي آهي. تاڙي = هٿ سان وڄائبي آهي، ڪنن تي تاڙي ايندي آهي، در جي بند ڪرڻ جي تاڙي، ڪجيءَ مان تاڙي لڪرلدي آهي، لشي واري. ڪپ = ڇري ۽ درياہ جو ڪنارو. ٿورو = گهٽي جو ضد ۽ احسان. ڪام = شهتير، لڪڻ ۽ شهوت يا عشق. گهاٽو = ڇڙو جو ضد ۽ نقصان. سنگ = سنگت ۽ اَن جو سنگ. گهڙي = لنيڙو دِلو يا دِلي، وقت ۽ وڄائڻ جي گهڙي. مٽ = پاڻيءَ جو مٽ ۽ برابر. پينگهو = لُڏڻ جو پينگهو. مينهن جي ٽنگ ٻڌڻ جو رسو. ڏونڪو = دهل يا لغاري وڄائڻ جو ڏونڪو ۽ ڪجيءَ جو ڏونڪو. ڪڪر = آسمان جو ڪڪر ۽ سهنج. ڪاراڻي = ڪاني ويڙهہ جي ۽ پالهن جي ڪاراڻي. ساڙهي = چادر ۽ لنيو لوئو. چغل = چغلي هڻندڙ، ۽ حقي يا چلم جي نوريءَ ۾ جيڪو اگر وغيرہ وجهبو آهي. ٽڪ = سيڪ، ۽ ماني پچائڻ جو ٽئو.

۾ آئي، ته اهو تصور آهي. پر جي انهيءَ سان اها ڳالهه به شامل ٿي، جيئن ته 'قاسم پڙهيل ماڻهو آهي'، ته اها تصديق ٿي. حڪم جي اٿي معني آهي هڪڙي شيءِ جي ٻي شيءِ سان نسبت يا واسطو. مٿين مثال ۾ هڪڙي شيءِ آهي، قاسم ۽ ٻي آهي پڙهيلائي. حڪم ٻن قسمن جو آهي 'بالايجاب' يا اثباتي ۽ 'باالسلب' يا منفي. وري 'تصور' به ٻن قسمن جو آهي: هڪڙو 'بديهي' يا 'ضروري'، جنهن ۾ نظر يا خيال ڪرڻ. جو ضرور نه هجي، جئن ته رنگ يا گرمي معلوم ڪرڻ. ٻيو 'نظري'، جنهن ۾ نظر يا خيال ضرور هجي، جيئن ته روح يا ملائڪ يا جن وغيره بابت. گهڻن تصورن جي ميلاپ کي 'معرف' چون، ۽ گهڻن تصديقن جي ميلاپ کي حجت ۽ دليل چون. اهي ٻئي درحقيقت معنائون آهن نه لفظ. مثلاً: انسان جي معني ته جسم ۽ جان وارو جانور آهي، جنهن کي ماڻهو ٿا سڏين ۽ پر حيوان ناطق آهي، يعني جنهن کي عقل ۽ نطق يعني ڳالهائڻ جي طاقت آهي.

انهيءَ طرح منطقي عالم لفظن ۽ معنائن جا قسم مقرر ڪن ٿا. جيئن ته 'مفرد'، 'مرڪب'، 'مرڪب تام' ۽ 'غير تام'. ساڳيءَ طرح معروف ۽ تصديق جا جدا جدا قسم مقرر ٿا ڪن. هرهڪ قول کي 'قضيه' ٿا چون، جو يا سچو آهي يا ڪوڙو، جنهنڪري انهن کي 'صادق' يا ڪاذب ٿا چون. هرهڪ ۾ نحو وانگي مبتدا، خبر ۽ رابطه آهي. پوءِ وري قضيه جا قسم ٿا ڏين. شرطيه، حمليه، متصله ۽ هرهڪ انهن مان يا موجبه آهي، يا سالبه يعني اثباتي يا منفي. قضين کان لنگهي پوءِ حجت يا دليل تي ٿا اچن، جنهن مان ٽي قسم ٿا ڪن. هڪڙو قياس يعني ڪُل مان جزو جو حال پروڙڻ، جيئن ته سڀ انسان حيوان آهن ۽ سڀ حيوان جسم آهن، تنهنڪري سڀ انسان جسم آهن. انهيءَ نتيجي کي استدلال ٿا چون. ٻيو استقرار، يعني جزو مان ڪل جو حال پروڙڻ ۽ ٽيون تمثيل يعني جزو مان جزو جو حال پروڙڻ.

وري قياس جا ٻه قسم آهن اقتراني ۽ استثنائي. هڪڙي ۾ نتيجو ذڪر ڪيل آهي ۽ ٻئي ۾ نه آهي. قياس ۾ ٻه مقدما ٿيندا آهن ۽ ٽيون نتيجو. پهرين مقدمه کي صغري ۽ ٻئي کي ڪبري چوندا آهن. هرهڪ قياس جي قسم جون جدا جدا شڪليون آهن جن جو بيان ڏيڻ هتي اجايو آهي.

منطق جي علم مان ڦٽي وري علم 'مناظره' نڪتو نڪري جو بحث ڪرڻ جو علم آهي، جنهن مان ڪنهن ڳالهه جي حقيقت ظاهر ۽ ثابت ٿي ٿئي. پر جتي فقط ٻئي ڌر کي ڪوڙو ڪرڻو هجي، جئن اڪثر وڪيل ڪوشش ڪندا آهن، حق تي يا ناحق تي، آتي انهي کي 'مجادله يا مغالطه يا مڪابره چوندا آهن. انهيءَ علم ۾ جيڪي قول ڪم ايندا آهن تن جا جدا جدا نالا ۽ صفتون آهن، جئن ته استدلال، اساره، معارضه، دَوران وغيره. جن جو ڏکو تفصيل آهي. اسان کي فقط اهو ڏيکارڻو هو

تہ حرفن مان لفظ ۽ لفظن مان جملا ۽ جملن مان دليل ۽ دليلن مان بيان ۽ بحث پيدا ٿي سگهن ٿا ۽ هرهڪ لاءِ ڌار علم ۽ قانون آهن، جن موجب آهي پوري طرح ڪم اچي سگهن ٿا. انهيءَ طرح جي مضمون جي نظر تي اڳتي هلندا وڃون تہ پيا بہ ڪيترائي علم انهن سان ڳنڍيل رهن ٿا، جن جو بنياد گويا صرف ۽ نحو تي رکيل آهي جيئن تہ علم حڪمت ۽ فلسفہ ۽ طبيعيات ۽ اخلاق ۽ عقائد ۽ فقہ ۽ تفسير وغيره.

هيستائين اسان علم نحو ۽ علم منطق ۽ مناظره جو واسطو بيان بہ ڪيو آهي. هاڻي مختصر طرح نحو جو علم معانيءَ سان واسطو ڏيکاريندا سين. علم معانيءَ موجب ماڻهوءَ کي مناسب حال تي اهڃا نظر ڪري ڪلام آڻڻو ٿو ٿئي تہ اهو ڪلام نامناسب يا بيجا نظر نہ اچي. مثلاً خوشيءَ جي حال بيان ڪندي غم جو ذڪر نہ ڪري، يا ترغيب ڏيڻ وقت ڊيڄارڻ جهڙي ڳالهہ نہ آڻي، يا شڪ ڏيکاريندي پڪ جي ڳالهہ نہ آڻي وجهي، يا انڪار بيان ڪندي قبوليت جهڙو ذڪر نہ ڪري. انهي ڪري علم معاني بلاغت ۾ داخل آهي ۽ 'علم معاني' ۽ 'علم بديع' فصاحت ۾ داخل آهي. بلاغت ڪلام جي معنيٰ ۽ مطلب سان تعلق ٿي رکي ۽ فصاحت ڪم آيل لفظن ۽ عبارت سان تعلق ٿي رکي.

علم معانيءَ جا بہ نحو وانگي قانون آهن. اسين هتي رڳو نمونو ڏيندا سين ڪنهن بہ ڪلام جو حُسن ٻن قسمن جو آهي- ذاتي ۽ عرضي. ذاتي حسن موجب انهيءَ ڪلام جا لفظ 'فصاحت' وارا هئڻ گهرجن ۽ معنيٰ 'بلاغت' واري هجي. فصاحت وارن لفظن جي معنيٰ اها آهي تہ آهي انهيءَ ٻوليءَ وارن جي محاوري ۽ اصطلاح موافق هجن. نڪي اهڙا جهنگلي ۽ ڇڙڪا هجن جي اڻ پڙهيل ڳالهائين ۽ ڪنهن بہ ڪتاب ۾ ڪم نہ اچن، نڪي اهڙا مشڪل ۽ معلق هجن جو ذري ذري انهن جي معنيٰ پروڙڻ لاءِ لغت گهرائڻي پوي. ۽ بلاغت واري معنيٰ اها آهي تہ مناسب حال موافق هجي ۽ انهي جي برعڪس نہ هجي. ڪلام جو عرضي حسن انهي ۾ آهي، تہ انهي جي تمهيد يا شروعات چڱي وجہ سان ٿيل هجي، ۽ منجهس مناسب صنعتون ڪم آيل هجن ۽ عبارت آرائي قاعدي موجب هجي. انهي لاءِ ڪلام جا عيب نمبروار ڏيکاريل آهن، جن کان گوشو ڪرڻ گهرجي. جيئن ساڳيا لفظ وري وري ڪم نہ آڻجن، اصطلاح ۽ محاوري جي برخلاف لفظ ڪم نہ آڻجن، اخلاق جي ڪراهت جهڙا لفظ ڪم نہ آڻجن، وغيره. هرهڪ عيب جو انهي علم ۾ نالو مقرر آهي.

وري انهي علم معانيءَ موجب ڪلام ٻن قسمن جا آهن. هڪڙي کي 'خبر' چون ۽ ٻئي کي 'طلب'. خبر چئبو آهي، ڪن ٻين جي واقعن يا حقيقتن جي نقل ڪرڻ کي، پوءِ آهي سچيون بہ ٿي سگهن ٿيون ۽ ڪوڙيون بہ. طلب چئبو آهي،

خود ڳالهائيندڙ يا لکندڙ جي پنهنجي راءِ يا خيال جي بيان ڪرڻ ڪري. خبر ڪي حڪم يا اسناد ٻه چون ٿا ۽ انهيءَ جا ٻه قسم آهن. 'حقيقت عقليه' ۽ 'مجاز عقليه'. هڪڙي ۾ حقيقي فاعل هوندو آهي، ۽ ٻئي ۾ مجازي فاعل. جيئن ته ڪو عالم ماڻهو چوندو، ته جهان کي خدا تعاليٰ سرسبز ۽ آباد ڪري ٿو. ۽ جاهل چوندو، ته جهان کي برسات يا بهار جي موسم سرسبز ۽ آباد ڪري ٿي. وري طلب جا ٻه ٻه قسم آهن: 'ممڪن يا ترجي' ۽ 'محال يا تمني'. ممڪن لاءِ حرف استفهام ۽ ٻيا ڪي حرف ڪم ايندا آهن. مثلاً تون دولتمند آهين، توکي غم ۽ فڪر سان ڪهڙو ڪم؟ ۽ محال ۾ دعا يا خواهش جا حرف ڪم ايندا آهن، جيئن ته 'شل تنهنجا دشمن دفع ٿين!' جواني موٽي اچي ته ڪهڙو نه چڱو!'

علم بيان جو واسطو 'نحو' سان ئي آهي، ته هن علم موجب هڪڙي معنيٰ کي رستن سان ۽ جدا جدا عبارتن ۾ ظاهر ڪجي، ۽ انهيءَ سان هڪڙيون ڳالهيون ٻين سان معلوم ٿي سگهن. هن علم جو مدار چئن ڳالهين تي آهي.

"تشبيه"، استعاره'، 'مجاز مرسل' ۽ 'ڪنايه ۽ تشبيه' جو ڪجهه بيان نحو ۾ آيو آهي، آها ٻن شين جي مشابهت لاءِ ڪم ايندي آهي، ۽ منجهس حرف تشبيهه، مشبه ۽ مشبه به وجه تشبيه هوندا آهن، ۽ ضرور آهي ته اهي ٻئي شيون مختلف جنس جون هجن، ۽ ڪنهن وصف يا خاصيت جي ڪري مقابلي سان ڪيون وڃن. جيئن ته محبوب جو ڳل چنڊ جهڙو چمڪندڙ آهي، يا گلاب جي گل جهڙو ڳاڙهو آهي، يا احمد شينهن جهڙو زورآور آهي.

'استعاره' بابت به نحو ۾ اشارو ڏنل آهي. انهيءَ ۾ ڪا خاصيت آڏاري وٺي ٻنهي شين لاءِ ڪم آڻيندا آهن، جن کي 'مستعارله' ۽ 'مستعارمنه' چوندا آهن، ۽ ٽيون وجه جامع سڏبو آهي. جيئن محبوب جي اکين کي نرگس چوندا آهن. محبوب جون اکيون نرگس جهڙيون آهن، چئبو ته اها تشبيهه ٿي. پر خود 'نرگس' آهن، چئبو ته اهو "استعارو" ٿيو. ترار کي 'وڄ' سڏڻ ۽ 'سپر' کي ڪڪر سڏڻ ۽ رت کي 'مينهن' چوڻ ۽ ڪيرندڙ مسين کي 'ڳڙا چوڻ'، استعارو آهي.

'مجاز مرسل' تڏهن آهي، جڏهن ڪو لفظ غير معنيٰ جي جاءِ تي مجازي طرح ڪم اچي، جيئن ته "سڄ ۾ وڃي ويهه"، يعني اس ۾. هتي سبب 'مسبب' جي بدران ڪم آيو آهي، يا تون منهنجي اک ۾ آهين. هتي اک جي معنيٰ نظر يا نگهباني. يا گلاب آس ۾ رک. هتي گلاب جي معنيٰ آهي گلاب جو شيشو. اتي ظرف 'مظروف' جي بدران ڪم آيو آهي. "ڪوءا ڪالهه ڪٺي، اڄ وڏا اٽو آسري". هتي اٽو جي معنيٰ اٽو جو واڍ.

'ڪنايہ' تڏهن آهي، جڏهن ڇٽائي ڇڏي اشارو ڏجي. مثلاً 'سچ کي خطاب ڪري چوڻ تہ 'تنهنجي مٿان سرخ رنگ جنگي بهادر بيٺل آهي، ۽ تنهنجي هيٺان خوبصورت ڳائيندڙ زال بيٺل آهي'. پهريون اشارو آهي مريخ تاري ڏي، جنهن جو جنگ سان واسطو آهي، ۽ ڳاڙهي رنگ جو آهي، ۽ پويون اشارو آهي زهره تاري ڏي، جنهن کي خوبصورت زال ۽ ڳائڻ واري سمجهندا آهن؛ 'ڪنايہ' جا گهڻائي قسم آهن: جيئن تہ قريب، بعيد وغيره. پر انهن جو ذڪر ڪرڻ ڪتاب وڌائي وجهندو.

هاڻي اسين نحو جو علم 'بديع' يا بدايع سان واسطو ڏيکاريندا سين. هن علم سان ڪلام ٻن قسمن جو آهي، نثر ۽ نظم. نثر ٽن قسمن جو آهي. **مرجز، مسجع ۽ عاري.** پهرئين ۾ شعر وانگي وزن آهي. پر قافيو ڪونهي؛ ٻئي ۾ قافيو آهي پر وزن ڪونهي. ٽئي ۾ نڪو وزن اهي نڪو قافيو. مثال هر هڪ جا. (١) فقير جي اک هن جي روءِ جي مايل ٿي، ۽ هن جي دل هن جي خوءِ جي مايل ٿي. (٢) هن خواهش پڪي ڪئي ۽ نيت پڪي، تہ خلوت جو گوشو وڃي وسائي ۽ ماڻهن کي پنهنجي دام ۾ ڦاسائي. (٣) هن پڪو ارادو ڪيو تہ وڃي خلوت ۾ ويهي، ۽ ماڻهن کي ٺڳاري پاڻ وٽ آڻي.

نظم جا ڏهہ قسم آهن: غزل، قصيدو، تشبيب، قطعو، رباعي، فرد، مثنوي، ترجيع بند، مسمط، مستزاد.

غزل ۾ پنجن بيتن کان ٻارهن تائين اچن ٿا، ۽ ڪي چون ٿا تہ سترهن تائين. پهرئين بيت کي مطلع، چوٿون ٿا ۽ پوئين کي مقطع، جنهن ۾ شاعر جو نالو يا تخلص اچي ٿو. سڀني بيتن ۾ ساڳيو قافيو ۽ رديف رهي ٿو. مضمون ۾ تعريف ڪنهن جي هوندي آهي، شاعر جو نالو وچ ۾ يا پڇاڙيءَ کي ويجهو ڪنهن بيت ۾ ايندو آهي.

تشبيت بہ هڪڙي قسم جو غزل آهي. مضمون اٿس تعريف، ڪنهن جي ڏا جواني بابت يا باغ بهار بابت وغيره.

قطعو آهي غزل جو ٽڪر سواءِ مطلع جي.

رباعيءَ ۾ ٻہ بيت يا چار مصراعئون آهن. سڀ مصراعون يا پهريون ٻہ ۽ چوٿين، ساڳئي قافيہ ۽ رديف سان ايندڙيون آهن. انهيءَ جو ٺهرايل 'بحر' هي آهي. مفعول مفاعيلن مفاع.

فرد: بيت آهي، جنهن ۾ ٻئي مصراعون ساڳئي رديف ۽ ڪافيہ جون نہ آهن؛ جي هجن تہ آهو اڪثر بيت سڏبو آهي.

مثنوي: گهڻائي بيت، جن ۾ هرهڪ بيت جو ڌار قافيو ۽ رديف هجي، مگر بحر يا وزن سڀني بيتن جو هڪ جهڙو هجي.

ترجيع بند: وڏو شعر هڪڙي ئي بحر ۾ قافيي جو جنهن ۾ گهڻا ٽڪر هجن، هڪ جيترن بيتن جا، پنجن کان وٺي يارهن بيتن تائين. هرهڪ ٽڪر جي پڇاڙيءَ ۾ هڪڙو ٻيو بيت ڌار قافيي ۽ رديف جو هجي. جي ساڳيو بيت وري وري اچي، ته انهيءَ کي ترڪيب بند، چئبو آهي.

مسمط: ٽي يا زياده مصراعن جا ٽڪر، ساڳئي وزن جا، مگر پڇاڙيءَ واريءَ مصراع جو قافيو سڀني جو هڪ جهڙو هجي.

مستزاد: غزل يا چئن مصراعن جو ٽڪر، جنهن جي پڇاڙيءَ ۾ ڪي لفظ وڌيل هجن. هنن شعر جي قسمن جا مثال پڙهندڙ اسان جي علم 'عروض' جي ڪتاب ۾ ڏسي سگهن ٿا. هتي ڏيڻ جو ضرور ڪونهي ۽ هيٺ مشق (١٠) ۾ به ڏنل آهن.

وري ڪلام ۾ جي 'بدايع' يا 'صنعتون' ڪم اچن ٿيون سي ٻن قسمن جون آهن هڪڙيون 'لفظي' ٻيون 'معنوي'. پهرئين جي خوبي لفظن مان معلوم ٿي ٿئي ۽ ٻوئين جي معني مان. پهرئين جا ڪي قسم هي آهن: ١- تجنيس، (جنهن جا گهڻئي قسم آهن جيئن ته تام، ناقص، مرڪب، مڪرر، مطرف، خط) انهيءَ ۾ ٻه لفظ هڪڙي جنس جا ڪم آڻجن ٿا، جهڙيءَ طرح هڪڙو لفظ ٻن معنائن ۾ آڻجي. جيئن ته ٻيڙي پاڻيءَ ۾ هلائڻ جي، ۽ لوهه جي ٻيڙي قيدين کي وجهڻ جي. ٢- توصيع، يعني جڙاءُ ڪرڻ، جنهن ۾ ساڳئي وزن ۽ قافيي وارا لفظ ڪم آڻجن، جيئن ته مرجز ۽ مسجع نثر ۾ آندو ويو. ٣- توشيح، جتي شعر جي منڍ جي حرفن مان ڪو نالو ڪڍجي. ٤- تضمين، جنهن ۾ ڪنهن ٻئي شاعر جي مصراع يا بيت شعر ۾ آڻجي. ٥- ذوبحرين، جتي ساڳيو شعر ٻن وزنن يا بحرن ۾ پڙهي سگهجي. ٦- ذوقافيتين، جتي شعر ۾ ٻه قافيا ڪم آيا آهن. ٧- تصحيف، هڪ جهڙا لفظ جن ۾ تفاوت فقط نقطن جو هجي، جيئن ته بوسه ۽ توشه. ٨- مقلوب، جڏهن ساڳيو لفظ يا بيت ابتو سبتو پڙهڻ ۾ هڪ جهڙو هجي. انهيءَ کان سواءِ اهڙا لفظ ڪم آڻڻ گهرجن، جن ۾ سڀني حرفن جي مٿان نقطا هجن يا سڀني جي هيٺان نقطا هجن، يا سڀني تي اصل نقطا نه هجن، يا جن ۾ چپ ملن وغيره اهي سڀ لفظي صنعتون يا بدايع آهن.

معنوي صنعتن يا بدايع جا ڪي ٿورا قسم هي آهن: ١- ايهام، جتي ٻه معنائون آندل هجن، هڪڙي ويجهو لاڳو هجي ۽ ٻي پري. ٢- تجاهل العارف، جتي شاعر يا لکندڙ کي خبر هجي، پر پنهنجي بي خبري ظاهر ڪري. ٣- سوال و جواب، جتي پهرين سوال پڇي پوءِ پاڻهي جواب ڏجي. ٤- محتمل الضدين جتي ساڳين لفظن مان تعريف به نڪري ۽ گلا به. ٥- لف و نشر، جتي ڪي لفظ گڏ ڪم آڻجن،

پوءِ هڪ هڪ کي ڌار آڻي، انهيءَ جو ڌار بيان ڪري. ٦- ارسال المثل، جنهن ڪو پهاڪو يا ضرب المثل ڪم آڻجي. ٧- سياق الاعداد، جنهن ڪي لفظ ڪم آڻجن جي هڪ ٻئي ڪري ڳڻي ٻڌائجن. ٨- معما، جنهن ڪو نالو ڳجهيءَ طرح ڪم آڻجي، جو ٺهرايل قانونن موجب ڪري، جيئن سنڌيءَ ۾ ڳجهارتون. ٩- لغز يا چيستان، يعني پروليون. شعر جا عيب به هن علم ۾ داخل آهن، ۽ انهن جا گهڻا قسم آهن. مثال ڏنلن صنعتن جا علم عروض ڪتاب ۾ ڏسي ٿا سگهجن.

ٻچاڙيءَ ۾ اسان کي ڏيکارڻو آهي، ته نحو جو علم عروض سان ڪهڙو واسطو آهي. انهيءَ علم ۾ شعر جو بيان ۽ انهيءَ جي وزن يا بحر ۽ قافيه يا رديف جو ذڪر آهي. شعر ۾ پهرين 'اصول ۽ ارڪان' آهن. اصول لفظن ۾ جي حرف ڪم اچن ٿا، تن جي متحرڪ يا ساڪن هئڻ ڪري آهي ڳرا يا هلڪا ۽ وڏا يا ننڍا ٿا ٿين. ٻن اکرن واري کي 'سبب' چون ٿا، ٽن واري کي 'وتد' ۽ چئن يا زياده اکرن واري کي 'فاصله'. هر هڪ جا ٻه قسم آهن. مثال: بر ۽ دل چمن ۽ ڪار، علما ۽ دبز دمن.

ارڪان اٺ آهن: هڪڙا "سالم" ٻيا 'غير سالم'. اهي به انهن اصولن مان جڙيل آهن، مگر انهن جا وزن هي آهن: فعولن، فاعلن، مفاعيلن، مستفعلن، مفاعلن، متفاعلن، مفعولات، فاعلاتن. انهن مان گڏي وري بحر ٿا ٺاهين، جي جدا جدا وزنن ۽ قسمن جا آهن ۽ جدا جدا نالا اٿن. مڙئي ١٩- بحر آهن. هر هڪ بيت ۾ چار يا ڇهه يا اٺ ارڪان آهن، جنهن ڪري انهن کي 'مسدس' يا 'مثمن' چون ٿا. ڪي مکيه وزن يا بحر هي آهن: رجز، تقارب، هزج، رمل، مضارع، سريع، طويل، مديد وغيره. هر هڪ بحر جا پڇاڙيءَ واري رڪن جي گهٽ هئڻ ڪري، جدا جدا قسم ٿين ٿا جن کي 'زحافات' چون ٿا. ڪو به شعر پڙهي، ارڪانن ڪري ٺهرايل بحرن تي آڻي پرکاري ٿو سگهجي. انهيءَ کي تقطيع چون ٿا، جيئن صرف ۽ نحو ۾ ترڪيب ۽ تفريق ٿيندي آهي. انهيءَ لاءِ به ڪي قانون آهن جن موجب هلڻو ٿو ٿئي.

هاڻي قافيه ۽ رديف جو ٿورو ذڪر ڪبو، جو علم عروض جو ڀاڱو آهي، اگرچ ڪي عالم انهي کي ڌار علم ڄاڻندا آهن. قافيه شعر جي پڇاڙيءَ وارو لفظ آهي ۽ رديف اهو لفظ آهي، جو انهيءَ کان پوءِ ايندو آهي ۽ اڪثر وري وري ايندو آهي. قافيه ۾ مکيه ساڪن حرف کي 'روي' چوندا آهن. انهي کان چار حرف اڳي ۽ چار حرف پوءِ قافيه ۾ داخل آهن. اڳين کي رديف، قيد، تاسيس ۽ دخيل چوندا آهن ۽ پوين کي وصل، خروج، مزيد ۽ نائره. شعر ۾ رديف ساڳيو هئڻ گهرجي. مثلاً: بيت جي پهرين مصراع جي پڇاڙيءَ ۾ هجي 'جهنگ ٿئي'، ۽ ٻيءَ ۾ هجي 'تنگ ٿئي'، ته اتي جهنگ ۽

ٽلنگ، جو قافيو آهي ۽ 'ٽنگي'، جو پڇاڙيءَ ۾ سانڍيو اچي ٿو، سو رديف آهي ۽ انهيءَ قافيي ۾ گ 'روي' آهي ۽ ن جو اڳيان ٿو اچيس سو رديف آهي.

وري قافيي جا جدا جدا قسم آهن، ۽ انهن جا جي عيب آهن، آهي سڀ ڄاڻڻ گهرجن، پر انهن جو هتي بيان ڪرڻ اجايو آهي. مثال ڪتابن مان ملي سگهندا.

مٿي جيڪي شعر جا قسم ۽ بحر ڏنا ويا آهن، سي پارسيءَ جا آهن، پر هاڻ سڀ سنڌيءَ ۾ ڪم اچن ٿا. مگر سنڌيءَ ۾ اهڙا ڏائين اڳوڻي زماني وارو شعر جو نمونو به ڪم ايندو آهي. جهڙو شاهه جي رسالي ۾ ڪم آيل آهي. فارسي علم 'عروض' جي اصطلاح موجب بيت ڇٽيو آهي، ٻن مصراعن واري شعر کي. پر سنڌي بيت ۾ ٻن کان گهٽيون مصراعون به اچي سگهن ٿيون، ڏهن ٻارهن تائين اڪثر پڇاڙيءَ واري مصراع جو پويون اڌ قافيي وارو اڳي هوندو آهي ۽ ٻهريون اڌ پوءِ. ڪڏهن ڪڏهن پهرينءَ مصراع ۾ به اُٿين هوندو آهي. وزن انهيءَ بيت جو خاص سنڌي آهي، پارسي بحر تي آڻڻ مشڪل آهن، ۽ انهيءَ جي تقطيع به پوري ڪرڻ مشڪل آهي. بعضي مصراعن ۾ ته وڏيون وڏيون آيتون يا پارسي مصراعون وجهي، تمام ڍڳيون ڪري به آڻيندا آهن. شاهه ڪريم جو رسالو فقط ٻن مصراعن وارن بيتن مان جڙيل آهي، يعني پارسي بيتن وانگي، مگر انهن جو بحر ۽ وزن پنهنجو سنڌي نموني جو آهي. اهو سنڌي بيت جو نمونو قديم هندي دُهري جو نمونو آهي. ۽ تنهنڪري انهيءَ کي سنڌيءَ ۾ ڏوهيڙو چوندا آهن، ۽ ڪي لوڙائو بيت به ڪري چوندا آهن. ٻيو قسم شعر جو خاص سنڌي آهي، شاهه جي وائي يا ڪافيءَ جو جو اڪثر ڳائڻ ۾ ايندو آهي انهيءَ جا به خاص وزن آهن ۽ ڪن قانونن موجب ٺهندو آهي. انهيءَ جا مثال به پڙهندڙ ڪتابن ۾ ڏسي سگهن ٿا ۽ ڪي مشقن ۾ ڏنا ويا آهن.

سوال باب پنجين جا

علم 'املا'، علم 'صرف' ۽ علم 'نحو' جو پاڻ ۾ مقابلو ڪريو، ۽ علم نحو جو ڪهڙن ٻين علمن سان واسطو ٿو رهي، ۽ ڪهڙين ڪهڙين ڳالهين ۾؟ لفظ ۽ خيال جي وچ ۾ ڪهڙو تفاوت آهي؟ صحيح خيال ڪرڻ جي علم کي ڇا چوندا آهن؟ منطق ۽ صرف نحو جو پاڻ ۾ مقابلو ڪريو. هرهڪ هيٺ لفظن جا مکيه قسم آهن؟ نحو ۽ منطق موجب انهيءَ علم ۾ ڪهڙا مکيه ڀاڱا آهن؟

'ڪلمي'، 'ڪلام' ۽ 'دليل' جا ڪي مثال ڏيو. اثباتي ۽ منفي ڪلام، عام ۽ خاص ڪلام ڇا کي چوندا آهن. نسبت موجب ڪلام جا ڪهڙا قسم آهن؟ تقسيم ٿيل ڪلام جو مثال ڏيو. قياس ڇا کي چون ۽ انهيءَ جا ڪهڙا قسم آهن؟ قياس با آزموده ۽ قياس بي آزموده جو مطلب سمجهايو ۽ مثال ڏيو. دليلي ۽ غيردليلي قياس ڪهڙا آهن؟ ننڍن جملن مان وڏي ۾ وڏا جملا ڪهڙي رستي ٺا ٿين؟ قياس

ڪاذب ۽ حيص بيص جا ڪي مثال ڏيو. ڪي 'مشڪوڪ' يا 'ذو معني' لفظ ٻڌايو. فڪر 'صحيح' ۽ فڪر 'فاسد' ڇا کي ٿو چئجي. علم ڇا کي ٿو سڏجي ۽ انهيءَ جا گهڻا قسم آهن؟ اثباتي ۽ منفي حڪمن جا مثال ڏيو تصور بديهي ۽ تصور نظريه جي وچ ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ مثال ڏيو. معرف ڇا کي ٿا چون ۽ حجت يا دليل ڇا کي ٿا چون؟ قضيه صادق ۽ قضيه ڪاذب ڇا آهن؟ قضيه جا ڪهڙا قسم آهن؟ استدلال ۽ استقرار ۽ تمثيل جي وچ ۾ ڪهڙو تفاوت آهي؟ قياس اقتراني ۽ قياس استثنائي جو مطلب سمجهايو. علم مناظره بابت جيڪا اوهان کي خبر هجي سا ٻڌايو. مناظره ۽ مجادله جي وچ ۾ ڪهڙو تفاوت آهي؟

علم معانيءَ ڇا ٿو سيکاري ۽ ڪيئن ڪم ٿو اچي؟ علم نحو سان انهيءَ جو ڪهڙو واسطو آهي؟ بلاغت ۽ فصاحت جي وچ ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ ڪلام جو حسن ڪهڙين ڳالهين ۾ آهي؟ ۽ ذاتي عرضي حسن جي وچ ۾ تفاوت ٻڌايو. علم معانيءَ موجب ڪلام جا ڪهڙا قسم آهن؟ خبر ۽ طلب جي وچ ۾ فرق سمجهايو. هر هڪ جا ڪهڙا قسم آهن؟ حقيقت عقليه ۽ مجاز عقليه جا مثال ڏيو. طلب ممڪن ۽ طلب محال جا مثال ڏيو.

علم بيان جو علم نحو سان ڪهڙو واسطو آهي؟ علم بيان جو مدار ڪهڙين ڳالهين تي رکيل آهي؟ تشبيه، استعاره، مجاز مرسل ۽ ڪنايه جو مطلب سمجهايو ۽ هر هڪ جو مثال ڏيو.

علم بديع ڇا کي ٿو چئجي؟ ڪلام ڪيترن قسمن جو آهي؟ نثر جا ڪهڙا قسم آهن. مرجز، مسجع ۽ عاري نثر ڇا کي ٿا چون؟ انهن جا مثال ڏيو. نظم جا ڪيترا قسم آهن؟ هر هڪ جي سمجهاڻي ڏيو؟ غزل ۽ قصيدي ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ قطعه ۽ رباعيءَ جي وچ ۾ ڪهڙو تفاوت آهي؟

قصيده ۽ مثنويءَ ۾ ڪهڙو تفاوت آهي؟ ترجيع بند ۽ ترڪيب بند ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ لفظي ۽ معنوي صنعتون ڇا کي ٿا چون؟ هرهڪ جا ڪي مکيه قسم ٻڌايو. هيٺين لفظي صنعتن جي سمجهاڻي ڏيو: تجنيس، ترصيع، توشيح، تضمين، ذو قافيتين، ذو بحرين، تصحيف ۽ مقلوب. هيٺين معنوي صنعتن جي معني سمجهايو: ايهام، تجاهل العارف، سوال و جواب، محتمل الضدين، لف و نشر، ارسال المثل، سياق الاعداد، معما ۽ لغز.

علم عروض ڇا کي ٿا چون؟ نحو سان انهيءَ جو ڪهڙو واسطو آهي؟ شعر جا اصول ڇا کي ٿا چون ۽ ارڪان ڇا کي ٿا چون؟ اصول جا ڪهڙا قسم آهن ۽ ارڪان جا ڪهڙا؟ شعر جا ڪيترا بحر آهن، انهن مان ڪن مکيه بحرن جا نالا ٻڌايو. تقطيع ڇا کي چوندا آهن؟ رديف ڇا کي ٿا چون ۽ قافيه ڇا کي؟ قافيه جا ڪهڙا حرف آهن ۽ انهن جا ڪهڙا نالا آهن؟ مثال ڏيو.

اشارو: مٿين سوالن جا جواب مٿي ذڪر ڪيل مضمون مان آسانيءَ سان ڏئي سگهبا.

مشقون

(١) هيٺين جملن مان ڪهڙا خاص ڪلام آهن ۽ ڪهڙا عام؟

سڀ اوڳاريندڙ جانور حلال آهن. جي پکي چنبي ۾ جهلي کا شيءِ کائيندا آهن، سي سڀ حرام آهن. پکين ۾ بلڪ حلال آهن. ڪي ٻه چار ڪان سواءِ مڇي حلال ناهي. ڪي جانور چرهيءَ جي ڪم ايندا آهن، ۽ ڪي بار کڻڻ جي. سڪندر ساري دنيا فتح ڪئي. افلاطون وڏو حڪيم هو.

(٢) هيٺين جملن ۾ ڪهڙا ڪلما تقسيم ٿيل آهن ۽ ڪهڙا اڻ تقسيم ٿيل آهن؟

سڀ اڻ پڙهيل ماڻهو بيعقل نه هوندا آهن، منجهان ڪيترا آهن جي عقل وارا آهن. سڀني جانورن کي حيواني عقل آهي. ڪي فقير دولتمند آهن. ٻه ايران جا بادشاهه مون کي شاعر سڄهن ٿا. ڪوبه ظالم ماڻهو بهشت ۾ نه ويندو.

(٣) هيٺين ۾ صحيح يا غلط قياس يا دليلن ۾ ڪهڙا مقدما يا قضيا آهن، ۽ ڪهڙو نتيجو يا استدلال آهي، سڀ پڙهيل ماڻهو عقل وارا آهن، قاسم پڙهيل ماڻهو آهي، تنهنڪري اهو عقل وارو آهي. ڪَن ۾ پارو پوندو آهي ته اهو ماڻهو ٻوڙو ٿي پوندو آهي، هي ماڻهو ٻوڙو آهي، تنهنڪري هن جي ڪن ۾ پارو پيو هوندو. سڀڪو ماڻهو سک جو ڳولرو آهي، نيڪي سک آهي، تنهنڪري سڀڪو ماڻهو نيڪيءَ جو ڳولرو آهي. جنگ مان هميشه نقصان ٿو رسي، صلح جنگ جو ضد آهي، تنهنڪري صلح مان هميشه فائدو ٿو رسي. جيڪي چمڪي ٿو اهو سون ناهي، شيشو چمڪي ٿو، تنهنڪري شيشو سون ناهي.

(٤) هيٺين نتيجن ڪڍڻ لاءِ ڪي قياس يا دليل سچا يا ڪوڙا ٿاهيو؟

ڪن بيمارين ۾ حڪيم زهر کارائيندا آهن. جيڪو هاشم کي بيوقوف چوندو، اهو سچ ٿو چوي. ڪي ڪمائتيون دوائون نباتات ۾ آهن. سڀني ڪاڇن ڪان سواءِ انسان جي گذري ويندي.

(٥) هيٺين جملي مان پهرين اصلوڪو مڪ جملو ڏيکاري، پوءِ سوال جواب جي رستي ٻيا ڀاڱا يا متعلق لاڳو ڪري ڏيکاريو.

اڪبر، جنهن جو اصلوڪو نالو جلال الدين هو، ۽ جو همايون بادشاهه جو پٽ، ۽ همايون جي ڀڄ جي وقت سنڌ جي هڪڙي شهر عمرڪوٽ ۾ ڄائو هو، سو جڏهن دهليءَ جو شهنشاهه ٿيو، تڏهن هندن توڙي مسلمانن سان اهڙي ميلاپ جي رستي هليو، جو قريب قريب ساري هندستان ۾ هردلعزيز بادشاهه ليکبو هو.

(٦) هيٺين نتيجن مان ڪهڙا استدلال جي رستي نڪتا آهن ۽ ڪهڙا استقرار جي رستي؟

جتي ڪٿي ٻاهر مان دونهون نڪرندو آهي، هن ڳالهه مان دونهون ٿو نڪري، تنهنڪري انهيءَ ڪنڊ ۾ ضرور باهه هوندي. اک جي بناوت جي ڇڪاس مان معلوم ٿو ٿئي، ته انهيءَ ۾ ڪيترن ئي قسمن جون حڪمتون رکيل آهن، تنهنڪري جنهن سگهجي ٿو ته خدا تعاليٰ، جنهن سارو جهان ٺاهيو آهي، سو اعليٰ قسم جو ۽ لاثاني حڪمت وارو آهي. ڪروسين تيل، جو زمين مان ٿو نڪري، تنهن کي هڪدم باهه وٺيو وڃي. انهيءَ مان سمجهجي ٿو ته زمين مان نڪتل مٽي قسمن جي تيل کي هڪدم باهه لڳي ويندي آهي.

(٧) هيٺين مثالن ۾ علم معانيءَ موجب 'ممڪن طلب' ڪهڙا آهن ۽ 'محال' ڪهڙا؟

'ڪنهن کي ڏيان ڏانهن، قضا قلم وهائيو'.
'اسان ۽ پرين، شل هون برابر ڏينهڙا'.
'شل ڏينهن ڏنگو نه ٿئي ڇا جي ڏنگا ڏير'.
'ايءَ ڪميٽي ڪير، جا امر کي آڏو ڦري'.
'ڪيڏانهن ڪريان پيسر، مڙيئي مٿو ٿيو'.
'اونڌا شل آڄار، ڪانڌ ڪنهين سين نه ڪري'.
'الله جنگ جين، اجهي جن جي ڳهاريان'.
'سي ڪيئن پرين پسن، ڪنڌ جن اکين ۾'.

(٨) هيٺين مثالن ۾ علم بيان موجب ڪهڙي ڪهڙي صنعت ڪم آئي آهي، تنهن جو نالو ٻڌايو.

ٻاهر جي پاڻي پيڻ مان نه رڳو جسم کي عذاب ٿو رسي، پر روح کي به ٿو رسي. هن جو قد سرو جهڙو آهي، پر سروقبا نه ڏيکيندو آهي، ۽ هن جو منهن چنڊ جهڙو آهي پر چنڊ ٿوري ڪين ڏيکيندو آهي. رنڊي ڪلهه اهڙو آهي، جهڙو جهنڊ ۾ اوچتو آس نڪرندي آهي. هن سخيءَ جو هٿ درياهه آهي، جنهن مان سوٽي پيا نڪرن يا ڪاڻ آهي جنهن مان سونُ رڳو پيو نڪري. هن بهادر جي ترار ويهه ماڻهو ماريا ۽ ڏهه گهوڙا. هن جو ذهن ڄڻ ته لوح محفوظ آهي، جنهن مان ڪابه ڳالهه گُٺل يا وسريل ڪانه آهي. علم حياتي آهي ۽ جهالت موت آهي. ماءُ ٻار کي پنهنجو رت ٿي پياري. هو گهوڙي تي چڙهيو هڪليندو نه ويو، پر سچ هو جو آسمان تي پيو ڦريو. اڄ ڏينهن سوير آيريو آهي. هن پنهنجو قارورو* طبيب کي

* يعني پيشاب. علم طب ۾ اهو نالو اٿس.

ڏيکاريو، تنهن چيس تہ توکي ذيابيطس جي بيماري آهي. منهنجي گل کي بلبل جي خبر ڪانهي. هن جي همت جي دامن آسمان جو گريبان آهي.

(٩) علم 'بديع' موجب هيٺين مثالن ۾ ڪهڙي قسم جو نثر ڪم آيل آهن:

هو پنهنجي بهتري ۽ فتحيابي جي ڪري بلڪل مغرور نہ ٿيو، جئن اڪثر جوان مصنف ٿيندا آهن، پر ڪتاب نويسيءَ ۾ نالو ڪڍ ڻائين، تنهن کان ڪيترا ورهيہ پوءِ بہ ڏسبو هو تہ هو پنهنجي دڙ جي اڳيان گهٽي پيو ٻهاريندو هو، يا پنهنجن شاگردن کي اگرن اندر ڪٺي رکڻ ۾ پيو مدد ڪندو هو.

تنهنجي محبت مون کي پڙهڻ ڇڏايو، تولاءِ سون پنهنجو وقت اجايو وڃايو، پنهنجن خيرخواهن سان جهيڙو مچايو، ساري جهان کان منهن ڦيرايو، خيال ٻڇائي ٻڇائي خفقان پرايو، فڪر ۽ انتظار ۾ پنهنجو آرام ڦٽايو ۽ جان ۽ جسم جلايو.

آءٌ ڏاڍو شرمسار آهيان، بيشڪ گنهگار آهيان. هاڻ دوست مون کي معاف ڪر. پنهنجي دل صاف ڪر. پڪ ڄاڻج تہ آءٌ گهڻو پشيمان آهيان، دليون ٻچانيون معافي جو خواهان آهيان. آءٌ توسان پرچڻ لاءِ تيار آهيان، وري بہ تنهنجو اڳوڻو يار آهيان.

جنهن بندي جو ٻئي بندي تي بدگمان آهي، احسان ناهي سو حيوان آهي، انسان ناهي.

(١٠) هيٺين مثالن ۾ ڪهڙي قسم جو شعر آيل آهي:

(الف) جي پائين تہ تنهنجي دل ٿئي آئينو،
ڪر صاف ذهن شين کان پنهنجو سينو،
حرص ۽ اسل ۽ ڪوڙ ۽ ڪاوڙ عيبت،
بخل ۽ حسد ۽ ريا ۽ هٺ ۽ ڪينو.

(ب) ادب گنج قارون جي کان چڱو،
حڪومت فريدون جي کان چڱو،
بزرگن گهريو ڪينڪي ملڪ مال،
آهي ملڪ ۽ مال کي نت زوال،
گهرياٿون انهيءَ لاءِ علم ۽ ادب،
جو نت نيڪناميءَ جو آهي سبب.

(ج) علم جنهن ۾ عمل جو ناهي نشان،
سو بدن آهي جنهن ۾ ڪانهي جان.
گڏ عمل علم جڻ تہ پئي آهي،
هڪ شمع جا بہ شعلا، ناهي گمان.

(د) ڇيو ڪالهہ طبيب ڪَـي وڃي مون لاچار،
آهيان بيمار گهڻين ۾ رهان رات مڇي ٿو بيدار،
ڪر ڪو ويچار جيئن نبض ڏسي منهنجي،
اٿئي عشق جو مرض توتي ٿيو فرض تا تُرت ڪرين،
جيڪو هجي تنهنجو يار- تنهنجو ديدار.

(هہ) (١) جنهن جو عالم ۾ هر جڳ آهياڻ،
تنهنجو آهي اصل وجود وٺاڻ.
جت سمجهي ڪونہ منهنجو ڄاڻ سڃاڻ،
آت پرين مون کي ٿو پسائي پاڻ،
ڇو تہ منهنجو خدا آهي مون ساڻ.

(٢) آهي منهنجي سدا خدا تي نظر،
رات هوئي ڏينهن هوئي ڪ شام سحر،
نہ انڌاري نہ سوجهري ۾ خطر،
ڪونهي ڪنهن پر ڏکن ڪان مون کي ڏر،
ڇو تہ منهنجو خدا آهي مون ساڻ.

(ز) (١) آ موٽي سڄڻ جو اڄ بهار آهہ،
صحرا سڄو ڏس تہ لالہ زار آهہ.
پرپور گلن سان شاخسار آهي،
بلبل جي انهيءَ ڪري پڪار آهہ.

(٢) آ موٽي هلي وسايون خلوت،
۽ پاڻ ۾ اڄ ڪريون ڪا صحبت،
ڄاڻون هي بہ چار ڏينهن غنيمت،
جو عمر تي ڪونہ اعتبار آهہ.

(٣) آ موٽي ڪريون قرار ڪو دم،
ڪي ڏينهن ڇڏيو وساري سڀ غم،
صحبت ري سڄڻ ڪريون نہ پيو ڪم،
دنيا سڄي خواب ۽ خمار آهہ.

(و) سنڌي يوسف ۽ زليخا جو ڪتاب ۽ سنڌي بوستان ۽ ديوان سانگي ۽ ديوان قاسم، انهن ڪتابن ۾ جيڪو شعر آهي، اهو ڪهڙي قسم جو آهي؟

(١) هيٺين مثالن ۾ ڪهڙيون لفظي ۽ معنوي صنعتون ڪم آيل آهن؟

(الف) جنگ جا نوبت نغارا ٿيا شروع،
حشر ٿيو مقتل ۾ مارو مُئو ٻہ مُئو؛
آت منادي موت جي ٿي ڪُٺو ۽ ڪُٺو،
رَڪ جي ٻادل مينهن ٿي برسايو لوھُو،
ٿيا ڳڙن جئن تير ۽ وڄ جئن ترار،
شاھہ ٿي نت شڪر ڪيا ٻر ڪردگار.
(ثابت علي شاھہ)

(ب) جڏهن ڪربلا ۾ ڪوفين مارايا امام پيارا،
چيو شاھہ ھاڻ ھلجي ويا سڀ لنگھائي وارا.
ٿي ضعف زين عابد چيو ماري آھہ نعرا؛
"دل ميرو دزد ستم صاحبدلان خدارا."

(ج) ٻانھو صالح تون آئي ڪريم ڪريمُ،
نانو تون پنھنجو اي سليم سليمُ.

(د) آءٌ گدا گهٽ ڪين سمجهان پاڻ کي سلطان کان،
هن کي تخت ۽ مون کي تختو، هن تي ڇٽ مون تي ڇٽي.
خلق هن وٽ، خلق مون وٽ، زور هٿ زاري هتي،
مون رعايت، آن رعيت، صلح مون جنگ آن ڪٽي.
منهنجو ڪيشتو، هن جي ڪيشتي، منهنجي تاج ۽
هن جو تاج،
هن جي لٺ ۽ منهنجي لٺ، هن جو پٽو منهنجي پٽي.

(هه) هنجن جو مينهن ۽ آهن جا شعلا،
ڪريان ڪئن پاڻي هيڏي، باهہ هوڏي.

(و) ناهي بقا زماني ۾ اقبال کي ادا،
اقبال کي جي آھتو ڪرين ٿئي ٿو لابقا.

(ز) صراحيءَ کي هڪ رات هيئن شمع چيو؛
تہ محفل جو مينگار آهين تون دوست،
سرفراز ٿي چو پيالي اڳيان،
ڪري سجدا پنهنجي ڪسائين ٿو پوست.
صراحيءَ چيس چو ٻڌو ڪين ٿئي،
'تواضع ز گردن فرازن نڪوست'.

(ح) ٿي سبق توکي ڏيان ٿو ياد رک،
لفظ ٿي آهن، لهن پر سي ٿا لک.

هڪ آسيد آهي ۽ ٻيو ايمان يار،
ٻنهي محبت آهي، هي ٻئي تون ڏار.
رک ٿي هي دل تي ٻوءِ لهندين ضرور،
ڏي مصيبت ۾ ۽ اونداهيءَ ۾ نور.

مشق (١٢)

١٠- نمبر ۾ جيڪي شعر ڏنل آهن تن مان هرهڪ جو بحر ۽ وزن ڏيو، ۽ انهيءَ جو نالو ٻڌايو ۽ پهرين مصراع جي تقطيع ڪريو؛

مشق (١٣)

١٠- نمبر ۾ ڏنل شعرن مان هرهڪ ۾ ڏيکاريو ته رديف ڪهڙو آهي، ۽ قافيه ڪهڙو آهي، ۽ قافيه جا ڪهڙا حرف موجود آهن، ۽ انهن جا ڪهڙا نالا آهن؟

(١٤) هيٺين سنڌي ذومعني لفظن جون سڀ معنائون ڏيو.

اٽي، قلم، ڪرڙي، ڪڙو، ڪلو، ڪُنڊي، سکر، چاڪ، تار، تير، وار، پت، ڪل، ٻجاڙي، ڦونو، ڪاٺ، ور، آچار، آرسي، استري، پيڙو، پينڊي، ڏونرو، ڏيڏي، جيڙي، سَري، لاس، (١).

(١٥) هيٺيان سنڌي شعر ڪهڙي قسم جا آهن، ۽ انهن جي ڪهڙي خاصيت آهي، ۽ منجهن ڪا صنعت ڪم آيل هجي ته ٻڌايو.

---

(١) اِٽي = ڳڏهه جي اِٽي، ڪيلي جنهن کي ڏڪر هٿي راند ڪبي آهي. قلم = لکڻ جو، لکيو يا قسمت، گلاب يا ٻئي وڻ جا قلم. ڪرڙي = انڊڙو ڪرڙ ۽ چيچڙ. ڪڙو = مٺي جو ضد، در جو ڪڙو. ڪلو = ڪاٺ جو ڪلو، جنگ. ڪُنڊي = ميڙهن ورهلن سڱن واري، سيڻ جو اوزار. سکر = شريف چڱو ماڻهو، تندرست، شهر جو نالو. چاڪ = ڪاڏيءَ جو چاڪ، ٻهراڻ جو چاڪ. تار = تند وچانڻ جي، تار برقي يا پيغام تار جي رستي آيل. ٻانيءَ تار. تر = پت تي لڪرلدو آهي، آن، جنهن مان تيل لڪرلدو آهي. وار مٿي جو وار، ڏينهن. پت = شربت جي پت، وساهه. ڪل = خبر، الجڻ. ٻجاڙي = گهوڙي جي ٻجاڙي، ٻجائي. ڦونو = الاچي، ٻانيءَ جو ڦونو. ڪاٺ = لڪڙي، قيد يا بند. ور = مڙس جو ور، وڪڙ. آچار = کاڌن جو، انصاف. آرسي = سمت، آئينو. استري = زال، لوهه جي استري ڪو پين جي. پيڙو = ٽڻ يا ٻهراڻ جو پيڙو ۽ پان جو پيڙو. پينڊي = ڪانوري ۽ منهن جي وڪڻ جو ڪهڙو. ڏونرو = ڪرڙ جو ميوو، پالهن جو ڏونرو. ڏيڏي = در جي ڏيڏي، ڪنن ۾ وجهڻ جو زيور. جيڙي = جهرڪي، ڪاوڙي. سَري = بيمار، ذات جا مري، ماڻهومري ويو. لاس = لڪ ۾ ڏيڻ جي، سنگهڻ، چٽ لين.

(الف) ويا سوڙ سري، هنج نہ رهيو هيڪڙو،
وطن ٿيو وري ڪوڙن ڪانيرن جو.

(ب) ايءُ ’ڪچاڻي منجهہ تو جو پانيو ڪچ،
جيڪي سندو سڄڻين سو سيوني سچ.

(ج) اوڳي چنڊيشي چو ارت اولاڻي،
جي جسو ويهہ تنهيسين والي،
توبهہ توبهہ ڪيو تنند تاڻي،
لينجهہ پري ڪڍ چني چاڻي.
هردم حق جي تند تنوار، چرڪو چوري ڪت ڪاتار.
آڻي ڪا پاتي آڏيءَ ڪت، پيرج پيرم روئڻ رت،
ووہ ني مَ ويڳاڻي وت، پورهيو پورهيت اي پهت،
ڪرتہ سدا تون هوئين قرار، چرڪو چوري ڪت ڪاتار.

(هہ) جا هڙ اندر جيءَ، سا هڙ ڏني ساهہ کي،
ساهڙ چڙي نہ ساهہ جي، ساهڙ ساهڙ ريءَ،
ساهڙ ميڙ سيع، تہ ساهڙ چڙي ساهہ جي.

(و) ”ڪتهڙن واريون تڙن تي گهٽي ٿي.“
”سا لکَ لهي ٿي لک جا تو ايندي ان سين.“
”جي پند پارياٿون تہ سکها ٿي سکها ٿيا.“
”رڳون ٿيو رباب، وڄن وهل سيڪنهين.“
”محبت جي ميدان ۾ پيا لال لڇن.“
”عشق آهي ناڻگ، خبر ڪاڏن کي پوي.“
”اندر آئينو ڪري پرين کي پسيج.“
”صوفي صاف ڪيو ڏوني ورق وجود جو.“

(ز) هيٺيون بيت ڪهڙن بن بحرن ۾ پڙهي تو سگهجي، ۽ انهيءَ کي چا ٿا چون؟

”نيڪ بخت آهي انهيءَ جهڙو ڪٿي،
جو غريبن کي سدائين ٿو ڪٿهري.“

(١٦) هيٺيان لفظ، جن جي صورت ساڳي آهي، مگر زبر زير جو تفاوت آهي، تن جي جدا جدا معني ٻڌايو ۽ چئو تہ انهن کي ڪهڙي صنعت چئي سگهبو:
مِهر ــ مَهر ــ مُهر. لِئو ــ لِئو ــ لُئو. وَرهيہ ــ وَرُهہ. ڪِن ــ ڪَن ــ ڪُن.
ڪَلو ــ ڪِلو ــ ڪُلو. ڪَٺي ــ ڪِٺي ــ ڪُٺي. ڪَشتي ــ ڪِشتي.

اشارو: مٿين سوالن ۽ مشقن جا جواب، مٿين باب جي مضمون پڙهڻ کان پوءِ آسانيءَ سان ڏئي سگهبا.

سنڌي وياڪرڻ

(ڀاڱو ڏيون)

ديباچو

علم جي تحصيل لاءِ هيٺين علمن جو ڄاڻڻ ضرور آهي: علم صرف، علم نحو، علم بديع، علم عروض، علم قوافي، علم بيان، علم منطق، علم معاني ۽ علم مناظره. انهن مان صرف ته عام آهي ۽ سڪڻن، مدرسن ۽ اسڪولن ۾ شاگردن کي سيکاربو آهي، جنهن کي انگريزيءَ ۾ 'گرامر' ۽ هنديءَ ۾ 'وياڪرڻ' سڏيندا آهن. علم نحو به مختصر طرح صرف سان گڏ سيکاربو آهي، مگر نحو جي لاءِ ڌار مفصل ڪتاب اڳي ڪونه هو، جو مون لکيو آهي ۽ انهيءَ جي پوئين باب ۾ انهن ٻين مٿين علمن جو مختصر بيان ڏنو اٿم، جو نحو جو انهن سان واسطو هو. منطق جو ڪتاب به سنڌيءَ ۾ منهنجي پاران جو لکيل آهي. هن ڪتاب ۾ علم بديع جو مفصل بيان آهي، جنهن ۾ نثر ۽ نظم جا قسم صنايع لفظي ۽ معنوي آندل آهن ۽ علم عروض ۽ علم قوافيءَ جو بيان مفصل طرح ڏنو ويو آهي. انهن علمن تي ڪو خلاصو ڪتاب اڳي سنڌي ۾ ڪونه هو. مون ڪوشش ڪري فارسي ڪتابن مان ضروري مضمون ڪڍي هتي گڏ ڪيا آهن ۽ سڀ مثال پنهنجا جوڙي يا پنهنجن ڪتابن مان ڪڍي ڏنا آهن. جيڪي مثال ٻين ڪتابن مان ملي سگهيا آهن سي به ڏنا ويا آهن. اميد آهي ته سنڌي پڙهندڙن کي گهڻو فائدو ٿيندو.

معلوم هجي ته مٿين علمن کي ڪي قديم استاد علم بديع سڏيندا آهن، جنهن جي واقفيت مان فصاحت ۽ بلاغت حاصل ٿيندي آهي. فصاحت لفظن سان تعلق ٿي رکي ۽ بلاغت معنيٰ سان. فصاحت ۽ بلاغت مان ڪلام يا عبارت جو حسن ظاهر ٿئي ٿو ۽ انهيءَ لاءِ مٿين علمن جو ڄاڻڻ ضروري آهي.

مئي ١٩٢٠ع،
حيدرآباد

-قليچ بيگ

مـنـڍ

گرامر يا صرف نحو جو هنر ۽ علم،
ان جي حقيقت، قدامت ۽ ان جا اصول

آهو علم، جنهن کي انگريزيءَ ۾ 'گرامر'، عربيءَ ۽ فارسيءَ ۾ 'صرف نحو'، سنسڪرت ۾ 'وياڪرڻ'، ۽ هنديءَ ۾ 'بيا ڪرڻ' ٿا چون، سو ڪنهن به ٻوليءَ جي صحيح ۽ پوريءَ طرح ڳالهائڻ ۽ لکڻ جو هنر آهي. انهيءَ مان سمجهڻ گهرجي ته ٻولي اڳيئي ڳالهائڻ ۾ اچي ٿي، گرامر يا صرف نحو انهيءَ تان ۽ انهيءَ کان پوءِ ٿو اچي، جنهن ۾ انهيءَ ٻوليءَ جي صحيح ڳالهائڻ يا لکڻ جا قاعدا ۽ قانون ڏيڻ ۾ ٿا اچن، جي آزمودي، استعمال، رواج، دستور ۽ اصطلاح تي ٻڌل آهن ۽ ٻوليءَ جي مدعا آهي دل جا خيال زبان سان ظاهر ڪري ٻڌائڻ. لفظ ڪيئن به ڳالهائجن يا اڳتي پوءِ ڪجن، پر جي ڳالهائيندڙ جو مطلب سمجهيو ويو ته آهو بس آهي ۽ ٻوليءَ جي مدعا پوري ٿي. جيڪي انهيءَ طرح ڳالهائجي ٿو، سو گرامر جي قاعدي موجب برابر آهي يا غلط آهي، سو منحصر آهي سمجهائڻ جي رستي تي يعني انهيءَ هنڌ جي ماڻهن جي ڳالهائڻ جي عام رواج يا دستور موجب، جنهن کي اصطلاح ٿو چئجي. جيڪي انهيءَ رواج يا دستور جي برخلاف آهي، سو گرامر جي به برخلاف آهي. تنهنڪري گرامر جدا جدا زمانن يا وقتن تي جدا جدا صورت ٿو وٺي ۽ ڦري ٿو. جيئن ڪن لفظن جا آچار يا آنهن جون معنائون وقت بوقت بدلجن ٿيون. جيڪو اصطلاح هڪڙي زماني ۾ صحيح هوندو، يعني رواج ۾ هوندو، سو ٻئي زماني ۾ نه هوندو. يعني جدا جدا زمانن يا ملڪن جو گرامر به عليحدو ٿو ٿئي ۽ هڪڙي ٻوليءَ جو گرامر زور ڪري ٻيءَ ۾ ٺنبڻ بلڪل خراب بي‌معنيٰ آهي.

ٻولي لفظن سان جڙيل آهي ۽ لفظ پورو خيال پيدا ٿا ڪن. آهي خيال يعني آهو مطلب، انهن لفظن جي دستوري يا رواجي معنيٰ يعني اصطلاح تي منحصر آهي، ۽ جمان جي ڳالهائڻ ۾ جي لفظ ڪم اچن ٿا، تن جو پاڻ ۾ ڪهڙو واسطو آهي، يا الهن جي هڪ ٻئي سان ڪهڙي نسبت آهي ۽ انهن مان ڪهڙو مطلب ٿو نڪري، سو گرامر مان معلوم ٿو ٿئي.

اهو ته ٿيو ڪنهن خاص ٻوليءَ جي صحيح ڳالهائڻ جو هنر، پر گرامر جو خاص علم بہ آهي جنهن جا اصول عام لاڳو آهن، انهيءَ موجب ٻولي فقط خيال

ظاهر ڪرڻ لاءِ آهي. انهيءَ جي سونهن ۽ خوبيءَ لاءِ ٺهرايل قانون سان ڪوبه واسطو ڪونهي. انهن جو فقط لفظن ۽ خيالن جي نسبت، موافقت ۽ ترتيب سان واسطو آهي: انهيءَ کي اهو ڄاڻڻو آهي ته ڪهڙيون ڳالهيون ٻوليءَ لاءِ ضروري آهن، ۽ ڪهڙيون غير ضروري يا اتفاقي آهن. اهو علم هڪڙو خاص مقرر ڪيل پيمانو يا نمونو آهي، جنهن سان جدا جدا ٻوليون مقابلو ڪري، پرکي، انهن جا عيب صواب معلوم ڪري ٿا سگهجن. اهڙي علم کان سواءِ ڪوبه ماڻهو پنهنجي مادري زبان کان سواءِ، ٻي ٻولي پوريءَ طرح سکي، ۽ ان جي حقيقت معلوم ڪري نه سگهندو. تنهنڪري قديم وقت ۾ اهو هڪڙو وڏو ۽ ڪمائتو علم شمار ڪيل هو، جو ڪن خاص عالمن ۽ فيلسوفن کي حاصل هو. قديم مصر ۽ يونان ۾ اهو علم پهرين شروع ٿيو ۽ انهن تان پين ملڪن ۽ ٻولين ۾ انهن جو رواج پيو. مصر ۽ يونان وارن به پهرين پنهنجي ٻولين جي جدا جدا صورتن ۽ جدا جدا ڀاڱن جي رواجي اصطلاحن معلوم ڪرڻ، ۽ مقابلي ڪرڻ، ۽ انهن جي اسمن ۽ فعلن جي ڦيرين گهيرين جاچڻ سان گرامر جو علم قائم ڪيو. پين ٻولين جي حالت ۽ حقيقت معلوم ڪرڻ جو تڏهن ڪوبه خيال ڪونه هو. اهو خيال گهڻو پوءِ پيدا ٿيو آهي ۽ قديمي نه آهي. تواريخن سان خبر پوي ٿي ته جن ڏينهن ۾ روم جو شهنشاهه "پامپي" هو، تڏهن 'ڊايونيسيس ٿرئڪس'، نالي هڪڙي يونانيءَ پهرين پهرين گرامر ٺاهي، يوناني زبان جي تعليم روم ۾ اچي ڏني؛ جتان پوءِ پين ملڪن ۾ انهيءَ جو رواج پيو، ۽ خاص اصطلاحن، لفظ، نالا ۽ رستا، جي قديم عالمن جا لکيل هئا، سي ظاهر ٿيا ۽ ٻولين ۾ ڪم اچڻ لڳا. اهو علم گهڻن ورهين کان پوءِ 'روم' سان نڪري، ڇهين عيسوي صديءَ ۾، 'قسطنطنيه' ۾ آيو، ۽ اتان پين هنڌن تي ويو، ۽ اهو ٿي ساڳيو، هاڻوڪي زماني تائين هليو اچي. اگرچه وقت بوقت منجهس ڪي سڌارا به پئي ٿيا آهن.

انهيءَ گرامر يا صرف نحو جي علم مان ڪنهن خاص ٻوليءَ جي حقيقت ۽ ماهيت معلوم ٿي سگهي ٿي، ۽ خبر پوي ٿي ته ڪهڙين ڪهڙين پين ٻولين جا لفظ ڪهڙين ڪهڙين صورتن ۾ انهن منجهه داخل ٿيا آهن ۽ انهن، انهيءَ ٻوليءَ جي اصلي بناوت ۽ ترڪيب تي ڪو اثر ڪيو آهي يا نه، يا ڪيترقدر اثر ڪيو آهي؟ هڪڙو وڏو مغربي عالم، گرامر کي ٻوليءَ جو رت ۽ ساهه ٿو سڏي. اهو ڪن ٻولين ۾ صاف ۽ پاڪ ۽ اصلي حالت ۾ آهي ۽ ڪن ۾ بگڙيل، ڪريل ۽ گاڏڙ صورت ۾ آهي. انهيءَ تي انهيءَ ٻوليءَ جي شرافت، قدامت ۽ پاڪائيءَ جو درجو منحصر ٿو رهي.

حقيقت ڪري، گرامر يا صرف نحو جي معني آهي ڦيرا يا گردان، جهڙا 'اسمن' جا، تهڙا 'فعلن' جا، عربيءَ ۾ "صرف" لفظ جي معني ٿي "ڦيرائڻ" آهي. اسم جي ڦيري جي معني آهي انهيءَ جو عدد، جنس ۽ حالت موجب جدا جدا صورتون، يا پين لفظن سان ڳنڍجڻ جو شڪليون. ساڳيءَ طرح، فعل جي ڦيري يا گردان جي

معني آهي، انهيءَ جون ضميرن ۽ زمانن موجب جدا جدا صورتون. آهي صورتون، اوائل ۾ سڀني زبانن ۾ هڪجهڙيون ۽ باقاعدي هونديون هيون. پوءِ بدلجي بيقاعدي ۽ علحديون ٿي لڳيون آهن. عالمن جي راءِ آهي ته اها ڦيرگهير، ٻارن جي ٻوليءَ ۽ اصطلاح تي نه هلڻ ڪري ٿي پئي آهي، ۽ وري به انهن جي ٻوليءَ تي هلڻ ڪري، ڪم ٿي سگهندي، ڇالاءِ جو ٻار هميشه هڪڙو لفظ ٻڌي، ياد ڪري، ٻيا لفظ به انهيءَ نموني تي چوندا. بي قاعدي يا نيارو مثال ڪونه خيال ۾ نه آڻيندن.

گرامر يا صرف نحو جي عالمن، انهيءَ علم جو مضمون هيٺين ڀاڱن ۾ ورهايو آهي، جن موجب، انهيءَ جي تعليم ڏيڻ ۾ ايندي آهي. اها تقسيم، قديمي عالمن جي رواج موجب آهي: پهريون- ڀاڱو اکرن کي ملائي، لفظ بنائڻ، جنهن کي عربيءَ ۾ ”علم إملا“ چوندا آهن ۽ تهجي يا هيجي ڪرڻ به انهيءَ ۾ اچي وڃي ٿو. انهيءَ ڪري، الف-بي جي اکرن کي ”حرف تهجي“ سڏيندا آهن، يعني ”آئيويٽا“ ۽ ”لاڪنا“. ٻيو، هڪڙن لفظن مان ٻيا ڪڍڻ ۽ ائين ڪرڻ ۾ جيڪا صورت يا معنيٰ ۾ ڦيرگهير ٿئي، سا ڏيکارڻ. انهيءَ کي عربيءَ ۾ ”علم اشتقاق“ چوندا آهن. ٽيون، لفظن مان جملن جو ٺهڻ ۽ آنهن جو هڪٻئي سان واسطو، ۽ آنهن جي ترتيب ۽ ترڪيب، جنهن کي ”علم نحو“ چوندا آهن. چوٿون، لفظن ۽ انهن جي مجموعن جو ”وزن“ ۽ آنهن مان ”شعر“ ٺاهڻ، جنهن کي ”علم عروض“ چوندا آهن.

گرامر جي انهن قديم اصولن موجب، ڪابه ٻولي لفظن مان جڙي ٿي، ۽ لفظ، فقط اچار يا آواز آهن، جن مان ڪو خيال پيدا ٿئي ٿو، يا انهن جو پاڻ ۾ واسطو معلوم ٿئي ٿو. انهيءَ ڪري لفظ يا ته ذاتي شيون هوندا، يا صفتون هوندا، يا تعريفون ۽ وصفون هوندا، يا ميلاپ ۽ ڳنڍ هوندا. پهرئين قسم جا لفظ، آهي شيون ڏيکارين ٿا جي هستيءَ ۾ آهن، يا ائين خيال ۾ اچي سگهن ته پاڻ بذات خود موجود آهن، نه ڪن ٻين جي مدد يا خاصيت جي ڪري. آهي اسم آهن يا انهن جا عيوضي ضمير، جي رڳو انهيءَ مطلب لاءِ ٺهرايائون ته جنس، عدد ۽ حالت جهڙيون ڦرندڙ ۽ اتفاقي صورتون ظاهر ڪري سگهجن. ٻئي قسم جا لفظ آهي شيون ٿا ڏيکارين جي بذاتخود، هستيءَ ۾ ناهن، پر ٻين شين جون صفتون ٿا ڏيکارين، ۽ انهيءَ رستي معلوم ٿئي ٿو ته آهي آهن. اهڙا لفظ، فعل يا فعل جهڙا اسم، يا صفتون يا ظرف آهن. جيڪي صفتون فعل ظاهر ٿيون ڪن، سي يا ته چرندڙ آهن يا اڻ چرندڙ. ۽ چرڻ جو واسطو وري وقت، مدت، جاءِ ۽ پنڌ سان ٿو لڳي، تنهنڪري فعل کي زمان جي ڦيرگهير جو ضرور ٿيو. وري جيڪي فعل گهٽ يا وڌ، زور يا يقين، يا شڪ ڏيکارين ٿا، تن جي نظر تي جدا جدا صيغن يا حالتن جو ضرور ٿيو: جيئن ته ”آءٌ لکان ٿو“، ”آءٌ لکي سگهان ٿو“، ۽ ”تون لک“ وغيره وري ڪم ڪندڙ، يعني فاعل، جنهن

تي ڪم ٿئي يعني مفعول، تن جي نظر تي فعل جو معروف ۽ مجهول هئڻ به ضرور ٿيو. فعل جهڙا اسم يا ڪردنت آهي لفظ آهن، جي وقت سان گڏيل يا ٻيءَ طرح جون صفتون ٿا ڏيکارين: جيئن تہ لکڻ، لکندڙ، لکندو يا لکيو، يعني اسم مصدر ۽ اسم فاعل، اسم حاليہ ۽ 'اسم مفعول'. صفتون وري شين جون آهي ذاتي خاصيتون ٿيون ڏيکارين، جي منجهن موجود آهن، ۽ جن جو چرڻ يا نہ چرڻ سان واسطو ڪونهي؛ جيئن تہ چڱو، ٻيڙو، ڪوسو ۽ ٿڌو. انهن صفتن جا انهن خاصيتن جي گهٽي ۽ ٿوري هئڻ ڪري ۽ پاڻ ۾ مقابلي هئڻ ڪري درجا پيدا ٿين ٿا، جنهنڪري هڪڙو ٻئي کان وڌيڪ يا گهٽ، يا سڀ کان وڌ گهٽ آهي، ۽ انهيءَ طرح تفصيل ۽ 'مبالغو' ظاهر ٿئي ٿو. 'ظرف' وري صفتن جون صفتون آهن ۽ فعلن ۽ ڪردنتن ۽ صفتن وانگي ٻين شين جون خاصيتون بہ ٿا ڏيکارين. اهي ظرف ٻن قسمن جا آهن: هڪڙا فقط فعلن سان لاڳو آهن، ۽ ٻيا فعلن، ڪردنتن ۽ صفتن، سڀني سان لاڳو آهن.

ٽئي قسم جا لفظ آهي جي ساڳئي قسم جي شين مان ڪنهن خاص هڪ يا زياده شين کي ٻين کان ڌار ڪري، انهن جي تعريف يا وصف ٻڌائن: جيئن تہ هي خاص ماڻهو يا جانور، يا ڪو بہ ماڻهو يا جانور.

چوٿين قسم جا آهي لفظ آهن جي هڪڙن لفظن کي ٻين لفظن سان ملائين يا ڳنڍين ٿا، نہ فقط لفظن کي، پر جملن کي بہ، ۽ انهن جي معنائن کي بہ ڳنڍين ٿا يا ڌار ڪن ٿا: آهي آهن حرف جملو، ۽ حرف جر.

انهن کان سواءِ، پنجين، قسم جا آهي لفظ آهن، جي ڪنهن قاعدي تي ٻڌل نہ آهن ۽ نہ خيال ظاهر ڪن ٿا، فقط اوچتا آواز آهن، جي ماڻهن جي واتان نڪرن ٿا، انهن کي حرف 'ندا' چون ٿا.

اهي آهن قديم عالمن جي تقسيم موجب گرامر يا صرف نحو جي علم جا ڀاڱا ۽ اهو آهي انهن جي مضمون جو مجمل تفصيل. پر پوئين عالمن انهيءَ علم جا ڀاڱا هن طرح ڪيا آهن: (١) علم املا جنهن جو ذڪر مٿي آيو آهي، (٢) علم اشتقاق، (٣) علم صرف، (٤) عام عروض، (٥) علم قافيہ ۽ (٦) علم بديع يعني صفتون.

انهن ڇهن ئي ڀاڱن موجب اسين هر هڪ ڀاڱن جو مفصل بيان ڏينداسين.

باب ٻيو

سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ۽ ان جي بناوت

اها ڳالهه قبول ڪيل آهي ته ڪنهن ٻوليءَ جي واقفيت انهيءَ ٻوليءَ جي ڪتابي علم، يعني لٽريچر ڄاڻڻ جي ڪُنجي آهي. تنهن ڪري ڪنهن ٻوليءَ جي ڪتابي علم جي معلوم ڪرڻ لاءِ اها ٻولي سکڻ ضروري آهي. سڀڪنهن ملڪ ۾ آتي جي اوائل وارن ماڻهن جي ٻولي سادي ۽ جهنگلي هئي، جا پوءِ درجي بدرجي پٽيءَ سڌري آهي. اهو سڌارو گهڻن رستن ۽ اپائن سان ٿيو آهي. انهن مان مکيه آهي انهيءَ قوم يا انهيءَ ملڪ جي ماڻهن جو ٻين قومن يا ملڪن جي ماڻهن سان واهپو يا واسطيداري، جنهنڪري هڪڙي ملڪ يا ٻوليءَ جو زباني يا عامي اسباب ٻئيءَ ۾ شامل ٿي وڃي ٿو، يا انهن کان اڌارو وٺڻ ۾ اچي ٿو-جي هڪڙو ملڪ سڌريل آهي ته ٻيا آسپاس وارا، بلڪ پرانهان ملڪ به انهيءَ جا شاگرد يا قرضي بڻجي، انهيءَ مان گهڻي قدر سڌارو حاصل ڪن ٿا. جيئن قديم قومن مان رومن ۽ يوناني ماڻهو سڌريل هئا ۽ انهن کان يورپ جي سڀني قومن پنهنجون پنهنجون ٻوليون سڌاريون. ساڳيءَ طرح، ايشيا ۾ عربي ٻوليءَ ايران، ترڪستان ۽ ٻين ڪن ملڪن جي ٻولين کي سڌاريو-يوناني، لٽن ۽ سنسڪرت قديمي ٻوليون، جي هاڻ مئل ٻوليون ٿيون سڏجن، تن هن زماني ۾ گهڻين ٻولين کي جياري وڌو آهي. جيئن جدا جدا ملڪن ۽ قومن جي آمدرفت ۽ ڏيتي-ليتي زياده پئي ٿي آهي، تيئن انهن جون ٻوليون نوان نوان لفظ ۽ اصطلاح وٺنديون، وڌنديون ۽ سڌرنديون وييون آهن. اهو سڌارو پاڻهي ڪين ٿيو آهي، پر ڳالهائڻ وارن ڪيو آهي. انهيءَ مان خيال ۾ اچي سگهي ٿو ته دنيا جي سڀني ٻولين جو پاڻ ۾ ڪو عام يڪو اتحاد يا واسطو آهي، ۽ اهي هڪٻئي مان نڪتل آهن، يا هڪڙي اصلوڪي ٿڙ جون ٽاريون آهن. ٻوليءَ جي چڱائي ۽ عمدگي انهيءَ سڌاري تي منحصر ٿي رهي، پوءِ ڀلي انهن جي ڳالهائڻ وارا ٿورا ٿي هجن.

مٿي جيڪو چيو ويو آهي، تنهن مان ظاهر آهي ته ڪنهن ملڪ جو ڪتابي علم آتان جي رهاڪن جي ٻوليءَ تي تعلق رکي ٿو، ۽ ٻولي وري آتي جي ماڻهن يا ڳالهائيندڙن تي تعلق ٿي رکي، ماڻهن جي حالتن ۽ خيالن جو عڪس سندن ٻوليءَ

تي ٿو ٿئي، جهڙو زباني ٻوليءَ تي، تهڙو ڪتابي ٻوليءَ تي. گرامر يا صرف نحو، جو صحيح لکڻ ۽ ڳالهائڻ جو هنر آهي، تنهن جو بنياد پڻ ماڻهن جي ٻوليءَ تي رکيل آهي، ۽ اهو سڌريل ٻه ٿي سگهي ٿو ۽ جهنگلي ٻه- جهڙي انهن ماڻهن جي حالت هوندي. ٻولي گرامر تي تعلق نٿي رکي، پر گرامر جو ٻوليءَ تي تعلق ٿو رهي ۽ انهيءَ مان ئي ٿو ٺهي. تنهن ڪري جي، ڪا ٻولي سڌرندي ته انهيءَ جو علم يا انهيءَ جي ڪتابي علميت ٻه سڌري ٿي- جيئن علميت ٻوليءَ تي منحصر آهي، تيئن ٻولي وري ڳالهائيندڙن تي منحصر آهي. ماڻهن جي قومي، اخلاقي ۽ ملڪي ترقي آسانيءَ سان سندن ٻوليءَ مان معلوم ٿي سگهي ٿي. مثلاً ڪنهن ٻه وڏي شهر ۾ شريفن، تعليم يافتن ۽ سگهڙ ماڻهن جي ٻولي ٻي، ۽ اڻ پڙهيلن ۽ گهٽ درجي وارن ماڻهن جي ٻولي ٻي آهي. هڪڙي مذهب وارن ماڻهن جي ٻولي، ٻئي مذهب وارن ماڻهن جي ٻوليءَ کان ٻيءَ طرح جي آهي. گهڻن شهرن ۾ مردن جي ٻولي زالن جي ٻوليءَ کان ٻيءَ طرح جي آهي. انهيءَ طرح، ڌار ڌار ماڻهن جو اثر قومن ۽ فرقن تي ٿو رهي. هڪڙي وڏي ٻوليءَ جون جدا جدا ڦريون يا شاخون ٿيون ٿين، جن جي ڳالهائڻ جي طرز ۽ اصطلاح هڪڙي ئي ملڪ جي جدا جدا ڀاڱن ۾ علحدي آهي.

وري جيڪي ماڻهو زباني ۽ ڪتابي ٻوليءَ تي اثر ٿا ڪن، تن مان ڪنهن خاص ملڪ جي پاسي وارن ملڪن، ۽ سير ۽ سياحت ڪندڙن، ڪاهه ۽ فتح ڪندڙن جو اثر، ملڪ جي ٻوليءَ تي گهڻو ٿو ٿئي، خصوصاً فتح ڪندڙن ۽ حاڪمن جو. عربي پهاڪو آهي ته ”الناسُ علي دينِ ملوڪهم“ يعني ماڻهو اڪثر پنهنجي بادشاهه جي دين ۽ رسم جي پيروي ڪندا آهن. انهيءَ ۾ رسم، رواج، پوشاڪ، اٿ- ويهه جا قاعدا ۽ ملڪي راڄ، سڀ اچي وڃن ٿا. حقيقت ڪري ڪنهن قوم جي ٻولي ٿرماميٽر يا ٻئراميٽر وانگي هڪڙو اوزار آهي، جنهن مان گرمي ۽ هوا جي حالت جي بدران ماڻهن جي حالت ۽ سڌاري جو درجو يا انداز معلوم ٿئي ٿو. هڪڙي انگريز عالم جو چوڻ آهي ته ”ڪنهن قوم جي ڪتابي علم مان انهيءَ قوم جي حياتيءَ جو سمورو احوال معلوم ٿي سگهي ٿو. تاريخ جي ڪتابن مان فقط ڪنهن قوم جا وڏا وڏا ڪم ۽ ڪارناما معلوم ٿين ٿا، پر ڪتابي علم مان انهن جي اخلاقي حالت، دل جا ميل، خواهشون ۽ انهن جي عقلي، دماغي، ذهني حالت ۽ باطني چالاڪيءَ جي پوري پوري خبر ٿي پوي. اسين ڪنهن ماڻهوءَ جي فقط ظاهري هلت چلت ڏسي، هن جي چال ۽ اخلاقن جو تخمينو ڪري سگهون ٿا، پر هن جي اندر جي حالت جي، ۽ جيڪي خيال هن جي دل ۾ پيا هلن، تن جي اسان کي ڪابه خبر ڪانه ٿي پوي. پر اهڙي خبر اسان جي ماڻهن جي ڳالهايل ٻوليءَ ۾ لکيل ڪتابن مان پڄي سگهي ٿي.“

مٿي جيڪي عام ٻولين جي نسبت ۾ چيو ويو آهي، سو سنڌي ٻوليءَ سان به لاڳو آهي، جو انهيءَ ۾ به ڪيترن قومن ۽ مذهبن جا مخفي ۽ ظاهري نشان موجود آهن. انهيءَ مان قديم وقت کان وٺي هن وقت تائين، سنڌ جي تاريخ معلوم ٿي سگهي ٿي ۽ صاف طرح خبر پوي ٿي ته ڪهڙيون ڪهڙيون قومون هڪٻئي پٺيان سنڌ تي ڪاهي آيون، ۽ ڇو؟ هڪڙيءَ زبان جا ساڳئي پرڳڻي ۾ گهڻا قسم ڳالهائڻ ۾ اچن ٿا. مسلمانن جي سنڌي ٻولي، هندن جي سنڌي ٻوليءَ کان ٻي طرح جي آهي بلڪ هندن مان به ڪي اڳوڻي هندي ٻولي ڳالهائين ٿا ۽ ڪي هاڻوڪي عربي ۽ فارسي آميز سنڌي ٻولي- ڪوهستان يا ڪاڇي جي ماڻهن جي ٻولي، توڙي سرحد، سنڌ يا بلوچي ڀاڱن جي ٻولي، ريگستان جي ٻوليءَ کان علحدي آهي. سنڌ جي اتر واري ڀاڱي جي اترادي ٻولي، ان کان مٿي يعني آهي جي ٻوليءَ کان ٻيءَ طرح جي آهي ۽ ان کان هيٺ ڏکڻ واري ڀاڱي يعني لاڙ جي ٻوليءَ کان ٻيءَ طرح جي، وچ واري ڀاڱي يا وچولي جي، يعني حيدرآباد جي آسپاس واري ڀاڱي جي ٻولي مرڪزي ٻي آهي، جا سڀني کان سڌريل شمار ٿيل آهي ۽ جنهن ۾ تعليمي ڪتاب پڻ لکيا ويا آهن. انهيءَ کان سواءِ سنڌ ۾ سرائڪي ٻولي به ڳالهائجي ٿي، جنهن ۾ سنڌي پنجابي سان گڏيل آهي، ٿريلي ٻولي به ڳالهائجي ٿي، جنهن ۾ سنڌي ٻولي مارواڙي يا ڪڇي يا گجراتيءَ سان گڏيل آهي، ۽ جنهن کي راجستاني ٻولي ٿا چون. بلوچڪي ۽ بروهڪي ٻولي به ڳالهائڻ ۾ ٿي اچي، جنهن ۾ سنڌي ٻولي فارسي ۽ پشتو ۽ بلوچيءَ سان گڏيل آهي. سن ١٩٠١ع واري آدمشماريءَ موجب سنڌ جي رهاڪن جو سمورو تعداد (٣٢١٠٩١٠) ٻٽيهه لک ۽ ڏهه يارهن هزار وڌيڪ هو. انهن مان (٢٧٣۴٣٥٦) يعني ٻه ڀاڱي ٽي کان وڌيڪ سنڌي ڳالهائڻ وارا هئا، (١٠٢٨٩٧) بلوچڪي ڳالهائڻ وارا، (٩٠٢٠٠) گجراتي، (٣٠٩٧٦) پنجابي، (۴٧٧۴) هندي، (١١٣٦٦) مرهٽي ۽ (١٥٢۴٧٩) راجستاني.

ٻولين جي شجري موجب، سنڌي ٻولي آرين جي قديم ۽ شريف ٻوليءَ جي ڪٽنب سان آهي، جنهن مان نڪتل ٻولين ڳالهائڻ وارا اڪثر جهان جي تاريخ ۾ ماڻهن جا مهندار ۽ سڌاري جا باني ٿي گذريا آهن. انهي ٻوليءَ جي ايشيائي ٽڙ يا ڏار مان جن ٻن نڪتل ٻولين جو واسطو سنڌي ٻوليءَ سان رهيو آهي، سي آهن هندي ۽ ايراني. هندي ٻولين يا شاخن مان سڀني جي سردار سنسڪرت آهي. انهيءَ جون قديم ۽ اوائل واري حالت جون ٻوليون: پراڪرت ۽ پالي ٻوليون هيون. انهن مان پراڪرت، پنهنجن شاخن سميت، اتر هندستان جي ٻولين جي ماءُ آهي، ۽ پالي وري ڏکڻ هندستان جي ٻولين جي پيدا ڪندڙ آهي.

انهيءَ شجري جي نظر تي، سنڌي ٻولي پراڪرت جي ڌيءَ آهي ۽ سنسڪرت جي ڏوهٽي آهي. انهيءَ کي ڪٿي هڪڙي خيالي زال سمجهو: اها ٻهرين هڪڙي

مسلمان عرب سان پرڻي، ۽ انهي جي مرڻ کان پوءِ، اها ھڪڙي گڏيل ذات واري مسلمان سان پرڻي، جنهن ۾ تاتاري، مغل، افغان ۽ بلوچ ڪورت يا نسل گڏيل هو. انهيءَ کان پوءِ، وري هڪڙي ڪرمچڻ انگريز کي هٿ آئي. اها زال "سنڌ" يا "سنڌي" ٻولي هئي. انهيءَ جي پهرين شادي سن ٧١١ع ۾ ٿي، جڏهن عربن سنڌ فتح ڪئي، ٻي شادي ١٠٢٦ع ۾ ٿي، جڏهن محمود غزنويءَ سنڌ فتح ڪئي ۽ ڪانئس پوءِ پٺاڻ، مغل ۽ ٻين خاندانن جا مسلمان بادشاهه آيا؛ ٽي شادي سن ١٨٤٣ع ۾ ٿي جڏهن انگريزن سنڌ فتح ڪئي. هر هڪ مڙس مان ان کي اولاد ٿيو، جي سڀ صلح ۾ گڏ پيا گذارين، پر افسوس آهي ته ٿورن ڏينهن کان ڪن سببن ڪري، انهن جي وچ ۾ اٻيٽ ۽ مخالفت پيدا ٿي آهي، ۽ ڪن خيرخواهن جي ڪوشش آهي ته انهن جي وچ ۾ وري پرچاءُ ڪن ۽ اتفاق پيدا ڪن، جيئن اڳي هوندو هو.

هاڻي ڏسو ۾ ايندو ته سنڌي اصل هندڪي زبان آهي، تنهنڪري منجهس بيشمار لفظ آهن جي پراڪرت جي معرفت سنسڪرت مان ورتل آهن، جن مان گهڻا صورت بدلائي ڪم اچن ٿا. انهيءَ هوندي به ڪي لفظ نج سنڌ جا واسي آهن، خصوصاً: ٻ، ڄ، ڃ، ڏ، ڳ، ڱ ۽ ڻ حرفن وارا، ٻاڻي، ڏهر، ڏهرسن، ۽ ٻيا اهڙا ٽالا يا لفظ تاريخ ۾ ملن ٿا ۽ ڪي پيا به آهن، جيئن ته جهَنگ، ڏنگ، ڍينگ، ڏنگ ۽ ڀڪڙي وغيره. انهن اصل هندي ۽ نج سنڌي لفظن کان سواءِ، باقي ٻيا عربي، فارسي، ترڪي ۽ ٻين ٻولين جا لفظ آهن. حساب ڪيو اٿن ته سنڌيءَ ۾ سنسڪرت جا اصل ٻارهن هزار لفظ آهن؛ ساڍا ٽي هزار نج سنڌي لفظ آهن، اڍائي هزار عربي لفظ آهن؛ ۽ ٻيا ٻه هزار فارسي وغيره آهن. پر سنڌيءَ جي نسبت ۾ ايتري تعريف ڪرڻ لازم آهي ته پنهنجي ماءُ ۽ ناني ڏاڏهن سچي، ايماندار ۽ وفادار رهي آهي، جو انهن جون گهڻيون اصلوڪيون صورتون سنڌس ٻين ڀيڻن کان منجهس گهڻيون ۽ زياده صحيح موجود آهن. مثلاً فعل ۽ ظرف، سي البت عربي يا فارسي نموني تي ڍهيل آهن، باقي ٻيون سڀ صرف نحو جون صورتون سنسڪرت ۽ پراڪرت وياڪرڻ سان موافقت رکن ٿيون، ۽ منجهس ايترا سنسڪرت ۽ پراڪرت جا لفظ اصلوڪي يا بدليل صورت ۾ موجود آهن، جو انهن مان نڪتل ٻين ٻولين ۾ نه آهن، جيئن ته مرهٽي، گجراتي، پنجابي، بنگالي، هندي وغيره.

سنڌي ٻوليءَ تي اهو نالو "سنڌ" ملڪ تان پيو آهي ۽ انهيءَ تي اهو نالو "سنڌو" لفظ تان پيو آهي، جو سنسڪرت ۾ "وڏي نديءَ" کي چون. اهو نالو سنڌ جي درياءَ جو آهي، جنهن کي اڳي "مهراڻ" سڏ يندا هئا. سنڌ جي تاريخ موجب جدا جدا وقتن تي، سنڌي ٻوليءَ جا عناصر يا جزا منجهس پئي داخل ٿيا آهن. عيسوي ستين صديءَ تائين، سنڌ آرين قومن جي راڄ هيٺ رهي، يعني ٻُڌ ڌرم وارن ۽

برهمڻ حاڪمن جي حڪم هيٺ. تنهن کان پوءِ آرين جي بدران سيمينٽڪ قومن جي هٿ هيٺ رهي، يعني ايرانين ۽ يونانين جي هٿ هيٺ. ڏهين عيسوي صديءَ کان وٺي منگول يا مغل آيا، جي اوڻيهين صديءَ جي وچ تائين آتي رهيا. انهن کان پوءِ انگريز ماڻهو آيا، جن جو راڄ اڄ تائين هليو هلي. انهن سڀني علحدن ٻولين جا نشان سنڌي ٻوليءَ ۾ موجود آهن ۽ انهن جا ڪيترائي لفظ ۽ اصطلاح اصلوڪي يا بدليل صورت ۾ اڄان تائين ڪم پيا اچن ۽ ٻوليءَ ۾ گڏجي هڪ ٿي ويا آهن. منجهس اهڙن عجيب غريب مفرد ۽ مرڪب لفظن جا مثال پيا آهن، جن مان انهن جي اصل نسل جي توڙي ٻين تاريخي احوال جي خبر پئجي سگهي ٿي. هيٺ جدا جدا ٻولين مان نڪتل ڪي ٿورا لفظ نموني لاءِ ڏجن ٿا:

١. سنسڪرت مان پراڪرت جي معرفت: وڇون (ورشچڪ)، جيپ (جواهه)، ڪوڏر (ڪدال)، گڏهه (گردڀ)، ڏٻرو (دربل)، سَپ (سرپ)، ٻاڦ (واشپ)، ڄمڻ (جنم)، وسڻ (ورشڻ)، ۽ پيهڻ (پيشڻ) وغيره.

٢. عربيءَ مان: ٻاڪري (بقال)، ٻجاجي (بزاز)، ٻصر (بصل)، ٿوم (ثوم ۽ فوم)، ٻوڪ (بوق)، بدڪ (بطخ)، اوڳ (عرق)، ٻوراڪ (بالغ)، زائفان (ضعيف)، دٻلو (طبلو)، سٽ (سطر)، سنبل کار (سم الفار)، مسيت (مسجد)، جناخون (جماع)، ڪاسائي (قصاب)، ڪارب (قالب)، ڪواز (قواعد)، ڪرز (غرض)، ڪاشو (غاشيو)، مسڪرو (مسخره)، مترڪو (مطرق)، نٽ (نطع)، ۽ ڪلف يا ڪرف (قفل) وغيره.

٣. فارسيءَ مان: اسپنگر (اسپغول)، پنبو (پنبه)، پهراڻ (پيرهن)، پليت (پليد)، جنٽ (جفت)، جٽود (زود)، کنڊ (قند)، چنبو (پنجه)، جليبي (زلابيه)، خاشڪلي (خاصخيلي) دادي نه استادي (نه داده نه ستانده)، ڏڏ (دد)، ڍولڪ (دهلڪ)، ساري (شالي)، سڳڻ (شگون)، شيخ (سيخ)، سوف (سيب)، سرڪس (سرگشت)، ڪاڳر (ڪاغذ)، کاڻ (ڪان)، کارڪ (خارڪ)، گجر (گزر)، ملم (مرهم)، ۽ همام دستو (هاون دسته) وغيره.

٤. ترڪيءَ مان: اوطاق (اوتاغ)، ٻورچي (باورچي)، چلمچي (چلابچي)، ڪينچي (قينچي)، آزبڪيون (اوزبڪ)، چغو (چوغه يا چوغا)، ڪاشڪ (قاشق)، ڪنولي (قلي)، تڪمون (دوگمه)، ڪارو (قار)، خچر (قاچر)، قاترچي (يعني خچرن جو سنڀاليندڙ)، طباچي، مشعلچي، چقمق ۽ قنداق (بندوق) جو وغيره.

٥. هنديءَ مان: ٻوڙو (بهرا)، ڊڪاڻ (ترڪان)، سونهڙ (سگتار)، 'واڱڻ' (بينگن)، ڏونڪو (ڊنڪا)، ڏاڳو (تاگا)، چڱو (چنگا)، جافر (جاه ڦل)، پتاشو (پتاشه)، سڱور (سول)، ۽ ٻيا، جي سنسڪرت مان نڪتل آهن.

٦. بلوچيءَ مان: ٻاگهيو (ٻاگهه)، وڳ (ٻڪ)، اڻالو (ڻالہ)، پورهيو (ڦوريہ)، جانگهو (جانگو)، چيچ (چوچ)، ڏاهه (داهہ)، ڳڏي (گڏي يعني وڇين آگر)، مڙي (مڏي)، لغور (لغور)، دوهہ (دروهہ)، ۽ ڊوم (دونبہ، يعني لنگهو يا ڳائڻو) وغيره.

٧. پشتو يا افغانيءَ مان: ڊوڊو (ڊوڊئي)، ڏاڙو (داڙا)، جهڳڙو (جگڙا)، دڙڪو (دڙڪا)، چيرا (چره)، گهل (غلا يعني چور)، گدڙ (گيدڙ) گيدي، جنبڙ يا جانور (جرنده) هشيار (اڻهار)، هاڻي (آتي)، ٽوپ (ڦپ)، ۽ گندي (غندي) وغيره.

٨. انگريزيءَ مان: ٻاٽلي (باٽل)، الماڙي (الماڙا)، پلنگ (پٽالين)، مالڪيٽ (مارڪيٽ)، درجن (ڊزن)، پتلون (پٽلون)، گدام (گوڊائون)، ڪارتوس (ڪرڊرج)، پٽرول (پٽلر)، اسپتال (هاسپيٽل)، پادري (فادر)، سنتري (سينٽنل)، ڊريس (ڊريس)، رپوٽ (رپورٽ)، ڏامر (ڊامر)، سڪول، ڪاليج، ۽ سوجر (سولجر) وغيره.

انهن کان سواءِ، سنڌيءَ ۾ ڪيترائي ٻيا لفظ آهن، جي آواز يا شڪل ۾ ٻين گهڻين ٻولين سان مشابهہ ۽ موافق آهن، ۽ آهي سڀ هڪڙي وڏي آرين اصل يا "ٿڙ" مان نڪتل آهن، جيئن تہ

سنڌي	سنسڪرت	هندي	عربي يا فارسي	انگريزي
اٺ	اسٽ	اٺ	هشت	ايٽ
آفيم	آفين	افيم	افيون او پيم	(يوناني اوفون)
آمري يا گدامري	امليڪا	املي	تمرهندي	ٽامرنڊس
ذات	جات	ذات	ذات	ڪاسٽ
ڏند	دنت	دانت	دندان ٽوٿ	(لٽن ڊينٽس)
جوڳ	يگم	جگم	يوڪيدن	يوڪ
سؤ	شت	سؤ	صد	سينٽ
ڪپور	ڪرپور	ڪپور	ڪافور	ڪئمفر
نالو	نام	نام	نام	نيم (لٽن نامين)
ڳلو	ڪنل	گلا	گلو	گليٽ

پيا بہ ڪيترائي گهڻن زبانن جا مقابلي ۽ مشابهت وارا عجيب غريب لفظ آهن، پر زياده مثال ڏيڻ ضرور ناهي، جن سان ٻولين جي اصل جي جاچ ڪندڙن عالمن کي گهڻي خوشي حاصل ٿي ٿي.

اهي آهي سنڌي ٻوليءَ ۽ الهيءَ جا عناصر يا جزا، جي هاڻي ڳالهائڻ ۾ ٿا اچن، ۽ اهو ٿيو زباني علم. هاڻي اسين ڪتابي علم جو ذڪر ڪنداسين. سنڌيءَ ۾ ڪتاب تمام ٿورا لکيل آهن، تنهنڪري ڪتابي علم تمام ٿورو ۽ ضعيف آهي. ڪتابي

علم جي معني آهي اها ٻولي جا لکڻ پڙهڻ ۾ ڪم ٿي اچي. سنڌيءَ ۾ اڳي شروعات ۾ ڪهڙي قسم جا اکر لکبا هئا. تنهن جي خبر بلڪل پڪي نٿي سگهي. گهڻو ڪري هاٺوڪيءَ گرمکيءَ جهڙا اکر لکبا هئا، جي سنسڪرت حرفن سان مشابهه آهن ۽ جن مان هاڻوڪا ”هندو سنڌي“ يا ”هٽا اکر جي واڻيا لکندا آهن، نڪتل ٿا ڏسجن. پر عربن جي فتح کان پوءِ، عربي حرف ڪم اچڻ لڳا، جو عربي لفظ به ان ۾ گهڻي پيا هئا. انهيءَ ڪري اڄ سوڏو انهيءَ کي عربي سنڌي سڏيندا آهن، هندڪن اکرن کي ’هندو-سنڌي‘ ٿا سڏين. سنڌ ۾ جڏهن عربي ۽ فارسي ٻوليون آخوند ۽ مُلا سيکارڻ لڳا، تڏهن سنڌي ماڻهو به انهن اکرن ۾ لکڻ لڳا، جيڪي اکر يا آواز سنڌي ۾ خاص هئا، سي عربي ۽ فارسي اکرن تي ٽپڪن يا پين نشانن ڏيڻ سان، يا پين اکرن جي ميلاپ سان لکڻ لڳا. جيئن اڙدوءَ ۽ ڪن ٻين زبانن به ڪيو. اهڙو حال ٽالپرن جي راڄ تائين هليو. سنڌ ١٨٤٣ع ۾ انگريزن فتح ڪئي. ۽ ١٨٥٣ع ۾، سنڌ جي ڪمشنر صاحب مسٽر فريئر، جو پوءِ سر بارٽل فريئر ٿيو ۽ جنهن جي نالي پٺيان ڪراچيءَ ’فريئر هال‘ ٺهيل آهي، تنهن جي وقت ۾، ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس حڪم جاري ڪيو ته سنڌي الف-بي جا اکر عربي فارسي نموني جا ٺين، ۽ انهن ۾ لکپڙهه ڪجيءِ ڪتاب لکجن ۽ اسڪولن ۾ تعليم ڏجي، ۽ جيڪي عملدار ملڪي کاتن ۾ نوڪر آهن، سي زباني ۽ رواجي سنڌي ٻوليءَ ۾ امتحان پاس ڪن. انهيءَ کان اڳ ترجمان رکي گڏيل سنڌي-فارسي اکرن ۾ سرڪاري دفتر رکيو ۽ هندو هو سگهو ٿي تعليم کاتو مقرر ٿيو ۽ اسڪول جاري ٿيا. سال ١٨٩٥ع ڌاري انگريزي دؤر ۾، ديسي مڪتبن کي پئسن يا انعام جي مدد ڏيئي، تعليم کاتي ۾ داخل ڪيائون. ۽ خلاصا ڊپوٽي ۽ نائب ڊپوٽي مُلن جي مڪتبن جي نظرداريءَ لاءِ مقرر ڪيا ويا. انگريز سرڪار انهن تي وڏي رقم سال بسال خرچ ڪندي هئي.

انگريز سرڪار جي حڪومت جي شروعات ۾، ليٿو گراف يا پٿر تي ڇاپيل ڪتاب يا ڪاغذ ڪم اچڻ لڳا. پوءِ ٽائيپ يا لوهي اکر به ٺهيا. ڊاڪٽر ٽرمپ، جرمن عالم، پهريون ٿي شخص هو، جنهن ”شاهه جو رسالو“ جرمنيءَ ۾ وڃي انگريز سرڪار جي خرچ تي ٽائيپ ۾ ڇاپيو. پوءِ ته گهڻائي خانگي ڇاپخانا پيدا ٿيا، ڪي سرڪاري، ڪي خانگي. پهريائين سنڌي ڪتاب جي ماڻهن ڇاپيا سي هئا ديني ڪتاب، اڳوڻي سنڌي ٻولي ۽ فارسي آميز اکرن ۾ هئا، ۽ گهڻو ڪري سنڌ جي ڪن عالمن ۽ بزرگن جا هئا، خصوصاً ٺٽي ۽ لاڙ جي پاسي جا. انهن مان ڪي مشهور ماڻهو هي هئا: سيد صفائي بکر وارو، سيد معصوم شاهه بکر وارو (جنهن جو منارو مشهور آهي)، قاضي محمود علامہ ٺٽي وارو (جو مرزا ترخان جي زماني ۾ هو.)

مخدوم ابوالخير (جو مشهور ڪتاب ”فتاويٰ عالمگيري“ جي تصنيف ۾ شامل آهي،) شيخ عبدالواسع صوفي، مخدوم ابوالحسن ٺٽي وارو، ميان محمد محسن شاعر ٺٽي وارو مير علي شير ”قانع“ ٺٽي وارو (جو ”ڪتاب تحفة الڪرام“ جو مصنف آهي)، ميان عبدالرحيم گرهوڙ وارو، شاهه عبدالڪريم بلڙي وارو، شاهه عبداللطيف ڀٽائي ۽ ٻيا. اهي سڀ سنڌ جا مشهور عالم ٿي گذريا آهن، جن عربي، فارسي ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ اڪثر ديني ۽ تاريخي ڪتاب لکيا آهن. جهڙا نثر ۾ تهڙا نظم ۾. جيڪو سنڌي شعر هو، سو بيتن يا ڏوهيڙن جي صورت ۾، يا لوڙائو بيتن جي صورت ۾، مضمون اڪثر ديني هو. اهڙي نموني ”نورنامه“ ۽ ”ابوالحسن جي سنڌي“ ۽ ٻيا ڪي ڪتاب ڇاپيا ويا، جي پڙهڻ ۾ ايندا هئا. گهڻو پوءِ، شاهه ڪريم، ۽ شاهه ڀٽائي جا رسالا ڇپيا، ۽ ڪم اچڻ لڳا. انهن جو مضمون نه رڳو ديني هو پر تصوف بابت به هو، يعني حقيقي عشق بابت هو. اهي ماڻهو سنڌي شعر جا استاد شمار ۾ آيا، ۽ ٻيا به انهيءَ نموني تي شعر چوڻ لڳا.

جيئن ٻين ملڪن ۽ قومن ۾ ٿيو آهي، تيئن سنڌ ۾ ڪتابي علم پهرين شعر يا نظم سان شروع ٿيو، ۽ نثر گهڻو پوءِ ظاهر ٿيو. اهو شعر به پهرين هميشه جهنگلي نموني جو پٽ ڇيو آهي؛ اهو لکڻ لاءِ نه هو، پر ياد ڪرڻ، پڙهي ٻڌائڻ يا ڳائڻ جي لاءِ، جيئن ڀٽ ۽ مڱڻهار ڪندا آهن. مثال لاءِ انگريزي شعر وٺو، جنهن ۾ پهريون شاعر سنڊيمن چوڻ ۾ ٿو اچي، جو ستين عيسوي صديءَ ۾ رهندو هو: انهيءَ جي شعر جو مضمون 'انجيل' بابت ۽ انهيءَ وقت جي جنگين بابت هو. پوءِ چوڏهين صديءَ ۾ چاسر آيو. جڏهن انگريزي شعر تي فرانس ۽ اٽليءَ جي شعر جو اثر ٿيڻ لڳو هو، ۽ عشق جو مضمون شعر ۾ داخل ٿيو. راڻي ايلزبيٿ جي وقت ۾ يعني سورهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾ ايڊمنڊ سپينر آيو، جنهن چاسر جي پيروي ڪئي، پوءِ شيڪسپيئر آيو ۽ ناٽڪ ۽ قصا رواج ۾ آيا. سترهين ۽ ارڙهين صديءَ ۾ ملٽن ۽ گريءَ ۽ وردسورٿ آيا. پڇاڙيءَ ۾ ٽينيسن جهڙا شاعر آيا جن جو شعر ڪامل چوڻ ۾ ٿو اچي. انهيءَ طرح ڪتابي علم، جنهن کي انگريزيءَ ۾ لٽريچر چون ٿا، سو پرينڊي شعر سان شروع ٿيو ۽ اهو شعر به جهنگلي هو، پوءِ قصا آيا، ناٽڪ آيا ۽ بعد ۾ عمدو، اخلاقي ۽ خيالي شعر آيو.

ساڳيءَ طرح، سنڌي ڪتابي علم به، شعر سان شروع ٿيو، ۽ سنڌي شعر به پرينڊي ڏوهيڙن يا بيتن وارو هو، جهڙو هندي ڀاشا ۾ عام هو، جيئن گرونانڪ صاحب يا تلسيداس ۽ سورداس جو شعر آهي. پوءِ ڪبير صاحب ۽ شيخ فريد آيا، جي تيرهين صديءَ ۾ هئا. انهن جي شعر ۾ ٿورا گهڻا فارسي ۽ عربي لفظ لين ٿا. انهيءَ ڀاشا مان شاهجهان مغل بادشاهه جي راڄ ۾ عربي ۽ فارسي وغيره لفظن جي گڏجڻ سان اردو ٻولي پيدا ٿي. ۽ انهيءَ ڀاشا جا ڏوهيڙا سنڌي جي اوائلي شعر

جو نمونو ٿيا. شاهه ڪريم جا بيت انهن ڏوهيڙن جهڙا آهن، ۽ شاهه عبداللطيف ڀٽائي ۾ گهڻا ٻن مصراعن وارا بيت چيا ۽ گهڻن ۾ زياده مصراعون آندائين ۽ ڳائڻ لاءِ وايون وڏاپائين. انهيءَ وقت ڌاري، انهيءَ جهنگلي شعر ۾، يعني لوڙائو بيتن ۾ جنگين جو احوال، عشقي قصا، معجزا ۽ مداحون لکجڻ لڳيون. انهيءَ وقت جي سنڌي شاعرن جا ناالا مٿي ڏنا ويا آهن. اهو قديمي جهنگلي سنڌي شعر، سترهين صديءَ جي شروع تائين هليو. پوءِ وري ساڳئي قسم جي شعر ۾ هڪڙي قافيه واريون گهڻيون مصراعون ڪم اچڻ لڳيون، جيئن ڪتاب "بيان العارفين" ۾ آهي، جو مخدوم عبدالصمد نورنگ پوٽي جو جوڙيل آهي، ۽ شاهه عبدالڪريم بابت آهي. ارڙهين صديءَ جي شروعات ۾ شاهه ڀٽائي آيو، جنهن تصوف جو مضمون عشقي قصن جي پوشاڪ ۾ آندو، ۽ ٿورين ٿورين مصراعن جا بيت، جدا جدا سرن ۾ آندائين ۽ سڄ سڄ جي ڀڃاڙيءَ ۾ وايون آندائين. شاهه صاحب جي نموني تي گهڻن ماڻهن شعر چيو، خصوصاً 'سچل فقير' درازن وارو، جو ٽالپرن جي راڄ ۾ رهندو هو. سچل فقير سرائڪي ٻوليءَ ۾ به شعر لکيو ۽ فارسيءَ ۾ به. هن جي پيروي ڪندڙن مان سندس مريد، ٻالڪا ۽ ٻيا انهيءَ وقت جا شاعر هئا، جيئن ته يوسف فقير، روحل فقير ۽ مراد فقير. انهن پوين شاعرن جي اها خاصيت هئي ته سندن بيت هندي ڀاشا وارن سلوڪن جي صورت ۾ هئا، جي هندن ماڻهن کي پسند ايندا هئا. تنهنڪري گهڻا هندو ماڻهو سندن مريد ٿيڻ لڳا. انهيءَ وقت ڌاري ڪي هندو شاعر به ظاهر ٿيا، جن هندڪي اصطلاح ۾ صوفيانو شعر بيتن جي صورت ۾ چيو، جيئن 'لعلو ڀڳت' ۽ 'سامي' مهنگهراج، يا سندس ٻالڪي ڀائي چيئن راءِ جا سلوڪ.

انهيءَ قسم جو جهونو سنڌي شعر عيسوي اوڻهين صديءَ جي ڀڃاڙيءَ تائين هليو. پوءِ مير ڪرم علي خان ٽالپر جي راڄ ۾ مير صاحبن جي ايران جي بادشاهه سان دوستي قائم ٿي، جنهنڪري گهڻا ايراني شاعر ۽ ٻيا قابل ماڻهو سنڌ ۾ اچڻ لڳا، ۽ فارسي ۽ عربي ٻوليءَ تازي رونق ورتي. انهيءَ ڪري سنڌي ٻوليءَ ۾، خصوصاً سنڌي شعر ۾، نه فقط گهڻا فارسي لفظ ۽ اصطلاح داخل ٿيا، پر فارسي شعر جا وزن يعني بحر ۽ قافيا به ڪم اچڻ لڳا. انهيءَ شعر جو باني ثابت علي شاهه هو، جنهن مرثيا، قصيدا، منقبت ۽ ٻيا شعر فارسي شعر جي نموني تي چيا. انهيءَ وقت کان وٺي انهيءَ قسم جو شعر رواج ۾ اچڻ لڳو، ۽ گهڻا شاعر انهيءَ جي پيروي ڪرڻ لڳا. انگريز سرڪار جي حڪومت جي شروع ۾ خليفي گل محمد، پراڻا هالن واري ته سڄو ديوان غزلن جو فارسي بحرن ۾، سنڌي الف-بي جي حرفن تي لکيو ۽ شاهه جي رسالي وانگر ڪوشش ڪري، نج سنڌي لفظ ڪم آندا اٿس. انهيءَ کان پوءِ، ٻين ڪن به اهڙا سنڌي ديوان لکيا آهن، جيئن ته "ديوان قاسم"، "ديوان فاضل"، "ديوان سانگي"، "ديوان بلبل" ۽ "ديوان قليچ" وغيره.

انهيءَ ساري عرصي ۾ شعر يا نظم لکڻ ۾ ٿي آيو، پر نثر جو ڪنهن کي خيال ئي ڪونه ٿي آيو. جڏهن انگريز سرڪار جي حڪومت ۾ تعليم کاتو جاري ٿيو، تڏهن مس ڪي ڪتاب سنڌي نثر ۾ لکيا ويا. گهڻا اڪثر فارسي، اردو ۽ انگريزي ڪتابن جا ترجما ٿيا. اهڙن جهونن سنڌي ڪتابن لکڻ وارا منشي ڪاهنداس، جنهن ”تاريخ معصومي“ جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو، ۽ منشي ننديرام، ديوان اڌارام ٿانوَرداس ۽ ديوان پريتداس ۽ ڪي ٻيا. ان بعد، ديوان ڪوڙومل چندن مل هو، اهي انگريزي چاڻندڙ به هئا ۽ تعليم کاتي سان واسطو به هون. مسلمان انهن ڏينهن ۾ اڃا انگريزي ٻوليءَ کان ڇڙندڙ هئا، ۽ اسڪولن ۾ ٿي نٿي پڙهيا. انهن هندو صاحبن اسڪول جي ڪم لاءِ ڪي سنڌي ڪتاب جدا جدا مضمونن تي لکيا، جن جا ڪي نالا هي آهن: ”باب نامو“ ”سيکائتو نروار“، ”سنساري نروار“، ”آڪاسي نروار“، ”قدرتي نروار“، ”ليکي جي پيڙهه“، ”ايسپ جون آکاڻيون“، ”ٻنهي زميندار جي ڳالهه“، ميان محمد جو ”صرف نحو يا گرامر“، ”سوکڙي“ ۽ ڪي ٻيا. سکهو ٿي پوءِ درجيوار سنڌي ڪتاب ظاهر ٿيا ۽ ٻين علمي مضمونن تي به انگريزي مان ڪتاب ترجمو ٿيا، جيئن ”علم طبعي“، ”علم طبقات الارض“، ”اقليدس“، ”علم هيئت“، ”علم ڪيميا يا ڪيمسٽري“، ۽ ”علم دستور المعاش“ وغيره انهيءَ کان سواءِ قصا، ناٽڪ ۽ ٻين مضمونن جا ڪتاب به نڪتا، جيئن ته ”الف ليلي“ ”فسانهءِ عجائب“، ”حاتم طائي“، بلڪ قرآن جا به سنڌي ۾ ترجما ٿيا.

سنڌي ٻوليءَ جي سڌاري ۾ ڪن يوروپي صاحبن به گهڻي مدد ڏني، جيئن ته ’سٽئڪ‘ صاحب هڪڙو گرامر ۽ هڪڙي ڊڪشنري يا لغت جو ڪتاب لکيو، پر انهيءَ ۾ گرمکي يا شاستري اکرن ۾ سنڌي لکيائين. ٽرمپ صاحب جرمن، به هڪڙو گرامر لکيو ۽ شاهه صاحب جو رسالو ڇاپايو. شرٽ صاحب پادري به ڪن ٻين ديسي صاحبن جي مدد سان سنڌي انگريزي ڊڪشنري لکي. گولڊ سمٿ صاحب ”سسئي پنهون“ جو قصو انگريزي شعر ۾ وڌو، ۽ هارٽ ڊويز صاحب وري سنڌي ڪافيون انگريزي شعر ۾ وڌيون. انهن ڏينهن ۾ اخبار به ڪانه هئي، ٻهرين فارسي اخبار ”مفرح القلوب“ جاري ٿي ۽ پوءِ ”سنڌ سڌار“ سرڪاري تعليم کاتي جاري ڪئي. پيون سنڌي اخبارون جاري ٿينديون ويون، جي هفتيوار نڪرنديون هيون. هاڻي ته گهڻيون ئي روزانيون سنڌي اخبارون به آهن ۽ ڪي ماهيانه رسالا به نڪتا آهن، جي اڪثر تعليم جي ڪم لاءِ يا اسڪولن ۽ ڪاليجن سان واسطو رکن ٿا.

زناني تعليم، جا اڳي ٻڌڻ ۾ نه ايندي هئي، سا به پوءِ جاري ٿي ۽ زنانا اسڪول جاري ٿيا. ماستريائڻين جي تعليم لاءِ ڪاليج به پيو، ۽ نظر ڪرڻ لاءِ انسپيڪٽريس به مقرر ٿي.

انهيءَ طرح، هاڻي سنڌي ٻولي، زباني توڙي ڪتابي طرح چڱي ترقي ڪئي آهي، مگر اڳوڻي ۽ هاڻوڪي طرز جي وچ ۾ البت فرق معلوم ٿو ٿئي. سنڌ جي رهاڪن مان گهڻين هندو صاحب تعليم يافته ٿيا، سرڪاري نوڪرين ۾ داخل ٿيا ۽ تعليم کاتي ۾ گهڙي، ڪتاب لکڻ لڳا. پر اڳي انهيءَ جي عبارت رواجي سنڌيءَ جي هئي، جنهن ۾ عربي فارسي لفظ، ۽ اصطلاح ڪم ايندا هئا، ۽ انهيءَ عبارت ۾ گهڻين هندو صاحبن جا ڪتاب لکيل آهن. انهن تي مسلمانن جو اعتراض ڪونه هوندو هو، پر هاڻي ٿورن ورهين کان انهن هندو صاحبن سنسڪرت ڏي گهڻو ميل رکيو آهي ۽ اهي اهڙا لفظ، اصطلاح ۽ مضمون ڪم آڻين ٿا، جنهنڪري مسلمانن جي ٻارن کي پڙهڻ ۾ حرڪت پيدا ٿي ٿئي ۽ سندن مائٽن اهڙي عبارت ۽ مضمون وارن ڪتابن جي پڙهائڻ تي اعتراض اٿاريا. انهيءَ جو نتيجو اهو ٿيو ته سرڪار هڪڙي گڏيل ڪميٽي، هندو ۽ مسلمان صاحبن جي مقرر ڪئي ته انهي اعتراضن تي ويچار ڪري اهڙا اعتراض جهڙا لفظ، جملا ۽ سبق ڪڍي، بدلائي ٺيڪ ڪري، جنهنڪري مسلمان شاگرد چاهه سان اهي ڪتاب پڙهن ۽ سڪولن ۾ داخل ٿين. اهو ڪم هڪ ڀيرو اڳي به ٿي چڪو آهي ۽ هاڻي به تازو ٿيو آهي. اميد آهي ته اهي اعتراض ڪم ٿي ويندا. تنهن کان سواءِ، خصوصاً مسلماني مڪتبن، مدرسن ۽ اسلامي درجي وارن ڪتابن توڙي ديني ڪتابن ۽ قرآن شريف پڙهائڻ جي به اجازت ڏني وئي آهي، جيئن مٿي مُلن جي مڪتبن جو ذڪر ڪندي حقيقت ڏني وئي آهي. تنهنڪري هينئر حالت بهتر ٿيندي وڃي ٿي ۽ ٻنهي طرفن کي زياده فائدي پهچڻ جو گهڻو امڪان آهي.

پڇاڙيءَ ۾ سنڌي ٻوليءَ جي اڳوڻي ۽ هاڻوڪي طرز ۽ عبارت جو نمونو لکڻ ضرور آهي ته انهن جي وچ ۾ فرق معلوم ٿئي. هيٺ اسين گهڻن نظم ۽ نثر جا مثال ٿورن سٽن ۾ ڏينداسين، جن جا مٿي اشارا ڏنا اٿون. پڙهندڙ اهي ڪتاب پاڻ پڙهي مصنف ٿيندا.

١. امير خسرو دهلويءَ جا دهرا: جنهن ۾ سنسڪرت يا هندي لفظ آهن. سندس دوائي سان:

”مرد منش، زن هيءِ استري،
قحط ڪال، وبا هئي مري.
بيا برادر، آ ري ڀائي،
بنشين مادر، ٻيٺ ري مائي.
آتش آڳ، آب هئي پاني،
خاڪ ڌول جو باؤ آڙاني.
مولوي صاحب سڻن ڀنا هم،
گدا ڀڪاري خسرو شاهم.“

٢. ڪبير صاحب جا دهرا، جنهن ۾ عربي فارسي لفظ آهن.

”ديـن گنوايـو دُني سي دُني نـہ آيـو سـاٿ،
پيـر ڪهاڙي مـاريـو، گافِل اپـنـي هـاٿ.
”ڪبير“ سرير سراءِ مَتي، ڪيون سوئي سُک چين،
ڪوچ نـگارا سانس ڪا، بـاجت هَي دن رَين.“

٣. گرو نانڪ صاحب جو دهرو:

”ساس ماس سب جيئو تمهارا، لوهي کهرا پيارا،
”نانڪ“ شاعراهو ڪَهت هئي سچي پـروردگـارا.“
وارن جائون ان ايڪ بار،
تو سدا سلامت جي نرنڪار.

٤. بابا تلسيداس جو دهرو:

”مـايـا“ ڪو مـايـا ملـي، ڪر ڪر لمبي هاٿ،
”تلسيداس“ گريب ڪو، ڪوئي نہ پوڇي بات.“

٥. شاهہ عبدالڪريم جو دهرو:

”هنيون ڏجي حبيب کي، لڳـہ ڪـڏجـن لوڪ،
ڪُنڌيـون ۽ ڪروتـون، اي پـڻ سـگهـر ٿـوڪ.
مُٺ پـيـڙيـائـي پـلـي، آپـڻـيـن تـہ واهہ،
جِہ پڌر وڏيئہ ڳالهڙي، تـہ چـڏي وڃي ساهہ.“

٦. شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جو دهرو:

”بيت نـہ ڀانئجہ سـالـهـسـا، هي آيتون آهـيـن،
وڃئون اوُن لائين، پـريـان سـنـدي پـار ڏي.“

گهڻن مصراعن وارا بيت:

”اڻ چـونـدن ڪيم جڳ، چونـدن چـيـو وسـار،
الـٽـي پٿـهـر ادب سـيـن، پـر اهـائـي پـار،
پـابـو مٿهن مڱونـن ۾، غـريـت سـاڻ گـذار،
سـفـتـي منجهہ وهـار، تـہ قاضي ڪانيارو نـہ ٿين.“

٧. مخدوم عبدالصمد جو شعر ”بيان العارفين“ مان:

”هائي هنيان پوءِ تون سو ڪري بيانا،
تہ جڏهن رسالو فارسي آهي ڪنڌس تماما،
تڏهن مشهور نہ رهندو مخفي طالبن ڪنا،
سڀئي سچاروُن پير پير جون قول ۽ فعلا،
پرناهہ ڪنهن ڪي ياد ڪي منجها عامنيا.“

٨. مخدوم ابوالحسن جي سنڌيءَ مان ڏهرا:

”هاڻ سڻ سچاڻ تون هيئي جي ڪنن،
تہ صحيح پڇبو سيڪو ڪارڻ ٻاڻ ڪمن،
پر پيچ پهرين قيام ڏينهن، وحدت ڏٺيان پوءِ،
تيندي صحيح صلوات جي، شڪ مَ پائي ڪوءِ.“

٩. ميان غلام شاهہ ڪلهوڙي جي مداح مان:

”آهيان ڏڏ، غمن ڳڏ، سچا سڏ مٿين تون،
پسي پاڻ، ڪرم ماڻ، ڏکيا ڏاڻ ڏئين مون.
لنگهيا لڪ، لٿا شڪ، هلي حق ڳڏياسون،
۽ في الحال، منجهہ وصال، اچي محب ملياسون.“

١٠. جمن چارڻ جي مداح مان:

”فرزند تون حسنين جو، سائل آهي تنهن تلقين جو،
درگهہ مٿي دن رين جو، اوجر مگان عينين جو،
دارو تٿي دارين جو، يا پير پيران بادشاهہ.“

١١. سچل فقير جو سرائڪي ڏوهيڙو:

”خيال بزرگي ڏهون نہ ميرا نامنگان مخدومي،
ناوت پير مشائخ ٿيو سي، ناوت ناڻو نجومي،
دعوت دي داڙي نہ سکيو مي، ناوت علم رسومي،
ناوت هندي، سنڌي، شامي، ناوت زنگي، رومي،
”سچو“ ڪٿ نهين ڪوئي پيدا هوندا وچ معدومي.“

سنڌي ڏوهيڙو يا بيت:

الهه لکَ اَڌامِ، تون سونـي محبوبن ڏي،
وڃي ڏيج پـرين کي، پـاڃيءَ جا پيغامِ،
ڪيري قدمن تي پئي، ستو لک ڏيج سلامِ،
آهي اوهـان ري پـرين، هـت مڙئي ماتامِ،
اچڻ جو انجامِ، ڪر سگهو طرف "سچوءَ" جي.

(سچل فقير جي ڪافي ۽ شاهه صاحب جي وائي جي مثال يا نموني وٺڻ جو ضرور ڪونه ٿو ڏسجي. سندن رسالن مان ڏسي ٿا سگهجن)

١٢. روحل فقير جو سنڌي بيت:

"ڪفر ۽ اسلام ۾ ٿا پرين آبتا پير،
هڪ هندو، ٻيو مسلمان، ٿيون وچ وڏائون وير،
انڌن اونده نه لهي، تن کي سچ چوندو ڪير،
"روحل" راهه پرين جو، جان گهڙي ڏٺو-ين گهيڙ،
تہ رب مڙيوئي هڪڙو، جنهن ۾ ڦند نہ ڦير،
ما ڪاڏي ڪندي پير، جا ستي ڪعبة الله ۾."

سنڌس ٻاٽي مان سلوڪ:

"جل پيتر ايڪ اڳن جلت هئي اجواڙا بن ڏيوي،
امبرت ڌارا مين پڙت هئي ڪو جن ورلا پيوي."

١٣. ثابت علي شاهه جي مرثين مان هڪڙو بند:

"بيدرد ڪون مَ پڇ، غم درد دل يتيم،
درد دل يتيم ڪي جاڻي دل دُونيم،
عرش عظيم ۾ پيو نت غلغلو عظيم،
عابد يتيم و بيڪس و بيمار ڪي غنيم،
بابن ۽ پائرن ڪي ڪَهي قيدي ڪري عيال،
تيا شام ڏي روانا ولي مصطفي جو آل."

١٤. خليفي گل محمد جي غزل مان بيت:

"سور ٿيو سينگار جن جو ڏک تني جو آهي ڏيج،
ورهه ووه ووه ٿيو ور وهڻ، هاءِ هئي هئي آهي هيج،
مرض محبت جو انداز ۾ ڪهه ڪندو تن کي طبيب،
درد ٿيو دارو دلا، پڪيون ڦڪيون آزار ايج."

١٥. ديوان ڪوڙي مل جي ”پڪي پھ“ مان نثر جي عبارت:

”بي علم ماڻهو علم واري ماڻهوءَ کي معمولي ڪم ڌاران ٻي ڪجهه مدد ڏيئي نٿو سگهي. هو هن جي منصوبن ۽ رٿن ۾ هن جي ڀائيواري ڪري ڪين سگهندو، باقي البت جيئن ڪو هن کي هدايت يا هٿ ڏس ڪندو ويندو، تنهن وانگر ڪجهه پيو ڪندو.... اسان جيڪا چترائي ۽ تيزفهمي حاصل ڪئي آهي، سا سڀ علم جي وسيلي سان، جيئن ته جيڪر ڪو شخص ڪنهن جو روزينو مقرر ڪري ته هڪ-ٻن ڏينهن تائين ان جو احسان ياد ڪري ۽ ڪيترن ڏينهن جي گذرڻ کان پوءِ اهو احسان ان جي دل مان ميٽجي ٿو ۽ هو ڏهاڙي جي روزيني کي پنهنجو حق ڪري ٿو ڄاڻي. انهيءَ ۾، پڙهيل آدمي پنهنجي راءِ، تدبير ۽ قياس کي پنهنجي اصلي طبيعت سان لاڳو ڪري ٿو ۽ جو ٻيو ماڻهو سندس طبيعت موافق گفتگو ڪري نٿو سگهي، تنهن کان ڇپان ٿي لڳيس.“

١٦- ديوان ڪيول جي ”سوکڙيءَ“ مان: ”نڙت ڪم بزرگن جو آهي ۽

هٺ ڪم شيطان جو آهي. هڪڙي ڪامل جو فرمودو آهي ته نڙت وارو ماڻهو خدا کي وڻي، دولتمندن کي وڻي مگر شيطان کي نه وڻي، ۽ هٺيلو ماڻهو خدا کي نه وڻي، درويشن کي نه وڻي، دولتمندن کي نه وڻي، شيطان کي وڻي. هڪ سياڻي چيو آهي ته 'ان کي رحمت آهي جو نياز ڪري، پر نه آڻ سرنديءَ سان'. هڪڙي حڪيم جو لطيفو آهي ته 'اچا چانور' کهڻو گيهه مصالح وجهي، پلاءُ رڌي، منجهس لوڻ نه وجهجي، ته پلاءُ ڦڪو ٿي پوي ۽ جي گهرج کان واڌو لوڻ وجهجي ته کارو.“ تنهن وانگي جنهن ماڻهوءَ کي دولت ۽ سونهن هوئي ۽ نڙت نه هوئي، سوا لوڻي پلاءُ وانگي ڦڪو ۽ جي هٺيلو هوئي، ته لوڻ واري پلاءُ وانگي کارو يعني بيسوادي.

مٿيان ٻه نثر جا نمونا اوائل وارن سڀني سنڌي ڪتابن مطابق آهن، جي مسلمان خوشيءَ سان ۽ اعتراض کان سواءِ پڙهندا هئا ۽ هاڻي به مسلمان مصنف اهڙي ئي سنڌي عبارت لکن ٿا. مگر هندڪي سنڌي عبارت، جا سنسڪرت لفظن واري آهي ۽ جنهن تي مسلمان اعتراض وٺن ٿا، تنهن جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

١٧- ماهوار رسالي ”سرسوتيءَ“ مان: ”وويڪ ۽ وچارئي ٻهر يان ساڌن آهن.

منشن جي سڌاري لاءِ جي ماڻهو پاڻئي ته پنهنجي ڪيپ جڳيءَ ٻر پوري ڪريان، ته وويڪ ۽ وچار هلائي، جيستائين ڪنهن هاڃيءَ جو پورو پتاءُ نه ڪري، تيستائين سڪ ٿي نه سمهي. من کي سچو سک به تڏهن ايندو ۽ حياتي سڦلي به تڏهن ٿيندي. اگتي لاءِ ساڳاهي هلجي ۽ ايشور کان پرارٿنا ۽ اراڌنا دواران ٻل ٻني،

دل کي ڪومل ۽ صفا ڪري. ايشور جي ڀَل جهڙو ٻيو ڀل ڪونهي. انهيءَ جي
ساڌنا جهڙي ٻي ڪنهن جي ساڌنا ڪارگر نه آهي."

١٨- ساميءَ جي سلوڪن جي ديباچي مان: "ننڍيءَ اوستا ۾ هن ڪنويءَ جي
چت جو لاڙو ڌرم جي پاسي گهڻو هو. انهي ڪري هو وديا اڀياس ڪرڻ ۽ ساڌ
سنگت جو رَس چکڻ لڳو، پر پنهنجي گروءَ جي سنگت ڪندي هن کي ويراڳ
اچي ويو، تنهنڪري پنهنجي استريءَ سميت امرتسر هليو ويو. گروءَ کي ۾ سندس
سنگت مان گيان پراپت ٿيو هو. جڏهن هن سرير ڇڏيو، تڏهن هن جي ڏاڍي ورڏ
اوستا هئي- هن جي جيءَ کي اڳيان ڀلايو آهي، جو هين آتم سنسار کي ستت جاڻي
ويٺو آهي ۽ ڪام، ڪروڌ، آدڪ پنجن ويرين جي وَل ڇَل ۾ ڦاسي، ڀائيءَ ۾
ڪٿم ٿيو ويو آهي. سو ساڌ سنگت جي ڪري اوديا جو پڙدو دُور ٿيو تہ پوءِ
ڀائيءَ جو خيال پاڻهي مِٽجي ويندو ۽ ايشور ۽ جيءَ جو، اڳيان ڪري ڀيد
پيو آهي، سو نڪري ويندو. جهڙي طرح جوت جوت ۾ يا بوند درياءَ ۾ ملي لئي
ٿي وڃي، تيئن لئي ٿي ويندو."

تعليمي ڪتابن مان يا هندو اخبارن مان نمونن ڏيڻ جو ضرور ڪونہ ٿو ڏسجي.

١٩- ديوان ننديرام جي ترجمي ڪيل "معصومي" مان (ڇپيل ١٨٦١ع ۾) آڻيءَ
وقت جي صورتخطيءَ ۾:

"انهيءَ نياڳي پٽ 'يعني حجاج بن يوسف' ماءُ جا ٻيا نٿي ڏاتا. ايتري ۾ ڏيئت-
ويچ جي صورت پڌرو ٿي هيٺي لڪٿي وانگر هي بلو ڪيو جو ٻڪر ياڻءَ هڪڙي ڇيلي کي
ڪهي ۽ رت انهيءَ جو حجاج جي لڳن ۾ مهٽيائون ۽ ٻئي ڏينهن هڪڙي ٻڪري کي
انڌير مان نڪمي مانهوءَ جي هٿ ڪان ڪُهارائي، انهيءَ جي رت ۾ حجاج کي
وهارياٿون ۽ ٽي ڏينهن سپ کي پچاياٿون، تنهن ڪان پوءِ آن کير پيتو ۽ حجاج پنهنجي
تنليڻ ۾ انڌير ۽ لڇائي جي سيڪ رکي سدائين چوندو هو تہ ڪا وٿ کهڻ ڏاران
منهنجي اڳيان موچاري نہ آهي ۽ ويهہ سهس هڪڙو سؤ مانهن سندس هٿ ڪان ڪُٺا
آهن ۽ هُن جي جنگين جي ڪٺلن جو سماءُ ڏٿيءَ ڪان ڏاران ڪونہ ٿو چاڻي ۽ ڪجاوي
جي چڙهڻ جي ٻڌر ۽ مڙسن ۽ زالن کي هڪڙي نيل ۾ وجهي رکڻ جي ريت، ۽
ري چت جوڙڻ باندين جي گهر جي چال، حجاج ڪان نڪتل آهي. جڏهن پاڻ مئو
تڏهن باندي سندس گهر ۾ ٽيهہ سهس مڙسن جا ويهہ سهس زالن جا باندي هئا."

باب ٽيون

سنڌي ٻوليءَ جو سنسڪرت ۽ پراڪرت سان واسطو

فصل پهريون

جيئن سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ مان معلوم ٿيو هوندو، تيئن سنڌي سنسڪرت جي ڌيءَ يا ڏوهٽي آهي ۽ جيڪي به ٻيون ديسي ٻوليون سنسڪرت کان نڪتل آهن، تن سڀني مان هيءَ زياده صاف آهي ۽ غير کان آزاد آهي. جيتوڻيڪ ٻين ٻولين جا لفظ گهڻائي منجهس گڏيا آهن، تڏهن به سندس ذاتي بناوت صاف رهندي آئي آهي، ۽ ٻين ٻولين وانگي انهيءَ ۾ غير گڏيل ڪونهي. مرهٽي، گجراتي، پنجابي، بنگالي ۽ هندي، انهن سڀني ۾ قديم پراڪرت جا ايترا نشان موجود نه آهن، جيترا سنڌيءَ ۾ آهن. مطلب ته سنڌي ٻوليءَ جو گرامر ٻين ٻولين جي گرامر کان وڌيڪ پڪو، مضبوط ۽ اصلوڪي مادري ٻوليءَ کي ويجهو آهي. اگرچ سنڌ جي جدا جدا ڀاڱن ۾ جيڪا ٻولي ڳالهائي ٿي اچي، سا هڪجهڙي ناهيءَ انهن ۾ لفظن، اصطلاحن ۽ ڳالهائڻ جي ڍول وغيره ۾ گهڻو تفاوت آهي. انهن جي ٻڌڻ سان هڪدم ڄاڻي سگهجي ٿو ته ڳالهائيندڙ لاڙ جو آهي يا وچولي جو آهي، سري جو آهي، يا وري ٿر يا ڪاڇي جو آهي، ته به ٻوليءَ جي ذاتي بناوت بگڙيل ناهي. انهيءَ هوندي به وچولي ڀاڱي جي زبان، يعني حيدرآباد جي آسپاس وارن هنڌن جي ٻولي سڌريل نمونو سمجهڻ گهرجي، ۽ انهيءَ چڪاس مان ٻوليءَ جي بناوت وغيره جي پوري پرک ٿي سگهي ٿي.

فصل ٻيو

حرف علت ۽ اعراب بابت

لر: هاڻي اسين ڏيکاريندا سين ته سنڌي ٻوليءَ ۾ اصلي پراڪرت ٻوليءَ جي بنسبت ڪهڙي ۽ ڪيتري ڦيرگهير ٿي آهي، جنهنڪري اسان کي سنڌي ٻوليءَ جي بناوت ۽ اشتقاق جي گهڻي خبر پوندي. پهرين ته سنسڪرت يا پراڪرت وارا اعراب يعني حرف علت ۽ حرڪتون يعني انهن جا نشان گهڻو ڪري سڀ موجود آهن.

هڪڙو خاص اعراب ”لر“ آهي، جو سنڌيءَ ۾ صاف صورت ۾ نه آيو آهي، پر بدلجي آيو آهي. لفظ جي منڍ ۾ اهو بدلجي ”ر“ ٿو ٿئي، جيئن خود پراڪرت ۾ به ائين ٿيو آهي. جيئن ته سنسڪرت ”لرڪش“، پراڪرت ۾ ”رڇ“ ٿيو ۽ سنڌيءَ ۾ به ”رِڇ“ ٿيو. ڪڏهن وري اهو بدلجي زبر ”َ“ ٿو ٿئي، جيئن ته سنسڪرت ”ورشچڪ“، پراڪرت ۾ ”وڇئو“ ۽ سنڌيءَ ۾ ”وڇون“ ٿيو. سنسڪرت ”درش“، پراڪرت ۾ ”دکن“، هنديءَ ۾ ”ديکنا“ ۽ سنڌيءَ ۾ ”ڏسڻ“ ٿيو. سنسڪرت ”ڪرت“، پراڪرت ”ڪد“، سنڌيءَ ۾ ”ڪيو“ ٿيو، جو سرائڪي يا پنجابيءَ ۾ ”ڪيتو“ آهي. ڪڏهن وري اهو بدلجي ”ُ“ پيش ٿو ٿئي، جيئن ته سنڌيءَ ۾ ”ٻڏو“ (يا وڏو)، پراڪرت ”وڙڊ“، سنسڪرت ۾ ”ورڊ“. سنڌي ”مٺو“، پراڪرت ”مرو“ ۽ ”مٺو“ ۽ سنسڪرت ”مرت“ (فارسي – مرو).

اهڙا ٻيا به گهڻائي مثال ڏيئي ٿا سگهجن، جن ۾ اهو خاص حرف علت يا نشان ”لر“ بدلجي ”ر“ يا ”ار“ يا ”آر“ يا ٻي صورت وٺي آيو آهي. جيئن ته ”مرڻ“، پراڪرت ”مر“، سنسڪرت ”مر“. ٻرڻ، پراڪرت ”ٻر“، سنسڪرت ”ٻر“. ڏرڻ پراڪرت ”ڏر“، سنسڪرت ”ڏر“. سرڻ، پراڪرت ”سر“، سنسڪرت ”سر“. مرڏنگ، پراڪرت ”مُرنگو“، سنسڪرت ”مردنڪ“. هينيون، پراڪرت ”هنيؤ يا هنئين“، سنسڪرت ”هرديم“، هردو يعني دل به سنڌيءَ ۾ ڪم ايندو آهي.

ڪن ٿورين حالتن ۾ اهو ساڳيو اعراب بدلجي ”ت“ يا ”ڊ“ ٿو ٿئي، جيئن ته ڄاٽو (يعني ناٺي يا ڌيءَ جو مڙس)، پراڪرت ”جامائتو“، سنسڪرت ”جاما ترڪ“ ۽ فارسي ”داماد“. ماڻيجو يا ماڻيتو، پراڪرت ”مائتو“، سنسڪرت ”ماترڪ“.

آي ۽ آو. سنڌيءَ ۾ جيڪي ٻئا اعراب ”آي“ ”آو“ آهن ۽ جن جو آواز اڪثر ”آئي“ ۽ ”آئو“ هوندو آهي ۽ ڪي ”آ اِ“ ۽ ”آ اُ“، جهڙو آواز ڪيندا آهن، خاص هندو ماڻهو، سي آواز سنسڪرت ۾ آهن، جيئن عربيءَ ۾ به آهن، پر پراڪرت ۾ ناهن يا ڪمياب آهن، مگر سنڌيءَ ۾ اچن ٿا. عربي ۽ فارسيءَ اصل وارا لفظ ته ساڳي صورت ۾ ڪم اچن ٿا، جيئن ته سير، خير، پيدا، قول، عورت، دور. مگر جيڪي نج سنڌي لفظ اهڙي آواز وارا آهن، جيئن ته سون، چور، سي مسلمانن کان سواءِ ٻيا اڪثر سَئن ۽ چَئر جهڙو آواز ڪيندا آهن. ڪي ”آو“ کي ”او“ ۽ ”آو“ به ڪندا آهن، جيئن ته قوم کي، قوم يا قَوم. اهڙا ساڳيا لفظ جي سنسڪرت مان آيا آهن، سي اڪثر بدلجي ”اي“ يا ”اِي“ ۽ ”او“ يا ”اُو“ ٿيا آهن، جيئن هيٺين مثالن مان معلوم ٿيندو: ڪي ”اوڪي“ کي ”آوڪي“ به ڪڏهن چون، ”او“ ۽ ”اُو“ جيئن ته قوم کي ”قوم يا قَوم“.

(١) اي جا مثال- سنسڪرت "وَرِن"، پراڪرت "وِرن" ۽ سنڌي "وير". سنسڪرت "سينڌو لوڻ"، پراڪرت "سنڌو لوڻ"، سنڌي "سينڌو لوڻ". سنسڪرت "ويدي"، پراڪرت "وِيج"، سنڌي "وِيج". سنسڪرت "نينن"، پراڪرت "ڻڻن"، سنڌي "نيڻ" (يعني اکيون). سنسڪرت "ڏيري"، پراڪرت "ڏير"، سنڌي "ڏيرج ۽ ڏير".

(٢) او جا مثال- سنڌي "جو" سنسڪرت "يَوَ"، سنڌي "سَو" پراڪرت "سُٿ". سنسڪرت "گور" سنڌي گورو (يعني اڇو). سنسڪرت "يَو و نَم"، پراڪرت "جو وڻ"، سنڌي "جوڀن". سنسڪرت "شوري"، پراڪرت "سورڻ"، سنڌي "سورهياڻي".

<u>آ ۽ اِ:</u> هنن ٻن اعرابن يا آچارن ۾ اڪثر سنڌي پراڪرت کان وڌيڪ سنسڪرت واري اصلي صورت قائم رکي آهي. ڪڏهن "آ" کي بدلائي "اِ" ڪيو ويو آهي ۽ ڪڏهن "آ"، ساڳيءَ طرح، "آ" کي "اِ" ۽ ڪڏهن "اي" ۽ ڪڏهن "آ" ڪيو ويو آهي، جيئن هيٺين مثالن مان معلوم ٿيندو:

سنڌي پڪو، سنسڪرت "پڪ"، پر پراڪرت "پڪ". "آگر يا آگار"، سنسڪرت "اگار"، پراڪرت "اِنگالو". سپنو، سنسڪرت "سو پن"، پر پراڪرت "سبڻ". ول، سنسڪرت "ولي" پر پراڪرت "ول". ڪما يعني صبر ۽ تحمل، پراڪرت "ڪما"، سنسڪرت "ڪشما". جيئن تيئن، پراڪرت "جئہ تئہ"، جت تت، پراڪرت- "يت تت". ڪٿ، پراڪرت "ڪت"، سنسڪرت "ڪت". ايئن پراڪرت "اِئہ".

ٻيراڳي، پراڪرت "بيرگ"، سنسڪرت "ٻيراڳي" مارڪ يعني رستو، پراڪرت مک، سنسڪرت "مارگ". جاڻ يا جاڻا، پراڪرت "جتا"، سنسڪرت "ياتا" واکهہ، پراڪرت "وککهہ"، سنسڪرت "ويا کهر". ڪوڏر يا ڪوڏار، سنسڪرت "ڪردال". جڏهن تڏهن ڪڏهن، سنسڪرت "يدا، تدا، ڪدا".

واڻي، پراڪرت "واڻا"، سنسڪرت "واتوآ". ڏر يعني اصل، پراڪرت "ڏرا"، سنسڪرت "ڏر". راڻ، پراڪرت "راڻا"، سنسڪرت "راجا".

پيءُ، پراڪرت "پئا"، سنسڪرت "پتا". ياءُ، پراڪرت "ياڻا"، سنسڪرت "پراتا". ماءُ، پراڪرت "ماتا"، سنسڪرت "پتنا".

پٿر يعني بسترو، پراڪرت "پٿر"، سنسڪرت "پرستار"، هندي "بستر". پٿر يعني پهڻ، پراڪرت "پتر"، هندي "پٿر"، سنسڪرت "پرستر". ميا يعني رحم سنسڪرت "مايا". ديوءُ، پراڪرت "ديئل"، سنسڪرت "ديوالي".

ای ۽ اي: سنڌي جو آواز "I" پراڪرت جي "اي" جي برابر آهي، جيئن ته سنڌي نند، پراڪرت "ڻيڌ"، سنسڪرت "نردا". چينهن يعني نشاني، پراڪرت "چينڌ يا چنڌ، سنسڪرت چينهن.

ڪئي، پراڪرت "ڪي"، سنسڪرت "ڪيو". شينهن، پراڪرت "سيهه"، سنسڪرت "سنهه". جيب، پراڪرت "جيها" سنسڪرت "جوها". تيرٿ پراڪرت "تتٿ"، سنسڪرت "تيرٿ". ناري يا نار، پراڪرت "ناري"، سنسڪرت ناري.

ڪيهڙو، اهڙو، پراڪرت "ڪيرس، ايرس".

آ ۽ آو: هي آواز ٻه گهڻن حالتن ۾ اصل جهڙا قائم رهيا آهن، مگر ڪن ۾ پراڪرت وارا ساڳيا ڦير گهير ڪيل آهن. مثال—

پُرس يعني ماڻهو، پراڪرت "پرسو" سنسڪرت "پرش". مٺڪڙي، پراڪرت "مٺنان" سنسڪرت "مٺڪان".

ڳرو، پراڪرت "ڳرءَ" سنسڪرت "ڳُرُ". ڏٻل يعني ضعيف ڏبرو، پراڪرت "دبل"، سنسڪرت "دربل".

موتي، پراڪرت "موت"، سنسڪرت "متڪ". پوٺي، پراڪرت "پونٿو"، سنسڪرت "پستڪ". نورو، پراڪرت "ڻيرن"، سنسڪرت "نوپر". اکري پراڪرت "اوکڪلن"، سنسڪرت "آلڪتل". پٺ، فارسي "پشت"، پراڪرت "پونٺ"، سنسڪرت "پشٺ".

اي ۽ او: سنڌي هيڪ، پراڪرت "ايڪ". پريم يعني پيار، پراڪرت "پيم". جوبن، پراڪرت "جو ون". جوڳ، پراڪرت "جوگ"، سنسڪرت "يوگي".

لهر يا لهار، پراڪرت "لوهڪار"، سنسڪرت "لوهڪار". ٻيج يا ٻيچ، سنسڪرت "ٻي". کيمءَ يعني خير عافيت، سنسڪرت، "ڪشيم". نينهن پراڪرت "ڻيهو"، سنسڪرت "سنيهه". مينهن، پراڪرت "ميهو"، سنسڪرت "سنيهه". مينهن، پراڪرت "ميهو"، سنسڪرت "ميگهه"، فارسي "ميغ". ڪم، پراڪرت "ڪمو".

متفرقه: انهن کان سواءِ، ڪڏهن ڪڏهن حرف علت يا اعراب اصلوڪي جاءِ تان نڪري وڃن ٿا، يا وڏن مان گهٽائي ننڍا ڪجن ٿا، يا جتي ناهن اتي وجهجن ٿا يا گڏجن ٿا، جيئن هيٺين مثالن مان معلوم ٿيندو:

سنڌي ڏياري، سنسڪرت "ديوالي". سيارو، پراڪرت "سيارو"، سنسڪرت "شتڪال". ڪنير، سنسڪرت "ڪنيڪار". پکال يا پخال، سنسڪرت "پيرڪل".

رڻ، سنسڪرت ”ارڻ“. ڏيءُ، پراڪرت ”ڌڙ“. ٻاڦ، پراڪرت ”ٻپ“، سنسڪرت ”آپ“.

چوٿون، پراڪرت ”چئتت“، سنسڪرت ”چترٿ“. مور، پراڪرت ”مور“، سنسڪرت ”ميور“. لوڻ، پراڪرت ”لوڻ“، سنسڪرت ”لوڻ“. سون، سنسڪرت ”مورڻ“.

ساراهه، پراڪرت ”سلاها“، سنسڪرت ”شلاگها“. سلوڪ، پراڪرت ”سيلوءُ“، سنسڪرت ”شلوڪ“.

استري، پراڪرت ”اتٿي“، سنسڪرت ”ستري“. ورهيه، پراڪرت ”ورسو“، سنسڪرت ”رش“. ملڻ، پراڪرت ”ميلاڻ“، سنسڪرت ”متيل“.

سپنو، پراڪرت ”سپڻ“، سنسڪرت ”سوپن“. سمرڻ يعني ياد ڪرڻ، پراڪرت ”سمر“، سنسڪرت ”سمر“.

سيڻ، پراڪرت ”سئيهه“، سنسڪرت ”سنيهه“. ننهن، پراڪرت ”سوٺهه“، سنسڪرت ”سنشا“. سڳهڻ، پراڪرت ”سڪٺوم“، سنسڪرت ”سڪوم“. ماس يا ماهه، سنسڪرت ”مانس“.

فصل ٻيو

مفرد حرف، صحيح بابت

س ۽ ش، ن ۽ ڻ، ج ۽ ڳ منجهه: سنسڪرت وارا ”س ۽ ش“، ”ن ۽ ڻ“، ”ج ۽ ڳ“ جي پراڪرت مفرد حرف ڪري ڪم نه آندا آهن، سي سنڌيءَ آندا آهن. هيٺ ڪي مثال ڏجن ٿا؛ سنڌي شبد يا سبد، سنسڪرت شبد. سرير، سنسڪرت شرير. شڪر يعني جمعو، سنسڪرت شڪر. شهنهن، سنسڪرت سهنهه. شاهه يا سائو، سنسڪرت ساڌ.

ڪشن، سنسڪرت، ڪرش، هندي ڪسنا. ڪشن يا ڪيشنو، سنسڪرت ڪرشن.

سٿڻ، پراڪرت سٿام، سنسڪرت شرٿوم. ڦاسي يا ڦاهي، سنسڪرت پاش. ڏيس، سنسڪرت ديش. ڏهه، فارسي ده، پراڪرت دهه، سنسڪرت دش، هندي دس. وليس، سنسڪرت وليش.

ڪڇٽي، هندي ڪچڙي، سنسڪرت ڪرشري. ڇنڇر، سنسڪرت شنشچر، ڇهه، پراڪرت ڇا، سنسڪرت شٽ.

آڱر يا انگر، هندي آنگر، سنسڪرت آگر. منگڻ، هندي مانگنا، سنسڪرت مارگڻ. مڃڻ، هندي مانينا، سنسڪرت مان.

ڪ، ک، گ ۽ گهه منجهه: وچ ۾ آيل "ڪ" اڪثر نڪري وڃي ٿو، جيئن ته سنسڪرت شتڪال پراڪرت سٽارو، سنڌي سيارو. سنڌي ڪوهه، پراڪرت ڪڄ، سنسڪرت ڪبج ۽ فارسي ڪوز. گهر، پراڪرت گهر، سنسڪرت گرهه.

ت، ٿ، د ۽ ي منجهه: ٽامو، پراڪرت تانب، سنسڪرت تارم، هندي تانبا. ٽي، پراڪرت تيرهه، سنسڪرت تيرڻ، هندي تين. ٿاڻُ، پراڪرت ٿاڻ، سنسڪرت ستان، فارسي ستان. ڏولي، پراڪرت ڊولا، سنسڪرت دولا. ڏلڙو، پراڪرت ڊلُو، سنسڪرت دلُو، ڏيڻ، پراڪرت ديم، سنسڪرت دا، هندي دينا، فارسي دادن. ڏسڻ، پراڪرت دکڪ، سنسڪرت دش. ڏاک، هندي داک، سنسڪرت ڊراڪشا، جمَ، سنسڪرت يوه جمس، سنسڪرت يشُ. لٽ، پراڪرت لاٽ، سنسڪرت يٽ.

متفرقه اکر وچ ۾: سئي، پراڪرت سوئي سنسڪرت سوچي. ڪيئو، پراڪرت ڪيدو، سنسڪرت ڪرت، سرائڪي ڪيتا. راڻو، پراڪرت رائا، سنسڪرت راجا، ڄوڻاسو، سنسڪرت چترماس. سرؤ، پراڪرت سردو، سنسڪرت شرد، فارسي سرد، پيءُ، پراڪرت پيا، سنسڪرت پتا. ساگر يعني سمنڊ يا سائر، پراڪرت سائرو، سنسڪرت ساگر. نگر، پراڪرت ڻرو، سنسڪرت نگر. وڄڻ، پراڪرت وڄڻ، سنسڪرت وچن. ڀيڻ، هندي بهن، پراڪرت بهڻي، سنسڪرت ڀگني. ڀڳت، سنسڪرت ڀڪت. سگهه يا سگهڻ، پراڪرت شڪت. ڪڏ، پراڪرت گڙ، سنسڪرت گرت. ڪنڍي، سنسڪرت ڪٽلي. ٻڙ، سنسڪرت وٽ. ٽوڙڻ، سنسڪرت توڙن، هندي توڙنا. پڙهڻ، سنسڪرت پٺ. ٻڙهي يعني تخت، سنسڪرت پيٺي. لڙهڻ، سنسڪرت لٺت. جٺوڻ، سنسڪرت جنبَ. پيڙڻ، سنسڪرت پيڊ. جڙُ، سنسڪرت جٽ. موڙهه يعني موڳو، سنسڪرت موڍ. ڪانڊ، سنسڪرت ڪشانت. وٽ، سنسڪرت ورت. رَت، پراڪرت آڊت، سنسڪرت لسرت. ٻه يا ٻي، سنسڪرت آپ. رجپوت، سنسڪرت راجپت. تاءُ، هندي تاپ يا تاو، سنسڪرت تاپ. تلاءُ، پراڪرت تلائن، سنسڪرت تڙاگ. ڏاڙهون، پراڪرت ڊالم، سنسڪرت داڊم. پيلو ۽ پيتُ، سنسڪرت پيتُ. ٻارهن، پراڪرت اي آرهه، هندي گيارهه. ٻارهن، پراڪرت وارهه. تيرهن، پراڪرت تيرهه. چوڏهن، پراڪرت چئدهه.

هہ سان گڏ اچار يا اکر وچ ۾: سنهن، پراڪرت سهن، سنسڪرت سڪت. مينهن، پراڪرت ميهو، سنسڪرت ميگهہ، فارسي ميغ. سهي يعني ساٿي يا دوست، پراڪرت سهي، سنسڪرت سکي. ڪنهن يعني جوڻ، پراڪرت ڪهہ، سنسڪرت ڪٽ، جنهن سان ڪٽا. لهن، پراڪرت لهہ، سنسڪرت لپ، جنهن سان لپو. سانوڻ، پراڪرت ساهہ، سنسڪرت ساڌ. سڪ، پراڪرت سکن. سگهڙ، سنسڪرت سگهٽ. اڇا يعني خواهش، سنسڪرت اڇيا. اڇو، سنسڪرت اڇڇ. ڪنڍي يا ڪنڊي، سنسڪرت ڪنڊي. ڊونيڻ، سنسڪرت ڊونيڻ. سڦل، سنسڪرت سڦل. سنڍ، سنسڪرت سنڍي، هندي سونٺ. ڳنڍ، پراڪرت ڳنٺ، سنسڪرت گرنٿ، سٺو، هندي سوٺ، سنسڪرت سٺ يا شٺ. پنڊ. سنسڪرت پنڊا. پڻو، پراڪرت وڊو. موڙهہ، پراڪرت موڙ، سنسڪرت مگڌ. مد يعني شراب، سنسڪرت مڌ.

نون غني وارا اچار يا اکر: ڻن، هندي ڻن، سنسڪرت ستن. لم يا نم، سنسڪرت نمب، هندي نيم ۽ ليم. ميڻ يعني مک يا ميڻالو، سنسڪرت مڄا. پڻو ۽ پڄو، سنسڪرت پورڻ. پوڻي يعني نيڪ پراڪرت پڻوڻ، سنسڪرت پونٽي. سائين، سنسڪرت سوامي.

ي ۽ و: واءُ، پراڪرت وائو، سنسڪرت وائي. نيڻ، پراڪرت ڻن، سنسڪرت نين. سيج، پراڪرت سيجا، سنسڪرت شيا. پيچ، سنسڪرت پيچ. جيءُ، پراڪرت جيڻ، سنسڪرت جيوءَ. پئون، سنسڪرت پون، پراڪرت پئڻ. ڏينهن، پراڪرت ڏيهو، سنسڪرت دِوَس. اوسار يا اوسر، پراڪرت ۽ سنسڪرت آوسار. اوتار، سنسڪرت آوتار. چانوَ، پراڪرت چاها، سنسڪرت چايا.

ر، ل، س ۽ هہ: سيئار يعني گدڙ، فارسي شغال، هندي سيال، سنسڪرت شرگال. ڏيرو، سنسڪرت ڏربل. سراهہ، پراڪرت سلاها، سنسڪرت شلاڌا. پڄڻ، سنسڪرت پورڻ. ڏيس يا ڏيهہ، سنسڪرت ديش. ماس يا ماهہ، سنسڪرت مانس. هنجهہ يا هنس، سنسڪرت هنس. هنج يعني اک جو ڳوڙهو، سنسڪرت آنش، پراڪرت آنس. سرهو، سنسڪرت سنهرش. سانوڻ يا ساهڻو، سنسڪرت ساڌ يا ساڌو.

فصل ڏهون

مرڪب ۽ ٻٽا حرف صحيح

ڪ، ک ۽ ٻيا: سنڌي آڳ، پراڪرت آڳ، سنسڪرت آڳن، هندي آگ. پٽ، هندي پيٽ، سنسڪرت پٽ. سڙوڪ يعني سڀ ڏسندڙ، پراڪرت سڙوڄ، سنسڪرت سڙوڪ. سگهن، پراڪرت سڪنوم، سنسڪرت شڪنوم، هندي سڪنا. سُٿو، پراڪرت ستو، سنسڪرت ستن. آپنو يعني پيدا ٿيو، پراڪرت آپن، سنسڪرت آتپن. پٽ، پراڪرت پٽ، سنسڪرت پٽڪ، هندي پاٽ. لڏو، پراڪرت لڏ، سنسڪرت لبڌ. ڪهو، پراڪرت ڪجو، سنسڪرت ڪبج. شبد، پراڪرت سبد، سنسڪرت شبد. مُڪتو يعني ڇٽل ۽ آزاد، پراڪرت مُت، سنسڪرت مڪت. پڳت، سنسڪرت پڪت. سڳت يا سگهت، سنسڪرت سڪت. هندي سڪت.

نون غني وارا: آنت، سنسڪرت آنت. ماس، سنسڪرت مانس. ڳاڏو يا ڳاڏي: هندي ڳاڙو، سنسڪرت ڳانتري. جنم، سنسڪرت جنم. آڳ، پراڪرت آڳ، سنسڪرت آڳن. لڳو، پراڪرت لڳ، سنسڪرت لڳن. پڳو، سنسڪرت پڳن. رتن يعني جواهر، سنسڪرت رتن. سڄاڻ، پراڪرت سڄ، سنسڪرت سڄهه. سُپنو، سنسڪرت سوپن. لنگو يا نانگو، پراڪرت نگو، سنسڪرت نگن. سئين، سنسڪرت سنجها. راڻي، پراڪرت راڻا، سنسڪرت راجهي. پاڻ، هندي آپ، پراڪرت آپاڻ، سنسڪرت آتما. آن، سنسڪرت آرڻ. چؤماسو، سنسڪرت چتر ماسو. پورو، سنسڪرت پُورڻ. چُورو، سنسڪرت چورڻ. انب، هندي آم، پراڪرت آمب. ٽامو، هندي تانبا، پراڪرت تمب، سنسڪرت تامر. نم، سنسڪرت نيمب. ملڻ، پراڪرت ميلاڻ، سنسڪرت ميل، هندي ميلنا.

ي، ر، ل ۽ و: جوڳ، پراڪرت جوڳ، سنسڪرت يوڳي، هندي جوگ. واگهه، سنسڪرت وياگهر. وهن، سنسڪرت وهشي، هندي بهن. واڪ، سنسڪرت واڪي. تُوري، پراڪرت تُورن، سنسڪرت تُوري. ڏيرو ۽ ڏيرج، پراڪرت ڏيرن، سنسڪرت ڏيرن. آريا عار، هندي آرج، سنسڪرت آري. سُورج، پراڪرت سوري يا سڄيي، سنسڪرت سوري. آچرج، پراڪرت آچهريڄ، سنسڪرت آشري. نيت، پراڪرت نت، سنسڪرت نيتي. آڏت يعني سچ. سنسڪرت آدتي. سٿوان، پراڪرت ميچيا، سنسڪرت ميٿيا. وچا، پراڪرت بيجا، سنسڪرت وڌيا. آڄ، سنسڪرت آجي، هندي آج. ڪاڄ، سنسڪرت ڪاديتن. مڄهه، پراڪرت مڄجهو، سنسڪرت مدي. ٻڄهن، سنسڪرت ٻڌي. واجهو، سنسڪرت آپاداي. هچا، سنسڪرت هتياه. گجهو، پراڪرت گجهائو. سنسڪرت گهيتڪ. ڪلهه يا ڪالهه، پراڪرت ڪل، هندي ڪل، سنسڪرت ڪليتن. مُلهه، سنسڪرت مولي. پلنگ، سنسڪرت پريڪ. پلاڻ، پراڪرت پلاڻ، سنسڪرت پرياڻ.

اڱڻ، پراڪرت اڱو، سنسڪرت آڱر. گڄري، سنسڪرت گرجري. گجڻ، سنسڪرت گرجن، هندي گرجنا. ڪم، پراڪرت ڪمو، هندي ڪام، سنسڪرت ڪرمن. مڱڻي، سنسڪرت مردن. سپ، سنسڪرت سرپ. سيکهو، سنسڪرت شيرگهه. چيڪي، سنسڪرت چرڪ. نيپاڳ، سنسڪرت نيرڀاڳ. چرچو، سنسڪرت چرچا. پرين، سنسڪرت پريي. پرب، سنسڪرت پرو. گرب يا گيرب يعني هٺ، سنسڪرت گروَ. شڪر يعني چمڙ، سنسڪرت شڪر. سرڳ، سنسڪرت سورگ. ڏرم، پراڪرت ڏم، سنسڪرت ڏرم. پرڀات، سنسڪرت پرڀات. پرتاب يعني جلوو، سنسڪرت پرتاپ. پرت يا پتو يعني ورق، سنسڪرت پٽ. ڏکهو، پراڪرت دگکهه، سنسڪرت دِرگهه. ڪرتِ، سنسڪرت ڪرت. ترڪ، سنسڪرت ترڪ. واگهه، سنسڪرت وياگهر. رات، سنسڪرت رات، پراڪرت رتي. ڀاڻ، سنسڪرت ڀراتا. پٽ، پراڪرت پت، سنسڪرت پتر. ميٽ، پراڪرت ميت، سنسڪرت ميتر. چنڊ، پراڪرت چند، سنسڪرت چندر. کيٽ، سنسڪرت ڪشيت. منڍ، سنسڪرت منتر. ڏي، سنسڪرت ترَ ڏي، سنسڪرت درد. ٽاڻ، سنسڪرت ترڻ. ڪتڻ، سنسڪرت ڪرتن. ڪتر يعني ڪينچي، سنسڪرت ڪرتري. وٽ، سنسڪرت ورَتڪا ڪڏ، پراڪرت ڪڙو، سنسڪرت گرت. آڙڏنگ، سنسڪرت آرڏاگ. ارٽ، سنسڪرت ارٽ. تيرٿ، سنسڪرت تيرت. مورت، سنسڪرت مورت. ڪيرت، سنسڪرت ڪيرت. سپ، سنسڪرت سروَ، هندي سب. پورب، سنسڪرت پُوروَ. سڏو يعني پڌو، پراڪرت سڏو، سنسڪرت شرُتٌ. سسر، سنسڪرت شورش. سراڌ، هندي شراڌ، سنسڪرت شراڌ. آسڻون يعني هنجون، سنسڪرت آشرُ، پراڪرت آنس. سهس، پراڪرت سهس، وسڻ، سنسڪرت ورش، هندي برسنا. پاسو، هندي پاس، سنسڪرت پارش. سيسي، سنسڪرت شيرش، هندي سيس. درسن، سنسڪرت درشڻ. سرهو، سنسڪرت سهرش.

ڪر يعني پاڇي، پراڪرت وَڪل، سنسڪرت واڪل. اڪ، پراڪرت آڪ، سنسڪرت آلڪا.

سرڳ، سنسڪرت سورگ. دئار يعني دروازو، پراڪرت دئارو، سنسڪرت دوار. ساد ۽ سواد يعني سواد ۽ لذت، سنسڪرت سواد. جلڻ، سنسڪرت جولَن. سهرو، سنسڪرت شوشر. سس، سنسڪرت شورش. ڀسم، سنسڪرت ڀو. ڪو، پراڪرت پڪَ، سنسڪرت پڪ. سَتٌ، پراڪرت ست، سنسڪرت ستوَ. پرميسر، پراڪرت پرميسر، سنسڪرت پرميشور.

س ۽ ش مرڪب ؛ آچرج، پراڪرت آچهرِ ع، سنسڪرت آشرَيَ. چنيھر، هندي سنيهر، سنسڪرت سنيڪشَر. وڇون، پراڪرت ڀيڇهنو، سنسڪرت وِرِڪشڪ. ڀچتاءُ، سنسڪرت پڪشاتاپَ. رسو، پراڪرت راسِ، سنسڪرت رشيمَ. ڏڪار،

سنسڪرت دُشڪالَ. ٺيڪامُ، سنسڪرت نِشڪرمُ. سُڪو، سنسڪرت شُشڪ، هندي ۽ پراڪرت سوڪا، فارسي خشڪ. ڏٺو، پراڪرت دٺ، سنسڪرت درشٽَ. ڳرٺ، پراڪرت ڳرٺ، سنسڪرت گوشٺ. نِٺر، پراڪرت نِٺُر، سنسڪرت نِشٺُر. مِٺو، سنسڪرت مِشٽَ. ڪوٺو، سنسڪرت ڪُشٺ. ٻاڦ، پراڪرت وَڦو، سنسڪرت واڦ، هندي ڀاڦ. ٻِپڙو، سنسڪرت نِڦوٽَ. سِڪ، سنسڪرت شيشيَ. ڪَنڌُ، پراڪرت ڪنڌو، سنسڪرت سڪنڌَ. ٿڻ، سنسڪرت سَتنَ. ٿيو، سنسڪرت سِٿتَ. ٿنڀ، پراڪرت ڪمبو، سنسڪرت سَتمڀ. وَٽُ، سنسڪرت وَستُ. هٿ، پراڪرت هَٿو، سنسڪرت هَستَ، هندي هاٿ. ٿاڻو، سنسڪرت سٿانَ. وَڇ، پراڪرت وَڇڙو، سنسڪرت وَتسَ. آستت يعني تعريف سنسڪرت سَتُت. اِستري، سنسڪرت سَتري. ٿڻ، سنسڪرت سَٿُتَ. ٿُوٽي، سنسڪرت سَٿُورت. وسپت، سنسڪرت ورهسپتِ. ڀارس، سنسڪرت سپرش. سنانَ، سنسڪرت سنانَ. سنيهو، سنسڪرت سنيهه. نينهن، سنسڪرت سنيهه، هندي نيهه، پراڪرت نيهو، نڻهن پراڪرت ٿوٿهه، سنسڪرت سنڪا. وسامڻ، سنسڪرت وِسرم. سُمرڻ، سنسڪرت سمرَ. اسين ۽ توهين، پراڪرت آسمي ۽ تمهي. اکِ، سنسڪرت آکش. کير، سنسڪرت ڪشير، فارسي شير. کارو، سنسڪرت ڪشارَ. کيت، سنسڪرت ڪشيتَ. کِما، سنسڪرت ڪشما. کِڻ، سنسڪرت ڪشڻ. رکِ، سنسڪرت رَڪشڻ. کانڊ، سنسڪرت ڪشانتِ. رڇ، سنسڪرت لرڪش. ڇٽري، سنسڪرت ڪشٽري. ڇِڻ، سنسڪرت ڪشڻ. لڇڻ يا لکڻ، سنسڪرت لڪشڻ. لڇمي، پراڪرت لڇڇي، سنسڪرت لڪشمي. تکو. پراڪرت تِکهه، سنسڪرت تِڪشڻ.

هه وارا اکر: ٻاهه، پراڪرت وَٽهي، سنسڪرت وَرهِه. چِنهن يعني نشان، سنسڪرت چِرهه، پراڪرت چنگهه. ٻانهن، پراڪرت وَمهڻ، سنسڪرت ٻراهمڻ. ڳجهو، پراڪرت گجهائو، سنسڪرت گهٽيڪ. جڀ، پراڪرت جيها، سنسڪرت جيهوا.

ٻ يا ٻي مرڪب حرف صحيح: مرهٽي، سنسڪرت مهاراشٽر. اڳيون، سنسڪرت اگريَ. پاسو، پراڪرت پاس، سنسڪرت پارشوَ. منجهو يا سانجهي، پراڪرت منجها، سنسڪرت سنڌيَ. مچڻ يا مڇي، پراڪرت مڇڇو، سنسڪرت متسيَ. رات، پراڪرت رتي، سنسڪرت رات. ڪم، پراڪرت ڪمو، هندي ڪام. جلڻ، سنسڪرت جولن. ساڻ، سنسڪرت شوامَ. سالو، پراڪرت سالو، سنسڪرت شيال. ڏاک، هندي داک، سنسڪرت دراڪشا.

فصل چوٿون

سنڌي ٻوليءَ جو عربي ۽ فارسيءَ سان واسطو

جيتوڻيڪ سنڌي ٻولي سنسڪرت ۽ پراڪرت مان آيل آهي تڏهن به عربن جي فتح کان پوءِ منجهس بيشمار عربي لفظ گڏيا، ۽ پوءِ فارسي لفظ بہ شامل ٿيا. جيئن تہ اُن جي تاريخ مان معلوم ٿيو هوندو. ٻهرين تہ سنڌي ٻوليءَ عربي ”الف-بي“ جا اکر ڪم آندا، جنهنڪري اها 'عربي-سنڌي' سڏجڻ ۾ آئي ۽ اِها تائين اُن جي صورتخطي عربي آهي. ٻيو تہ گهڻا رواجي لفظ جنسي صحيح ۽ اصلوڪي صورت ۾ ڪم اچن ٿا، ۽ اُن ۾ اهڙا ملي ويا آهن جو عربي ۽ فارسي ڄاڻڻ واري کان سواءِ ڪنهن کي بہ خبر نہ پوندي تہ هي ڪي نج سنڌي لفظ ناهن. ٽيون تہ سنڌي صرف نحو جو نمونو شروع کان وٺي عربي نموني تي ٺهيل اچي ڪم پيو اچي، فقط هاڻي انگريزي صرف نحو موجب ٿوري گهڻي ڦيرگهير ٿي آهي، ۽ گرامر جا اصطلاحي لفظ، سڀ عربي ڪم ٿا اچن، فقط هاڻي ڪي سنسڪرت صورتون بہ داخل ٿيون آهن، جيئن تہ ڪرونت ۽ پريوگ. چوٿون تہ گهڻن علمن جا اصطلاح بہ عربي ٻوليءَ جا ڪم ٿا اچن، فقط هاڻي ٿورن ڏينهن کان ڪي سنسڪرت مان ۽ ڪي انگريزيءَ مان بہ انهيءَ ۾ داخل ٿيا آهن. پنجون سنڌي شعر ۾ گهڻن ورهين کان فارسي بحر ۽ وزن ۽ قافيہ، عربي عروض جي قاعدن تي ڪم ٿا اچن.

صرف نحو ۾، عربي ۽ فارسيءَ جو جيتريقدر سنڌيءَ ۾ دخل آهي، اهو هيٺ هن ڪتاب مان معلوم ٿيندو. ڊڪشنري يا لغت جي وسيلي معلوم ٿي سگهي ٿو تہ ڪهڙا لفظ عربي ۽ فارسي آهن. هيٺ نموني لاءِ ڪي لفظ ڏجن ٿا، جي صحيح سالم صورت ۾ ڪم اچن ٿا، ۽ گهڻا لفظ ڪريل يا بدليل صورت ۾ ڪم اچن ٿا. سڀڪنهن ٻوليءَ ۾ اهو دستور آهي تہ ٻيءَ ٻوليءَ جا لفظ وٺي، انهن جا ڪي حرف يا اُچار بدلائي ڪم آڻين ٿا، جيئن تہ ”ک“ کي ”ڪ“ ڪري سنڌيءَ ۾ ڪم آندائون، ”ب“ کي ”ٻ“، ”ج“ کي ”ڄ“، ”غ“ کي ”ڳ“ وغيره. سنسڪرت مان آيل لفظن ۾ بہ اهو رستو ورتل آهي، تيئن عربي ۽ فارسي ۽ انگريزي ۽ ٻين ٻولين مان بہ، جيئن سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ۽ بناوت جي بيان ڪندي ڪي مثال ڏنا ويا آهن. اِهن حرفن جي ڦيرين گهيرين يا بدلجڻ لاءِ ڪي خاص قانون آهن، جن جو بيان علم نحو ۾ ڪبو، هتي فقط ڪي مثال ڏجن ٿا:

ڏسڻ ۾ ايندو تہ سنڌيءَ ۾ نہ فقط عربي لفظ ظاهري صورت ۾، پر ڪي عربي حرف بہ ڦيرائي، ۽ ٻيا سنڌي حرف وجهي ڪم آندا ويا آهن پر ڪن ۾ تہ اُن جي باطني صورت يا معني ڦيرائي ڇڏي وئي آهي. مثلاً: گهڻا جمع لفظ،

واحد وانگي ڪم اچن ٿا، جي حقيقت ڪري غلط سمجهڻ گهرجن؛ جيئن ته اوليا، ملائڪ، حضور، اسباب، احوال، افواهه. ڪن ۾ اصل عربي لفظ وارو ڪونج عربي حرف ڪري ۽ بدليل صورت ۾ به ڪم پيو اچي، جنهن سان هڪدم خبر پئجي سگهي ٿي ته اهو لفظ عربي بنياد جو آهي، پر ڪن ۾ اهو اصول ڪم ۾ نٿو اچي ۽ اهو اکر بدلائي پيو لکڻ ۾ اچي ٿو، جو غلط سمجهڻ گهرجي. مثلاً، سنڌيءَ ۾ قاصائي لفظ صاد سان ٿا لکن، ڇالاءِ جو اصل لفظ ”قصاب“ آهي، ۽ بصر ٿا لکن، جو اصل لفظ ”بصل“ آهي، صابڻ ٿا لکن، جو اصل لفظ ”صابون“ آهي. پر عربي لفظ ”قفل“ کي ڪلف يا ڪرف ڪري ٿا لکن، نه ڪلف. ۽ ”محل“ کي مهل ڪري ٿا لکن، ”قينچيءَ“ کي ڪينچي ڪري ٿا لکن، ۽ ”چاقوءَ“ کي چاڪو ٿا لکن. پر اهين لکڻ غلط آهن.

وري گهڻا عربي فارسي لفظ آهن جن جي اصل معني ٻي آهي، پر سنڌيءَ ۾ ٻي معني سان ڪم ٿا اچن، جيئن ته ”زال“ کي سنڌيءَ ۾، ڪانهه زال ماڻهو چئبو آهي، پر فارسيءَ ۾ زال جي معني فقط ڪراڙي يا پڊي زال. ”انجام“ سنڌيءَ ۾ چون وعدي يا وچن کي، پر فارسيءَ ۾ چون پڇاڙيءَ کي. ”سواد“ سنڌيءَ ۾ چون لذت کي، پر عربيءَ ۾ سواد چون ڏنڌ يا ڪاراڻ کي، جيئن ڪو شهر پري کان ڏسڻ ۾ ايندو آهي. ”ارمان“ سنڌيءَ ۾ چون افسوس يا ڏک کي، پر اصل معني اٿس پشيماني يا دل جي خواهش. ”حرڪت“ سنڌيءَ ۾ آهي نقصان يا خرابيءَ جهڙو ڪم، ۽ عربيءَ ۾ آهي فقط چرڻ. ”تڪرار“ سنڌيءَ ۾ چون معاملي يا جهيڙي جهڳڙي کي، ۽ اصل معني اٿس ڪو ڪم ٻه-ٽي ڀيرا وري وري ڪرڻ. ”هلاڪ“ سنڌيءَ ۾ چون تڪليف ڏيڻ يا بيزار ڪرڻ کي، ۽ اصل معني اٿس موت ۽ مارڻ. ”خراب“ سنڌيءَ ۾ چون ٻڇڙي کي، پر اصل معني اٿس ويران يا سڃيو، جيئن خانه خراب. ”باهه“ اصل فارسيءَ ۾ شهوت کي چون، جيئن قوت باهه، ۽ سنڌيءَ ۾ آگ کي. ”سخن“ اصل فارسيءَ ۾ ڪانهه ڳالهه، سنڌيءَ ۾ قول يا انجام آهي. قول به سخن وانگي ڪم اچي ٿو.

وري جيئن مٿي ذڪاريو ويو آهي ته ڪي جمع اسم واحد وانگي ڪم اچن ٿا، تيئن ڪي اسم صفت وانگي ڪم اچن ٿا ۽ ڪي صفتون اسمن وانگي ڪم اچن ٿيون. مثلاً ”حيات“ عربيءَ ۾ آهي حياتي، ۽ سنڌيءَ ۾ آهي جيئرو؛ جيئن ته هن جو پيءُ اڃا حيات آهي. ”عجب“ سنڌيءَ ۾ اسم وانگي به ڪم اچي، جيئن اصل عربي ۽ فارسيءَ ۾ آهي، جيئن ته مون کي عجب ٿو لڳي، پر صفت وانگي به ڪم اچي ٿو، جيئن ته خدا جا عجب رنگ آهن، هن جي عجب چالي آهي. ”فنا“ عربيءَ ۾ چون نيستي يا نابوديءَ کي، ۽ صفت اٿس فاني، پر سنڌيءَ ۾ فنا کي به فانيءَ وانگر صفت ڪري ڪم آڻين ٿا؛ جيئن ته هن مون کي فنا ڪري ڇڏيو آهي.

وري ڪي لفظ اصل بنيادي معنيٰ موجب ٻي شيءِ ٿا ڏيکارين، پر رواجي معنيٰ موجب ٻي شيءِ ڏيکارڻ لڳا آهن، جنهن کي اصطلاحي معنيٰ ٿا چون ۽ آهي خود فارسي ۽ عربيءَ ۾ به اصطلاحي معنيٰ سان ڪم اچن ٿا. مثلاً: ”اجل“ لفظ جي عربيءَ ۾ اصل معنيٰ آهي ڪٿڻ يا مقرر وقت، پر رواجي معنيٰ موجب موت آهي. ”قاعده“ اصل معنيٰ موجب چون پٽ جي بنياد کي ۽ رواجي معنيٰ موجب قانون کي چون. ”غصو“ چون ڪاوڙ کي، پر اصل معنيٰ موجب آهي نڙيءَ جو گهنجڻ، جيئن ڪاوڙ وقت ماڻهوءَ کي ٿيندو آهي. ”جدول“ اصل چون نهر يا ڪسيءَ کي، پر رواجيءَ معنيٰ موجب نقشي يا ليڪن ڪڍڻ کي چون. ”غرض“ اصل معنيٰ موجب چون مطلب ۽ دعا کي، ۽ سنڌيءَ ۾ رواجي معنيٰ اٿس پرواهه، جيئن ته مون کي هن جي غرض ڪانهي. ”حجام“ اصل معنيٰ موجب سِڱ چوڙڻ وارا يا وِڍ ڪٽ ڪرڻ وارو آهي ۽ رواجي معنيٰ مٿي ڪوڙڻ وارو.

هاڻي هيٺ ٿورين ڪي عربي فارسي لفظ ڏجن ٿا، جي جنسي صحيح صورت ۾ سنڌيءَ ۾ ڪم اچن ٿا، ۽ ٻيءَ آهي ڏٺا جي حرف بدلائي يا صورت بدلائي آيا آهن:

(١) عقل، هوش، جان، عشق، آب، مضبوط، سخت، نرم، گرم، سرد، بند، راهه، موت، حياتي، فصل، جنس، آبادي، ويران، دستور، رواج، نيڪ، بد، غم، خوشي، شادي، رنج، زياده، اصل، نسل، واسطو، مطلب، معنيٰ، لفظ، قول، اقرار، املاڪ، مِلڪ، مالڪ، لذت، شوق، وبا، وفا، بلا، مصيبت، مضمون، فڪر، ذڪر، شڪر، قسمت، نصيب، مڪر، فريب، دغا، دوست، دشمن، دوا، دعا، علاج، شربت، زرد، درد، دولت، صاحب، صحبت، محبت، فرصت، وقت، عجب، طرح، قسم، فائدو، قاعدو، قربان، فرمان، حڪم، حاڪم، ڪتاب، قلم، ڪاغذ، اشتهار، اطلاع.

(٢) تارازي (ترازو)، تسبي (تسبيح)، سيخ (سيخ)، ٻچو (بچه)، چنبو (پنجه)، چمُ (چرم)، درواڻ (دربان)، لوڻ (نمڪ)، نير (نيل)، هڪ (يڪ)، رڱ (رنگ)، ملم (مرهم)، همام دستو (هاون دسته)، ارڪ (عرق)، گرز (غرض)، ايرازو (ارادہ)، تادي (تعدي)، سايو (سعي)، تلاءُ (تالاب)، ٽڪُ (دوڪ)، ٿوٿيو (توتيا)، پليتو (فتيله)، پيدل، (پياده)، ڦاروا (فالسه)، جرجلو (زلزله)، جود (زود)، چمڪدوز (چڪندوز)، چلمچي (چلابچي)، جمو (جمع)، ڇٻي (سبد)، خرخسو (خرخشه)، خونچو يا خومچو (خوانچه)، دهلو (طبله)، دنبورو (طنبور)، دوفان (طوفان)، دم (درم)، ريب (فريب)، سلهه (سل)، شمع (شمع)، تباخ (طبق)، ڪاربُ (قالب يا ڪالبد)، گاجي (غازي)، گنگو (گنگ)، گليلو (غلوله)، لاچار (ناچار)، مادي (ماده)، مسالو (مصالح)، مسيت (مسجد)، پليت (پليد).

باب چوٿون

سنڌي باب ۽ حرف علت ۽ حرف صحيح ۽ اعراب

فصل پهريون

سنڌي باب

باب يا الف-بي، جنهن کي عربي ۽ فارسيءَ ۾ حروف تهجي ۽ هنديءَ ۾ آئيوڻا چون ٿا، سا سنڌي ٻوليءَ جي 'عربي سنڌي' صورت ۾ هاڻي هن طرح لهرايل آهي:

نالو	اکر	منڍ	وچ	پڇاڙي
الف	ا	ا	ـا	ـا
بي	ب	بـ	ـبـ	ـب
ٻي	ٻ	ٻـ	ـٻـ	ـٻ
ڀي	ڀ	ڀـ	ـڀـ	ـڀ
تي	ت	تـ	ـتـ	ـت
ٿي	ٿ	ٿـ	ـٿـ	ـٿ
ٽي	ٽ	ٽـ	ـٽـ	ـٽ
ٺي	ٺ	ٺـ	ـٺـ	ـٺ
ثي	ث	ثـ	ـثـ	ـث
پي	پ	پـ	ـپـ	ـپ

ڦي	ڦ	ڦـ	ـڦـ	ـڦ
جيم	ج	جـ	ـجـ	ـج
ڄي	ڄ	ڄـ	ـڄـ	ـڄ
جهي	جه	جهـ	ـجهـ	ـجه
ڃي	ڃ	ڃـ	ـڃـ	ـڃ
چي	چ	چـ	ـچـ	ـچ
ڇي	ڇ	ڇـ	ـڇـ	ـڇ
حي	ح	حـ	ـحـ	ـح
خي	خ	خـ	ـخـ	ـخ
دال	د	د	ـد	ـد
ڌال	ڌ	ڌ	ـڌ	ـڌ
ڏي	ڏ	ڏ	ـڏ	ـڏ
ڊي	ڊ	ڊ	ـڊ	ـڊ
ڍي	ڍ	ڍ	ـڍ	ـڍ
ذال	ذ	ذ	ـذ	ـذ
ري	ر	ر	ـر	ـر
ڙ	ڙ	ڙ	ـڙ	ـڙ
زي	ز	ز	ـز	ـز
سين	س	سـ	ـسـ	ـس
شين	ش	شـ	ـشـ	ـش
صاد	ص	صـ	ـصـ	ـص

ضاد	ض	ضـ	ـضـ	ـض
طوءِ	ط	طـ	ـطـ	ـط
ظوءِ	ظ	ظـ	ـظـ	ـظ
عين	ع	عـ	ـعـ	ـع
غين	غ	غـ	ـغـ	ـغ
فِي	ف	فـ	ـفـ	ـف
قاف	ق	قـ	ـقـ	ـق
ڪاف	ڪ	ڪـ	ـڪـ	ـڪ
کي	ک	کـ	ـکـ	ـک
گاف	گ	گـ	ـگـ	ـگ
ڳي	ڳ	ڳـ	ـڳـ	ـڳ
گهي	گھ	گھـ	ـگھـ	ـگھ
ڱي	ڱ	ڱـ	ـڱـ	ـڱ
لام	ل	لـ	ـلـ	ـل
ميم	م يا م	مـ	ـمـ	ـم يا ـم
نون	ن	نـ	ـنـ	ـن
ڻي	ڻ	ڻـ	ـڻـ	ـڻ
واو	و	و	ـو	ـو
هي	ه	هـ	ـهـ	ـه
يي	ي	يـ	ـيـ	ـي

سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ مان معلوم ٿيو هوندو ته هي الف-ب عربي ٻوليءَ جي الف-ب تان ٺهيل آهي. جهڙي اکر يا آواز عربي ۽ فارسيءَ ۾ نه هئا، سي نقطن وڌائڻ سان يا هيٺ مٿي ڪرڻ سان ٺاهيا ويا آهن، مگر هڪدم معلوم ڪري ٿو سگهجي ته اهي ڪنهن اصول تي ٺهرايا نه ويا آهن، رڳو ڏٺڪي تي وقت ٽپائڻ لاءِ ٺهرايا ويا آهن. سنسڪرت ۾، يا سنسڪرت مان نڪتل ٻولين ۾ وات مان نڪرڻ وارين جاين وارا اکر يا آواز سڀ گڏ ڏنل آهن، جيئن نڙيءَ وارا گڏ، تارونءَ وارا گڏ، ڏندن وارا گڏ، چپن وارا گڏ ۽ زبان وارا يا زبان جي پاسي وارا گڏ. تنهن کان سواءِ جن اکرن ۾ 'هي' جو آواز يا 'نون' جو آواز گهڙيل يا لڪل ٿو رهي، سي به الهن اصل اکرن سان گڏ ڏنا ويا آهن، جيئن ته:

	خاص عربي
نڙيءَ وارا: ڪ ک گ گھ ڱ هہ	ح خ ع غ ق ء
تارونءَ وارا: ڇ چ ج جھ ڃ ڄ ش ي	....
زبان يا ان جي پاسي وارا: ٽ ٺ ڊ ڍ ڻ ڙ ڙھ ڏ	ص ض ط ظ
ڏندن وارا: ت ٿ د ڌ ن ر س ل	ث ز ذ
چپن وارا: پ ڦ ب ڀ م ٻ و	ف

اردو ٻولي، جا پڻ سنڌيءَ وانگي اصل هندي هئي ۽ سنسڪرت جي ڌيءَ هئي ۽ پراڪرت مان نڪتل هئي، تنهن ۾ به عربي صورتخطي ڪم آيل آهي، مگر انهيءَ ۾ وري به ڪو اصول ڪم آيل آهي. جن اکرن ۾ 'هي' جو آواز لڪل آهي، تنهن جي پٺيان 'هہ' جو اکر لکندا آهن، ۽ جنهن ۾ 'نون' جو آواز لڪل آهي، تنهن جي اڳيان 'ن' لکندا آهن، پر سنڌي الف-بي ۾ ڪن اکرن ۾ 'هہ' وڌي اٿن، ڪن ۾ 'نہ'، ۽ 'نون' ڪنهن ۾ به ڪم آيل نه آهي. تنهن ڪري چئبو ته ٺهرايل الف-بي عيبدار آهي. مثلاً سنڌي اکرن مان هيٺيان 'هي' سان گڏيل آهن، جي لکڻ به 'هي' سان گهرجن، يا ته وري هرهڪ لاءِ ڌار صورت ٺهرائڻ کپندي هئي. 'هي' سان گڏ لکيل اکر فقط هي آهن: 'گھ'، 'جھ'. انهن وانگي 'ڀ'، 'ٻھ' هئڻ گهرجي، 'ٿ'، 'ٺھ' هئڻ گهرجي، 'ٿ'، 'ٺھ'، 'ڦ'، 'ڀھ'، 'ڄ'، 'ڇھ'، 'ڌ'، 'دھ'، 'ڍ'، 'ڊھ' ۽ 'ک'، 'ڪھ'. جڏهن سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترائي لفظ آهن، جن ۾ 'هي' آواز سان گڏيل اکر آهن، جي 'هي' سان لکڻ ۾ ٿا اچن، تڏهن الف-بي ۾ اٺين ڪرڻ گهربو هو. جيئن ته 'ڪالهہ'، 'ڳالهہ'، 'ملهہ' وغيره. جن ۾ لام سان گڏ 'هي' جو آواز آهي 'ٻڙهہ'، 'ڪڙهہ'، 'وڙهڻ' وغيره، جن ۾ 'ڙي' سان گڏ 'هہ' جو آواز ٿو اچي. سنهون، آرنهون، پانهون وغيره،

جن ۾ نون سان گڏ 'هي' جو آواز ٿو اچي. ساڳيءَ طرح نون سان گڏيل آواز وارا اکر نون سان لکڻ گهربا هئا، جيئن ته 'ڃ'، 'نجه' ۽ 'ڱ'، 'نگ' چالاءِ جو جنهن ۾ بہ اکر ۾ 'نون' جو آواز اچي ٿو ته اهو نون سان لکڻ ۾ ٿو اچي، جيئن ته 'پنج' ۾ 'ڃي' سان گڏ نون جو آواز ٿو نڪري، 'ڪنڊ' ۾ ڪاف سان گڏ، وغيره. سنسڪرت ۾ اُن مان نڪتل ٻين ٻولين ۾ انهيءَ اکر تي فقط نقطو ڏيندا آهن. عربيءَ ۾ انهيءَ آواز ڪڍڻ لاءِ 'تنوين' ٺهرايل آهن، يعني ٻہ زبرون (ً)، ٻہ زيرون (ٍ) يا ٻہ پيش (ٌ). انهن ٽن قسمن جي اکرن ۾ يعني 'هہ' ۽ 'ن' آواز سان گڏيل اکرن ۾ هڪڙو مونجهارو آهي، ته ڪيئن خبر پوي تہ اهو آواز لڪل آهي يا ظاهر. انهيءَ ۾ اڙدوءَ لاءِ چڱو دستور آهي، ته لڪل آواز واري لفظ ۾ عربي 'ھہ' لکندا آهن ۽ ظاهر آواز واري ۾ فارسي، جيئن تہ 'سکھہ' ۽ 'کهڻ'. سکھہ ۾ ڪاف سان 'هي' جو آواز لڪل آهي، يعني س، کھہ، ڻ، پر کهڻ ۾ ظاهر آهي، يعني ک، هہ، ڻ، تنهنڪري اهو 'کهڻ' لکندا. ساڳيءَ طرح جتي نون جو آواز لڪل آهي، اُتي نون ۾ نقطو نہ ڏيندا آهن ۽ جتي آواز ظاهر آهي، اُتي نقطو ڏيندا آهن—خاص پڇاڙيءَ ۾، جيئن تہ ڪانُ ۽ ڪان. پهرئين ۾ نون ظاهر آهي ۽ ٻوئين ۾ لڪل، جيئن ڪانگ جي ٻولي 'ڪان ڪان' آهي. عربيءَ ۾ جزم يا سڪون انهيءَ لاءِ ڪم آڻيندا آهن.

جيئن عربي-سنڌي لکڻ ۾ عربي صورتخطي ڪم آندي ويئي آهي، تيئن پهريائين فارسي ٻوليءَ ۾ بہ ائين ڪيو ويو آهي. جيڪي اکر يا آواز ٻنهي ٻولين ۾ عام هئا، سي ڇڏي، باقي جيڪي نج عربي اکر هئا سي انهن ٿي اکرن وارن لفظن ۾ ڪم آندائون، جو سنڌيءَ وانگي فارسيءَ ۾ تمام گهڻا عربي لفظ ورتا هئا. آهي نج عربي اکر هي آٺ آهن—ث، ح، ص، ض، ط، ظ، ع ۽ ق، باقي جيڪي نج فارسيءَ اکر هئا ۽ جي عربيءَ ۾ نہ هئا، سي وري فارسيءَ وارن پنهنجا بنايا، جيئن سنڌيءَ ۾ بہ ڪيو ائون. آهي نج 'فارسي اکر چار آهن—پ، چ، ژ ۽ گ، جن کي فارسي ب' ۽ 'فارسي جيم' ۽ 'فارسي زي' ۽ 'فارسي ڪاف' چوندا آهن. انهيءَ طرح سنڌي ٻوليءَ جا عام اکر ڇڏي، باقي جيڪي نج سنڌي اکر آهن، سي هي ست آهن—ڄ، ڃ، ٻ، ڏ، ڻ، ڳ، ۽ ڱ. هاڻي انهن مان ڄ اکر ڄ مفرد يا ڇڙو آواز شمار ۾ ٿو اچي ته بہ حقيقت ۾ مرڪب آهي، يعني ٻن جيمن جي برابر آهي، جيئن عربيءَ ۾ ٻن هڪجهڙن اکرن لکڻ جي بدران هڪڙي تي شد يا تشديد جو نشان ڏيندا آهن، يا ان جو آواز 'دي' جهڙو آهي. اهڙن سنڌي لفظن جي اصل يا اشتقاق مان بہ ائين ٿي ثابت ٿو ٿئي. مثلاً سنڌي 'اَڄ' پراڪرت 'اَڄ' مان نڪتل آهي، جو وري سنسڪرت 'اَوَدي' مان نڪتل آهي. سنڌي 'وڄا'، پراڪرت 'وڄا' ۽ سنسڪرت 'وديا'. سنڌي 'ويڄ'، پراڪرت 'ويڄ'، سنسڪرت 'ويدي'. گهڻن

لفظن ۾ اصل ٻوليءَ وارو ج سنڌيءَ ۾ ٻدلجي ڄ ٿو ٿئي، جيئن ته هندي جٽ يا جاٽ، سنڌي ڄٽ؛ راج ۽ راڄ، لاج—لڄ.

ساڳيءَ طرح 'ڃ' جو آواز 'نيي' جهڙو آهي، ۽ 'نج' جي برابر آهي، جيئن مڃي نون جي آواز وارن اکرن ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي.

'ٻ' ۽ 'ڄ' وانگي ٻن ٻيڻن يا ب' جي برابر آهي، ۽ اصل يا اشتقاق ڪري ٻه انين آهي، جيئن ته سنڌي ٻه، سنسڪرت ٻه. سنڌي ڏٻل يا ڏٻرو، پراڪرت دٻلّ، سنسڪرت دُربل.

ساڳيءَ طرح 'ڏ' ٻن دالن يا د' جي برابر آهي جيئن ته سنڌي وڏو، پراڪرت وڏّ، سنسڪرت ورد سنڌي چوڏهون، پراڪرت چودو. سنڌي ڏولي، سنسڪرت دولا، پراڪرت ڊولا.

ساڳيءَ طرح 'ڻ' ٻه ٻن نونن يا ن' جي برابر آهي. جيئن ته وڻ، سنسڪرت ونّ. ٿڻ، هندي ٿنّ، سنسڪرت سُتن. اهو اکر سنڌي 'ڙ' کي گهڻو ويجهو ۽ اڪثر انهيءَ مان بدليو آهي، خاص 'هي' جي آواز سان گڏ، جيئن ماڻهوءَ کي ڪي ماڻهو ۽ ڪي "ماڙهو" چوندا آهن. حقيقت ڪري ڙ ۽ ڙه، ٻه د ۽ ڍ مان پيدا ٿيل آهن، جيئن سنڌن اصل ثابت ٿو ڪري. مثلاً "ڳڙ" سنسڪرت 'ڳُڊ' آهي. ڳڙهه يعني ڪوٽ يا قلعو، اصل هنديءَ ۾ 'ڳڍ' آهي.

ڳ ٻه ٻن گافن جي برابر آهي، يعني گّ، جيئن ته سنڌي آڳ، پراڪرت آگّ، سنسڪرت آرگ، لڳو، پراڪرت لگّ، سنسڪرت لرگ، پڳو، پراڪرت پگّ، سنسڪرت پترک، ڳوٺ، پراڪرت گوٺ، سنسڪرت گوشٺ.

ڱ جي نسبت ۾ مٿي ڏيکاريو ويو آهي ته نگ جي برابر آهي، ۽ اصل موجب ٻه انين آهي، جيئن ته آڱ اصل انگ، رڱ اصل رنگ، مڱڻ اصل منگڻ، لڱ اصل لنگ وغيره.

انهن کان سواءِ، جيڪي ٻه اکر 'ٺ' ۽ 'ٿ' توڙي 'ٽ' ۽ 'ٻ' سنڌي آهن ڊ ٻين ڪن ديسي ٻولين ۾ اچن ٿا مي ٻه آواز توڙي اصل جي نظر تي 'تر' ۽ 'در' جي برابر آهن، جيئن ته— سنڌي ٽُٽ، پراڪرت ٽُٽّ، سنسڪرت ٽُتر. سنڌي ڊاک سنسڪرت دراکش، سنڌي ڊاهن، سنسڪرت ترپن، سنڌي ڏڍ، هندي داد، سنسڪرت درد.

ساڳيءَ طرح سنڌي 'ک' ٻه سنسڪرت 'کش' مان نڪتل آهي، جنهن مان ڇ ۽ شين جو آواز ٻه نڪرندو آهي، جيئن ته پرک ٻه ڪشا مان.

جيڪي خاص عربي اکر سنڌي الف-بي ۾ ورتا ويا آهن، تن جي نسبت ۾ هيترو چوڻ ضروري آهي ته جيتوڻيڪ بيشمار عربي لفظ سنڌيءَ ۾ آيل آهن ۽ لکجن ٻه اصلوڪي صورت ۾ ٿا، ته ٻه گهڻن ماڻهن کي، جي عربي ۽ فارسي پڙهيل ناهن،

يا جي مسلمان نه آهن، سي ڳالهائڻ ۾ توڙي لکڻ ۾ چُڪون ڪندا آهن، يعني ق ۽ ڪ ۾، يا س، ص ۽ ث ۾، يا ز، ض، ظ ۾، يا ع، ء، ا ۾، يا ح ۽ ھ ۾ فرق ڪونه ڪندا آهن، ۽ لاچار ٿي آهي بدلائي پنهنجا سنڌي آواز ڪيندا آهن، يا اصلي ڇڏي ڏيندا آهن؛ بلڪ شعر جي قافيي ۾ انهيءَ طرح ڪم آڻيندا آهن. مثلاً سعيو اٿين لکندا آهن جو ڇڻ تہ ساهو آهي، طعام ڇڻ تہ طام آهي، جمُو ڇڻ تہ جمُو آهي، نعل تہ نال آهي. ڪي باغ کي باگ چون، ڪي سيخ کي شيخ چون، ڪي ذڪر کي ڦڪر ڪن. پر هن بابت مفصل بيان نحو ۾ ايندو، جتي اکرن بدلجڻ جو بيان ڏنو ويندو.

عربي الف-بي جي ذڪر ڪندي هيترو ٻڌائڻ ضروري آهي تہ خود اهي عربي حرف يا اکر اصل عبراني ٻوليءَ مان ورتل آهن، ۽ انهن جي صورت بہ انهن تان ورتل آهي، ۽ انهن جي ترتيب اُها آهي جا ابجد وارن لفظن ۾ ڏنل آهي، جن مان هر هڪ جو مٿلهہ انگن ۾ ٺهرايل آهي اهي اکر هي آهن - 'ابجد'، 'هوز'، 'حطي' 'ڪلمن'، 'سعفص' ۽ 'قرشت'. اهي مڙيئي ٻاويهہ اکر آهن، ۽ عربن وٽ وڌيڪ هي ڇهہ اکر هئا، جي عبرانيءَ ۾ نہ هئا، ۽ جي پوءِ پنهنجي الف-بي ۾ وجهي ٺاويهہ اکر ڪيائون - ث، خ، ذ، ض، ظ، غ ۽ ابجد جي پڇاڙيءَ 'ثخذ'، 'ضظغ'، بہ لفظ ڪڍي ۽ انهن جو ملهہ عددن ۾ ڏيئي ،هڪ هزار پورو ڪيائون. عبراني اکر تالا ۽ مٿلهہ هيٺ ڏجن ٿا:

انهن ٻاويهن اکرن ۾ عربن پنهنجا خاص اکر ملائي، هيٺيان مٿلهہ انهن تي رکيا:

ث=٥٠٠، خ=٦٠٠، ذ=٧٠٠، ض=٨٠٠، ظ=٩٠٠ ۽ غ=١٠٠٠. ڪن انهيءَ کان سواءِ هڪڙو اکر وڌايو جنهن جو نالو 'آمزه' رکيائون ۽ شڪل 'ء' ڏنائونس، جو پوءِ غلط استعمال سان 'همزه' سڏجڻ ۾ آيو، ۽ الف يا عين جهڙو آواز ڏنائونس. ڪن وري لام الف گڏيل 'لا' هيئن لکي، انهن ۾ گڏي، ٽيهہ اکر پورا ڪيائون، جنهن کي اڄا تائين فارسيءَ ۾ سي حرفي سڏيندا آهن.

الف-بي جي حرفن جا گهڻائي قسم آهن، جن جو بيان علم نحو ۾ ڏنو ويندو، جيئن تہ نقطن وارن حرفن کي 'منقوط' يا 'معجم'، ۽ خالي حرفن کي 'غير منقوط' يا 'مهمل'، ۽ الف-بي جي اکرن مان ڪن 'مسروري' آهن، ڪي 'ملفوظي' ۽ ڪي 'مڪتوبي' وغيره. انهن سڀني جو بيان علم نحو ۾ ايندو، اگرچہ ڪن صرف نحو وارن اهو صرف ۾ الف-بي جي بيان ۾ آندو آهي.

ا	[illegible]	الف	١	ل	[illegible]	لامد	٣٠
ب	[illegible]	بيت	٢	م	[illegible]	ميم	٤٠
ج	[illegible]	كمل	٣	ن	[illegible]	نون	٥٠
د	[illegible]	دالد	٤	س	[illegible]	سامخ	٦٠
ه	[illegible]	هي	٥	ع	[illegible]	عين	٧٠
و	[illegible]	واو	٦	ف	[illegible]	في	٨٠
ز	[illegible]	زاين	٧	ص	[illegible]	صيدي	٩٠
ح	[illegible]	حيته	٨	ق	[illegible]	قوف	١٠٠
ط	[illegible]	طيته	٩	ر	[illegible]	ريش	٢٠٠
ي	[illegible]	يود	١٠	ش	[illegible]	شين	٣٠٠
ك	[illegible]	كاف	١١	ت	[illegible]	تاو	٤٠٠

فصل ٽيون

حرف علت، حرف صحيح ۽ اعراب

عربي زبان موجب ٽي اکر آهن، جن کي حرف علت چوندا آهن، يعني بيمار اکر، ڇالاءِ جو آهي ٻين جي مدد سان ڪم ايندا آهن، ۽ انهن کان سواءِ ٻين اکرن کي حرف "صحيح" يعني سگها يا چڱا ڀلا اکر چوندا آهن. اهي ٽي آهن: ا، و ۽ ي. اهي ساڳيا ٽي اکر لفظن جي منڍ ۾ ۽ ڪڏهن وچ ۾، حرف صحيح ٿي ڪم ايندا آهن. هرهڪ حرف صحيح کي ڪو "حرف علت" کپرجي، تڏهن ڪم ايندو ۽ منجهانئس ڪو آواز نڪرندو. تنهنڪري انهن ٽن حرفن کي ڳرا يا وڏا حرف علت جا شمار ڪيائون، ۽ انهن مان وري ٽي ننڍا علت جا نشان ڪڍيائون: الف مان "زبر"، واو مان "پيش" ۽ يي مان "زير"؛ ۽ انهن ۾ ڀرپور علت جي حرفن جا اڌ-اڌ آواز مقرر ڪيائون. انهيءَ ڪري هڪ الف ٻن زبرن جي برابر ٿيو، واو ٻن پيشن جي، ۽ يي ٻن زيرن جي. انهن ننڍن علت جي نشانن کي ٿي "حرڪتون" سڏيائون، يعني انهن جي وسيلي حرف چُري پُري سگهيا. زبر کي "فتح" يا "نصب" جو نالو ڏنائون، ۽ اکر جي مٿان هي نشان (َ) ڏنائون، جو فارسيءَ ۾ زبر جي معني به مٿي آهي ۽ پيش کي "ضم" يا "رفع" جو نالو ڏنائون ۽ اکر جي اڳيان يا مٿان ڏنائون ۽ هي نشان (ُ) مقرر ڪيائون، ۽ فارسيءَ ۾ پيش جي معني اڳيان. زير کي "ڪسره" يا "جر" سڏيائون ۽ هي نشان (ِ) مقرر ڪري اکر جي هيٺان ڏنائون، ۽ فارسيءَ زير جي معني به هيٺ آهي. جنهن اکر تي ڪابه حرڪت ڪانه آيل هوندي، تنهن تي 'جزم' يا 'سڪون' جو هي نشان (ْ) ڏيئي، 'ساڪن' يعني بيٺل يا اڻ چرندڙ سڏيائون. جيئن ته مَرْدْ.

انهن کان سواءِ هيٺيان اعراب به ڪم آندا ويا- 'شد' يا 'تشديد' (ّ). انهيءَ اکر تي، جنهن تي زور ڏيڻ ۾ ٿو اچي ۽ جو ٻٽو حرف شمار ٿو ٿئي؛ ڇو ته شد جي معني به اهائي آهي- جيئن ته ربّ. ۽ 'مد' جو نشان (آ) الف تي ڏيئي، انهيءَ کي ٻن الفن جي برابر ڪيائون، جو 'مد' جي معني آهي ڊگهو ڪش- جيئن ته آواز. وري جنهن اکر تي 'اعراب' اچڻ وقت نون جو آواز ٿي نڪتو، تنهن تي 'تنوين' جو نشان يعني ٻه زبرون (ً)، ٻه زيرون (ٍ) ۽ ٻه پيش (ٌ) ڏنائون؛ جيئن ته اتفاقاً، جيئن جو آواز اتفاقن يا اتفاقون آهي، خصوصاً، جنهن جو آواز خصوصن يا خصوصون آهي.

مٿي جيڪي ٽي حرف علت ڏنا ويا آهن، تن مان ڊگهن آوازن ڪڍڻ لاءِ جيڪو اکر ڪنهن لفظ ۾ انهن کان اڳي اچي ٿو، تنهن کي 'زبر'، 'زير' يا 'پيش' ڏيئي عربن اهو مطلب حاصل ڪيو ٿي. الف کي ڊگهي ڪرڻ لاءِ 'مد' ڏيئي، ٻٽو

الف ڪيائون ۽ جيئن مٿي چيو ويو آهي ۽ ڪنهن به حرف صحيح کي زبر ڏيئي انهيءَ سان الف گڏي، ڊگهو آواز ڪڍيائون ۽ جيئن ته 'با'، 'ڪا' ۽ 'لا' ۽ زير ڏيئي انهيءَ سان 'ي' گڏي ڊگهو آواز ڪيائون، جيئن ته بي، ڪي، لي ۽ پيش ڏيئي انهيءَ سان 'واو' گڏي ڊگهو آواز ڪڍيائون، جيئن ته بُو، ڪُو ۽ لُو. فارسيءَ وارن وري انهن حرف علت وارن آوازن کي 'معروف' سڏي، جيڪي آواز عربن ۾ نه هئا ۽ وٽن هئا، سي حرڪتن مٿائون سان ڪم آنداؤن، يعني واو توڙي بي سان زير وارا حرف صحيح گڏي ڪم آندائون، ۽ انهن کي 'واو مجهول' ۽ 'بي مجهول' سڏيائون، جيئن ته شور، مور، شير ۽ ڪير. پر حقيقت ڪري ايراني اهو 'واو مجهول' ۽ 'بي مجهول' ڳالهائڻ ۾ ڪم نه آڻيندا آهن، هو هميشه انهيءَ جي بدران 'معروف' آواز ڪم آڻيندا آهن. انهن کان سواءِ عرب ٻيون حرڪتون به واو ۽ يي سان ڪم آڻي لڳا، جيئن ته دور ۽ غور، جي چڻ ته دئور ۽ غئور لکيل آهن، ۽ خير ۽ سير، جي چڻ ته خئير ۽ سئير لکيل آهن. انهن ۾ و ۽ ي ساڪن آهن.

جيئن مٿي ڏيکاريو ويو آهي، تيئن سنڌي اعراب هي آهن: اَ، آ، اِ، اي، اُ، اوُ، اي، او، آي، آو، جي نون غُني سان به اچي سگهن ٿا، جيئن ته آن يا ٿ، آن، اِن يا ٿ، اِين، آن يا ٿ، آون، اين، اون، اين ۽ آون.

اهي سڀ اعراب سنسڪرت ۽ پراڪرت وارا آهن، جي سنڌيءَ ۾ به ڪم اچن ٿا، سواءِ ڪنهن ٿوري تفاوت جي. سنڌيءَ جي ٻهرين وڏي خاصيت هيءَ آهي ته گهڻو ڪري سڀڪنهن سنڌي لفظ جو پڇاڙيءَ وارو حرف صحيح چُرندڙ يا حرڪت وارو هوندو، پر فارسيءَ ۾ اڪثر پڇاڙيءَ وارو حرف ساڪن ٿو رهي ۽ سنسڪرت ۾ به گهڻا لفظ ساڪن پڇاڙيءَ وارا آهن. اها خاصيت سنڌي ٻوليءَ جي تمام چڱي آهي، جا عربيءَ ۾ به آهي.

باب پنجون

فصل پهريون

سنڌيءَ ۾ حرفن يا اکرن مان لفظ يا ٺڪڙن لفظن مان

ٻيا لفظ ڪيئن ٺا جڙن

جدا جدا پڇاڙين وارا لفظ: سنڌيءَ ۾ جيڪي به لفظ آهن، تن جي پڇاڙيءَ ۾ حرف علت هوندو يا حرف علت جو ڪو نشان هوندو، جنهن کي "حرڪت" چون ٿا ۽ جو ڪنهن حرف صحيح تي ايندو. يعني سنڌيءَ جي هرهڪ لفظ جي پڇاڙي هيٺين اعرابن مان هڪ نه ٻئي ۾ ضرور هوندي: اَ، آ، اِ، اي، اُ، اُو، آو، او، اَي، آي. (نون غني جو آواز به انهن ۾ شامل ٿي سگهي ٿو.)

هيٺ هرهڪ جا مثال ڏجن ٿا، جنهن مان معلوم ٿيندو ته هرهڪ پڇاڙيءَ وارا لفظ ڪهڙي قسم جا لفظ آهن ۽ ڪهڙي اصل جا آهن:

اَ: هن پڇاڙيءَ وارا لفظ اڪثر آهي آهن، جي سنسڪرت يا پراڪرت ۾ "اَ" ۽ "آ" پڇاڙيءَ وارا آهن، ۽ جن جا مثال مٿين باب ۾ اچي ويا آهن. جيئن ته چپ، نڪ، ڏيءَ، جال، جام، ڏر، ڀاڳ. جي اسم فعلن مان نڪتل آهن، سي به اَ پڇاڙيءَ وارا آهن، جيئن ته پرکڻ مان پرک، ڪڏڻ مان ڪُڏ، مارڻ مان مار. جي اسم صفت مذڪر "اُ" پڇاڙيءَ وارا آهن، تن جي مونث به "اَ" پڇاڙيءَ واري آهي، جيئن ته سڄاڻُ، اڻ ڄاڻ، اڻ ڄاڻُ، ڀاڄوڪڙُ، ڀاڄوڪڙ، سڦيُ، سڦي. ڪٿي ساڳين لفظن جي پڇاڙي، جا "اِ" ۾ آهي، سا "اَ" ۾ به ٿئي ٿي، جيئن ته نارِ، نار، هريڙ، هريڙِ، چريٽ، چريٽِ. گهڻا لفظ جي عربي ۽ فارسيءَ مان ورتل آهن، تن کي اها پڇاڙي ڏئي مونث ڪري ڪم ٿا آڻين، جيئن ته ملڪ، زمين، حد، عزت، برڪت، قبر، خبر. اڪثر اَ پڇاڙيءَ وارن سنڌي مذڪر اسمن جو جمع به اَ ۾ ٿئي ٿو، جيئن ته ڪتابُ، ڪتاب، ڳالهه، ڳالهيون.

آ: هن پڇاڙيءَ وارا لفظ بہ اڪثر اُهي آهن جي سنسڪرت يا پراڪرت ۾ بہ آ ٿا رکن، جيئن تہ هوا، ڪِرپا، چنتا، اڪثر اُهي مونث آهن، سواءِ ڪن ٿورن جي، جيئن تہ راجا، آتما، داتا. عربي ۽ فارسي وارا انهيءَ پڇاڙيءَ وارا لفظ بہ ساڳيءَ حالت ۾ ورتل آهن، جي بہ مونث آهن، جيئن تہ حيا، وفا، بلا، سواءِ ڪن ٿورن جي، جيئن تہ آشنا، رهنما، قطب نما، دانا بينا.

اِ: هن پڇاڙيءَ وارا اُهي لفظ آهن، جي سنسڪرت ۽ پراڪرت ۾ ا يا اي پڇاڙيءَ وارا آهن، جيئن تہ ٻِلِ، مَتِ، نارِ، وسوتِ، ڪيهرِ، ۽ مونث رهن ٿا. آ پڇاڙيءَ وارن مذڪر اسمن ۽ صفتن جا مونث لفظ بہ ا پڇاڙيءَ وارا ٺهن ٿا، جيئن تہ ڳڌهُ – ڳڌهِ، مٺرُ – مٺرِ، پريتُ – پريتِ. ڪٿي وري ساڳي پڇاڙيءَ وارا مذڪر اسم سنسڪرت ۽ پراڪرت اصل وارا، سنڌيءَ ۾ مونث ڪري آندا اٿن، جيئن تہ آگِ، ديهِ، ڳوڙِ. ڪن عربي ۽ فارسي لفظن جي پڇاڙي ا يا ء ۾ ڪري مذڪر يا مونث شمار ڪندا آهن، جيئن تہ خداءِ، ميٽِ، خواجہ خضرِ، خوشِ، بدِ، رنجِ، اهي اڪثر اسم ۽ صفت آهن.

اي: سنڌيءَ ۾ جيڪي مذڪر 'اي' پڇاڙيءَ وارا آهن، سي سنسڪرت ۽ پراڪرت جي اِ، اِن، ۽ ي يا اي پڇاڙيءَ وارن لفظن سان موافق آهن، جيئن تہ ڌرمي، سوامي، هاٿي، هاري، اولي، ليکري، ٻرين، آپاڳي، هندي، سنڌي، ڪوي، هري. عربي ۽ فارسيءَ مان ورتل لفظ انهيءَ پڇاڙيءَ وارا بہ اصل سان موافق آهن، جيئن تہ خوشي، دوستي، نيڪي، بدي، جي اڪثر مونث آهن ۽ 'ياءِ' نسبت وارا يا پيا صفت وانگي ڪم ايندا آهن، جيئن تہ چيني، رومي، عربي، زخمي، حرفتي، راضي، هادي، قاضي، ڪي نج سنڌي اي پڇاڙيءَ وارا مذڪر بہ آهن، جيئن تہ پاندي، مانجهي، پيلي، پاڪي، هاٿي، ماري.

جيڪي مونث لفظ اي پڇاڙيءَ وارا سنسڪرت ۽ پراڪرت مان آيل آهن، سي سنڌيءَ ۾ ساڳي پڇاڙي رکن ٿا ۽ مونث رکن ٿا، جيئن تہ ندي، ستي، راٿي. ڪٿي آ ۽ ا پڇاڙيءَ وارا لفظ سنڌيءَ ۾ اي ٿيا آهن، جيئن تہ واٿي، ڏهي، ماکي، ڳولي، چوري.

آ: هن پڇاڙيءَ وارا لفظ سنڌيءَ ۾ اڪثر مذڪر آهن ۽ سنسڪرت آ يا آ ۽ پراڪرت او پڇاڙي وارن لفظن تان ورتل آهن، جيئن تہ نرُ، گهرُ، ڪڪرُ، سچيتُ، آنڊُ، مدُ، واءُ. ڪي اصل آ يا تا پڇاڙيءَ وارا بہ آ ۾ آيا آهن، جيئن تہ پيءُ، ڀاءُ، ماءُ، پتارُ، ڀيڻ.

ڪي ٿورا مونث آهن، جي اصل سنسڪرت ۾ بہ آ پڇاڙيءَ وارا آهن، جيئن تہ وِٿُ، سسُ، ڏرڙُ.

عربي ۽ فارسي لفظ گهڻا آهن، جن کي پڇاڙيءَ ۾ پيش ڏيئي مذڪر ڪري ڪم آندو اٿن، جيئن ته ڪتاب، قلم، ڪاغذ، در.

اُن: پڇاڙيءَ وارا سنڌي لفظ (اسم تـوڙي صفتون) اڪثر اُ پڇاڙيءَ وارن سنسڪرت ۽ پراڪرت لفظن مـان نڪتل آهن ۽ اڪثر مذڪر آهن. ڪي ٿـورا مونث آهن. مثال ـ سائُو، تارُون، پٽُون، جُون، تارُو، رهاڪُو، ڪانڊُو، مالهو، ٽاڙهون، ڪيون، وڇون.

عربي ۽ فارسيءَ مان آيل لفظ اُو پڇاڙيءَ وارا اصل سان موافق آهن ۽ ڪن ۾ 'همزو يا نون' پڇاڙيءَ ۾ آڻندا آهن، جيئن ته آبرو، خوشبو، بوءِ، روءِ، دارون، زردالو، جي مذڪر به آهن ۽ مونث به.

اوُ: پڇاڙيءَ وارا لفظ سنڌيءَ ۾ سڀ مذڪر آهن. اصل پراڪرت جي او پڇاڙيءَ وارا لفظ سنڌيءَ ۾ ڪڏهن او ۽ ڪڏهن اُ ۾ پڇاڙي ڪن ٿا. مثال ـ ترو يا ترُ، گهلو يا گهلُ، لٽڪو يا لٽڪ، چٻورو يا چورُ، مٽو يا مٽُ. عام اسم يا صفت او پڇاڙيءَ وارا ته بيشمار آهن ـ گهوڙو، سونارو، چڱو، ٻيڙو، تارو، ميٺو، ڍڪو، جهٽڪو، سکهارو، رسيلو، گهانو، واڍو، تارو.

عربي ۽ فارسي لفظ 'ه' پڇاڙيءَ وارا اڪثر 'او' ۾ پڇاڙي ڪندا آهن، جيئن ته دروازه ـ دروازو، جامه ـ جامو، نامه ـ نامو، ستاره ـ ستارو.

اَءُ: هي اعرابون سنسڪرت ۽ پراڪرت مان آيل لفظن ۾ ٿوريون آهن، جيئن مٿين باب ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي. سنڌيءَ ۾ ضمير حاضر جمع وارن فعلن جي زمانن ۾ ڪم ايندو آهي، جيئن ته ٿيو، ڪندو، ويندو. عربي ۽ فارسيءَ مان آيل لفظ انهيءَ پڇاڙيءَ واري اصل سان موافق آهن، جيئن تـه جو. سنڌي لفظ به ڪي انهيءَ پڇاڙيءَ وارا آهن، جي اڪثر مذڪر آهن، جيئن ته پَوُ، سَوُ، ڍَوُ.

اِي: هـن پڇاڙيءَ وارا سنڌي لفظ بـه اڪثر فعل جـي زمـان مضارع جـي ضمير واحد غائب واري صورت ۾ ڪم اچن ٿا، جيئن ته ڪري، هلي. ڪي ظرف به انهيءَ پڇاڙيءَ وارا آهن، جيئن تـه هـري هـري، پري. ۽ ڪي حرف بـه انهيءَ پڇاڙيءَ وارا آهن، جيئن تـه ڪي، تـي، ري. فارسي اصل وارا لفظ ساڳي صورت ۾ اچن ٿا، جيئن ته بي، بلي.

اَيِ: هن پڇاڙي وارا لفظ بـه مٿين بن پڇاڙين وانگي ڏارين ٻولين جا ورتل آهن ۽ ساڳيءَ صورت ۾ آندا ويا آهن، جيئن تـه هَيءِ، سَيءِ، قَيءِ، رَيءِ، شَيءِ، نَيءِ، جَيءِ، ڪَيءِ. انهن خاص اعرابن بابت مٿين باب جي شروع ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي.

فصل ڇهون

هڪڙن لفظن مان ٻيا لفظ

حاصل بالمصدر يا اسم ذات: جيڪي سنسڪرت ۽ پراڪرت اصل وارا آهن، سي ٻن طرحن سان ٺا ٺهن: هڪڙا سڌا فعلن جي بنياد مان ٺا نڪرن، ۽ ٻيا آهي جي ڄڙن اسمن مان ڪن پڇاڙين يا نشانن گڏڻ سان ٺا ٺهن. فعلن جو بنياد ڇنجي ٿو، مصدر جي نشاني "ڻ" ڪڍي ڇڏڻ سان جيڪي بچي، تنهن کي. اهو فعل جو بنياد انهيءَ فعل جو مفعول يا جوهر آهي، جو جڙيل لفظ ۾ ظاهر ٿو ٿئي ۽ ساڳي فعل واري معنيٰ ٿو ڏئي. تنهنڪري انهن کي "حاصل بالمصدر" چوندا آهن، جو اسم وانگي ڪم اچي ٿو ۽ فعل جي معنيٰ ٿو ڏئي. انهيءَ کي "اسم ذات" ۾ چئي ٿو سگهجي. اهڙا اسم ذات جي مصدرن مان ڄڙن ٺا، سي ٻه جدا جدا پڇاڙيون وارا ٿين ٺا ۽ اصلوڪن سنسڪرت ۽ پراڪرت جي لفظن وارين پڇاڙين جهڙا يا انهن کان ڦريل رهن ٺا. مثلاً 'آ' پڇاڙيءَ وارا سنڌي "حاصل بالمصدر" يا 'اسم ذات' سنسڪرت يا پراڪرت جي "آ" پڇاڙيءَ وارن لفظن تان ورتل آهن؛ جيئن ته سنسڪرت ۾ "پڇ" مان "پوڇا" آهي، تيئن سنڌيءَ ۾ "پڇڻ" مان "پوڇا" آهي. مگر ڪن حالتن ۾ "آ" "ا" ٿو ٿئي؛ جيئن ته "جاڳڻ" مان "جاڳ"، "سکڻ" مان "سک"، "ٻڌڻ" مان "ٻڌ". ڪڏهن "ا" ٿو ٿئي، جيئن ته "وڙهڻ" مان "ويڙهه"، "کٽڻ" مان "کٽ"، "گهمڻ" مان "گهم". ڪڏهن "ا" ٻه ٿو ٿئي، خاص جڏهن اصل سنسڪرت وارن لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ "آ" آهي؛ جيئن ته "لهڻ" مان "لاهه"، "پرڻ" مان "پور"، "ڦرڻ" مان "ڦير". ڪڏهن "او" ٻه؛ جيئن ته "کٽڻ" مان "گهاٽو"، "چڙهڻ" مان "چاڙهو"، "جهيڙڻ" مان "جهيڙو"، "ڪپڻ" مان "کاپو". ڪڏهن "اي" ٿو؛ جيئن ته "چڙهڻ" مان "چاڙهي"، "لهڻ" مان "لاهي"، "ڏيکارڻ" مان "ڏيکاري".

ڪڏهن خود مصدر پنهنجي اصلي صورت ۾ "اسم ذات" ٿي ڪم ايندي آهي، جيئن ته اچڻ وڃڻ، مرڻ جيئڻ، ڏيڻ وٺڻ، جيئن ڇنجي ته اچ وڃ، موت ۽ حياتي، ڏي وٺ. ڪڏهن فعل جي بنياد جي بدران خود مصدر جي پڇاڙيان او ۽ اي لڳائي ڪم آڻيندا آهن، خاص انهن لفظن ۾ جن ۾ سنسڪرت واري پڇاڙي آئي آهي، جيئن ته ڏيڻو وٺڻو، مڱڻو، پرڻو، ۽ چوڻي، ڪرڻي، ڀرڻي، ڪٽائي، جارائي، ڏٺارڻي.

ڪن ھن فعل جي بنياد جي پٺيان 'ت' وجھندا آھن، جيئن تہ ڪپڻ مان ڪپت، اچڻ وڃڻ مان آوت جاوت، وٽڻ مان وٽت، ھلڻ مان ھلت. ڪن ھن 'آٽ' يا 'آٽ' وجھندا آھن، جيئن گھيرڻ مان گھيرٽ، وڃائڻ مان واڇٽ، ڳاھڻ مان ڳاھٽ، چمڪڻ مان چمڪاٽ، ڦٽڪڻ مان ڦٽڪاٽ، ڪڙڪڻ مان ڪڙڪاٽ. ڪن ھن 'ڪو' گڏڻ سان، جيئن تہ ڦٽڻ مان ڦٽڪو، سٽڻ مان سٽڪو، چٽڻ مان چٽڪو، چمڪڻ مان چمڪو، ڪڙڪڻ مان ڪڙڪو، ڦٽڪڻ مان ڦٽڪو.

اسم فاعل ترڪيبي: جن سنسڪرت لفظن يا اسمن جي پڇاڙيءَ ۾ 'آڪ' آھي، اُھي اڪثر اسم فاعل ترڪيبي آھن، يعني ڪم يا ڌنڌي ڪندڙن مان آھن ۽ اُنھن جي حالت ۾ سنڌيءَ ۾ 'ڪ' مٽائي 'او' ٿا ڪن، جيئن تہ وڍڻ مان واڍو، گھڙڻ مان گھوڙو، ٽپڻ مان ٽوپو، ڳائڻ مان ڳائڻو. جن اھڙن سنسڪرت لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ آڪ آھي، تن ۾ 'او' ٿا گڏين، جيئن وڙھڻ مان ويڙھو، تارڻ مان تارو، وڍڻ مان واڍو، ڦيرڻ مان ڦورو، گھمڻ مان گھومو، سھڻ مان سھڻو.

ڪن ھن پڇاڙيءَ ۾ آڪُ، 'آڪو يا آئو' ڪم آئيندا آھن، جيئن تہ رھڻ مان رھاڪو، ورچائڻ مان ورچائو، پيئڻ مان پياڪ، وڪامڻ مان وڪائو، ھيرڻ مان ھيراڪ، جھيڙڻ مان جھيڙاڪ.

ڪي وري سنسڪرت جي 'آر' پڇاڙيءَ وارا لفظ 'آرو' ۾ ايندا آھن، جيئن تہ ڀوڄڻ مان پوڄارو. ڪي آر اصل وارو بہ ڪم آڻين ٿا، جيئن پنڻ مان پينار.

ڪي 'ئو' وجھندا آھن، خاص انھن لفظن ۾، جن ۾ اصل سنسڪرت واري پڇاڙي آن آھي ۽ اڪثر صفت جي معنيٰ بہ نڪرندي آھي، جيئن تہ پنڻ مان پينئو، ڀرڻ مان ڀرئو، چيرڪڻ مان چيرڪئو، مرڪڻ مان مرڪئو، کيلڻ مان کيلئو.

سنسڪرت ۾ 'آت' پڇاڙيءَ وارا لفظ 'آندو' پڇاڙيءَ سان ٿا اچن، جيئن لڳڻ مان لڳندو، ڏسڻ مان ڏسندو، جي گرامر ۾ اسم حاليہ شمار ڪيل آھن. ۽ 'تَوي' پڇاڙيءَ وارا سنسڪرت لفظ 'ابو' پڇاڙيءَ سان ٿا اچن، جيئن پوسائڻ مان پوسائبو، جھلڻ مان جھلبو، جي گرامر ۾ فعل مجھول جو مستقبل زمان آھن.

سنسڪرت ۾ 'تَ' پڇاڙيءَ وارا لفظ، سنڌيءَ ۾ 'او يا يو' پڇاڙيءَ سان اچن ٿا ۽ گرامر ۾ اسم مفعول جي صورت ٿا وٺن، جيئن پڙھڻ مان پڙھيو، جھلڻ مان جھليو، ڏسڻ مان ڏٺو، موٽڻ مان موٽيو.

اسمن مان اسم، پڇاڙين ملائڻ سان: جئين فعل جي بنياد مان جڙندڙ لفظ ڏنا ويا آھن. ھاڻي ٻئي قسم جا لفظ ڏبا، جي ٻين جڙون اسمن مان ڪن نشانين يا پڇاڙين گڏڻ سان ٿا جڙن.

اڪثر اسم ذات، اسمن جي پڇاڙين مان ٺهيل آهن. جيئن ته سنسڪرت پڇاڙي ڻن مان موافق آهي، جيئن ته چور مان چوري، منڊو مان منڊائي، چڱو مان چڱائي، ڀاو مان ڀلائي، کهٽ مان کهٽائي.

جتي سنسڪرت لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ ڻن ۽ پراڪرت ۾ آڻ آهي، انهن لاءِ سنڌيءَ ۾ به آڻ اچي ٿو، جيئن اچو-اڇاڻ، ويڪرو-ويڪراڻ، ڪڙو-ڪڙاڻ، مٺو-مٺاڻ.

اهڙا اسم ذات جدا جدا پڇاڙيءَ وارن اعرابن جا، اصل ڪان ڦيري گهيري اچن ٿا. اهڙا ڪي متفرقه مثال ڏجن ٿا: وَٿ، واهپ يا واهپو، ساٿهپو، ننڍپڻ، رَناپو، ٻڍاپو، پنڊ تپڻو.

ڪار پڇاڙيءَ وارا اسم، اصل سنسڪرت يا پراڪرت مان آيل ڪار يا ڪارو پڇاڙيءَ سان سنڌيءَ ۾ به اچن ٿا، جيئن ته ولڪار، ٿڏڪار، ٺڪار، لڇڪارو، وسڪارو.

اسمن مان صفتون: سنسڪرت ۾ اڪ، اي يا آن پڇاڙيءَ وارا لفظ سنڌيءَ ۾ آهي بدلائي اي ٿا ڪن، جيئن مٿي اي اعراب جي بيان ۾ چيل آهي ۽ اڪثر نسبت ٿا ڏيکارين، جيئن هندي، سنڌي، لاڙي يا لاڙائي، اولي، باڪري، ڏيکري، داڻهي، روکي، مالهي. ڪن حالتن ۾ آئي ٿا آئين، جيئن باغائي، جهيڙائي.

آڪ پڇاڙيءَ وارا سنسڪرت اسم سنڌيءَ ۾ آو پڇاڙيءَ سان ٿا اچن ۽ مٿي پڇاڙيءَ وارا اصل لفظ اون پڇاڙيءَ سان ٿا اچن، جيئن ته چاپرو، يا ڊرو، ڊرائنو، شرمائنو، هيڊائون، لوهائون، شهشائون.

آ پڇاڙيءَ وارا سنسڪرت او پڇاڙيءَ سان سنڌيءَ ۾ اچن ٿا، جيئن ته آٽ-اوٺو، ڳئون-ڳانو، مينهن-ماهيو، وڇ-وڇو يا وڇون، پروچ-پاروچو، سکهه-سکهو، ونڪ-ونڪو.

آل پڇاڙيءَ وارا سنسڪرت ۽ پراڪرت لفظ بدلجي آر يا آر پڇاڙيءَ سان ٿا اچن، جيئن ته مينهن-ميهار يا ميهر، جوئي-جوئير يا جوئيار، ڏن-ڏنار.

ڪني ماڳهو آل يا آلو به اچي ٿو، جيئن ته جهڙ-جهڙالو، کهڙي-کهڙيال يا کهڙيالو، ڏهو-ڏهال، جَو-جوال، ساري-ساريال.

ار ۽ ال پڇاڙيءَ وارا سنسڪرت لفظ ايلو يا ايرو پڇاڙيءَ سان اچن ٿا، جيئن ته ٿوهلو يا ٿاريلو، چميلو، چانويلو، ڪانڌيرو.

جتي اصل سنسڪرت لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ "ر" آهي آتي "ار" ۽ جتي "ست" آهي، آتي فقط "ت" اچي ٿو، جيئن ته پيٽر، جهاتير، جهجهر، پورهيت، ڏيئيات.

ساڳيءَ طرح اِتَ پڇاڙي ڦري ايتو ۽ آئتو ٿئي ٿو، جيئن ٻڌيتو، ٻاڌيتو، ساڌيتو، جوڙيتو، وارائتو، واڻائتو، سمجهائتو، ڪمائتو.

ر پڇاڙي وارا سنسڪرت لفظ آڙ، آل ۽ ڙيو پڇاڙيءَ ۾ به بدليا آهن، جيئن ته ڪاهڙ، ساهڙ، لڪلڙ، ورتل، ڏرتل، وَسوڙل، پيرڙيو، سڌڙيو، ٻرمتڙيو، کهورڙيو.

جن سنسڪرت لفظن ۾ پڇاڙيءَ ۾ ڪ يا ايڪ آهي، اُنهن لاءِ سنڌيءَ ۾ اهو بدلائي ڪو، چو يا اوڪو ڪيو اٿن، جيئن ته واڪو، هارڪو، واپارڪو، کهونچو، پاڙيچو، ويڙهيچو، ڏيهوڪو، راتوڪو، ڪالهوڪو، پروڪو، هاڻوڪو، هيلوڪو.

لُ پڇاڙيءَ وارن سنسڪرت لفظن جي اها پڇاڙي بدلائي اٺو يا آوٺو ڪري سنڌيءَ ۾ ڪم ٿا آڻين، جيئن ته لڱهاٺو، ميراٺو، ڏرياٺو، پاپاٺو، چانڊاٺو، واوٺو، ڪالهوٺو، آڳوٺو، هيڪوٺو، ٻنجوٺو، ڏهوٺو.

آلُنَ پڇاڙيءَ وارا سنسڪرت لفظ آئي ۾، ۽ ايس وارا ايٺو ۾، ۽ آٽ وارا آلو ۾، ۽ ش وارا آسو ۾ ايندا آهن، جيئن ته آرياڻي، آڏوالي، ٻاڪائي، سڳيٺو، وسيٺو وهيٺو، پاڻيالو، چپرالو، وارياسو.

ڪار پڇاڙيءَ وارا سنسڪرت لفظ وري به ڪار يا ڪرُ، هار يا هارو پڇاڙي ٿا وٺن، ۽ وَن پڇاڙيءَ وارا وان، ۽ وَل پڇاڙيءَ وارا وارو يا يو ٿا وٺن، جيئن ته آپائڻهار، سرجڻهار، لکڻهار، جهيڙاڪر يا جهيڙاڪار، دياوان، سياوان، سکيتيوان گهروارو، پڙيءَ وارو، وڇ وارو، ڀاڳيو، جويو.

<u>اسم صغير</u>: صغيري يا ننڍائي ڏيکارڻ لاءِ سنڌي ٻوليءَ ۾ ٻه-ٽي رستا آهن: ٻهرين ته مونث جي صورت به صغيري ٿي ڏيکاري، جيئن ته ڪاٽ ۽ ڪاتي. ٻيو ته صغيريءَ لاءِ ڪي نشان يا پڇاڙيون ڪم ايون اچن، جيئن ته مذڪر توڙي مؤنث ۾، جيئن ڪ پڇاڙي. اوٽ يا اوٽو. مثال: چام-چاموٽ، ڏيهو-، ڏيائي، ٻاهه-ٻاهوٽي. اهي نشان سنسڪرت جي ر ۽ ڪ نشاني جي برابر آهن. ڪ واري نشاني فارسيءَ ۾ به اچي ٿي، جيئن مرد-مردڪ، چشم-چشمڪ. پر سنڌيءَ ۾ نٿي اچي، مگر 'ر' کي ڦيرائي 'يرو، ڙو يا ڙي، ٿا ڪن. ڏکهو-ڏکهيرو، کهٽو-کهٽيرو، کهاڻو-کهاڻيرو پنڌ-پنڌڙو، ڏرو-ڏرڙو ۽ ڏرڙي، جنڊ-جنڊڙو ۽ جنڊڙي، هينير-هينڙو، ٻولو-ٻولڙو، ٿورو-ٿورڙ ۽ ٿوربرڙو، ڏيءَ-ڏيڙي، آڪ-آڪڙي، ڳالهه-ڳالهڙي، ڏڄ-ڏڄڙي، منڌي-منڌيڙو، وڇون-وڇونڙو، ٻانهو-ٻانهڙو، ڳولو-ڳولڙو.

عربيءَ ۾ صغيري ڏيکارڻ لاءِ ڀڃاڙيءَ واري حرف جي اڳيان "آي" آڻيندا آهن، ۽ اهڙا لفظ سنڌيءَ ۾ به ڪم اچن ٿا، جيئن ته طفل مان طُفيل، حسن مان حُسَين.

مجمل بيان: مٿي جيڪي چيو ويو آهي، تنهن جا ڏور يا انهن جا مجمل ۽ مختصر مثال هيٺ ڏجن ٿا:

اسم مان اسم فاعل جوڙڻ جا ڪي مثال: (١) واپاري، پيري، ويري، پساري، دانهي، (٢) ميهار، ڳنوار، ڀڪرار، ڏنار، ڀتيار، (٣) ڳوٺ وارو، گهر وارو، هونڊ وارو، عقل وارو، (٤) لاڙائي، باغائي، چوپائي، (٥) حلوائي، معاملائي، ساڪرائي، ڀڪيڙائي، ۽ (٦) ناچڻو، ويڙهڻو، کهوڙو، ۽ سيڙو.

فعل مان اسم فاعل: (١) ڏيڻ وارو، وٺڻ وارو وغيره، (٢) ڏيڻاٽ، نيڻاٽ، ولڻياٽ، (٣) ليکڻهارو، هلڻ هارو، جوڙڻ هارو، (٤) اپائڻهار، ڏاتار، مڱڻهار، (٥) ڪانڊو، رهاڪڙو پيڻو، ۽ (٦) پيچارو، واڍو.

فعل مان اسم ذات ۽ ڀاءُ: (١) ڏَسُ، ڀڄُ، ڦٽُ، ڳنڍُ، ڏَرُ، مٽڪُ، ميڙُ، ڪوسُ، (٢) ميڪَ، لوڏَ، هوڏَ، ڪيلَ، ڊوڙَ، کهورَ، ڪيرَ، پوڪَ، چيڙَ، (٣) ٽچڪو، ڀٽڪو، سٽڪو، ڪٽڪو، ٽپڪو، جهٽڪو، لٽڪو، چيلڪو، (٤) چاڙهو، ڪاڙهو، کهوٽو، سرٽو، پرٽو، (٥) کهومِ، لوچِ، ٻوڏِ، سوڪِ، ويڙهه، (٦) ٽيڻي، ڪرٽي، پرٽي، جوٽي، کهوٽي، (٧) ويڙهيي، ڦيرِي، ريڙهيي، ميڙِي، چونڊِي، (٨) هلت، چلت، لکت، کپت، آوت، جاوت، نيوڙت.

اسم مان صفت: (١) مکهارو، لڄارو، ڪاڏارو، ڪارارو، تورارو، (٢) اميرائو، مانڻائو، راڄائو، فقيرائو، پارائو، گهرائو. مڙسائو، غريبائو، ناناڻو، ماماڻو، اباڻو، (٣) مردانو، زنانو، شاهانو، (٤) خوفائتو، ساڪائتو، ڪارائتو، ڪمائتو، پلائتو، ريتائتو، ڪرمائتو، مانائتو، (٥) واڻڪو، راتوڪو، پروڪو، چانڊڪو، چٽڪو، (٦) وارهامو، پاڻيائو، تاريلو، ٻاڙيڄو، (٧) چاهرو، شرمائو، ٻاڪرو، (٨) ڀٽيتو، پاڳيو، ڳائو، ماهيو، ناريجو، (٩) آڇايو، ڀڪايو، ماڻيٺو، ڪوڙو، سچو، سينڌو، (١٠) پورهيت، ڪاپڙي، ڏَندرُ، گدارو، انهيءَ ڪان سواءِ، هٿي ڏنل اسم فاعل به صفت وانگي ڪم اچن ٿا.

فصل ٽيون

مرڪب لفظ يا اسم

هاڻي آهي لفظ ڏيڻ ۾ ايندا، جي ڪن نشانن اڳيان ملائڻ سان ٻين لفظن مان جڙيل ٿيا.

انڪاري حرفن سان: ٻهرين انڪاري حرف آ، آڻ، نا، نِر، نه ۽ مَ، لفظن جي اڳيان آڻڻ سان مرڪب لفظ جڙن ٿا. اهي اڪثر صفتن ۽ اسم مفعول سان لڳائبا آهن. مثال ـ آچيتُ، آچيتائي، اڻ ٽيٺو، آڻ ويساهو، ناڪارو، ناچڱو، ناچڱائي، نڪمو، نِڪمو، مَتِچلُ يا مَتِچنڊُ، نيرولي، نِراس، نِڌڻڪو ۽ نِپٽو. سنسڪرت انڪاري نشان 'دُرُ' ۾ ڪڏهن ڪڏهن ايندو آهي. جيئن دُشڪال مان ڏُڪار.

ٻيا اهڙا حرف سنسڪرت جا آهن، 'رت ۽ رڻ'، جن کي ڦيرائي 'ري' ڪيو اٿن، جو فارسي بي جهڙو آهي. ۽ سنسڪرت حرف 'و' کي 'آو' ڪيو اٿن. مثال ـ ري چيو، بي چيو، ري ڪمو، بي لڄو، بي سکهو، آوگڻ ۽ آوتڙ.

انهن جو ضد جو نشان، جو سنسڪرت ۾ آهي سُهُم يعني سان، اهو سنڌيءَ ۾ سُ يا سَ ڪيو اٿن ۽ انهيءَ جو ضد ڪُ آهي، جيئن ته سَقَلو، سَوجهو، سُپٽيو، ڪُپٽيو، سُڪار، ڏُڪار، ڪُنياءُ.

ٻئي اسم، صفت يا عدد سان: ڪي مرڪب لفظ ڪنهن اسم، صفت يا عدد سان ملائڻ سان ٿا جڙن، جيئن ته گهر ڌڻي، راڄ ڌڻي، ڳوٺ ڌڻي، سڙي ڪاٺو، آتر واهه، شهر نيڪالي، پاڻ پترو، وَڏَ دليو، هٿ ڦاڙ، وَٽُ پُنج، چڱو ڀلو، ست ست، ڦير گهير، گهٽ وڌ، جهٽڙي ڦٽڙي، بَڪ شَڪ، ڌُوڙ ڌَٽو، ڪَنُوڙ ڪٽو، ڀائيءَ ڀٽرو، جانور جترو، ڳنڍي چوڙ، ڪوٺا مار، چيڙي مار.

ڪٿي وري ٻن لفظن جي وچ ۾ واو اچي ٿو، جيئن ته راتو ڏينهن، هَنڌوهنڌ، راتو راتِ، ويرا ويرِ.

ڪن لفظن ۾ وڏائي يا گهٽائي ڏيکارڻ لاءِ مَهه يا وڏ يا پَرَ حرف گڏيندا آهن، جيئن تہ مهاڄڻ، مهاراڄ، مهاراڻي، مهاڪال، مهاسري، وڏ ڪاٺو، وڏ ڀڳو، گهٽگهٽرو، مٿ گهٽرو، پَرلوڪ، پَرمارٿ.

جيئن صغيري ڏيکارڻ لاءِ پڇاڙيءَ ۾ 'ڪ' يا منڍ ۾ 'ڪهه' ڪم آئيندا آهن، تيئن وڏائي ڏيکارڻ لاءِ منڍ ۾ 'ميهه' آئيندا آهن، جيئن ڪيهتر-مهتر. سنڌيءَ ۾ يا هندستانيءَ ۾ ميهتر چوڻ پنگيءَ کي، پر حقيقت ڪري معنيٰ آهي ڪيهتر. ميهستي، ميهمان.

عدد سان گڏيل مثال هي آهن- پيهڙي، چوماسو، ٻارهن ماسي، پنج ڪلياڻ.

ٻيا متفرق مثال هي آهن- ٿورَ وبرمو، پيٽو، چوڏَرو.

سنڌيءَ ۾ گهڻائي مرڪب لفظ آهن، جي عربي ۽ فارسي لفظن مان جڙيل آهن. ڪي مُنڍ جي نشانن گڏڻ سان، ڪي پڇاڙيءَ جي نشانن گڏڻ سان، ڪي ٻن علحدن لفظن گڏڻ سان، جن مان ڪي اسم آهن، ڪي صفت آهن، ڪي فعل آهن. پر انهن جو مفصل بيان علم لحو ۾ ڏنو ويندو، جتي حرفن جي، لفظن جي ۽ جملن جي علحدن علحدن قسمن جو ذڪر ڪيو ويندو. هتي مثال ۽ نموني لاءِ اهڙا ڪي لفظ ڏجن ٿا: باوفا، بي وفا، باهنر، بي هنر، آمدرفت، خريد فروخت، روبرو، غمگين، شرمندو، پرهيزگار، هندستان، سنگدل، غريب پرور، قلمدان، عالمگير، فتنه انگيز، همعصر، نااميد، ڪم فهم، شاعرانو، شاهانو، تماشه گاه، تماشه بين، خيرخواه، دلبر ۽ دلدار وغيره.

ٻيو ڀاڱو

علم صرف

باب پهريون

ڳالهائڻ جا لفظ

پهرئين ڀاڱي ۾ حرفن جو ۽ حرفن مان لفظن جڙڻ جو ذڪر ڪيو ويو آهي. هن ڀاڱي ۾ لفظن جو ۽ لفظن مان جملن جڙڻ جو ذڪر ڏنو وڃي ٿو. عربي ۽ فارسي صرف نحو موجب جيڪي به لفظ ڳالهائجن ٿا، سي ٽن قسمن جا آهن: اسم، فعل ۽ حرف.

اڳوڻي تقسيم:

اسم: اهو لفظ آهي، جو بذات خود معني رکي ٿو ۽ ڪنهن به وقت سان، انهيءَ جو ڪوبه واسطو ڪونهي، جيئن ته احمد، گهوڙو، زمين، آسمان، گهر وغيره.

فعل: اهو لفظ آهي، جو پڻ بذات خود ڀرپور معني رکي ٿو، مگر انهيءَ جو وقت سان واسطو رهي ٿو، جيئن ته چيائين، چوي ٿو، چوندو.

حرف: اهو لفظ آهي، جو بذات خود ڪابه معني نٿو رکي ۽ نه انهيءَ جو وقت سان ڪو واسطو آهي، جيئن ته ۾، تي، کان ۽ کي.

وري اسم ڇهن قسمن جا آهن: اسم خاص، اسم عام، اسم ضمير، اسم صفت، اسم ظرف ۽ اسم عدد.

اسم خاص: ڪنهن خاص يا مقرر ماڻهوءَ يا شيءِ جي نالي کي ٿا چون، جيئن ته احمد، ڪراچي، رخش وغيره.

اسم عام: ڪنهن عام يا اڻ مقرر ڪيل ماڻهوءَ يا شيءِ جي نالي کي ٿا چون، جيئن ته ماڻهو، گهوڙو، اٺ، گهر وغيره.

اسم ضمير: اسم جو عيوضي آهي، جنهن جي ڪري انهيءَ شيءِ جو نالو وري وري وٺڻو نٿو پئي، جيئن ته آءٌ، تون، هُو، اسين، اوهين وغيره.

اسم صفت: ڪنهن اسم جي خاصيت، صفت، قسم يا انداز ٿو ڏيکاري، جيئن ته چڱو، ڀڙو، ڏاهو، بيعقل وغيره.

اسم ظرف: ڪو هنڌ يا وقت ٿو ڏيکاري، جيئن ته اڄ، سڀاڻي، هيٺ، مٿي.

اسم عدد: ڳاڻيٽي جا لفظ ٿو ڏيکاري، جيئن ته هڪ، ٻه، ٽي، ڏهه، سؤ، هزار، پهريون، ٻيو، ڏيون وغيره.

هاڻوڪي تقسيم:

پر هاڻوڪي رواج موجب ۽ انگريزي گرامر جي نموني ڳالهائڻ جا لفظ مڙيئي اٺ آهن، يعني جيڪي ڳالهائبو، سو ضرور انهن اٺن مان هڪڙو هوندو: اسم، فعل، ضمير، صفت، ظرف، حرف جر، حرف جملو ۽ حرف ندا.

اسم: اهو لفظ آهي جو ڪنهن به ماڻهوءَ يا ٻئي ساهواري يا بيجان شيءِ يا هنڌ يا ڪم يا خاصيت جي نالي ڪي ٿا چون، جيئن ته احمد، ڇوڪر، گهوڙو، حيدرآباد، وڻ، قلم، آچاڻ، بهادري، پڙهڻ، لکڻ وغيره.

فعل: آهو لفظ آهي، جنهن مان ڪنهن ڪم جي ڪرڻ، يا ٿيڻ يا هئڻ جي معني نڪري، جيئن ته پڙهي ٿو، لکندو آهي، هئو ڦٽيو، ماريو وغيره.

ضمير: اهو لفظ آهي، جو ڪنهن اسم جي بدران ڪم اچي ۽ جنهنڪري آهو اسم وري ڪم نٿو اچي، جيئن ته آءٌ، تون، هئو، پاڻ، ڪير، ڪو وغيره.

صفت: اهو لفظ آهي، جو اسم يا ضمير سان گڏ اچي ٿو ۽ انهيءَ جي ڪا خاصيت يا انهيءَ جو قسم يا انداز ڏيکاري ٿو، جيئن ته چڱو، ڀڙو، هوشيار، موڳو، چار، پنج، گهڻو، ٿورو، ويجهو، پري، ڪارو، ڳاڙهو وغيره.

ظرف: آهو لفظ آهي، جو فعل يا صفت يا ٻئي ظرف سان گڏ اچي ٿو، ۽ وقت يا هنڌ يا دستور يا انداز يا انڪار ٿو ڏيکاري، جيئن ته هيٺ، مٿي، اڄ، ڪالهه، ڏاڍيان، آهستو، گهڻو، ٿورو، نه، ڪين، تمام، بلڪل، هروڀرو، ضرور وغيره.

حرف جر: اهو لفظ آهي، جو ٻن لفظن يا ٻن جملن يا انهن جي ڀاڱن کي ڳنڍي ٿو، يا ڌار ڪري ٿو، جيئن ته ۽، يا، پر، ته، مگر، جيتوڻيڪ، بلڪ، پڻ وغيره.

حرف ندا: اهو لفظ آهي، جو ڪنهن به ٻئي لفظ سان واسطو ڪونه ٿو رکي، الڳ اچي ٿو ۽ عجب يا افسوس يا ڏک يا خوشي يا ڪا ٻي دل جي حالت ڏيکاري يا سڏ ڪرڻ ۾ ڪم اچي ٿو، جيئن ته واه، هاءِ، واءِ، هيّ هيّ، شال، مار، اي، اڙي، او وغيره.

مٿي لفظن جي ڀن قسمن جي تقسيم مان معلوم ٿيندو ته عربي ۽ فارسي صرف نحو موجب ضمير، صفت ۽ ظرف اسم هيٺ اچي وڃن ٿا، ۽ حرف جر، جملو ۽ ندا، حرف هيٺ اچي وڃن ٿا، تنهنڪري عربي ۽ فارسيءَ واري تقسيم اصول موجب پوري آهي. هاڻي اسين هرهڪ جو مفصل بيان ڏينداسين.

هرهڪ جي تقسيم ۽ تفصيل عربي ۽ فارسي صرف نحو موجب ڏينداسين ۽ هاڻوڪي تقسيم موجب جيڪو فرق هوندو سو به ڏيکاريندا ويندا سين.

باب ٻيو

اسم جو بيان

فصل پهريون

اسم جا قسم

اسم جا قسم مجمل طرح مٿي ڏنا ويا آهن، مفصل طرح هر هڪ جو بيان هيٺ ڏيون ٿا:

اڳوڻي تقسيم

اسم خاص جا قسم: اسم خاص چئن قسمن جو آهي: (١) علمي، يعني جنهن نالي سان ڪنهن خاص ماڻهوءَ يا شيءِ جو علم معلوم ٿئي، اهو سڃاڻپ سگهي، جيئن ته احمد، عثمر، حيدرآباد، ڪراچي وغيره. (٢) عرفي، يعني جو خود انهيءَ ماڻهو يا شيءِ جو نالو نه هجي، پر اهڙو ڪو ٻيو نالو يا نشان هجي، جنهن سان هو معروف ۽ مشهور هجي، جيئن ته احمد جو پيءُ، ڏوڻ ماءُ، ابو حنيفه، امام اعظم. (٣) خطابي، يعني جو ڪنهن ماڻهوءَ جو خطاب يا لقب هجي، جيئن ته سر جنگ بهادر، خان زمان، نظام دڪن. (٤) تخلصي، جو ڪنهن شاعر يا مصنف جو تخلص يا ٺهرايل مختصر نالو هجي، جيئن ته سعدي، حافظ، جامي، فردوسي.

اسم عام جا قسم: اسم عام جا ڇهه قسم آهن: (١) اسم ذات، اها شيءِ جنهن جو اسم آهي، پر جنهن کي جسم ڪونهي، جيئن ته رحم، ڪاوڙ، حرص، ليکي، بدي وغيره. (٢) اسم صفات، اهو اسم آهي، جنهن کي جسم به آهي ۽ ساهه به هي ۽ ٻيون ڪي خاصيتون يا صفتون به منجهس موجود آهن، جيئن ته گهوڙو، هاٿي، گڏهه، ماڻهو، ٻڪي، مڇي، ڪينئون، مڙس، زال وغيره. (٣) اسم جنس، اهو اسم آهي، جو جسم رکي ٿو، پر جان نٿو رکي ۽ نه مرضيءَ پنهنجي چُري يا هلي سگهي ٿو، جيئن ته ڪتاب، قلم، مس، ڪالي، باهه، پاڻي وغيره. (٤) اسم جمع يا جماعت، گهڻن کي هڪڙو ڪري ڏيکاري ٿو، جيئن ته لشڪر، فوج، جماعت، انجمن، ڌڻ. (٥) اسم مصدر، جنهن مان ڪنهن فعل جي معني نڪري، يعني ڪنهن ڪم جي

ڪرڻ جي، جيئن تہ اچڻ وڃڻ، اچ وڃ، آمدرفت، خواهش، رفتار، گفتار وغيره.
(٩) اسم مشتق، جو اسم ڪنهن مصدر مان يا فعل مان نڪتل يا جڙيل هجي، جيئن تہ لکندڙ، پڙهندڙ، ماريل، خدمتگار، نگهبان، غريب نواز وغيره. انهن سڀني جو مفصل بيان پنهنجي پنهنجي جاءِ تي ايندو.

هاڻوڪي تقسيم

هاڻوڪي تقسيم موجب اسم ٻهرين ٻن قسمن جا آهن: هڪڙا ذاتي ۽ ٻيا صفاتي. ذاتي اسم اُهي آهن، جي ڪنهن شيءِ جي ذاتي يا باطني حالت يا خاصيت يا ڪم ڏيکارين ٿا، ۽ ظاهري حواسن سان معلوم ٿي نٿا سگهن ۽ صفاتي اسم اُهي آهن، جي ظاهري طرح حواسن سان معلوم ڪري سگهن ٿا. ذاتي اسمن کي "اسم ذات" چوندا آهن، جيئن تہ اچاڻ، ساراڻ، ڪتراڻ، سختي، نرمي، سچائي، ڪوڙائي، سٺپ، سياڻپ، چالاڪي، ناچ، نيپاچ، ويچار، خوف، رحم، علميت، قابليت وغيره.

صفاتي اسم ٻن قسمن جا آهن، خاص يا عام. اسم خاص، ڪنهن ماڻهوءَ يا ٻئي ساهواري يا هنڌ يا شيءِ جي خاص مقرر ڪيل نالي کي ٿا چون، جيئن تہ احمد حيدرآباد، ڪراچي، ڪوهنور، رخش، دُلدل، ذوالفقار، بُراق.

اسم عام هڪڙي قسم جي شين جي عام لاڳو نالي کي چوندا آهن، جيئن تہ ماڻهو، گهوڙو، ترار، هيرو، شهر وغيره.

فصل ٻيو

اسم جون جنسون

اسم جا قسم آهن، جنسون آهن، عدد آهن ۽ انهيءَ جون حالتون آهن. هن فصل ۾ اسم جون جنسون ڏجن ٿيون:

جنس جون ڀڃاڙيون: سنڌيءَ ۾ اسم جون ٻہ جنسون آهن، مذڪر ۽ مونث. مذڪر نَر جي معنيٰ ٿا ڏيکارين، ۽ مونث ماديءَ جي. جنسون فقط ساهوارن سان لڳيون لڳن. پر بيجان شين سان بہ. ڪن ٻولين ۾ بيجان جي جنس ڏار آهي، جيئن انگريزيءَ ۾ ۽ ڪن ۾ جنس جو تفاوت آهي ئي ڪونہ، جيئن فارسيءَ ۾ نَر ۽ مادي ڏيکارڻ لاءِ، ساهوارن جي اسمن جي اڳيان نَر يا ماده جو لفظ وجهندا آهن. سنڌيءَ ۾ عربي ٻولي واريون ٻہ جنسون اچن ٿيون. عربي توڙي فارسيءَ ۾ مونث ٻن قسمن جا ٿين ٿا: هڪڙي حقيقي ۽ ٻي غير حقيقي. حقيقي مونث سڀ ٻچي ڄڻيندڙ

ساهواري جي مادي آهي، جيئن ته ٻڪري ۽ زال، ڍڳي ۽ ڀيڻ، ڏاند ۽ ڳئون، گڏهه ۽ گڏهه. غير حقيقي به ٻن قسمن جا آهن: هڪڙا لفظي، جي پڇاڙيءَ جي نظر تي يا ڪن مقرر ڪيل قاعدن موجب، مذڪر مان مونث ٺاهي سگهجن ٿا، جيئن ته والد- والده، ملڪ- ملڪه، اعلي- علّيا ۽ سنڌيءَ ۾ مثال گڏهه- گڏهه، گهوڙو- گهوڙي. ٻيا سماعي، جي رواج يا استعمال ۾ مذڪر يا مونث ٺهرايا ويا آهن؛ جيئن عربيءَ ۾ چنڊ مذڪر آهي ۽ سج مونث، يا ڪي شهر مونث آهن، جيئن مصر، مدينه وغيره. عربيءَ ۾ اسم جماعت هميشه مونث آهي. انگريزيءَ ۾ به ائين آهي. جو شهر ۽ نديون وغيره مونث آهن. حقيقي ۽ غير حقيقي ڪي قياسي ۽ غير قياسي به چوندا آهن.

سنڌي ٻوليءَ ۾ جنسون نه فقط اسمن سان ٿيون لڳن ۽ انهن تي اثر ٿيون ڏيکارين، پر ضميرن، صفتن، ظرفن، فعلن ۽ حرفن تي به. تنهنڪري ٻين ٻولين کان سنڌيءَ ۾ زياده مشڪلات پيدا ٿيون ڪن، خاص ٻين ملڪن جي ماڻهن لاءِ، جي سنڌي سکڻ گهرن ٿا. جنسن جو مدار اسمن جي پڇاڙين تي منحصر آهي ۽ انهن جو به سنسڪرت يا پراڪرت ٻولين سان واسطو رهي ٿو. ڌارين ۽ ٻارن لاءِ جنس معلوم ڪرڻ جو سولو رستو آهي ته صفت لڳائي ڏسن، جي صفت مذڪر صورت ۾ ايندي ته اهو اسم مذڪر آهي، جي مؤنث ته مؤنث. ساهوارن جي جنس سڃاڻڻ ته آسان آهي، پر جي نَر آهن، سي مذڪر آهن ۽ جي ماديون آهن، سي مونث آهن. انهن کان سواءِ، ٻين اسمن مان جن جي پڇاڙيءَ ۾ ”او“ آهي، سي هميشه مذڪر آهن، ۽ جن جي پڇاڙيءَ ۾ ”آ“ آهي سي هميشه مونث آهن؛ جيئن ته، گهوڙو، ڪٽولو، انڊو، ڀڏونو ۽ ٻلا، هٿوا، ڀِڳيا، سٽيا. مگر ”ا“ پڇاڙيءَ وارا ڪي ٿورا مذڪر به آهن، جيئن ته راجا، ديوتا، آتما، لالا، ماليخوليا، ڪرتا، مُلا يا مُلان.

انهن کان سواءِ ٻين پڇاڙين وارا ڪي مذڪر آهن، ۽ ڪي مونث. ياد رکڻ گهرجي ته سڀ ڪنهن پڇاڙيءَ ۾ ٿيون غني جو آواز به شمار ۾ اچي ٿو، ۽ سا ڳئي قاعدي هيٺ اچي ٿو.

”آ“، ”اِ“ ۽ ”اي“ پڇاڙيءَ وارا اسم گهڻو ڪري مونث آهن؛ جيئن ته ڪَنڊَ، ڪِلَ، ڪَلَ، مَڪَ، نِڪَ، دِلِ، ڇِتِ، مَتِ، راتِ، ٻاتِ، ڀِتِي، سُٽِي، ٻُنڊوري، گهٽي، مڱوري.

”اِ“ پڇاڙيءَ وارا ڪي مذڪر به آهن، جيئن ته راءِ، سيٺِ، قيصرِ، حضرِ، ڪيهرِ.

”اي“ پڇاڙيءَ وارا به ڪي مذڪر آهن؛ جيئن ته موتي، ڀاڻي، ٻِڪي، پاڪي ۽ مُورج مڪي (اگرچ پاڪي مونث به ٿيندو آهي).

"آ"، "او" يا "اُون" پڇاڙيءَ وارا اسم گهڻو ڪري مذڪر آهن، پر ٿورا مونث به آهن، جيئن ته سڄُ، جنڊُ، ٿنڀُ، سُٽُ، سونُ، ڪدُو، ماڻهو، لڏُون، ڇمُون، وڇُون، ٽنبُو. مونث جا مثال هي آهن: وَٽُ، ڪَٽُ، ٽَڪُ، تَنڊُ، ڪَسُ، ٽيڄُ، گهَرُ، وِهُ، وٿُ، نيرُ، آبرُو، جُون، لُون، ڀُون، ڇُون، ڙُون رُون، وهُو (يعني ٺُٺهُن)، آهُ، ڳُٽُون.

سنسڪرت مان نڪتل: ڪي مذڪر ۽ مونث وارن مثالن مان ڪي ٿورا آهن جي سنسڪرت ۽ پراڪرت اصل وارن لفظن جي جنس جي برخلاف آهن، ته به پيا اڪثر موافق آهن. مخالف جنس جا مثال هي آهن: ٽيڄُ سنڌيءَ ۾ مونث آهي، ۽ سنسڪرت ۾ تَن مذڪر آهي. ڇَرُ سنڌيءَ ۾ مونث آهي، ۽ سنسڪرت ۾ ڇراي مذڪر آهي. ڏاتُ سنڌيءَ ۾ مونث آهي، ۽ سنسڪرت ۾ مذڪر. ڏڏُ سنڌيءَ ۾ مونث آهي، ۽ سنسڪرت ۾ ددرُ مذڪر آهي. سڳنڌُ سنڌيءَ ۾ مونث آهي، ۽ سنسڪرت ۾ مذڪر. سينڌُ ۽ هينڌُ به سنسڪرت ۾ مذڪر آهن، ۽ پيا هيٺيان سنڌي مونث اسم به مذڪر آهن: ڪارُ، ڪنڊُ، گهَرُ، نير، وِسُ يا وِسُ، وِهُ يا وِڪُهُ، هيڪُ، لُون.

وري ڪيترائي سنڌي لفظ آهن جي اُردو يا هندي ۾ مخالف جنس جا آهن، جيئن ته هيٺيان سنڌي مونث اسم، اُردوءَ ۾ مذڪر آهن: دل، اخبار، دعوا، دربار، معني، ماجرا، مُدعا، بازار، تار، لعل، ملڪ، ذهن وغيره.

۽ هيٺيان سنڌي مذڪر اسم، اُردوءَ ۾ مونث آهن: ڪتابُ، ٽپُ، اجل، اولاد، احتياج، اطلاع، جِلدُ، شرمُ، عقلُ، صبح، موتُ، موسم، غزل، خير، قدر وغيره.

جنس جڙڻ جا رستا: مٿي پهرئين ڀاڱي جي باب پنجين ۾ لفظن جي پڇاڙين جي ذڪر ڪندي جنس جو ذڪر به آيو آهي. وڌيڪ هتي ٿو ڏجي. (١) "او" پڇاڙيءَ وارن مذڪر اسمن مان مونث جوڙڻ لاءِ "او" بدلائي "اي" ٿو ڪجي، جيئن ته گهوڙو–گهوڙي، سونارو–سوناري، گولو–گولي، ٻانهو–ٻانهي، ڇوڪرو–ڇوڪري (ڇوڪر به ٿيندو آهي). پر ڪڏهن وري "اڻ" يا "اڻي" به ٿيندو آهي، جيئن ته سونارو–سونارڻ، يا سوناريائي، ماڙيچو–ماڙيچڻ يا ماڙيچاڻي، لنگهو–لنگهياڻي، جهڙو–جهڙياڻي، مُلو–ملياڻي. (٢) "آ" پڇاڙيءَ وارن مذڪر اسمن مان مونث جوڙڻ لاءِ "آ" بدلائي "ا" ٿو ڪجي ۽ ڪڏهن "اي"، "اڻ" ۽ "آڻي" يا "ڻي" به ٿئي ٿو، جيئن ته ڪڏهڻ–ڪڏهڻ، آٽُ–آٽ، ٻڪرُ–ٻڪري، ڇوڪرُ–ڇوڪري (۽ ڇوڪر به). ڪنڀر–ڪنڀرڻ يا ڪنڀارڻ ۽ ڪنڀر به. جَٽُ–جٽڻ يا جٽيءَ، يا جٽيڻ، جٽياڻي. ٻروچُ–ٻروچاڻي، فقير–فقرياڻي، جتُ–جتيڻ،

شينهڻ - شينهڻ، ميسر - مسرياڻي، مهتر - مهتياڻي، ڀٽ - ڀٽڻ، ڀانڊو - ڀانڊڻ يا ڀانڊياڻي؛ (٣) ”او“ پڇاڙيءَ وارن مذڪر اسمن مان مونث ساڳي صورت ۾ ٺهندا آهن، پر ڪڏهن ”اڻ“ يا ”اڻي“ ”آڻي“ ۾ بدلجي ٺهندو آهي، جيئن ته رهاڪو - رهاڪڻ يا رهاڪڻ، هيندو - هندڻ يا هندواڻي؛ (٤) ”ا“ ۽ ”اي“ پڇاڙي وارن مذڪر اسمن مان ”او“ ڦيرائي ”اڻ“ يا ”آڻي“ ڪرڻ سان مونث ٺاهيندا آهن، جيئن ته سيٺ يا سيٺڻ يا سيٺاڻي، ڪوري - ڪورياڻي. ڌوٻي - ڌوٻڻ يا ڌوٻياڻي، هاٿي - هاٿڻ يا هاٿياڻي. جوڳي - جوڳڻ يا جوڳياڻي، پساري - پسارڻ يا پسارياڻي، ساٿي - ساٿياڻي، نيروڻي - نيروڻ يا نيروڻياڻي، ۽ (٥) جيڪي مذڪر ۽ مونث اسم بيقاعدي آهن يا اصطلاحي طرح ٺهرايل آهن، سي هيٺ ڏجن ٿا، جيئن ته پيءُ - ماءُ، پٽ - ڌيءَ، ڀاءُ - ڀيڻ، راجا - راڻي، مڙس - زال، ڏاند - ڳئون، سانُ - مينهن، ڏاڳهو - ڏاچي، مورُ - ڍيل، ابو - امان، گهوٽ - ڪنوار، سهرو - سس، نرُ - مادي، گهٽو - رڍ، ميان - بيبي، ڪونئو - وڇ، پتا - ماتا.

اهڙا ڪي بيقاعدي مذڪر اسم آهن، جي مونث مان ٺهيل ٿا ڏسجن، جيئن ته ماسيءَ مان ماسڙ، پڦيءَ مان پڦڙ ۽ رن مان رنڙ.

ڪي اسم مونث آهن ته به مذڪر ٿي ڪم ايندا آهن، جيئن ته ٻاڙ، ٻاڙو، شڪرو، لغڙ ۽ جهڳڙ، جيڪ، ڪڪونج، سيرڻ، مينا، مونث آهن، پر مذڪر تي ڪي به ائين چون.

فصل ٽيون

اسم جا عدد

عدد: اسم جا ٻه عدد آهن، هڪڙو واحد ۽ ٻيو جمع. واحد يعني هڪڙو، ۽ جمع معني گهڻا، جيئن ته گهوڙو - گهوڙا، اٽ - اٺ. عربيءَ ۾ ٽي عدد آهن: واحد، تثنيه ۽ جمع. تثنيه ٻن کي چون ۽ جمع ٽنهي جا تمام گهڻا وزن ۽ نمونا آهن، ۽ فارسيءَ ۾ ساهه وارن جي لاءِ پڇاڙيءَ ۾ وجهڻ لاءِ جدا نشان آهي ۽ بي جان لاءِ جدا. سنڌيءَ ۾ عدد ملائڻ سان به واحد يا جمع جي خبر پئجي ٿي سگهي. واحد سان هڪ عدد ٿو اچي، پر جمع سان هڪ کان وڌيڪ ڪوبه عدد لڳائجي ٿو، جيئن ته هڪ يا هڪڙو گهوڙو، ٻه گهوڙا، چار گهوڙا، سؤ گهوڙا، پر جي گهڻا گڏ جماعت وانگي ڪم ايندا ته پوءِ اهي واحد اسم وانگي ڪم ايندا، جيئن ته هڪ ڏهاڪو، ٻه ڏهاڪا، ٽي سؤ، چار هزار.

<u>جمع جوڙڻ جا رستا</u>: (١) جن مونث اسمن جي پڇاڙيءَ ۾ ”اَ“ آهي، تن جي جمع جوڙڻ لاءِ ”اَ“ مٿان ”اُون“ نه ڪجي، جيئن ته زال – زالون، ڪتڪَ – ڪتڪُون، رڍَ – رڍُون، پانهڻ – پانهڻُون.

(٢) جن مونث اسمن جي پڇاڙيءَ ۾ ”آ“ آهي، تن جو جمع به ”آ“ مٿان ”اُون“ ڪرڻ سان ٺهي ٿو، جيئن ته: ٻلا – ٻلائون، هنجا – هنجائون، ڳوچا – ڳوچائون. پر انهيءَ پڇاڙيءَ وارا جيڪي مذڪر اسم آهن، سي جمع ۾ به ساڳيا ٿا رهن، جيئن ته: راجا – راجا، لالا – لالا (اگرچ ڪڏهن ڪڏهن راجائون ۽ لالائون به چوندا آهن)، پتا – پتا، ڪرتا – ڪرتا.

(٣) جن مونث اسمن جي پڇاڙيءَ ۾ ”اِ“ آهي، تن جو جمع ”اِ“ مٿان ”يُون“ يا ”ئُون“ ڪرڻ سان ٺهي ٿو، جيئن ته: ڇيتر – ڇيتريون، ڪڏهيِ – ڪڏهيُون، اکِ – اکيُون، رات – راتيُون، مينهن – مينهُون، جوءِ – جويُون (۽ جوئر ۽ جوئرون به). پر مذڪر اسم ”اِ“ پڇاڙي وارا ساڳيا ٿا رهن، جيئن ته سيٺِ – سيٺِ يا سيٺيون.

(٤) جن مونث اسمن جي پڇاڙيءَ ۾ ”اي“ آهي، تن جو جمع ”اي“ کي ”يون“ يا ”اون“ گڏڻ سان ٺهي جوڙجي، جيئن ته: گهوڙي – گهوڙيون، ٻڪري – ٻڪريون، ٻوڙي – ٻوڙيون، گهٽي – گهٽيون، نهاڻين – نهاڻيون. پر ساڳي پڇاڙيءَ وارن مذڪر اسمن جو جمع ساڳيو واحد جهڙو ئي رهي، جيئن ته: ڌوٻي – ڌوٻي، هاٿي – هاٿي، پاڻي – پاڻي. ٻيلي – ٻيلي، ڀرين – ڀرين.

(٥) جن مونث اسمن جي پڇاڙيءَ ۾ ”اُ“ آهي، تن جي جمع ڪرڻ لاءِ ”اُ“ مٿان ”اُون“ ٿا ڪن، جيئن ته وٽُ – وٽُون، ٽڪُ – ٽڪُون.

پر انهي پڇاڙيءَ وارن مذڪر اسمن جي جمع ڪرڻ لاءِ ”اُ“ مٿان ”اَ“ ٿا ڪن، جيئن ته انبُ – انب، ڪڏهڻُ – ڪڏهڻَ، اٺُ – اٺَ، ٻَمڻُ – ٻمڻَ. پر ڪي مونث اسم جمع ۾ ”اُون“ به ۽ ”ئر“ به وٺن ٿا، جيئن ته ماءُ – مائون ۽ مائر، ڀيڻ – ڀيڻون ۽ ڀينر، ننهڻ – ننهڻُون ۽ ننهر، ڌيءَ – ڌيون ۽ ڌيئر. ڪي مذڪر به ”ئر“ پڇاڙيءَ وارا آهن، جيئن ته پيءُ – پيءُ ۽ پيئر.

(٦) جن مذڪر يا مونث اسمن جي پڇاڙيءَ ۾ ”اُر“ يا ”اُون“ آهي، تن جو جمع به ساڳيو واحد جهڙو ئي رهي، جيئن ته ڏچون – ڏچون، ڳئون – ڳئون، ماٺهو – ماٺهو، مرؤن – مرؤن، ڪدو – ڪدو، وهٽو – وهٽو.

(ح) جن مذڪر اسمن جي پڇاڙيءَ ۾ "او" آهي، تن جو جمع "او" بدلائي "آ" ڪرڻ سان ٺهي، جيئن ته گهوڙو – گهوڙا، گولو – گولا، ٻلو – ٻلا، واڍو – واڍا.

ياد رکڻ گهرجي ته اهي ساڳيا قاعدا نه فقط اسمن سان پر صفتن سان به لڳن ٿا. جو صفتون به اسمن وانگي جنس ۽ عدد ۾ ڦرن ٿيون، جيئن ته چڱو – چڱي، چڱو – چڱا، چڱي – چڱيون، هڪڙو – هڪڙي، هڪڙو – هڪڙا، هڪڙي – هڪڙيون.

ڪي متفرق اسم هميشه جمع جي صورت ۾ رهندا آهن ۽ واحد نه ونندا آهن، جيئن ته جناخون، الوليون، ڪرتوتَ، چتا، لاٽئون، چيهتَ، چيهئون، پيئون، چيهوريون، ڪامڻ، آڏيرَ. ڪي وري واحد ۾ صفت جي معني ٿا ڏين ۽ جمع ۾ اسم جي، جيئن ته اباڻو – اباڻا، ناناڻو – ناناڻا، ڏاڏاڻو – ڏاڏاڻا، کهونيتو – کهونيتا، ڪنٺاريتو – ڪنٺاريتا، ساهرو – ساهرا، پيڪو – پيڪا.

سنڌيءَ ۾ گهڻا عربي جمع آهن جي ڪم ايندا آهن، جيئن ته عُلماءَ، اوليا، انبيا، اوقات. گهڻا عربي جمع سنڌيءَ ۾ واحد وانگي ڪم ايندا آهن، جيئن ته ملائڪ، حُور، اولياءَ، انبيا، اسباب، احوالُ.

جيئن جنسن جي نسبت ۾ چيو ويو هو، تيئن عددن جي نسبت ۾ به معلوم ٿيو ته سنڌي جمع جون پڇاڙيون سنسڪرت ۽ پراڪرت وارين پڇاڙين سان ڪٿي موافق آهن، ڪٿي مخالف، ۽ ڪٿي ڦريل. مثلاً، سنڌيءَ ۾ پاڻ – پاڻ، پيءُ – پيئر، پراڪرت ۾ به پانسرا ۽ پترا آهن. سنڌيءَ ۾ 'آ' پڇاڙي پراڪرت واري 'او' جي برابر آهي، يا انهيءَ سان نڪتل آهي. واءُ – واءَ، پراڪرت ۾ وائئون آهي. مرهٽي ۽ گجراتي اڪثر پراڪرت سان موافق آهن. جوڙو جو جمع جوڙو ٺو، ٻٽهئو جو جمع ٻهئونو. هنديءَ ۾ 'اين' ۽ 'يان' نشانيون ڪم اچن ٿيون، جيئن ته عورت – عورتين چوڙي – چوڙيان، جي سنڌيءَ جي 'ؤن' ۽ 'يؤن' سان موافق آهن.

فصل چوٿون

اسم جون حالتون

فاعل ۽ مفعول: ڪنهن به جملي ۾ اسم جو جيڪو لاڳاپو ٻين لفظن سان آهي، تنهن جي علحدي صورت يا ڦيرگهير کي حالت ٿا چون. جملي ۾ هڪڙو اسم ۽ هڪڙو فعل ضرور هوندو، تڏهن ڪو مطلب سمجهه ۾ ايندو. فعل آهي ڪم

جو ڪرڻ يا ھئڻ، جيئن مٿي ڄيو ويو آھي. اسم، جو ڪنھن جملي ۾ اچي ٿو، سو يا آنھيءَ ڪم جو ڪندڙ ھوندو، يعني انھيءَ فعل جو فاعل ھوندو، يا انھيءَ تي اھو ڪم ٿيو ھوندو، يعني انھي فعل جو مفعول ھوندو. جيئن احمد وڃي ٿو. ھتي 'احمد وڃي ٿو' فعل جو ڪندڙ يا فاعل آھي. احمد عمر کي ماري ٿو، ھتي 'احمد ماري ٿو' فعل جو فاعل آھي، پر اھو مارڻ جو ڪم عمر تي ٿئي ٿو، تنھنڪري عمر مفعول آھي. ھن بابت مفصل بيان فعل جي باب ۾ ۽ علم نحو ۾ ٻـ ايندو مگر ھتي فقط فاعل ۽ مفعول لفظ سمجھائڻا ھئا، جـو حالتن بيان ڪرڻ ۾ انھيءَ جو ضرور ھو.

حالتون: ھاڻي اسم جون پنج حالتون آھن، جي ضمير سان بہ لاڳو آھن، ڇالاءِ جو ضمير اسم جي بجاءِ ايندو آھي، جيئن مٿي ڄيو ويو آھي. (١) حالت فاعلي، جا جملي ۾ فعل جي فاعل جي حالت آھي. (٢) حالت مفعولي، جا جملي ۾ فعل جي مفعول جي حالت آھي، جيئن مٿي ڏنل مثال سان ظاھر آھي. (٣) حالت جري، جا جملي ۾ انھيءَ اسم جي حالت آھي، جنھن جي پٺيان ڪو حرف جر اچي ٿو، ۽ جو انھيءَ جو ٻئي ڪنھن لفظ سان لاڳاپو ڏيکاري ٿو، جيئن تہ احمد ڪرسيءَ تي ويٺو، ھتي اسم 'ڪرسيءَ' جي پٺيان 'تي' حرف جر آيو آھي، جـو احمد ۽ ڪرسيءَ جـو لاڳاپـو ڏيکاري ٿـو. (٤) حالت اضافت، جا جملي ۾ انھيءَ اسم جي حالت آھي، جنھن جي پٺيان، حرف 'جو' اچي ٿو ۽ جو انھيءَ جي ٻئي ڪنھن لفظ سان نسبت يا ڪنھن ٻئي لفظ جي ملڪيت ڏيکاري ٿـو، جيئن تـہ ھي احمد جـو ڪتاب آھي. ھـتي اسم احمد جي پٺيان حـرف 'جـو' آيـو آھـي ۽ آھو احمد ۽ ڪتاب جو لاڳاپو ٿو ڏيکاري، يعني تہ اھو ڪتاب احمد جي ملڪيت آھي. انھيءَ ڪري ڪتاب کي "مضاف" ٿا چون. ۽ احمد کي "مضاف اليہ" ۽ "جو" کي "حرف اضافت" ٿا چون. 'جو' حرف جي بدران سندو، يا وارو يا اھڙو ڪو لفظ بہ اچي سگھي ٿو، جيئن حالت جري ۾ 'تي' کان سواءِ ٻيو ڪو بہ حرف جر اچي سگھي ٿو. اڪثر ٻھراڙيءَ ۾ يا شعر ۾ يا ٻھاڪن ۾ "جي" جي بدران سندو ايندو آھي، جيئن تہ ڳالھين سنديون ڳالھيون، ٽڪي سندا موٽ، ھير ٿي سندي ھير تنگ پڳي نہ رھي، آءٌ تہ ٻرين جو نہ جوڙ، ٻرين مٿي سندو موڙ. (٥) حالت ندا، جا انھيءَ اسم جي حالت آھي، جنھن کي سڏ ڪجي ٿو، مطلب جنھن سان ظاھر يا اڪل حرف ندا جو اچي ٿو، اي، اڙي، يا وغيره — جيئن تہ اي احمد، يا خدا، عمر اوري آءُ، يعني اي عمر.

ڦيرو: ڪنھن اسم يا ضمير کي انھن سڀني حالتن ۾ واحد توڙي جمع، مذڪر توڙي مونث جي صورتن ۾ ڦيرائي آڻڻ کي ڦيرو چوندا آھن. ڦيري ۾ اسم جي

اصلي صورت حالت فاعليءَ ۾ قائم ٿي رهي، پر حالت مفعولي، جري ۽ اضافت، ٽنهي ۾ ڦريل صورت ساڳي ٿي رهي، فقط جدا جدا حرف جر ڪم ٿا اچن، تنهنڪري انهن کي عام صورت سڏي ٿو سگهجي. حالت ندا ۾ به ”اي“ حرف ندا سان ساڳي ڦريل صورت ئي اچي ٿي.

ڦيري ۾ اسم جي پڇاڙيءَ واري اکر جي حرڪت آ يا آ، اِي، آ يا آو ۽ او ٿئي ٿي ۽ اهي حرڪتون ڦيري ۾ جنسن ۽ عددن ۾ بدلجن ٿيون.

مثال ڏيون ٿا

(١)	واحد	جمع
حالت فاعلي	زالَ	زالون
عام صورت	زالَ کي، جو، کان	زالن کي، جو کان
حالت ندا	اي زال	اي زالون

(٢)	واحد	جمع
حالت فاعلي	بلا	بلائون
عام صورت	بلا کي، جو، کان	بلائن کي، جو، کان
حالت ندا	اي بلا	اي بلائون

(٣)	واحد	جمع
حالت فاعلي	سِرڻَ	سرڻيون
عام صورت	سرڻ کي، جو، کان	سرڻين کي، جو، کان
حالت ندا	اي سرڻ	اي سرڻيون

(٤)	واحد	جمع
حالت فاعلي	ٻلي	ٻليئون
عام صورت	ٻليءَ کي، جو، کان	ٻليئن کي، جو، کان
حالت ندا	اي ٻلي	اي ٻليئون

(٥)	واحد	جمع
حالت فاعلي	وڻُ	وڻئون
عام صورت	وڻُ کي، جو، کان	وڻن کي، جو، کان
حالت ندا	اي وڻُ	اي وڻون

	واحد	جمع
(٦)		
حالت فاعلي	ماڻهو	ماڻهو
عام صورت	ماڻهوءَ کي، جو، کان	ماڻهن کي، جو، کان
حالت ندا	اي ماڻهو	اي ماڻهو
(٧)		
حالت فاعلي	گهوڙو	گهوڙا
عام صورت	گهوڙي کي، جو، کان	گهوڙن کي، جو، کان
حالت ندا	اي گهوڙا	اي گهوڙؤ
(٨)		
حالت فاعلي	هاٿي	هاٿي
عام صورت	هاٿيءَ کي، جو، کان	هاٿين کي، جو، کان
حالت ندا	اي هاٿي	اي هاٿيؤ
(٩)		
حالت فاعلي	مڇرُ	مَڇرَ
عام صورت	مڇرَ کي، جو، کان	مڇرن کي، جو، کان
حرف ندا	اي مڇر	اي مَڇرؤ
(١٠)		
حالت فاعلي	راجا	راجا
عام صورت	راجا کي، جو، کان	راجائن کي، جو، کان
حرف ندا	اي راجا	اي راجائو

حالتن جا نشان: حالتن ۾ جيڪي حرف ڪم اچن ٿا، سي ڪڏهن نه به ايندا آهن، خصوصاً حالت مفعوليءَ ۾ مفعول جي پٺيان اڪثر 'کي' ڳجهو رهندو آهي، جيئن ته ڪُتي هڪڙو ٻلو ماريو. اهو حرف 'کي' سنسڪرت ۾ ڪرتي آهي، جنهن کي بگيڙي 'کي' ڪيو اٿن ۽ جو هنديءَ ۾ 'ڪو' ٿيو آهي. ڪرتي کي ڀهرين ڪيتي ۽ ڪيت ڪيائون، ۽ پوءِ ڪو ۽ پوءِ ڪهه ۽ پوءِ کي. سرائڪي ٻوليءَ ۾ 'ڪتي' ڪم ايندو آهي ۽ معني، لاءِ يا واسطي اٿس. حالت اضافت ۾ 'جو' حرف اضافت ٿو اچي، سو سنسڪرت ۾ 'سي' آهي ۽ پراڪرت ۾ 'سُ' اهو

حرف اضافت سنسڪرت جي صفت جي نشان 'ڪ' مان ورتل آهي، جو هنديءَ ۽ مرهٽيءَ ۾ "ڪا" ٿيو آهي. حقيقت ڪري اهو حرف اضافت جو، صفت آهي ۽ ٻه حرف، ۽ ٻين صفتن وانگي جنس ۽ عدد وٺي ٿو، جيئن ته ڪُتي جو پُڇ، ڪُتي جي ٽنگ، ڪُتن جا پُڇ، ڪُتن جون ٽنگون. "جو" جي بدران شعر ۾ "سندو" ڪم ايندو آهي، جو ان "جو" وانگي ڦرندو آهي. اهو سنسڪرت سَنتَ يا سَتڻ مان آهي. حالت جريءَ ۾ جو حرف جر "کان" ايندو آهي، سو ڪڏهن ڪڏهن فقط "آن" پڇاڙي ٿي به ڪم ايندو آهي، جيئن ته گهران، يعني گهر کان يا مان جمع ۾ گهرنيان. ڏُران، زبانان، ميرٺان پيا به مثال آهن. ڪڏهن کان جي بدران ڪٿون ڪم ايندو آهي ۽ انهيءَ جي بدران وري "آون" نشان پڇاڙيءَ ۾ ڪم ايندو آهي. ڪڏهن وري ڪَنا ڪم آڻيندا آهن. حالت ندا ۾ ڪڏهن "اي" يا "اڙي" سان گڏ اسم جي پڇاڙيان "آ" به ايندو آهي، جيئن ته اي ڪنا، اي منگتا، ڪچيا، ميٺيا، ماڻهنا، فقط اي ۽ آ پڇاڙيءَ وارن اسمن ۾ حالت فاعلي واري صورت قائم رهي ٿي.

مٿين اسمن جي ڦيرن مان معلوم ٿيندو ته آ، آ ۽ ا پڇاڙيءَ اسمن جي ڦيري ۾ عام صورت واحد ۾ حالت فاعليءَ جهڙي ٿي رهي، فقط جمع ۾، فاعليءَ ۾ "ئون" ۽ مفعوليءَ ۾ "نَن" يا "ئَن" ٿو ٿئي. "اي" پڇاڙيءَ وارن اسمن ۾ عام صورت واحد ۾ "ايءَ" ۽ جمع ۾ "ئَن" ٿيو ٿئي. "آ" پڇاڙيءَ وارن مونث اسمن ۾ عام صورت واحد ۾ حالت فاعلي جهڙي آهي، فقط جمع ۾ "آن" ٿي ٿئي، ۾ مذڪر اسمن ۾ عام صورت "آ" مان بدلجي "آ" ٿي ٿئي. "او" يا "آون" پڇاڙيءَ وارن اسمن ۾ عام صورت واحد ۾ "آءَ" يا "آونءَ"، ۽ جمع ۾ "آن" ٿي ٿئي. "او" پڇاڙيءَ وارن مذڪر اسمن ۾ عام صورت واحد ۾ "او" بدلجي "اي" ٿي ٿئي، ۽ جمع ۾ "آن".

ٻاب ڏهون

اسم ضمير جو بيان

ضمير ستن قسمن جا آهن: (١) ضمير خالص، (٢) ضمير اشارو، (٣) ضمير مشترڪ، (٤) ضمير استفهام، (٥) ضمير موصول، (٦) ضمير جواب موصول ۽ (٧) ضمير مبهم.

فصل پهريون

ضمير خالص

ضمير خالص ٽي آهن: متڪلم، حاضر ۽ غائب. متڪلم يعني ڳالهائيندڙ، حاضر يا مخاطب، جنهن سان ڪي ڳالهائجي، ۽ غائب جنهن جي بابت ڪي ڳالهائجي. اهي ٽيئي نج ضمير آهن ۽ فقط انسان سان لاڳو آهن، تنهنڪري انهن کي ضمير خالص ٿا چون. آهي مٿين ٽن قسمن جي ماڻهن جي بدران ڪم ايندا آهن ۽ اسمن وانگي، جنس، عدد ۽ حالت وٺندا آهن، ۽ ڦرندا آهن.

ضمير متڪلم جو ڦيرو:

	واحد	جمع
حالت فاعلي	آءٌ يا مان	اسين
حالت مفعولي	مون کي يا مان کي	اسان کي
حالت اضافت	منهنجو	اسان جو
حالت جري	مون کان يا مان کان	اسان کان

ضمير حاضر جو ڦيرو

	واحد	جمع
حالت فاعلي	تون	توهين يا اوهين
حالت مفعولي	تو کي	توهان کي يا اوهان کي
حالت اضافت	تنهنجو	توهان جو يا اوهان جو
حالت جري	تو کان	توهان کان يا اوهان کان

ضمير غائب جو ڦيرو

	واحد	جمع
حالت فاعلي	هُو (مونث هُوءَ)	هُو يا هو
حالت مفعولي	هُن کي	هنن کي
حالت اضافت	هن جو	هنن جو
حالت جري	هُن کان	هنن کان

انهن جو اصل: ضمير خالص اصل سنسڪرت ۽ پراڪرت مان ڪهڻي قدر موافق آهن، ۽ انهن تان ورتل آهن. سنڌي آءٌ، سنسڪرت ۽ پراڪرت اَهَمَ يا اَهَڪَن مان آهي، جو ٻهرين ڦري هَڪون ٿيو ۽ پوءِ آهُون ٿيو. سنسڪرت ۾ حالت مفعولي "مان" آهي، جو پوءِ مين ٿيو، جيئن هنديءَ ۾ آهي ۽ هر جمع ۾. انهي مان سنڌي مُون ۽ مان ٿيو. اضافت ۾ مَون ڦري منهنجو ٿو ٿئي، سو پراڪرت ۾ مَهه آهي ۽ سنسڪرت ۾ مَم. آن جو جمع اسين، سنسڪرت اَسمِ مان ۽ پراڪرت اَمهي مان نڪتل آهي، جو هندي ۾ هَم آهي. عام صورت 'اسان کي' سنسڪرت اَسماڪَن مان آهي ۽ پراڪرت اَمهاڻَ آهي.

ساڳيءَ طرح تُون سنسڪرت تُونَ ۽ پراڪرت تُمَ تان ورتل آهي. عام صورت تو پراڪرت ۾ تَئَ آهي، ۽ اضافت تُمهن، پراڪرت تُنهَن آهي. جمع توهين پراڪرت تُمهي ۽ توهان پراڪرت ۾ تُمهاڻ. هندي تُو، تُم، تُهين، ۽ تمهارا آهي. فارسيءَ ۾ تو يا ت ۽ شما آهي، پراڪرت ۾ عام صورت تُهه ۽ تُجهه آهي ۽ هنديءَ ۾ به تجهي ڪم اچي ٿو. ساڳيءَ طرح غائب جو هُو، سنسڪرت جي اشاري هَمَ يا اهي مان ورتل ٿو ڏسجي، ۽ ضمير غائب ضمير اشاري ويجهي يا ڏور کي نزديڪ آهي، جيئن هيٺ معلوم ٿيندو.

ضمير منفصل ۽ متصل: جڏهن ضمير ڌار ڪم ايندا آهن، جيئن مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي، تڏهن انهن کي ضمير منفصل چوندا آهن، پر اهي ساڳيا ضمير پڻ اسمن، فعلن يا حرفن سان گڏ به ايندا آهن ۽ انهي وقت گهڻو ڪري ننڍا نشان ٿي پوندا آهن، ۽ پڇاڙيءَ جي نشانن وانگي ڪم ٿا اچن. اهي هي آهن: متڪلم واحد لاءِ مِ ۽ جمع لاءِ سِ ۽ سُونِ ۽ وَنِ آهي، حاضر ۾ واحد لاءِ ۽ جمع لاءِ وَ ۽ غائب ۾ واحد لاءِ سِ ۽ ائين، ۽ جمع لاءِ نِ يا ائون. مثال: (اسم سان گڏ)-
پُٽُمِ يعني منهنجو پٽ، پُٽُئِي، يعني تنهنجو پٽ، پُٽُسِ يعني هن جو پٽ، جمع متڪلم اڪثر ڪم نہ ايندو آهي پُٽُوَ يعني اوهان جا پٽ، پٽَنِ يعني هنن جا پٽَ. (حرف سان) سندسِ يعني هُن سندو يا هن جو. وَٽِمِ يعني مون وٽ، وَٽِيهِن يعني تو وٽ ڪانئس يعني هن کان. (فعل سان) آيُسِ يعني آءٌ آيس، آياسين يعني اسين آياسين، آئين يعني تون آئين، آيُؤ يعني اوهين آيا. ڪيمِ يعني مون ڪيو، ڪيوسين يعني اسان ڪيو، ڪيئي يعني تو ڪيو، ڪيَوَ يعني اوهان ڪيو. ڪيائين يعني هُن ڪيو، ڪيائون يعني هن ڪيو.

ڪڏهن ٻه ٻي ضمير گڏجي به ايندا آهن، جيئن تہ ماريومانس يعني مون هن کي ماريو. ماريئينِ يعني تو هنن کي ماريو وغيره.

اصل بنياد جي لحاظ تي ضمير متصل جي نشانن مان متڪلم وارو مِ پراڪرت جي مي جهڙو آهي. ۽ فارسيءَ ۾ به م آهي. حاضر لاءِ سنسڪرت ۾ "تي" آهي جو فارسيءَ ۾ ت آهي، ۽ غائب ۾ پراڪرت لاءِ سي، ۽ سنسڪرت ۾ آسيَ آهي جو فارسيءَ ۾ ش آهي. جمع ۾ متڪلم لاءِ پراڪرت ۾ اسهو آهي، جو هنديءَ ۾ ۽ فارسيءَ ۾ ما آهي حاضر لاءِ جمع ۾، سنسڪرت ۽ پراڪرت ۾ وو آهي جو هنديءَ ۾ دي آهي، ۽ غائب لاءِ جمع ۾ پراڪرت ۾ ايهن آهي يا ٿاڻ.

فصل ٻيو

ضمير اشارو، ضمير مشترڪ ۽ استفهام

ضمير اشارو اهو آهي، جو ڪنهن اسم ڏي اشارو ٿو ڪري. پوءِ جي اهو اسم ويجهو آهي تہ انهن کي ضمير اشارو قريب ٿا چون، ۽ جي پري آهي تہ انهن کي ضمير اشارو بعيد ٿا چون، يعني اشارو ويجهو ۽ اشارو ڏور.

ٻهرئين جو مثال آهي ۽ هي، مونث هيءَ، جمع ٻنهي جو هي ۽ ٻئي جو، هتو مونث هتوء، جمع ٻنهي جو هتو، جيئن ته هي منهنجو پٽ آهي، هتو تنهنجو گهوڙو آهي، هي منهنجا گهوڙا آهن، هو تنهنجي گهوڙي آهي.

ضمير خالص موجب ضمير اشاري جو ٻه جنسن عددن، ۽ حالتن ۾ ڦيرو ٿئي ٿو. عام صورت واري حالت ۾ واحد ۽ جمع لاءِ هي، هينَ ۽ هينن ٿئي ٿو ۽ هتو، هتن ۽ هتنَن.

زياده زور يا تاڪيد ڏيکارڻ لاءِ اهو، مونث اها ۽ جمع اهي ڪم اچن ٿا. ۽ آهو، مونث آها ۽ جمع آهي ۽ حالتن ۾ عام صورت واحد ۾ انهي ۽ جمع ۾ انهن ٿئي ٿو. اجهو آجهو ٻه اشاري وانگي ڪم ايندا آهن ۽ ساڳيءَ طرح ڦرندا آهن.

اصل بنياد جي نظر تي هي پراڪرت ۾ آئتن آهي، ۽ عام صورت آسيَ انس جنهن مان هندي اس نڪتو آهي. اهو سنسڪرت ۾ هَم يا اِمَ آهي. اجهو سنسڪرت ۾ ستن آهي. هتو يا آو پراڪرت ۾ هي آهي.

اهو ۽ اجهو وانگي، هيترو ۽ هوترو، هيڏو ۽ هوڏو، ههڙو ۽ هُهڙو ٻه اشارا آهن، جي قد يا انداز يا شڪل ٻڌائين ٿا، ۽ اڪثر ضميري صفت شمار ڪيا ويندا آهن.

ضمير مشترڪ اهو ضمير آهي، جو جملي ۾ فاعل جي بدران ڪم اچي ٿو، ۽ انهيءَ جي جند جي نسبت ۾ ڪي ڏيکاري ٿو، ۽ انهيءَ مان شريڪ رهي ٿو، جيئن ته مٿون پنهنجي پٽ کي ولايت موڪليو آهي. هيتي پنهنجي ضمير مشترڪ آهي ۽ مٿون سان شريڪ آهي ۽ انهيءَ جي بدران ٿو اچي. تنهنڪري پاڻ يا خود ضمير مشترڪ جا لفظي نشان آهن. خود فارسي لفظ آهي، سو ڦرندو ڪونه، مگر پاڻ مذڪر مونث ۾ هڪجهڙو آهي، ۽ واحد جمع ۾ ٻه هڪ جهڙو آهي، مگر حالت اضافت ۾ پنهنجو ۽ پنهنجن ٿو ٿئي. ڪي پاڻ جي بدران پينڊ ٻه چوندا آهن، خصوصاً لاڙ ۽ ڪڇ ۾. لفظ پاڻ سنسڪرت آتما مان نڪتل آهي ۽ پراڪرت ۾ آپنا ٿو ٿئي، جنهن مان هنديءَ ۾ آپ ٿيو آهي، ۽ اضافت آپنا، جو پراڪرت ۾ آپڻاڻ آهي. تنهنڪري پاڻ جي معني ٻه سنسڪرت جي آتما جهڙي آهي، يعني رُوح يا جيئن فارسيءَ ۾ چوندا آهن ته بذات خود. پينڊ لفظ جي معني آهي جسم يا بدن، ۽ اضافت ۾ آهو 'پنڊ جو' ٿو ٿئي.

ضمير استفهام اهو ضمير آهي، جو سوال پڇڻ يا پڇا ڪرڻ ۾ ڪم اچي ٿو. اهڙا پڇا يا سوال جا لفظ سنڌيءَ ۾ ڪير، ڪهڙو ۽ ڇا آهن. لاڙ ۾ ڪيهو ۽

ڪجاڙو ۾ چوندا آهن. ڪير ماڻهوءَ مان لڳندو آهي ۽ ڇا بي‌جان شيءِ سان، ۽ ڪهڙو ٻنهي سان، جيئن ته هو ڪهڙو ماڻهو آهي، هيءَ ڪهڙي شيءِ آهي، هُو ڪير آهي، هي ڇا آهي؟ ٽون ڪُجاڙي لاءِ آهو آهين؟ ڪهڙو ۽ ڪجاڙو، مونث ۾ ڪهڙي ۽ ڪُجاڙي ٿو ٿئي ۽ جمع ۾ ڪهڙا ۽ ڪجاڙا ٿو ٿئي ۽ ساڳيءَ طرح واحد لاءِ ڪجاڙي ۽ جمع ڪجاڙن ٿو ٿئي.

ڪيرُ مذڪر آهي ۽ سنڌس مونث ڪيرِ آهي ۽ عام صورت واحد لاءِ ڪنهن ۽ جمع لاءِ ڪين آهي.

ڇا مذڪر ۽ مونث، واحد ۽ جمع ۽ سڀني حالتن ۾ هڪجهڙو ٿو رهي. مثال: ڪير اندر آيو؟ ڪنهن مان ٿو ڳالهائين؟ ٽو ڪي ڇا کپي؟ اوهان مان ڪهڙي هيءَ ڪم ڪيو؟

ڇو ۾ سوال جو لفظ آهي، پر معني اُن جي چالاءِ. ڪيڏي ۽ ڪيڏانهن ۾ سوال جا لفظ آهن، ۽ معني اُن ڪهڙي پاسي ڏي يا ڏانهن. ڪي ڪاڏي ۾ چوندا آهن. ڇو جي بدران لاڙ ۾ ڪوهه ۾ چوندا آهن. ڪيئن ۾ سوال جو لفظ آهي، يعني ڪهڙي طرح ۽ ڪٿ يا ڪٿي ۾، يعني ڪهڙي هنڌ ڪيترو يعني ڪهڙو انداز. هيتري، هيڏي وغيره وانگي، هي ۾ ضميري صفت وانگي شمار ڪيا آهن.

اصل بنياد جي نظر تي ڪير سنسڪرت ۾ ڪِياش آهي ۽ پراڪرت ۾ ڪيرِس. پر عام صورت ڪنهن ۽ ڪين، سنسڪرت جي ڪَنَ ۽ ڪَسي مان آهي، جي پراڪرت ۾ ڪَس يا ڪَهَ ٿا ٿين. هنديءَ ۾ ڪَون آهي ۽ عام صورت ڪِس ۽ ڪين آهي. ڇا سنسڪرت ۾ ڪِم آهي. ڪيترو سنسڪرت ۾ ڪِيتَ ۽ پراڪرت ۾ ڪِيَ آهي.

فصل ٽيون

ضمير موصول، جواب موصول ۽ مبهم

ضمير موصول اهو ضمير آهي، جو ڪنهن اسم جي بدران جملي ۾ اچي ٿو، ۽ انهيءَ کي ڪنهن ٻئي جملي مان ڳنڍي ٿو، يا ٻنهي جو وصل ڪري ٿو. وصل جي معني ڳنڍڻ يا ملائڻ آهي.

ضمير جواب موصول اهو ضمير آهي، جو ضمير موصول جي جواب ۾ آهي ۽ جنهن ٻئي جملي مان ضمير موصول کي ڳنڍي ٿو، تنهن ۾ هن جي بدران اچي ٿو. ضمير موصول "جو" آهي ۽ ان جو جواب "سو" آهي، جو، ضمير جواب موصول ۾

آهي. مثال: جو ڪتاب مون توکي ڏنو هو، سو مون اڄ احمد وٽ ڏٺو. هي اهو گهوڙو آهي، ”جو“ مون احمد کان ورتو هو.

جو ۽ سو، مونث ۾ جا ۽ سا ٿين ٿا ۽ انهن جو جمع جي ۽ سي آهي ۽ حالتن ۾ انهن جي عام صورت واحد لاءِ مذڪر توڙي مونث ۾ جنهن ۽ تنهن آهي، ۽ جمع ۾ جن ۽ تن. ڪڏهن ڪڏهن جو جي بدران جيڪو، ۽ جا جي بدران جيڪا ايندو آهي، ۽ انهن جي عام صورت واحد ۾ جنهن ڪنهن آهي، ۽ جمع ۾ جن ڪن. ڪڏهن ڪڏهن جو جي بدران جيڪو، ڪوبہ ڪم ايندو آهي، ۽ اهو زياده زوردار ۽ گهڻن سان لاڳو ٿو ٿئي ۽ ڪڏهن پوئين 'ڪو' جي پويان 'بہ' وجهندا آهن، جيئن تہ جيڪو بہ. اهڙي هنڌ هر ضمير مبهم جهڙو ٿيو پوي ۽ برابر ٿئي ٿو ڪو، جو، ڪا، جا، ڪنهن، جنهن جي.

اصل بنياد جي نظر تي، جو سنسڪرت ۾ يو ۽ پراڪرت ۾ جو آهي ۽ ان جي عام صورت پراڪرت ۾ ڄَسَ آهي. جا جَهَہَ جي برابر آهي. هنديءَ ۾ جو ۽ جيس ۽ جمع ۾ جين. پراڪرت ۾ جمع جي عام صورت جاڻ آهي، ۽ سنسڪرت ۾ ياس.

ساڳيءَ سنسڪرت طرح سو سنسڪرت ۾ سَن ۽ پراڪرت ۾ سو آهي، ۽ عام صورت تنهن، سنسڪرت ۾ تَسيَ ۽ پراڪرت ۾ تَسَ آهي. جمع ۾ تن، سنسڪرت توڙي پراڪرت ۾ تي آهي ۽ عام صورت پراڪرت ۾ جاڻ جي جواب ۾ تاڻ آهي.

ضمير مبهم اهو ضمير آهي، جو شڪ وجهي ۽ پَڪَ ڏئي نہ سگهي تہ اهو ڪهڙي اسم جي بدران ٿو اچي. اهو آهي ڪو، جنهن جو مونث آهي ڪا ۽ عام صورت واحد ۾ ڪنهن ۽ جمع ۾ ڪن آهي. مثال: ڪنهن تہ ضرور هن کي ماريو هوندو، ڪا زال هتي آئي ٿي ڏسجي، ڪن جي راءِ آهي تہ ائين ڪرڻ بيقاعدي آهي.

ڪڏهن ڪو جي بدران ڪوئي بہ ايندو آهي، ڪي بہ ڪم ايندو آهي، ۽ شيءِ سان لاڳو ٿيندو آهي، جيئن تہ ڪي تہ مون کي ڏي. جيڪو ۽ جيڪي بہ مبهم وانگي ڪم اچن ٿا، جيئن مٿي چيو ويو آهي. ڪو جي عام صورت ڪنهن شڪل ۾، ضمير استفهام ڪير جي عام صورت ڪنهن جهڙي آهي. سنسڪرت ۾ بہ ڪيدِّپ ضمير استفهام جهڙو آهي، واحد ۾ توڙي جمع ۾ توڙي عام صورت ۾.

باب چوٿون

اسم صفت جو بيان

مٿي ڏيکاريو ويو آهي ته اسم صفت ڪنهن اسم جي خاصيت يا صفت يا قسم يا انداز ٿو ڏيکاري، ۽ انهيءَ سان ٿو لڳي. اسم وانگي صفت به جنس، عدد ۽ حالت ۾ ڦري ٿي، ۽ انهيءَ وانگي جدا جدا پڇاڙيون اٿس. جيئن ته: چڱو مڙس، چڱي زال، چڱا مڙسَ، چڱيون زالون، چڱن مڙس کي، چڱين زالن کي، چڱن مڙسن کي، چڱين زالن کي. پڇاڙين جي ڦيرگهير به صفتن ۾ بلڪل اسمن جي پڇاڙين جي ڦيرگهير جهڙي آهي. مثلاً: آو پڇاڙيءَ وارا مذڪر اسم واحد ۽ جمع ۾، توڙي مذڪر ۽ مونث ۾ هڪجهڙا آهن، جيئن ته ڪدوُ. تيئن صفت ۾ به آهي، جيئن ته لاڏوُ اٺُ، لاڏوُ اٺَ، لاڏوُ اٺ ِ، لاڏوُ اٺيُون. مگر اها ڦيرگهير فقط نج سنڌي لفظن سان لاڳو آهي، جيڪي عربي يا فارسيءَ مان آيل صفتن جا لفظ آهن، سي ڪين ٿا ڦرن، اهي هميشه هڪجهڙا آهن، جيئن ته: غريب چوڪرُ، غريب چوڪري، غريب چوڪرَ، غريب چوڪريُون، غريب چوڪر کي، غريب چوڪرن کي. پيا مثال اهڙن صفتن جا آهن: نيڪ، بد، خوش، درست، پشيمان ۽ هلاڪ وغيره. اهڙن صفتن کي ڇڏي لج سنڌي صفتن جي نسبت ۾ معلوم ٿيندو ته جي پڇاڙيءَ ۾ آ، آ، ا، اي، آ، آو آهن، سي جنس ۽ عدد ۽ حالت ۾ نٿيون ڦرن، ليڪن او پڇاڙيءَ واري صفت هرطرح اسم وانگي ڦري ٿي. او کان سواءِ ٻين پڇاڙين وارين صفتن جا مثال هي آهن: ڌارَ، دانا، سڄڻِ، ڏُکي، نيچُ، سَهڻو.

<u>صفت جا درجا:</u> صفت جا ٽي درجا آهن: صفت خالص، صفت تفضيل، ۽ صفت مبالغہ.

صفت خالص، آها صفت آهي، جنهن جو ٻئي ڪنهن سان مقابلو ڪرڻ ۾ نٿو اچي، جيئن مٿي مثال ڏنا ويا آهن.

<u>صفت تفضيل:</u> آهو درجو آهي، جنهن ۾ فقط هڪڙي ٻئي سان مقابلو ٿو ٿئي، ۽ انهيءَ ٻئي جي پٺيان حرف جر کان يا ڪنا، يا مان يا مون، يا منجهان ڪم اچي ٿو، جيئن ته هي ماڻهو هُن کان چڱو آهي، هُن ٻن مان هي چڱو آهي. فارسيءَ ۾ تفضيل جي نشاني تر آهي. ۽ ڪڏهن اهڙيون فارسي صفتون به ڪم اينديون آهن،

جيئن ته هي هُن کان بهتر آهي. بهتر به انهيءَ وانگي ڪم اچي ٿو. ڪڏهن ڪڏهن عربي تفضيل به ڪم ايندو آهي، جيئن ته آعلي، آدني ۽ آفضل.

صفت مبالغہ: اهو درجو آهي جنهن ۾ هڪڙي کان وڌيڪ اسمن سان مقابلو ڪرڻ ۾ ٿو اچي، جيئن ته هي چوڪر سڀني کان چڱو آهي، سڀني سان هي چوڪر هشيار آهي. ڪڏهن ڪڏهن لفظ گهڻو يا زور مبالغہ لاءِ ڪم ايندو، جيئن تفضيل لاءِ واڌ ويا زياده ڪم آڻيندا آهن. مثلاً، هي هشياريءَ ۾ هُن کان واڌو آهي، جنهن ۾ احمد زياده هشيار آهي، احمد گهڻو هشيار آهي، هي زور مناسب ڳالهہ آهي. ساڳيءَ طرح واڌو يا گهٽي جي بدران گهٽ يا ٿورو به مقابلي لاءِ ڪم اچي سگهي ٿو. فارسي مبالغہ، جنهن جي نشاني ترجي بدران ترين آهي، سو سنڌيءَ ۾ اڪثر ڪم نٿو اچي، جيئن ته بهترين ۽ بدترين.

متفرق صورتون: صفتون اسمن سان گڏ اچي ڪري اسمن وانگي ٿي پون ٿيون، جيئن مٺي چيو وہو آهي. مگر ڪڏهن ڪڏهن صفتون ڌار به اينديون آهن ۽ اسمن جي بجاءِ ڪم اينديون آهن. انهيءَ وقت ته بلڪل اسمن وانگي ڦرنديون آهن. جيئن ته ڏاهن جو چوڻ آهي ته هميشه سچ ڳالهائجي، چڱن سان چڱايون هر ڪو ٿي ڪري، پر مٺدن سان ڪو ٿورو ڪندو. ساڳيءَ طرح، فارسي صفتون جي اسمن سان گڏ ٿيون ڦرن، سي به ڌار ڪم اچڻ ڪري ڦرن ٿيون، جيئن ته غريبن تي ڪهل ڪرڻ گهرجي، داناڻن کي نادانن کان زياده عزت ملڻ گهرجي.

ڪي صفتون ضميرن وانگي ڪم اينديون آهن، ۽ ڪي ته مبهم ٿينديون آهن، يعني ڪنهن خاص ماڻهوءَ جي صفت نہ ڏيکارينديون آهن، پرشڪ ڏيکارينديون آهن جيئن تہ فلاڻو، پراڻو، ڌاريون، ساڳيو، سڀ، سمورو، مڙني، ٿورو، پيو وغيره.

ڪڏهن عدد به صفتن وانگي ڪم ايندا آهن، جيئن ته ٻہ ماڻهو، پنج گهوڙا، ڏهہ ڪتاب، ٻهريون چوڪر، چوٿون گهوڙو.

سنسڪرت ۾ فارسيءَ وانگي مقابلي جي درجن لاءِ صفتي نشانيون يا حرف ڪم ايندا آهن، پر سنڌيءَ ۾ آهي اصل ڪم نہ ايندا آهن.

باب پنجون

اسم ظرف جو بيان

مٿي ڏيکاريو ويو آهي، ته ظرف اهو لفظ آهي، جو فعل يا صفت يا ٻئي ظرف سان ٿو لڳي، ۽ وقت يا هنڌ يا دستور يا انداز يا انڪار ٿو ڏيکاري.

جڏهن ظرف وقت ٿو ڏيکاري، تڏهن انهيءَ کي ظرف زمان ٿا چون، جيئن ته اڄ، سڀاڻي، هاڻي، پوءِ، هميشه ۽ جڏهن هنڌ ٿو ڏيکاري، تڏهن انهيءَ کي ظرف مڪان ٿا چون، جيئن ته هيٺي، هتي، هيٺ، مٿي، اندر، ٻاهر، اڳيان، پٺيان. ۽ جڏهن اهو دستور، يا انداز ڏيکاري ٿو، تڏهن انهيءَ کي ظرف تميز ٿا چون، جيئن ته آهستي، لَهه ٻَهه، هرُو ڀرُو، ڏاڍو، جهٽ، جيئن، ڪيئن، هيئن. جڏهن ناڪار ٿو ڏيکاري، تڏهن انهيءَ کي ظرف انڪاري يا نفي چوندا آهن، جيئن ته نه، متان، ڪين، مَ.

ظرف زمان ۽ مڪان ۽ تميز اڪثر فعل سان لڳندا آهن، پر تميز صفت ۽ ظرف سان به ايندو آهي، جيئن ته ڏاڍو چڱو، نهايت قابل.

سنڌيءَ ۾ ظرف اسمن ۽ صفتن ۽ ضميرن ۽ فعلن مان جڙندا آهن. هيٺيان ظرف اسمن مان نڪتل آهن- ڏهاڙي، تاريڪ يعني تاريخ، روز، تمام، ڪَڪمان، دليان يا دليون. اڳيان، پٺيان. صفتن مان هي نڪتل آهن- ڏاڍيان، چڱو يا چڱي طرح، ڏيري ڏيري. فعلن مان هي آهن- وري، موٽي، ڄاڻي ٻجهي، ڄاڻي واڻي. ڪي ظرف ٻن لفظن مان مرڪب آهن، جيئن ته هيستائين، اڄ تائين، اڄ سڀاڻي، جڏهن تڏهن، جڏهانڪر، تڏهانڪران، ڪڏهانڪر، مهيني مهيني، روز روز، ٻيري ٻيري، هري هري. ڪي ٻاٽهي لهيل آهن، جيئن ته مَس، مسين، يا مَس مَس، نيٺ آپناڪ، جاني، اڃا، سدا، اوچتو، هورياڻ، اچانڪ، امالڪ، بيشڪ، بلڪ، جيڪر، ڪٿي، نيت، نيچ، هيڪاري، بَس، ڇو.

ڪڏهن صفت به ظرف وانگي ڪم اچي ٿي، جيئن ته هو جيٽو يا صاف ٿو ڳالهائي، هي ڪتاب سوکهو رکُ، هتُو سئون ٿو هلي.

ڪي ظرف عربي ۽ فارسي لفظ آهن، ۽ ساڳيءَ صورت ۾ ڪم ايندا آهن، جيئن ته البته، بلڪل، شايد، مفت، اتفاقاً، مثلاً، ايضاً، ارادتاً.

باب ڇهون

اسم عدد جو بيان

اسم عدد ڳاڻيٽيءَ جي لفظن کي چوندا آهن. اهي ٻن قسمن جا آهن: هڪڙا شماري، جي ڳڻپ جي ڪم ايندا آهن، جيئن ته هڪ، ٻه، ٽي، چار وغيره ۽ ٻيا قطاري، جي ڳڻپ ۾ هرهڪ جي جاءِ ڏيکارين ٿا، جيئن ته پهريون، ٻيون، ٽيون، چوٿون. جيتوڻيڪ عدد اسم ۾ شمار ڪيا ويا آهن، جيئن صفت به شمار ڪيل آهي، تڏهن به اهي صفت وانگي ڪم ڏين ٿا، جي شمار يا انداز يا جاءِ ڏيکارين ٿا، جيئن ته ٻه ماڻهو، پنج ماڻهو، پهريون ڇوڪر، ڏهون ڇوڪر.

شماري عددن ۾ ڏهن کان مٿي وارن ڏهاڪن ۾، نون ڏيکارڻ لاءِ اوڻ ڪم ايندو آهي، جيئن ته اوڻيهه يا اوڻويهه، اوڻٽيهه، اوڻيتاليهه ۽ پوءِ ڏهاڪي جو پهريون اکر به ڦري ٿو، جيئن ته ويهه کي ايهه، چاليهه کي تاليهه، پنجاهه کي ونجاهه، سٺ کي هٺ، ستر کي هتر، هڪُ کي هڪڙو يا هيڪ يا هڪڙو به چوندا آهن، ۽ ڪي آنءُ مٿين يا ٻين ڪاڏي جي شين ڳڻڻ ۽ شمار ڪرڻ ۾ برڪت وجهڻ لاءِ هڪڙي جي بدران، يا ٻهرئين جي بدران، برڪت چوندا آهن. ڇهن کي ڪي ڇهه ۽ ڪي ڇهہ چوندا آهن. يارهن کي ڪي ڪارنهن يا اڪارنهن به چوندا آهن، جيئن هنديءَ ۾ گياره چوندا آهن. اوڻيهه ۽ ايڪيهه کي اوڻويهه ۽ ايڪويهه به چوندا آهن.

سؤ کان مٿي ڳڻڻ لاءِ هڪ سؤ هڪ، هڪ سؤ ٻه، هڪ سؤ ٽي، انهيءَ طرح ڳڻيندا آهن، ۽ ڪي ايڪو سؤ يا ايڪوترو سؤ، ٻڙو سؤ يا ٻڙوترو سؤ؛ ٽڙو سؤ يا ٽڙوترو سؤ، چوڙو سؤ يا چوڙوترو سؤ، پنجو سؤ يا پنجوترو سؤ وغيره چوندا آهن. ٻن سون کان مٿي وري ايڪا ٻه سؤ، ٻڙا ٻه سؤ، ٽڙا ٻه سؤ وغيره. هزار کي سهس به چون. سؤ هزارن کي لک چون، سؤ لکن کي ڪروڙ چون ۽ ڪروڙ کي ڪوڙ به چوندا آهن. سؤ ڪروڙن کي ارب چون، سؤ اربن کي کرب، سؤ کربن کي نيل، ۽ سؤ نيلن کي پدم. ڏهن کي گڏ جملو ڪري، ڏهو يا دهو چون. ويهن کي جملو ڪري ڪوڙي چون. ٻارهن کي انگريزي نالو ڊزن درجن چون، ۽ سؤ ورهين کي صدي چون، جو فارسي صد مان آهي.

صفت وانگي ٻنهي قسمن جا عدد: جنس، عدد ۽ حالت وٺندا آهن، جيئن ته هڪڙو، مونث هڪڙي، عام صورت واحد لاءِ هڪڙي، جمع لاءِ هڪڙن. ٻين ۾ جنس ۽ عدد جو تفاوت ڪونهي، مگر عام صورت ٻن، ٽن، چئن وغيره ٿئي ٿي، جيئن ته چئن ماڻهن کي، پنجن کي، ڏهن کي.

زور ڏيکارڻ لاءِ يا سڀني کي گڏي ڏيکارڻ لاءِ عدد جي پڇاڙيءَ ’ئي‘ وجهندا آهن، جيئن ته چارئي، پنجئي، ڏهئي وغيره. ۽ عام صورت ۾ ٻنهي، ٽنهي، چئني، ڏهني وغيره ٿيندا آهن. ٻئي اسم سان صفت وانگي ڪم اچڻ مهل جنس ۾ عددن جي صورت قائم رهندي آهي، جيئن ته چار ماڻهون، چار گهوڙا، ست ڇالون، ست مڱڙس يا ٻين روپيي، ٽين ٻئي، چئن آني وغيره.

سؤ کان مٿي مجمل طرح گهڻن ڏيکارڻ لاءِ ’اهين‘ گڏيندا آهن، جيئن ته سوين ماڻهو، هزارين گهوڙا، لکين آدمي، سهسين جانور.

انگن ڏيکارڻ لاءِ مجمل طرح ايڪو، ٻيڪو، ٽيڪو، چؤنڪو، پنجڪو، ڇڪو، ستو، اٺو، نائو، ڏهو، ويهو، ٽيهو وغيره. ڏهي کي ڏهاڪو به چوندا آهن. سؤ کي سيڪڙو به چوندا آهن.

انڪل يا تخمينن ڏيکارڻ لاءِ ڏهاڪو، ويهارو، ٽيهارو، چاليهارو، پنجاهي، ساليڪو ڪم آڻيندا آهن، ۽ ڪڏهن انهن جي پڇاڙيءَ کان به آڻيندا آهن ۽ ڪڏهن چونڪڙي، پنجڙي، ڇڪڙي وغيره به چوندا آهن.

هڪڙي کان گهٽ جي لاءِ اڌ، چوٿو يا چوٿ يا چوٿائي، پاءُ، ٽيهائي، سوائي، ڏيڍ، ساڍ ڪم ايندا آهن، جي اسمن وانگي ڳالهائبا آهن. ۽ اڌ يا آڌو، پئولو، مُنو، سوا يا سوايو، اڍائي، صفت وانگي ڪم ايندا آهن.

ساڳيءَ شيءِ جي گهڻن ڀيرن اچڻ يا گهڻين شين ڏيکارڻ لاءِ هيڪر يا هيڪار، ٻيهر يا ٻيهار، ٽيهر يا ٽهار وغيره ۽ هيڪوڻ، ٻيڻ، ٽيڻ يا هيڪوڻو، ٻيڻو، ٽيڻو، چؤڻو، پنجوڻو، ڏهوڻو وغيره چوندا آهن.

عدد قطاريءَ جي ڏيکارڻ لاءِ ٻهرئين کان پوءِ عدد شماريءَ جي پڇاڙيءَ او يا اون آڻيندا آهن، جيئن ته ٻيو، ٽيون، چوٿون، پنجون، ڏهون، ويهون وغيره، انهن جو مونث آهي ٻهرين، ٻي، ٽين، چوٿين، پنجين، ڏهين، ويهين وغيره.

عددن جو اصل: سنڌي ڳاڻيٽي جا لفظ، يا عدد شماري توڙي قطاري، سڀ

پراڪرت جي معرفت سنسڪرت مان ورتل آهن. هڪ، سنسڪرت ايڪ ۽ پراڪرت ايڪ مان نڪتل آهي. هندي به ايڪ آهي. ٻه سنسڪرت ۾ دو ۽ پراڪرت ۾ دو، هندي به دو آهي ۽ فارسيءَ ۾ دُو، جنهن جي آواز دُ آهي. سنڌيءَ ۾ سنسڪرت جو دوَ بدلجي بوَ ٿيو آهي، جو پوءِ ٻه ٿيو. سرائڪي يا پنجابي ٻوليءَ ۾ ڏون چوندا آهن، جو پراڪرت جي دوڻِ مان آيل آهي. ٽي، سنسڪرت ترِ مان آهي، پراڪرت ۾ تيرڻ آهي، جنهن مان هندي تين نڪتو آهي. چار، فارسي چهار، سنسڪرت چتر ۽ پراڪرت چهار مان آيو آهي. پنج، سنسڪرت پنچن، پراڪرت پنچ مان آهي. فارسي پنج ۽ هندي پانچ آهي. ڇه، سنسڪرت شش ۽ پراڪرت ڇه آهي، فارسي شش ۽ هندي ڇي. ست، سنسڪرت سپتن، پراڪرت ستّ، هندي سات،

پنجابي ستّ. اٺ، سنسڪرت آشٽن، پراڪرت آٺٺ، فارسي هشت، هندي آٺ. نَوَ، سنسڪرت نوَن، پراڪرت ڻَنَ، فارسي نُهه، هندي نَو. ڏهه، سنسڪرت دَشَن، پراڪرت دَس، هندي دَس، فارسي دَهه. يارهن، پراڪرت ايئارهَ، سنسڪرت ايڪادَشَن. ٻارهن، پراڪرت وارَهَ، سنسڪرت دوادَشَن. تيرهن، پراڪرت تيرَهَ، سنسڪرت تريودَشَن. چوڏهن، پراڪرت چَئُدَهَ، سنسڪرت چتُردَشَن، هندي چودهان. پندرهن، پراڪرت پنُرهه، سنسڪرت پنچ دشين. سورهن پراڪرت سولَهَ، سنسڪرت شودَشَن، هندي سولهه. سترهن، پراڪرت سَتَرهَ، سنسڪرت سپت دَشَن. ارڙهن، پراڪرت اٺرهَ، سنسڪرت آشٽادَشن، هندي اٺارهه. اوڻيهه، سنسڪرت آنو نشَت يعني ويهن کان هڪ گهٽ، هندي اُنيس. ويهه، سنسڪرت وِنشَتِ، پراڪرت وِسَئِ، فارسي بيست. ٽيهه، پراڪرت تيسئا، سنسڪرت ترِنشَتِ. انهيءَ کان پوءِ سنسڪرت وارو شَتِ ڦري پراڪرت ۾ سد ٿيو ٿئي. چاليهه، سنسڪرت چتوارِنشَت، پراڪرت چتارسا. پنجاهه، سنسڪرت پنچاشتِ، پراڪرت پڃاسا. سٺ، سنسڪرت شَشٽِ. ستر، سنسڪرت سپتَتِ. اسي، سنسڪرت آشيتِ. نوي، سنسڪرت نَوَتِ. سؤ، سنسڪرت شَتَ، پراڪرت سَئَ، فارسي صَد.

ايڪوٽرو سؤ ۾ ترو سنسڪرت اتر مان آهي. جنهن جي معنيٰ آهي مٿي، يعني سؤ کان هڪڙو مٿي سَهسَ، سنسڪرت سَهسر، پراڪرت سَهَسِ. هزار فارسيءَ مان آهي. لک، سنسڪرت لَکش، هندي لاک. ڪروڙ يا ڪوڙ، سنسڪرت ڪوٽِ. ارب، سنسڪرت آربُد. کرب، سنسڪرت ڪرب. نيل، سنسڪرت نيل. پدم سنسڪرت پدمَ.

پهريون، سنسڪرت پرٿم، پراڪرت پڍمو. ٻيو ۽ ٻيجو، پراڪرت ٻيئو، سنسڪرت ودتي، پراڪرت ڏئيجِ. ٽيون، پراڪرت تيئو. چوٿون، پراڪرت چئٿَ. تنهن کان پوءِ عدد جي پڇاڙيءَ سنسڪرت واري پڇاڙي ”تَمَ“ ڦيرائي ”اون“ ڪري سنڌيءَ ۾ ڪم آندي اٿن، جا فارسيءَ ۾ ”اُم“ ٿي ٿئي، جيئن ته چهارم، پنجم. هندي ۽ مرهٽيءَ ۾ ”وان“ ٿي ٿئي، جيئن ته پانچوان، ۽ گجراتيءَ ۾ ”مو“، جيئن ته پانچمو. سنڌي ۾ جو لفظ ”ڪَن“ ڪم ٿو اچي، جيئن ته ڏهاڪو ڪن، ويهارو ڪن، سو به سنسڪرت ”ڪَنِڪ“ مان آهي. هيڪار، ٻيهار وغيره ۾ جو ”آر“ ٿو اچي ۽ ”وار“ يا ”وارو“ جي معنيٰ ٿو ڏئي، سو به سنسڪرت ۾ وار آهي، جو فارسيءَ ۽ هنديءَ ۾ ”بار“ يا ”باره“ آهي، جيئن يڪ بار، دو بار يا دوباره، سه باره. چوٿ يا چوٿائي، سنسڪرت ۾ چتُر ٿانش آهي، ۽ ٽيهائي، ترتيانشَ، پاءُ، سنسڪرت پادَ آهي. پوڻو، سنسڪرت پادونَ آهي. اڌ، سنسڪرت آردَ آهي. سوا ۽ سوائي ۽ سوايو، سنسڪرت سپادَ آهي. ساڍ ۽ ساڍا، سنسڪرت سارڌَ آهي. ڏيڍ، سنسڪرت ترِ آرڌ آهي، يعني ٽي اڌ آڌائي، سنسڪرت آرڌ دوي يعني ٻه ۽ اڌ.

باب ستون

فعل جو بيان

فصل پهريون

فعل جا قسم

مٿي چيل آهي تہ فعل اهو لفظ آهي، جنهن مان ڪنهن ڪم جي ڪرڻ يا ٻئي ماڻهو يا شيءِ تي ٿيڻ يا هئڻ جي معنيٰ نڪري. مٿي اهو بہ چيل آهي تہ: اهڙي ڪنهن ڪم ڪندڙ کي فاعل ٿا چون ۽ جنهن تي ڪو ڪم ٿئي تنهن کي مفعول ٿا چون. هاڻي جو ڪم ڪنهن ٻئي تي نٿو ٿئي تنهن کي 'فعل لازمي' چون ٿا. لازمي لفظ جي معنيٰ آهي، چنبڙندڙ يعني جو ڪم فقط فاعل يا ڪم ڪندڙ سان چنبڙيل ٿو رهي ۽ لنگهي ڪنهن ٻئي تائين اثر نٿو ڪري، جيئن تہ احمد هليو، پکي اڏامن ٿا، هي ڇوڪر روئي ٿو؛ اُتي هلڻ، اڏامڻ، روئڻ فعل لازمي آهن. پر جڏهن اهو ڪم ڪنهن ٻئي تي ٿئي ٿو انهيءَ جو اثر ڪنهن ٻئي تائين وڃي ٿو، جنهن کي مفعول ٿا چون، تڏهن انهيءَ کي 'متعدي' چون ٿا، جو متعدي لفظ جي معنيٰ آهي لنگهي ٻئي تائين ويندڙ، پر جڏهن فعل ڪو ڪم نہ ڏيکاري، فقط ڪنهن ماڻهوءَ يا شيءِ جو هئڻ يا ٿيڻ ڏيکاري، تڏهن اهو اگرچ مٿين معنيٰ موجب لازمي آهي، جو رڳو فاعل سان چنبڙيل ٿو رهي، تڏهن بہ سواءِ ڪنهن ٻئي فعل جي گڏجڻ سان انهيءَ مان پوري معنيٰ نٿي نڪري. گهڻو ڪري انهيءَ جا ڀاڱا ٻين فعلن سان گڏ ايندا آهن ۽ وقت يا ٻين ڳالهين ڏيکارڻ ۾ مدد ڪندا آهن. تنهنڪري اهڙن فعلن کي "معاون" چون ٿا. معاون لفظ جي معنيٰ آهي مدد ڪندڙ. مثلاً آهي، هو، ٿيو فعل معاون آهن — هيءُ ماڻهو آهي، هي ڇوڪر هو، هي ڳالهہ ٿي. انهن جملن مان پاڻهي صاف معنيٰ نٿي نڪري، جيسين ڪو ٻيو لفظ انهن ۾ فعل سان گڏ ڪم ايندو، جيئن تہ هيءُ ماڻهو حڪيم آهي. هي ڇوڪر هشيار هو، هيءَ ڳالهہ سچي ٿي، آءٌ لکندو آهيان، هيءُ ويو هو، ڪم پيو ٿئي. انهن جملن جي فعلن ۾ آهيان، هو، ٿئي، هئڻ يا ٿيڻ فعل جا ڀاڱا آهن جي ٻين فعلن سان گڏ اچي، معنيٰ ڪرڻ يا سمجهائڻ ۾ مدد ڪن ٿا.

مٿين بيان مان معلوم ٿيو ته فعل ٽن قسمن جا آهن: فعل لازمي، فعل متعدي، ۽ فعل معاون. هي به معلوم ٿيو ته هڪڙي معنيٰ مان فعل معاون به لازميءَ جو هڪڙو قسم آهي. فعل متعديءَ جو ٻيو به هڪڙو قسم آهي، جنهن کي ”متعدي بالواسطه“ ٿا چون يعني جو ڪنهن ٻئي جي واسطي يا وسيلي سان يا انهن جي هٿان اثر ٻئي تائين پهچائي ٿو، جيئن ته بادشاهه قيديءَ کي مارايو يا ڪُهايو. يعني پاڻ نه مارايائين يا ڪُٺائين جو فعل ٿئي ها، پر ڪنهن ٻئي هٿان مارايائين يا ڪهارايائين، تنهنڪري اهو فعل متعدي بالواسطه ٿيو. انهي فعل جي مصدر ۾ نشاني آهي آئڻ يا آرائڻ.

فاعل ۽ مفعول جي نظر تي فعل متعدي معروف به ٿي سگهي ٿو ۽ مجهول به، جن جي معنيٰ آهي سڃاتل ۽ اڻ سڃاتل. مثلاً، احمد محمد کي ماريو. اتي مارڻ فعل جو فاعل سڃاتل آهي ۽ معلوم آهي ته احمد آهي. پر محمد مارجي ويو. اتي خبر نٿي پوي ته محمد جو مارينڌڙ ڪير آهي، تنهنڪري پهريون فعل ”متعدي معروف“ آهي ۽ ٻيو ”مجهول“. مجهول جي نشاني مصدر ۾ ’جڻ‘ آهي، جا فعل جي امر جي پڇاڙي آڻجي ٿي، جيئن ته مارڻ، مار، مارجڻ، مارائجڻ.

فصل ٻيو

اسم مصدر ۽ امر

مٿي اسم جي وصف ۾ ڏيکاريو ويو آهي، ته اهو ڪنهن ڪم جو به نالو آهي، جيئن پڙهڻ، لکڻ، ۽ اسم جي قسمن ۾ ڏيکاريو ويو آهي، ته ڪم ڏيکارڻ واري اسم کي ”اسم مصدر“ چون ٿا. انهي جي نشاني آهي ’اڻ‘. مثلاً، پڙهڻ چڱو ڪم آهي. انهيءَ جملي ۾ ’پڙهڻ‘، آهي فعل جو فاعل آهي، ۽ اسم وانگي ڪم آيو آهي. هتي ڇوڪر ترڻ سکيو آهي. اتي ترڻ مصدر آهي ۽ سکيو آهي فعل جو مفعول آهي ۽ اسم وانگي ڪم آيو آهي. انهيءَ ڪري مصدر فعل لازميءَ جي به ٿئي ٿي ۽ متعديءَ جي به. متعدي مصدر مفعول به، وٺي سگهي ٿي، جيئن ته بابو هوا کائڻ ويو آهي، اتي کائڻ مصدر فعل متعديءَ جي آهي ۽ انهيءَ جو مفعول آهي هوا.

مصدر لفظ جي عربيءَ ۾ معنيٰ آهي نڪرڻ يا ظاهر ٿيڻ جي جاءِ يا شيءِ. سو هن ڪري جو انهيءَ مان فعلن جون علحدﮦ ٻون صورتون نڪرن ٿيون، جيئن هيٺ ماٺهي معلوم ٿيندو. مصدر جي پڇاڙي، جا ”اڻ“ آهي، تنهن ۾ ”ڻ“ جي مٿان

پيشُ آهي، تنهنڪري اسم جي قانون موجب اهو مذڪر اسم آهي، ۽ مذڪر وانگي ڳالهائڻ ۾ اچي ٿو ۽ ٿوري گهري ۾ انين ٿو، جيئن ته سچ ڳالهائڻُ چڱو آهي، سچ ڳالهائڻ مان فائدو آهي، جتي عام صورت ۾ "ڻ" تي زير ٿي اچي.

انهيءَ مصدر جي نشاني "ڻ" ڪڍڻ سان امرُ ٺهو پيدا ٿئي. امر جي معني آهي حُڪم. مثلاً، اچڻ مان اچُ، وڃڻ مان وڃُ، ڪرڻ مان ڪر ۽ مارڻ مان مار. امر جي پڇاڙيءَ واري اکر تي يا مصدر جي نشانيءَ جي اڳين اکر تي جيڪا جدا جدا حرڪت ٿي اچي، انهيءَ جا ڪي قانون مُقرر آهن.

فعل لازمي جي مصدر جي نشاني "اڻ" آهي يعني ڻ جي اڳين اکر جي مٿان زبر آهي، ۽ انهيءَ جي امر جي پڇاڙي "اُ" ٿي ٿئي، جيئن ته هلڻُ - هلُ، وڃڻُ - وڃُ، ٽپڻ - ٽپُ، ٺهڻ - ٺهُ، اچڻ - اچُ، ۽ وڃڻ - وڃ.

فعل متعدي جي مصدر جي پڇاڙي "اڻُ" به آهي ۽ "اِڻ" به آهي ۽ انهيءَ مان جو امر نڪري ٿو، تنهن جي پڇاڙيءَ ۾ اِ ٿو اچي، جيئن ته جهلڻ - جهل، ڦرڻُ - ڦر، ڳالهائڻُ - ڳالهاءِ، ڌوئڻُ - ڌوءُ، پيئڻُ - پيءُ. پر ڪن مصدر جي نشانيءَ جي اڳيان "او" اچڻ ڪري، امرُ فقط "ڻ" ڪڍڻ سان ٺهو جڙي، جيئن ته ڌوئڻ - ڌو، رُئڻ - رو. ۽ ڪن جي امر جي پڇاڙي اُ به ٿي اچي، جيئن ته ٻڌڻ - ٻڌُ، لکڻ - لکُ، چمڻ - چمُ، ڏسڻ - ڏسُ، سبڻ - سبُ، ڪڍڻ - ڪڍُ وغيره.

فعل متعدي بالواسطه جي مصدر ۾ فقط "ڻ" ڪڍي ٿي جڙجي، جيئن ته مارائڻ - ماراءِ، ڪهائڻ - ڪهاءِ، ڪهارائڻ - ڪهاراءِ. حقيقت ڪري متعديءَ مان متعدي بالواسطه جي ٺهڻ جو رستو آهي متعدي جي امر جي پڇاڙيءَ يا مصدر جي ڻ جي بدران آڻ يا آرائڻ وجهڻ، جيئن ته مارڻ - مار - مارائڻ، ڪائڻ - ڪارائڻ - ڪارارائڻ، ڦيرڻ - ڦيرائڻ - ڦيرارائڻ، مٺڻ - موائڻ - موارائڻ. ڪي لازميءَ مان متعدي فعل به ٺهن ٿا، پر اهي بيقاعدي آهن، جيئن ته ڀرڻ مان ڀارڻ، پڙهڻ مان پاڙهڻ ۽ پڙهائڻ، وسرڻ مان وسارڻ، ڦرڻ مان ڦيرڻ ۽ ڦيرائڻ، ٻڏڻ مان ٻوڙڻ، مڙڻ مان موڙڻ، سرڻ مان سورڻ، هرڻ مان هيرڻ ۽ هيرائڻ، ڏيڻ مان ڏيارڻ، پيڻ مان پيارڻ، ڏٺڻ مان ڏٺارڻ، ولڻ مان وڻائڻ.

ڪٿهن فعل لازمي ۽ فعل متعدي ساڳي معني ڏيکارڻ وارا جدا جدا صورتون ولن ٿا، جن ته لازميءَ مان متعدي فعل بيقاعدي طرح جڙي ٿو - مثلاً اجهامڻ - اجهائڻ، اڏامڻ - اڏائڻ، ڀڄهڻ - ڀڃڻ، ڦاٽڻ - ڦاڙڻ، ڇڄڻ - ڇڄڻ، چيچڻ - چنڻ، ڏهڻ - ڏهڻ، ڪامڻ - ڪائڻ، وسامڻ - وسائڻ.

مٿي جنهن امر جو ذڪر ڪيو ويو آهي، سو ضمير حاضر واحد کي حڪم ڏيڻ لاءِ آهي، پر جمع جي لاءِ يا گهڻن مالهن کي حڪم ڏيڻ لاءِ واحد جي پڇاڙيءَ 'او' ڪڏجي ٿو، جيئن ته اچ - اچو، وڃ - وڃو، ڏي - ڏيو، جهَل - جهَليو، پڙهه - پڙهو.

وقت جي نظر تي هن امر کي امر حالي چوندا آهن، پر ٻيو به صورت امر جي آهي، جنهن سان تاڪيد يا ايندڙ وقت يا دير سان ڪم ڪرڻ جو حڪم معلوم ٿو ٿئي ۽ اها آهي اِج يا اِيج ڪڍڻ سان، جيئن ته آچيج، وڃيج، ڪج يا اچيج، وڃيج، ڪريج ۽ جمع اچجو، وڃجو ۽ اچيجا، وڃيجا، ڪريجاه يعني هڪدم يا هينئر جو هينئر نه، پر پوئيرو، يا ٻئي وقت، يا ياد ڪري تاڪيد سان ائين ڪجِ. ڪڏهن فعل جي پڇاڙيءَ ۾ واحد حاضر واري 'آئين' ڪم آڻيندا آهن، جيئن ته اچجئين يا اچجانءِ، وڃجئين يا وڃجانءِ. اهڙي امر کي 'امر استقبالي' يا 'امر مدامي' يا 'دير وارو امر' چئي ٿو سگهجي.

جو حڪم جهلڻ يا منع ڪرڻ جي لاءِ هوندو آهي، تنهن کي نَهي چوڻ ٿا ۽ انهيءَ لاءِ امر جي اڳيان 'نه' يا 'مَ' وجهندا آهن، جيئن ته نه ڪر، مَ وڃ يا مضارع جي اڳيان متان وجهجي ٿو، جيئن ته متان وڃين، متان ڪرين. اهي انڪاري لفظ، ظرف انڪاري به آهن، جيئن مٿي چيو ويو آهي.

فصل ٽيون

اسم مشتق

جيئن ته مصدر اسم آهي، پر معنيٰ فعل جي ٿو ڏئي ۽ منجهانئس ٻيا فعل ٿا نڪرن، تيئن 'اسم مشتق' به اهڙن ڪن اسمن کي چئبو آهي، جي مصدر مان نڪرن ٿا يا جڙن ٿا. اهي آهن: اسم فاعل، اسم مفعول ۽ اسم حاليه.

اسم فاعل: اسم فاعل ڪم ڪندڙ کي چون ٿا، جيئن مٿي به آيو آهي. اهو به مصدر مان نڪري ٿو ۽ امر جي پڇيان 'اندڙ' يا 'ايندڙ' ڪڍڻ سان ٺهي ٿو. امر جي پڇاڙي 'آ' آهي ته 'اندڙ' ۽ جي 'اِ' آهي ته 'ايندڙ' ڪڍين ٿا، جيئن ته ليکڻ - ليکُ - لکندڙ، هلڻ - هلُ - هلندڙ، مارڻ - مارِ - ماريندڙ، گهولڻ - گهولِ - گهوليندڙ. ڪي بيقاعدي به آهن، جيئن ته وڃڻ - وڃ - ويندڙ، اچڻ - اچُ - ايندڙ.

ڏسڻ ۾ ايندو ته اسم فاعل معنيٰ ۾ صفت وانگي به ڪم اچي ٿو، جيئن ته هتي جي هوا وڻندڙ آهي، ڪِرندڙ تارا ڪڏهن ڪڏهن زمين تان ايندا آهن ۽ هَٽُ ڪندڙ پڄندڙ آهي. سنڌيءَ ۾ ڪي اهڙا به لفظ يا لفظن جا پاڙا يا نشان آهن، جي پڻ اسمن يا صفتن يا فعلن ڪڏهن سان جڙن ٿا ۽ صفت جي معنيٰ ڏين ٿا ۽ اسم فاعل جهڙا آهن، جيئن ته آپاڻ مان آپاڻهار، هلڻ سان هلڻهار، ڏاتار، مارڻ وارو وغيره. اهڙن اسمن کي "اسم فاعل ترڪيبي" چوندا آهن ۽ انهن جو ذڪر مٿي پنجين باب جي ٻئي فصل ۾ آيو آهي. اهڙي قسم جا ٻيا به لفظ آهن، جن جي پڇاڙيءَ ۾ 'ٿو' آهي، يا جي مصدر جي پڇيان 'و' ڪڏهن سان جڙن ٿا، ۽ صفت جي به ۽ فعل جي به معنيٰ ڏين ٿا، جيئن ته چرڪڻو، مرڪڻو، ۽ ڪٿي آئيندي جي ارادي جي معنيٰ ٿي نڪري، جيئن مون کي سهائي ڪراچيءَ وڃڻو آهي، تو کي هيءَ ڪم ڪرڻو آهي يا نه؟ ڪي ماڻهو هن کي "اسم استقبال" ٿا سڏين. صفت وانگي اهڙا اسم جنس ۽ عدد ۾ ڦرن به ٿا، جيئن ته ڪيلندڙُ ماڻهو، ڪيلندڙ زال، ڪيلندڙ مڙس، ڪيلندڙيون زالئون. هُو وڃڻو آهي، هوءَ وڃڻي آهي، هُو وڃڻا آهن، هُو وڃڻيون آهن.

اهڙي ساڳئي قسم جا لفظ، جي مصدر مان نڪتل آهن ۽ اسم جي فعل جي معنيٰ ٿا ڏيکارين، تن کي "حاصل بالمصدر" به چوندا آهن، ۽ انهيءَ جون جدا جدا صورتون ۽ پڇاڙيون ٿيون ٿين، جيئن ته ڪرڻ – ڪرٿي، پرڻُ – پرٿي، گهمڻ – گهوم وغيره. جي اسم ذات ٿي شمار ۾ ٿا اچن ۽ انهن جو ذڪر به پنجين باب جي ٻئي فصل ۾ آيو آهي.

<u>اسم مفعول</u>: مٿي چيو ويو آهي ته جنهن اسم تي فعل متعدي جو ڪمُ يا اثر ٿو ٿئي، تنهن کي مفعول ٿا چون، اهو به اسم آهي جو فاعل وانگي فعل مان نڪتل آهي، ۽ امر جي پٺيان "آل" يا "يل" ۽ "او" يا "يو" وجهڻ سان جڙي ٿو، جيئن ته مارڻ – مار – ماريل يا ماريو، لکڻ – لکُ – لکيلُ يا لکيو، نيڻ – ني – نيلَ يا نيو. گهڻا اسم مفعول امر وانگي بيقاعدي جڙيل به آهن، جيئن ته اپائڻ – اپائل يا آپاسيل يا آپائو، پڄڻ ۽ پڄڻ مان پڳل ۽ پڳو، بيهڻ مان بيٺل ۽ بيٺو، پرچڻ مان پرتل ۽ پرتو، پيهڻ مان پيٺل ۽ پيٺو، ڊاهڻ مان ڊاٺل ۽ ڊاٺو وغيره.

اسم مفعول به فاعل وانگي صفت ٿي به اسم سان ڪم ايندو آهي، جيئن ته پڳل سپاهي جنگ ڪرڻ جو لائق ناهي، مٺو ماڻهو جيتري مان ڪيئن برابر ٿي سگهندو، مٺو مٺي جي آچار آهي، ۽ لکيو ڦرڻ جو ناهي.

<u>اسم حاليه</u>: اسم حاليه به انهن اسمن مان هڪڙو آهي، جي مصدر مان نڪرن ٿا، ۽ آهو فعل جي به ۽ صفت جي به معنيٰ ظاهر ڪري ٿو. آهو ڏيکاري ٿو ته

هڪڙي ڪم هلندي يا جاري رهندي ٻيو ڪم ٿئي ٿو. اهو به امر جي پٺيان ”آندو“ يا ”ايندو“ وجهڻ سان ٺهي ٿو. گهڻا باقاعدي جڙن ٿا ۽ ٿورا بي‌قاعدي ٿا جڙن. مثال: اڄ ميلائي تو وٽان ٿيندو ويندس. هو سانڍهو ڪتاب پڙهندي پڙهندي سکي ويو. لکڻ – لک – لکندو، کهڻ – کڻ – کڻندو، مارڻ – مار – ماريندو، اچڻ – اچ – ايندو، وڃڻ – وڃ – ويندو، ۽ ڪرڻ – ڪر – ڪندو.

جيئن اسم حاليه ۾ هڪڙي ڪم ڪندي ٻئي ڪم ڪرڻ جي معني ٿي نڪري ۽ اڪثر آهي ڪم هلندڙ يا ايندڙ وقت سان، يعني حال ۽ مستقبل سان لاڳو ٿيندا آهن، تيئن گذريل وقت يا ماضي، ٻن ڪمن جي ٿيڻ واري هڪڙي فعل جي صورت آهي، جنهن کي ”فعل معطوفي“ ٿا چون، يعني موٽيل يا ڳنڍيل ڪم، جيئن ته هو ماڻي کائي ويٺي آهي، هو هي ملڪ فتح ڪري پٺتي موٽيو، هو سنهن ڏکيو هليو ٿي ويو. پر جڏهن اهڙا فعل اڪثر گذريل وقت سان ٿا لڳن، تڏهن انهن کي زمان ماضي جي هڪڙي صورت شمار ڪجي ٿي، ۽ انهن کي ”ماضي معطوفي“ ڪري سڏيندا آهن. انهيءَ جو بيان ماضين ۾ ايندو.

اهڙا مشتق اسم، جي اسم ٿي فعل يا صفت جو ڪم ڏين ٿا، يا فعل ٿي اسم ۽ صفت جو ڪم ڏين ٿا، تن کي سنسڪرت ۾ ڪردنت چون ٿا. ”اسم حاليه“ کي 'ورتما ڪردنت' ٿا چون، 'اسم مفعول' کي 'ڀوت ڪردنت' ۽ 'اسم فاعل ترڪيبي' يا 'اسم استقبال' کي 'ڀوشيه ڪردنت'، ۽ فعل يا 'ماضي معطوفيءَ' کي 'پوروڻ ڪردنت'.

باب اٺون

فصل پهريون—زمانن جا قسم

فعل جا زمان

زمان لفظ جي معني آهي وقت، ۽ فعل جا زمان ڏيکارين ٿا ته ڪوبه فعل ڪهڙو وقت ٿو ڏيکاري، يعني ڪوبه ڪم ڪڏهن ٿيو يا ٿئي ٿو يا ٿيڻو آهي، يعني گذريل وقت ۾، يا هلندڙ وقت ۾، يا ايندڙ وقت ۾. انهيءَ ڪري فعل جا ٽي زمان آهن: هڪڙو "زمان حال"، ٻيو "زمان ماضي" ۽ ٽيون "زمان مستقبل". زمان حال هلندڙ وقت ٿو ڏيکاري، جيئن ته آءٌ خط لکان ٿو، ڇوڪر گهر وڃي ٿو. زمان ماضي گذريل وقت ٿو ڏيکاري، جيئن ته مون خط لکيو، ڇوڪرو گهر ويو. زمان مستقبل ايندڙ وقت ٿو ڏيکاري، جيئن ته آءٌ خط لکندس، ڇوڪر گهر ويندو.

<u>زمان حال جا قسم</u>: وري زمان حال جا ٽي قسم آهن: هڪڙو "زمان حال مطلق"، ٻيو "زمان حال مدامي" ۽ ٽيون "زمان حال متشڪي". زمان حال مطلق يا خاص، فقط هلندڙ وقت ٿو ڏيکاري، يعني اهو ڪم هينئر پيو ٿئي، يا پيو هلي، جيئن آءٌ خط لکان ٿو، ڇوڪر گهر وڃي ٿو، يعني آءٌ هينئر لکان ٿو ۽ هو هينئر وڃي ٿو. "حال مدامي" گذريل ۽ هلندڙ وقت گڏي ٿو ڏيکاري، يعني ته ڪو ڪم گذرئي وقت کان وٺي جاري ٿيو آهي ۽ اڃا هلندو اچي ۽ پيو ٿئي، يا هميشه ٿيندو آهي، جيئن ته هيءُ ڇوڪر مڪتب ۾ پڙهندو آهي، يعني گذريل وقت کان وٺي پڙهندو اچي ۽ پڙهي پيو. ڪي انهيءَ کي "حال استمراري" به چون ٿا، ۽ جو ڪم هميشه پيو ٿيندو آهي، تنهن کي "حال مدامي" چون ٿا. "حال متشڪي" به هلندڙ وقت ٿو ڏيکاري، مگر پڪ نه هوندي آهي ته اهو ڪم هلي ٿو يا نه. يعني شڪ ڏيکاريندو آهي، جيئن ته ڇوڪر مڪتب ۾ پڙهندو هوندو.

<u>زمان ماضي جا قسم</u>: زمان ماضي گذريل وقت ڏيکاري ٿو. مگر گذريل وقت به هلندڙ وقت کان يا گهڻو پري ۽ اڳي ٿو ٿئي يا ويجهو ٿو ٿئي، يا گهڻي وقت کان ڪو ڪم ٿي بس ٿيو، يا ڪجهه تائين پئي ٿيو. انهيءَ نظر تي "زمان ماضي" جا ڇهه قسم آهن: "ماضي مطلق"، "ماضي قريب"، "ماضي بعيد"، "ماضي استمراري"، "ماضي مدامي"، "ماضي متشڪي"، ۽ "ماضي شرطيه".

”ماضي مطلق يا خاص“ ماضي لفظ مبهم گذريل وقت ۾ ڪم پورو ٿيل ڏيکاري ٿو، پر اها خبر ڪانه ڏئي ته ڪو ڪم تازو ٿيو يا گهڻو اڳي پورو ٿي چڪو، جيئن ته هو پڙهيو، يا هُو ويو.

”ماضي قريب“ ڏيکاري ٿو ته اهو ڪم تازو يا ويجهڙائي ۾ ٿيو آهي، جيئن ته هُو پڙهيو آهي، يا هو ويو آهي. قريب لفظ جي معنيٰ به ويجهو آهي.

”ماضي بعيد“ ڏيکاري ٿو ته اهو ڪم ڪجهه وقت اڳي ٿي چڪو هو، جو بعيد لفظ جي معنيٰ آهي پَري، جيئن ته هو پڙهيو هو، هو ويو هو.

”ماضي استمراري“ ڏيکاري ٿو ته اهو ڪم گذريل وقت ۾ جاري هو ۽ پئي هليو، جيئن ته هُن پڙهيو ٿي، هُو پئي ويو.

”ماضي مدامي“ ڏيکاري ٿو ته اهو ڪم گذريل وقت ۾ هميشه جاري هو، ۽ پيو ٿيندو هو، جيئن ته هو پڙهندو هو، هو ويندو هو. مدامي لفظ جي معنيٰ آهي هميشه ٿيندڙ.

”ماضي متشڪي“ ڏيکاري ٿو ته اهو ڪم گذريل وقت ۾ ٿيو يا نه، تنهن جي پڪ ناهي، شڪ آهي. ۽ متشڪي لفظ جي معنيٰ به آهي شڪ وارو، جيئن ته هُو پڙهيو هوندو، هو ويو هوندو.

”ماضي شرطيه“ ڏيکاري ٿو ته اهو ڪم گذريل وقت ۾ ڪنهن شرط پوري ٿيڻ تي ٿئي ها، جو شرطيه جي معنيٰ شرط وارو، جيئن ته هو پڙهي ها، هو وڃي ها.

عربي صرف نحو موجب ’ماضي معطوفي‘ ِ ماضين ۾ آڻيندا آهن، جو ڏيکاري ٿو ته گذرئي وقت ۾ ڪنهن ماڻهوءَ هڪڙو ڪم ڪري پوءِ بيو ڪم ڪيو، يعني اهو ماضي ٻن گذريلن ڪمن کي ڳنڍي ٿو، جو معطوفي لفظ جي معنيٰ آهي ڳنڍيل يا موڙيل، جيئن ته هُو پڙهي هوڏي ويو، آءٌ هن جو ڪم لاهي گهر آيس“.

انهيءَ کان سواءِ ’ماضي متمني‘ ۽ ’ماضي امڪاني‘ به ماضين ۾ داخل ڪيا اٿن. ماضي متمني خواهش ٿو ڏيکاري جو گذرئي وقت سان لاڳو آهي. اهو صورت ۾ شرطيه جهڙو آهي، مگر لفظ ’چڪو‘ گڏيندا آهن، جيئن ته هي ڪم ٿئي ها ته چڱو هو. مگر انهيءَ ڪم جو ٿيڻ ڪنهن شرط تي منحصر نه آهي، جيئن ماضي شرطيه ۾ آهي. ۽ ’ماضي امڪاني‘ ڏيکاري ٿو ته انهي ڪم جي ٿيڻ جو امڪان هو ۽ ٿيي ٿي سگهيو، ۽ تنهنڪري لفظ سگهڻ جو انهيءَ ۾ ڪم ايندو آهي، جيئن ته هُو پڙهي ٿي سگهيو، هُو وڃي ٿي سگهيو، ٻي طرح انهن جي صورت ماضي استمراري جهڙي آهي. پر اهو سگهڻ ڪنهن به ٻئي زمان سان لڳي ٿو سگهي.

زمان مستقبل جا قسم: زمان مستقبل ايندڙ وقت تي ڏيکاري، پر آهو ڪم ايندڙ وقت ۾ هڪ دفعي ٿيڻو آهي يا گهڻي وقت تائين ٿيو ايندو، تنهن لاءِ زمان مستقبل جا ٻه قسم آهن: هڪڙو 'مستقبل مطلق' يا خاص ۽ ٻيو 'مستقبل استمراري'. مستقبل خاص فقط آئيندو وقت مجمل طرح تي ڏيکاري، جيئن ته هُو پڙهندو، هو ويندو، پر "مستقبل استمراري" اهو ڪم ايندڙ وقت ۾ ڪجھ تائين جاري رهندو يا هلندو، جيئن ته هُو پيو پڙهندو.

زمان مضارع: مٿي ٽي زمان ڏنا ويا آهن - حال يعني هلندڙ وقت، ماضي يعني گذريل وقت، ۽ مستقبل يعني ايندڙ وقت. پر ٻيو هڪڙو زمان آهي جو حال به تو ڏيکاري ۽ مستقبل به. يعني ڪم جو ڪرڻو آهي سو هلندڙ وقت سان به لاڳو ٿي سگهي ٿو، ۽ ايندڙ وقت سان. ٻنهي سان شامل آهي. انهي ڪي 'زمان مضارع' چون ٿا، جو مضارع لفظ جي معنيٰ آهي، ٻن جو پاڻ ۾ ڀائيوار ٿي رهڻ، جيئن ته آءٌ وڃان، چوڪر پڙهي، دل ٿي چوي ته هيءُ ڪم ڪريان. انهيءَ سان ڪم جو ڪرڻ هلندڙ وقت حال ۾ به سمجهي ٿو سگهجي، ۽ ايندڙ وقت يعني مستقبل ۾ به، ٻئي انهيءَ ۾ شامل آهن.

حال يا ماضي استمراري يا مدامي يا معطوفي وانگي مضارع به مدامي يا معطوفي ٿي سگهي ٿو، جيئن ته هُو پڙهندو اچي، آءٌ هي ڪم ڪندو وڃان.

فصل ٻيو

زمانن جوڙڻ جا رستا

مٿي چيو ويو آهي ته فعل جي پهرين صورت آهي مصدر، جا هڪڙيءَ کاڻ وانگي آهي، جنهن مان جدا جدا فعل جون صورتون نڪرن ٿيون، ۽ هي به ڏيکاريو ويو آهي، ته مصدر جي نشاني "ڻ" ڪيڻ سان، ڪين حرڪتن ڦيرائڻ سان آمر ٿو جڙي، جيئن ته لکڻ - لکُ، وڃڻ - وڃُ، مارڻ - مار، امر جي پڇيان "او" يا "يو" گڏڻ سان اسم مفعول ٿو ٿئي، جيئن ته مارڻ - مار - ماريو، لکڻ - لکُ - لکيو. اها مفعول جي صورت بلڪل ماضي مطلق جهڙي آهي امر جي پڇيان "اندو" يا "ايندو" گڏڻ سان اسم حاليه ٿو جڙي، جيئن ته پڙهه - پڙهندو، مار - ماريندو، جو مستقبل واحد غائب جهڙو آهي. هاڻي ڏسڻ ۾ ايندو ته فعل جا جيڪي به زمان آهن ۽ جن جو مٿين فعل ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي، سي سڀ پهرين امر مان ٿا نڪرن-

هن طرح تہ ٻهرين امر مان مضارع ٺهي جڙي ٿو. انهيءَ لاءِ جي امر جي پڇاڙيءَ ۾ "ءِ" آهي تہ "آن" ۽ جي "ا" آهي تہ "يان" ٿو گڏجي. اها مذڪر واحد متڪلم جي صورت آهي، پر ٻين ضميرن ۽ عددن ۽ جنسن ۾ جدا جدا نشانيون يا پڇاڙيون آهن، جي هيٺ فعل جي ڦيرن مان معلوم ٿينديون. مضارع جا مثال ـ پڙهڻ مان امر پڙهہ، ۽ پڙهہ مان مضارع پڙهان. مارڻ مان امر مار ۽ مار مان مضارع ماريان.

مضارع مان وري هيٺيان زمان ٺهن يا جڙن ٿا: (١) زمان حال مضارع جي اڳيان يا پٺيان 'ٿو' گڏڻ سان، جيئن تہ پڙهان ـ پڙهان ٿو، يا ٿو پڙهان، مار ـ ماريان ٿو، يا ٿو ماريان. ۽ پيو وجهڻ سان حال استمراري ٿو ٿئي، جيئن تہ پڙهان پيو، پيو ماريان. (٢) مضارع جي پٺيان 'ها' وجهڻ سان، ماضي شرطيہ ٿو ٿئي، جيئن تہ پڙهان ها، وڃي ها، مارين ها.

اسم حاليہ مان وري هيٺيان زمان ٺا جڙن: (١) مستقبل، جو واحد غائب ۾ بلڪل اسم حاليہ جهڙو آهي، ٻين ضميرن ۽ جنسن ۽ عددن ۾ نشان يا پڇاڙيون ڦرن ٿيون، جي هيٺ ڦيرن مان معلوم ٿينديون. مثال پڙهندو، ماريندو. (٢) انهيءَ ۾ 'پيو' گڏڻ سان مستقبل استمراري ٿو ٿئي، جيئن تہ پڙهندو پيو، پيو ماريندو. (٣) انهيءَ ۾ 'آهي' گڏڻ سان حال مدامي ٿو ٿئي، جيئن تہ پڙهندو آهي، ماريندو آهي. (٤) ماضي مدامي، 'هو' گڏڻ سان، جيئن تہ پڙهندو هو، ماريندو هو. (٥) حال متشڪي 'هوندو' گڏڻ سان، جيئن تہ پڙهندو هوندو، ماريندو هوندو.

اسم مفعول مان جي زمان ٺهن ٿا، سي هي آهن: (١) ماضي مطلق تہ اسم مفعول جهڙو آهي، جيئن تہ پڙهيو، ماريو. (٢) ماضي قريب "آهي" گڏڻ سان ٿو جڙي، جيئن تہ پڙهيو آهي، ماريو آهي. (٣) ماضي بعيد "هو" گڏڻ سان، جيئن تہ پڙهيو هو، ماريو هو. (٤) ماضي متشڪي "هوندو" گڏڻ سان، جيئن تہ پڙهيو هوندو، ماريو هوندو. (٥) ماضي استمراري اڳيان يا پٺيان "پئي" يا "ٿي" گڏڻ سان، جيئن تہ پڙهيو ٿي يا پڙهيو پئي، ماريو ٿي يا ماريو پئي، يا ٿي ماريو، يا پئي پڙهيو.

مٿيان نشان يا مثال، ضمير واحد، غائب مذڪر جا آهن، ٻين ضميرن، جنسن ۽ عددن جي ڦيرگهير جي خبر هيٺ فعل جي ڦيرن مان پوندي. معلوم هجي تہ مٿي جيڪي نشان آهن ۽ "هو" ۽ "هوندو" زمانن ٺاهڻ ۾ ڪم اچن ٿا، سي "هئڻ" فعل جو زمان حال ۽ زمان ماضي ۽ زمان مستقبل، مذڪر، واحد يا غائب جي صيغي جا آهن، جي زمانن ٺاهڻ ۾ ٻين فعلن کي مدد ڪن ٿا تنهنڪري هنن فعلن کي فعل معاون چوندا آهن، جيئن مٿي بہ چيو ويو آهي. هيٺ فعل معاون جي ڦيري سان، انهن ٽنهي زمانن جا ٻيا صيغا، يعني ضميرن، جنسن ۽ عددن جي ڦيرگهير جي خبر انهن فعلن جي ڦيري مان پوندي.

فصل ٽيون

زمانن جا گردان ۽ ٻيا قيرا

(١) فعل معاون جو گردان ـ مصدر هئڻ

زمان حال (مذڪر ۽ مؤنث)

	واحد	جمع
ضمير متڪلم	آءٌ آهيان	اسين آهيون
ضمير حاضر	تون آهين	توهين آهيو
ضمير غائب	هُو آهي	هُو آهن

زمان ماضي مطلق

مذڪر

متڪلم	آءٌ هوس	اسين هئاسين
حاضر	تون هئين	توهين هئو
غائب	هُو هو	هُو هئا

مونث

متڪلم	آءٌ هيس	اسين هيونسين
حاضر	تون هئينءَ	توهين هيون
غائب	هوءَ هئي	هُو هيون

زمان مستقبل

مذڪر

متڪلم	آءٌ هوندس	اسين هونداسين
حاضر	تون هُوندين	توهين هوندؤ
غائب	هُو هُوندو	هُو هوندا

مونث

	واحد	جمع
متڪلم	آءٌ هونديس	اسين هونديونسين
حاضر	تون هوندينءَ	توهين هونديون
غائب	هوءَ هوندي	هُو هونديون

زمان مضارع
مذڪر ۽ مونث لاءِ

متڪلم	آءٌ آهيان يا هجان	اسين هئون يا هجون
حاضر	تون هوئين يا هجين	توهين هوئو يا هجو
غائب	هو هوءَ يا هجي	هو هوئن يا هجن

(٢) فعل متعدي جو گردان ـ مصدر لکڻ
زمان مضارع
مذڪر ۽ مونث لاءِ

متڪلم	آءٌ لکان	اسين لکون
حاضر	تون لکين	توهين لکو
غائب	هو لکي	هو لکن

زمان حال

مذڪر

متڪلم	آءٌ لکان ٿو	اسين لکون ٿا
حاضر	تون لکين ٿو	توهين لکو ٿا
غائب	هو لکي ٿو	هو لکن ٿا

مونث

متڪلم	آءٌ لکان ٿي	اسين لکون ٿيون
حاضر	تون لکين ٿي	توهين لکو ٿيون
غائب	هوءَ لکي ٿي	هو لکن ٿيون

زمان حال استمراريءَ ۾، "ٿو" جي بدران "پيو" ۽ "پيا" ۽ "ٿي" جي بدران "پئي" ۽ "پيون" وجهو.

زمان ماضي شرطيہ ۾، مذڪر ۽ مونث لاءِ مضارع جي پٺيان "ها" وجهو.

زمان مستقبل

مذڪر

	واحد	جمع
متڪلم	آءٌ لکندس	اسين لکنداسين
حاضر	تون لکندين	توهين لکندؤ
غائب	هو لکندو	هو لکندا

مونث

	واحد	جمع
متڪلم	آءٌ لکنديس	اسين لکنديونسين
حاضر	تون لکندينءَ	توهين لکنديون
غائب	هوءَ لکندي	هو لکنديون

مستقبل استمراريءَ لاءِ مذڪر واسطي "پيو" ۽ "پيا" وجهو ۽ مونث واسطي "پئي" ۽ "پيون".

زمان حال مدامي

مذڪر

	واحد	جمع
متڪلم	آءٌ لکندو آهيان	اسين لکندا آهيون
حاضر	تون لکندو آهين	توهين لکندا آهيو
غائب	هو لکندو آهي	هو لکندا آهن

مونث

	واحد	جمع
متڪلم	آءٌ لکندي آهيان	اسين لکنديون آهيون
حاضر	تون لکندي آهين	توهين لکنديون آهيو
غائب	هوءَ لکندي آهي	هو لکنديون آهن

زمان ماضي مدامي

مذڪر

	واحد	جمع
متڪلم	آءٌ لکندو هوس	اسين لکندا هئاسين
حاضر	تون لکندو هئين	توهين لکندا هئو
غائب	هو لکندو هو	هو لکندا هئا

مونث

	واحد	جمع
متڪلم	آءٌ لکندي هُيَس	اسين لکنديون هيونسين
حاضر	تون لکندي هئينءَ	توهين لکنديون هيون
غائب	هوءَ لکندي هئي	هُو لکنديون هيون

زمان حال متشڪي

مذڪر

	واحد	جمع
متڪلم	آءٌ لکندو هوندس	اسين لکندا هونداسين
حاضر	تون لکندو هوندين	توهين لکندا هوندؤ
غائب	هو لکندو هوندو	هو لکندا هوندا

مونث

	واحد	جمع
متڪلم	آءٌ لکندي هونديس	اسين لکنديون هونديونسين
حاضر	تون لکندي هوندينءَ	توهين لکنديون هونديون
غائب	هوءَ لکندي هوندي	هو لکنديون هونديون

(٣) فعل لازميءَ جو گردان ـ مصدر ٽِڪڻ

مذڪر

	واحد	جمع
متڪلم	آءٌ ٽڪيُس	اسين ٽڪياسين
حاضر	تون ٽڪئين	توهين ٽڪيؤ
غائب	هو ٽڪيو	هو ٽڪيا

	واحد	جمع
متڪلم	آءٌ ٽڪيس	اسين ٽڪيونسون
حاضر	تون ٽڪينءَ	توهين ٽڪيون
غائب	هوءَ ٽڪي	هنُو ٽڪيون

زمان ماضي قريب

مذڪر

	واحد	جمع
متڪلم	آءٌ ٽڪيو آهيان	اسين ٽڪيا آهيون
حاضر	تون ٽڪيو آهين	توهين ٽڪيا آهيو
غائب	هو ٽڪيو آهي	هو ٽڪيا آهن

مونث

	واحد	جمع
متڪلم	آءٌ ٽڪي آهيان	اسين ٽڪيون آهيون
حاضر	تون ٽڪي آهين	اوهين ٽڪيون آهيو
غائب	هوءَ ٽڪي آهي	هنُو ٽڪيون آهن

زمان ماضي بعيد

مذڪر

	واحد	جمع
متڪلم	آءٌ ٽڪيو هوس	اسين ٽڪيا هئاسين
حاضر	تون ٽڪيو هوئين	توهين ٽڪيا هئؤ
غائب	هو ٽڪيو هو	هو ٽڪيا هئا

مونث

	جمع	واحد
متڪلم	آءٌ نڪي هيس	اسين نڪيون هيونسين
حاضر	تون نڪي هوئينءَ	توهين نڪيون هيون
غائب	هو نڪي هئي	هو نڪيون هيون

زمان ماضي متشڪي

مذڪر

	واحد	جمع
متڪلم	آءٌ نڪيو هوندس	اسين نڪيا هونداسين
حاضر	تون نڪيو هوندين	توهين نڪيا هوندؤ
غائب	هو نڪيو هوندو	هو نڪيا هوندا

مونث

	واحد	جمع
متڪلم	آءٌ نڪي هونديس	اسين نڪيون هونديونسين
حاضر	تون نڪي هوندينءَ	توهين نڪيون هونديون
غائب	هوءَ نڪي هوندي	هو نڪيون هونديون

فعل متعديءَ ۾ ماضيءَ جي سڀني زمانن ۾ واحد توڙي جمع ۾ صورت ساڳي آهي، جيئن مون لکيو، اسان لکيو، تو لکيو آهي، توهان لکيو آهي، هن لکيو هوندو ۽ هنن لکيو هوندو.

اشارو- حقيقت ڪري عربيءَ ۾ صَرفُ ٻه ٿيندا آهن. اسم يا فعل جي گردانن يا ڦيرن کي، يعني سڀني صورتن يا حالتن، يا صيغن ۾ آڻي ڏيکارڻ. هوءَ هرهڪ صورت جي هڪ نموني يا مثال ڏئي وڃڻ کي صَرفُ صغير يعني ننڍو صرف يا ڦيرو چوندا آهن، ۽ هرهڪ زمان يا صورت کي جنسن، عددن ۽ ضميرن ۾ مفصل طرح آڻڻ کي صَرف ڪبير يعني وڏو صَرف يا ڦيرو چوندا آهن. هن فصل ۾ مٿي جيڪي ڦيرا ڏنا ويا آهن، تن کي صرف ڪبير ٿو چئجي. صَرف صغير جو مثال هي آهي: پڙهڻ مصدر سان، آمر پڙهه، مضارع پڙهان، حال پڙهان ٿو، حال مدامي پڙهندو آهيان، حال متشڪي پڙهندو هوس، مستقبل يا اسم حاليه پڙهندو، اسم فاعل پڙهندڙ،

اسم مفعول يا ماضي مطلق پڙهيو، ماضي قريب پڙهيو آهيان، ماضي بعيد پڙهيو هوس، ماضي استمراري پڙهيس ٿي، ماضي متشڪي پڙهيو هوندس ۽ ماضي معطوفي پڙهي.
فعل متعدي بالواسطه ۽ فعل مجهول جا گردان به مٿين طرح ٿيندا.

فصل چوٿون

فعلن جا ڪي ٻيا خاص قسم

مٿي چيو ويو آهي ته فعل متعدي معروف ۾ ٿيندو آهي ۽ مجهول به، جيئن ته مارڻ ۽ مارجڻ، جنهن ۾ "جڻ" مجهول جي نشاني آهي. پر ڪن حالتن ۾ فعل لازمي به مجهول جهڙي صورت وٺي ٿو، جنهنڪري انهيءَ جو ڪو خاص فاعل ڪونهي. عام طرح ڪوبه فاعل ٿي سگهي ٿو، جيئن ته سياري ۾ ڏڪجي ٿو، ڊوڙڻ سان ٿڪجي ٿو، يعني ماڻهو ڏڪي ٿو، ماڻهو ٿڪجي ٿو. اهڙن فعلن کي بي فاعل فعل چون ٿا. سنسڪرت ۾ انهن جو نالو "اڪرتڪ" آهي. اهڙن فعلن جا اڪثر ماضي وارا يا اسم مفعول سان جڙيل زمان ڪين ٿا ٿين، ٻيا ٿين ٿا. حال جو مثال مٿي آيل آهي ۽ مستقبل جو هيءُ آهي: ڊوڙيو ته ٿڪبو نڪرندو، هوڏي ڪڏهن هلبو. مضارع جو: اهڙو ڪم ڇو ڪجي، جو پشيمان ٿجي. حال استمراري: پيو ڊوڙبو، پيو ڊوڙجي. حال مدامي: ڊوڙبو آهي. حال متشڪي: ڊوڙبو هوندو. ماضي شرطيه: ڊوڙجي ها.

عربي صرف نحو موجب فعل مُثبت به آهن ۽ منفي به آهن، يعني هڪڙا اثبات ٿا ڏيکارين يا اقرار ٿا ڪن، ۽ ٻيا نفي ٿا ڏيکارين يا انڪار ٿا ڪن. يعني جن ۾ "نه" ڪم نٿو اچي، جيئن ته هُو وڃي ٿو، هُو نٿو وڃي. جيئن امر يا حڪم جي منع يا "نه" ڪرڻ جي حڪم کي نَهي چوندا آهن، جيئن نه ڪر، مَ ڪر. پر مٿي ڏيکاريو ويو آهي ته اهي نهڪار جا لفظ ظرف وانگي شمار ڪجن ٿا.

وري فعل مفرد به ٿين ٿا ۽ مرڪب به، يعني ڇڙها ۽ گڏيل. گڏيل يا مرڪب فعل ٻن قسمن جا آهن، هڪڙا ٻن فعلن مان، جيئن ته هلندو رهيو، ويو هليو، لڪي لنگهيو، ڪري سگهيو، وڃي پيو، لوڙهي ڇڏيائين، مري ويو، ٻيا اسمن ۽ فعل مان ٿا جڙن، ۽ فعل متعديءَ جي حالت ۾ اڪثر آهي اسم انهن جا مفعول آهن، جيئن ته نيم ڏيڻ = نيڻ، جهٽ هڻڻ = جهٽڻ، دل لائڻ، دل هڻڻ، نظر ڪرڻ، زور آزمائڻ. ڪي اهڙا فعل رکيو ڪنهن ٻئي اسم جي پٺيان مصدر جي نشاني وجهي فعل ٺهيا آهن، پوءِ آهي اسم نج سنڌي هجن يا فارسي، جيئن ته ڏک مان ڏکوئڻ ۽ ڏکوئجڻ، ايذاءَ مان ايذائڻ ۽ ايذائجڻ، ڦهور مان ڦهورڻ ۽ ڦهورجڻ ۽ ڦهورائڻ. رنج مان رنجائڻ.

فصل پنجون

فعلن جون ڪي خاص صورتون

صِدُور يا طرز: عربي صرف نحو موجب فعلن جون ڪي خاص صورتون يا حالتون آهن، جن کي صِدُور يا طرز چوندا آهن ۽ انهن مان فعلن جي حالت جملن ۾ ظاهر ٿئي ٿي. انگريزيءَ ۾ به اهڙيون صورتون ڪم اينديون آهن، جن کي "مُوڊ" چوندا آهن. آهي صِدُور يا صورتون پنج آهن- (١) صورت بياني، جا فعل جي رواجي صورت آهي ۽ ڪنهن ڳالهه جو بيان آهي، جيئن ته هُن ڪتاب لکيو، هو آيو. (٢) صورت مصدري، جنهن ۾ فعل مصدر جي صورت ۾ ڪم ايندو آهي، جيئن ته سچ ڳالهائڻ چڱي عادت آهي. (٣) صورت امري، جنهن ۾ ڪي ڪرڻ لاءِ چئجي يا حڪم ڏجي، يا منت ڪجي، جيئن ته پنڊت علم پڙهه. (٤) صورت اختياري يا امڪاني، جنهن ۾ ڪم ڪندڙ ڪو ڪم ڪري سگهي يا انهيءَ جي ڪرڻ جو هن کي اختيار هجي، جيئن ته هو هي ڪم ڪري ٿو سگهي. (٥) صورت شرطي، جنهن ۾ ڪو شرط هجي يا ڪو ڪم ڪنهن شرط تي منحصر هجي، جيئن ته جي هيئن ٿيو ته پوءِ اهو ڪم ٿيندو.

پر هنن صورتن جو واسطو جملن سان ٿو رهي، تنهنڪري انهن جو بيان نحو ۾ ايندو. صرف ۾ هنن جو ذڪر اڳيئي اچي ويو آهي، جيئن ته مصدر ۽ امر، ۽ ماضي شرطيه ۽ ماضي امڪاني بابت جيڪي چيل آهي سو پڙهي ڏسجي.

نسبتون يا پريوگ: مٿي چيو ويو آهي ته جملن ۾ سڀڪنهن فعل جو فاعل هوندو، ۽ جي فعل متعدي هوندو ته مفعول به هوندس، هاڻي فاعل ۽ مفعول جي هڪبئي سان يا انهن جي فعل سان جملي ۾ جيڪا نسبت ٿي رهي، تنهن کي مناسب ٿا چون. اهي نسبتون گهڻن قسمن جون ٿيون ٿين، پر جڏهن ته اهي جملن سان واسطو ٿيون رکن، تڏهن عربي صرف نحو ۾ داخل آهن. پر جڏهن رواج موجب آهي صرف ۾ به پڙهائيندا آهن، تڏهن هتي انهن جو ٿورو بيان ڏجي ٿو. انهيءَ مناسبت کي سنسڪرت ۾ "پريوگ" چون ٿا. اهڙيون نسبتون يا پريوگ ٽي آهن- (١) جڏهن ڪو فعل، ضمير، جنس ۽ عدد ۾ فاعل موجب ڦرندو آهي، تڏهن انهيءَ کي نسبت فاعلي يا ڪرتري پريوگ چوندا آهن، جيئن ته ڇوڪرُ ڊوڙي ٿو، ڇوڪر ڊوڙن ٿا، ڇوڪري ڊوڙي ٿي، ڇوڪريون ڊوڙن ٿيون، آءٌ ڊوڙان ٿو، اسين ڊوڙون ٿا، هُو مارجي ٿو، هُو مارجن ٿا، هُوءَ مارجي ٿي وغيره. اهو پريوگ فقط فعل لازمي ۽ فعل متعدي مجهول سان لاڳو ٿو ٿئي. (٢) جڏهن ڪو فعل ضمير، جنس ۽ عدد ۾ مفعول موجب ڦرندو آهي، تڏهن انهيءَ کي نسبت مفعولي يا ڪرمڻي

پريوڳ ٿيندا آهن. اهو پريوڳ خاص فعل متعدي معروف سان لڳندو آهي، نه لازمي ۽ مجهول سان ۽ مفعول مان جڙيل زمانن ۾، نه ٻين ۾، جيئن ته ڇوڪر ڪتابُ لکيو، ڇوڪريءَ ڪتابُ لکيو، ڇوڪر ڪتابڙي لکي، ڇوڪرن ڪتابڙي لکي، ڇوڪر ڪتاب لکيا، ڇوڪرن ڪتابڙيون لکيون. مون ڪتاب لکيو ۽ اوهان ڪتابڙيون لکيون.

پر مفعول کان سواءِ، ٻيءَ طرح جڙيل زمانن ۾، يعني مضارع ۽ اسم حاليه مان جڙيلن زمانن ۾ فعل متعدي معروف ۾ فعل فاعل موجب ٿو ڦري نه مفعول موجب جيئن مٿي ڏيو ويو آهي ته ڇوڪرُ ڪتاب لکي ٿو، ڇوڪري ڪتابُ لکي ٿي، ڇوڪرَ ڪتابُ لکندا، ڇوڪريون ڪتابُ لکنديون وغيره - جو ڪرتري پريوڳ ٿيو، نه ڪرمڻي. (٣) جڏهن فعل نڪي فاعل موجب ڦري، نڪي مفعول موجب تنهن کي نسبت علحدي يا "ڀاوي پريوڳ" ٿا چون، ۽ اهو اڪثر فعل متعدي معروف سان مفعول مان جڙيلن زمانن ۾ لاڳو آهي. جڏهن جملي ۾ مفعول جي پٺيان "کي" ظاهر اچي ٿو، جيئن ته شڪاريءَ هرڻ کي ماريو، شڪارين هرڻ کي ماريو، مون هرڻيءَ کي ماريو، اسان هرڻين کي ماريو، مڙس هرڻ کي ماريو، زال هرڻ کي ماريو، ۽ زالن هرڻ کي ماريو.

فصل ڇهون

فعل جي زمانن جو سنسڪرت مان اصل

فعل متعدي بالواسطہ ۾ "آئـو" يا آرائو" جو نشان، سنسڪرت ۾ "آءِ" يا "آوي" آهي. آرائو ۾ "ر" سنسڪرت جي "ل" مان بگڙيل آهي، جو ڪڏهن ڪڏهن سنسڪرت ۾ به وڌائيندا آهن.

فعل مجهول ۾ "جن" جو نشان سنسڪرت جي "ي" مان آهي، جو بدلجي پهرين "اي" ٿيو ۽ پوءِ "اج". سنڌيءَ وانگي ٻين ٻولين ۾ مجهول لاءِ ڪو به نشان ڪونهي. ٻيا فعل وجهي اها معني ڪڍن ٿا، جيئن ته هئو مارجي ويو، هنديءَ ۾ وه مارا گيا. آءٌ مارجان ٿو، مين مارا جاتا هئون.

امر جي پٺيان جو "اج" نشان اچي ٿو، جيئن ته ڪج يا ڪجئين، سو پراڪرت جي "اج" مان آيل آهي. هنديءَ ۾ "ايو" آهي، جيئن ته ڪريو، جائيو يا جائيي. امر جي ڇاڙي، جا پراڪرت ۾ "آ" آهي، سا سنڌيءَ ۾ "اَ" يا "اِ" ٿي ٿئي.

اسم مفعول جو نشان ”يو“ سنسڪرت جي ”تُوا“ ۽ ”يا“ مان آهي، جو پراڪرت ۾ ”تُون“ يا ”اون“ يا پڇاڙيءَ ”اِ“ مان آهي.

مضارع جو نشان غائب جمع جو ”آن“ سنسڪرت جي ”آتِ“ ۽ ”آنتِ“ مان آهي، ۽ فارسيءَ ۾ ”اند“ آهي. ۽ متڪلم جو نشان ”آن“، سنسڪرت ”آمِ“ ۽ پراڪرت ”آمو“ مان آهي، جو فارسيءَ ۾ ”آم“ ۽ جمع ۾ ”ايم“ آهي.

ماضين جو پڇاڙيون يا نشان ٻه سنسڪرت ۽ پراڪرت تان ورتل آهن، جيئن ته متڪلم واحد جو نشان ”آس“، سنسڪرت جي ”آسم“ ۽ پراڪرت جي ”آمهيه“ مان آهي ۽ جمع ۾ سنسڪرت جو ”سُماهِ“ ۽ پراڪرت ”آمهو“ بدلائي ”سين“ ۽ ”سُون“ ڪيو ويو. ۽ حاضر ۾ سنسڪرت ۽ پراڪرت جو ”آسِ“ نشان سنڌيءَ ۾ ”آهيه“ يا ”ئِي“ ڪيو ويو.

مستقبل جو نشان سنڌيءَ ۾ ٻيءَ طرح مان نڪتو آهي، سنسڪرت ۽ پراڪرت مان ڪابه موافقت نٿو رکي.

زمان حال جو نشان ”ٿو“، سنسڪرت ”سٿ“ مان آهي، جنهن جي معني آهي بيٺي. آءٌ ڏسان ٿو = آءٌ بيٺي ڏسان ٿو.

فعل مان معاون جو امر ”هو“ جو هئڻ مان آهي، سو سنسڪرت ”ڀُو“ مان آهي، جو پراڪرت ۾ ”آڇيِّہ“ ۽ فارسيءَ ۾ ”بُو“ آهي، جنهن جي ٻي صورت ”باش“ آهي.

باب نائون

حرف جو بيان

حرف سنڌيءَ ۾ ٽن قسمن جا آهن- حرف جر، حرف جملو ۽ حرف ندا، هر هڪ جو بيان هيٺ ڏجي ٿو.

فصل پهريون

حرف جر

مٿي پهرئين باب ۾ ٻڌايو ويو آهي ته حرف جر اهو لفظ آهي، جو اسم يا ضمير ضمير سان گڏ اچي ٿو ۽ انهيءَ جو ڪنهن ٻئي اسم يا ضمير سان واسطو يا نسبت ڏيکاري ٿو.

جرّ لفظ جي معني آهي ڇڪڻ، ۽ اهو لفظ هڪڙي اسم يا ضمير کي ڇڪي ٻئي سان وڃي ٿو لڳائي. سنڌيءَ ۾ اهو اسم يا ضمير جي پٺيان ايندو پر شعر ۾ ڪڏهن اڳي ۾ ايندو آهي، جيئن ته ۾ تي، کي، کان، هيٺ ۽ مان. حقيقت ڪري سنڌيءَ ۾ حرف جر گهڻو ڪري اصل ظرف آهن، يعني اسم يا صفتون آهن، جي ظرف وانگي ڪم آيون آهن ۽ انهيءَ ڪري حرف ”جي“ بہ سان ولنديون آهن، جيئن ته منهنجي لاءِ، سواءِ هن جي. گهڻا حرف جر سنسڪرت ۽ پراڪرت مان ورتل آهن، جيئن ته پٽر- سنسڪرت پٽرٌ، تائين- سنسڪرت سٿاني، تي- آتٌ، جيئن- يٿا، ري- لرتي، مارُو- مارَس ۽ پراڪرات ماردو، سان- سَم، سڱود و يا سٿين- سائيرم، ڪين- ڪرڻَ، کي- ڪرتي، منجهہ يا ۾- مَڌيي، لاڪون- لاڪَ، وَٽ- وَدِ، ڪري- ڪرتي، وکهي- وِکهنَ.

انهن کان سواءِ هي بہ حرف جر آهن- سندو، توڙي، تان، مان، ڏانهن، ڏانهون، ڪنا، ڪر، وٽان، ٻنان، ٻِکر، ۽ لاءِ.

جيڪي حرف جر ”جي“ ولن ٿا سي هي آهن- لاءِ، اٻتڙ، آڏو اڳي، اڳيان، اندر، اندران، اوڏو، اوڏڙو، ڏاران، ڏاري، ٻاهر، ٻاهران، بدر، بدران، پاران، پٺاندر، پٺيان، پٺ پٺت، پڇاڙي، پوءِ، چوڌاري، چوڌير، سامهون، سانگي، عوض، ڪارڻ، لڳ، مٿي، مٿان، منجهارا، وانگر، مهندان، وانگي يا وانگيان، وچ، وکهي، ويجهو، هيٺ، هيٺان، ڀاسي، جان؟.

ڪيٿا حرف جر فارسي ۽ عربي زبان مان ورتل آهن، ۽ آهي اسمن جي اڳيان يا پٺيان ڪم ايندا آهن. اهي هي آهن: بہ، با، بي، سواءِ، واسطي، موجب، مقابل، مثال، عيوض، روبرو، خاطر، سير، بغير، بلڪل، بلفعل، باقاعده، بيقاعده وغيره.

ڪي سنڌي حرف جر "جو" جي بدران "کان" بہ ولندا آهن، ۽ ڪي "مان" بہ، جيئن تہ مون کان سواءِ، هين کان پوءِ، هنن کان اڳي، هن کان ڌار. ڪي حرف جر اسمن سان گڏ صفت وانگي جنس ۽ عدد ۾ بہ ڦرندا آهن، جيئن تہ منهنجو ڪتاب، منهنجي ڪتابڙي، منهنجا ڪتاب، مون سندو، مون سندي، مون سندا، سڱوڌو ۽ سامهون، ويجهو، آڏو، اوڏڙو. اهي سڀ اهڙي قسم جا آهن. ڪيٿا حرف جر ضمير متصل سان گڏ ايندا آهن، جيئن تہ سندمِ، سندس، ڪانئس، کائنس، منجهس، مٿانس، ڪنس، آئين، کيس، لاڪس وغيره. کان ۽ مان حرف جي بدران ڪڏهن فقط "ان" اسم جي پٺيان آئيندا آهن، جيئن تہ گهران، دران، يعني گهر کان، در مان. مثال حرف جر شعرن ۾ هيٺ ضميمي ۾ ڏبا.

ڪڏهن حرف جر ليڪل رهندا آهن، خاص شعر ۾، جيئن تہ:

محب منهنجي هنج ڪسي وچ مَ مگٿا.
چارڻ چنگ ڪاهي ڪري هليو هٿائين.
شاهس تنهن ستار جنهن ڪولي ڏنو ڪپڙا.
هڪ سير ڏني سهسن سر بچن.

فصل ٻيو

حرف جملو

مٿي ٻهرئين باب ۾ حرف جملي لاءِ چيو ويو آهي تہ اهو هڪڙو لفظ آهي، جو ٻين ٻن لفظن يا جملن، يا انهن جي ڀاڱن کي گنڍي ٿو، يا ڌار ڪري ٿو. حقيقت ڪري جملي لفظ جي معني آهي گنڍڻ يا گڏڻ، تنهنڪري ڌار ڪرڻ وارا لفظ جملي جا حرف سڏڻ نہ گهرجن. انهن کي فارسي ۽ عربيءَ ۾ "حرف استثنا" چون ٿا. پر جڏهن سنڌيءَ ۾ سواءِ هنن ٻن جي ٻيا حرف ڪينهن، تڏهن لاچار انهي کي اهو ٽالو ٿو ڏجي، يا ڪڏهن حرف جر بہ چئي ٿو سگهجي. پر ڪنهن بہ طرح انهن ٻنهي قسمن جا لفظ ٻن لفظن يا جملن جو واسطو ڏيکارين ٿا. ڌار ڪرڻ وارا لفظ هي آهن: يا، مگر، پر ۽ گنڍڻ وارا آهن: ۽، تہ، ٻن، بہ، تہ بہ، تڏهن بہ، جيتوڻي، جي، توڻي يا توڙي، نہ تہ، انڌلندو، انلو، هٿان، چالاءِ تہ، هن ڪري جو،

سو، ڪو تہ، جيلانهن، متان، مٿو يا مٿن، جيڪر، جيڪس، جيڪڏهن، ڪي (جيئن تہ ڇاڪي يعني ڇا لاءِ). ڪي فارسي يا عربي حرف جملا بہ ڪم اچندا آهن، جيئن تہ: مگر، بغير، ليڪن، بلڪ، اِلاّ، اگرچہ، چہ، ڪنڄا، تا، حتيٰ. فارسي ۽ عربيءَ ۾ گهڻا لفظ آهن، جن جا نالا جدا جدا آهن، پر سنڌيءَ ۾ آهي سڀ حرف جملا شمار آهن، جيئن هيٺ معلوم ٿيندو:

حرف جملي جا مثال شعرن ۾ هيٺ ضميمي ۾ ڏنا.

فصل ٽيون

حرف ندا

حرف ندا جي وصف مٿي هيءَ ڏنل آهي: اهو لفظ، جو اکين اچي ٿو ۽ عجب يا افسوس، يا ڏک يا خوشي، يا ڪا ٻي دل جي حالت ڏيکاري ٿو، يا سڏ ڪرڻ لاءِ ڪم اچي ٿو. ندا لفظ جي معنيٰ عربيءَ ۾ سڏ آهي، تنهنڪري فقط سڏ ڪرڻ وارا لفظ سچا پچا حرف ندا آهن، جيئن تہ: اي، اڙي، او، ۽ عربي ۽ فارسيءَ ۾ آي، يا آيا. پيا جيڪي سنڌي لفظ حرف ندا هيٺ اچن ٿا، تن لاءِ عربي ۽ فارسيءَ ۾ جدا نالا آهن، آهي هي آهن: هاءِ هيءَ، هٿي هٿي، شال يا تل، مار، واه، ٻيلي، کهوڙا، هائو، ها، آنهن نہ، ٻلا، جيئڪ، مٺ، ور، ٻوڏ، ڦوٽ، چيت، عشق يا عاشق، شابس يا شاباس، الو الو، مانَ يا مَنُ، الهہ توهار، ڦيڪ، ٿئو، چپي، هيت، آها، ٻرپر، ووہ، هوءِ، نجاڻا، انهيءَ جي تہ، ٻل يا ٻلي.

گهڻا حرف ندا عربي، فارسي آهن، جيئن تہ: هاءِ، واءِ يا آي، آيا، هيهات، حيف، بلي، خير، والله اعلم، شاباس، انشاءالله، بسم الله، الحمد لله، سبحان الله، عجب، خبردار، واويلا، ويل. حرف ندا لاءِ سنڌيءَ ۾ ڪڏهن ڪڏهن اسم جي پڇاڙيءَ الف بہ آڻيندا آهن، جيئن فارسيءَ ۾ آهي. مثلاً: خدايا، ڪنڄا، وچيجا.

حرف ندا جا مثال شعرن ۾ هيٺ ضميمي ۾ ڏنا.

فصل چوٿون

حرفن بابت وڌيڪ احوال

جيئن مٿي اشارو ڏنو ويو، تيئن سنڌيءَ ۾ فقط ٽيان ٽي حرف آهن: حرف جر، حرف جملو ۽ حرف ندا ۽ انهن مان بہ گهڻا ظرف يا صفت يا اسم وانگي ڪم ايندا آهن ۽ حقيقت ڪري هو آهن بہ آهي، جي حرف وانگي شمار ڪجن ٿا. پر انهن

مان گهڻا آهن، جن لاءِ عربي ۽ فارسي صرف نحو موجب ٻيا نالا ڏنل آهن، جي انهن جي ڏيکاريل معني موجب آهن. هنن جو ذڪر علم نحو سان تعلق ٿو رکي ۽ آتي ڪيو ويندو. هتي فقط مثال لاءِ ڪي ڏجن ٿا. جيئن مٿي چيو ويو ته سواءِ، ڌارا، مگر وغيره، جي حرف جر آهن، تن کي عربيءَ ۾ "حرف استثنا" ٿا چون. هاءِ، واءِ وغيره کي "حرف افسوس" ٿا چون، واه، شاباس وغيره کي "حرف تعجب يا حرف تحسين"، جي، جيڪڏهن، اگر وغيره کي "حرف شرط"، جو، سندو کي "حرف اضافت"، ۽ کي "حرف عطف"، ته "حرف علت"، ڇا، ڇو، کي "حرف استفهام"، نه، مَ کي "حرف انڪاري يا حرف نفي"، جيئن، وانگي، مثل وغيره کي "حرف تشبيهه"، شال يا شل، مر، ڀلي کي "حرف تمنا" ڇاڪان ته، سو، ڪونه وغيره کي "حرف تعطيل" ۽ خبردار، چيت وغيره کي "حرف تنبيه".

اهڙيءَ طرح ڪيترائي ٻيا لفظ آهن، جي دل جي جدا جدا حالت يا جدا جدا معني ٿا ڏيکارين، جن جا جدا جدا نالا آهن، ۽ جن جو ذڪر نحو ۾ ايندو.

باب ڏهون

گرامر يا صرف نحو بابت ڪي ٻيون متفرقه ڳالهيون

فصل پهريون

ٻيهڪ جون نشانيون

سنڌيءَ ۾ اڳي ٻيهڪ جون نشانيون اصل ڪين هونديون هيون، پر عربيءَ جي نموني تي فقط جملي جي پوري ٿيڻ تي ○ يا + جي نشاني ڪم آڻيندا هئا. ٿورن ڏينهن کان انگريزي گرامر ۽ لکيل ٻوليءَ جي نموني تي ڪي نشان ٺهرايا اٿن.

عربيءَ ۾، خصوصاً قرآن ۾ اهڙا گهڻا نشان ڪم اچن ٿا، جن کي 'علامات القرآن' چون ٿا. انهن مان مکيه هي آهن— ○ يا ه، جا جملي يا آيت جي پوري ٿيڻ تي اچي ٿي ۽ انهي کي 'وقف' سڏين ٿا. انهيءَ جا ٻه قسم آهن: ٿوري ٻيهڪ لاءِ ط ڪم آڻيندا آهن، ۽ جتي ٻيهڻ اختياري آهي اتي ج ڪم ۾ آڻيندا آهن، يعني ٻيهڻ جائز آهي. لا نشاني تڏهن ڪم آڻيندا آهن، جڏهن انهيءَ هنڌ اصل نه ٻيهجي، متان معنيٰ غلط يا گناهه جهڙي ٿئي، جو عربي ۾ لا لفظ جي معنيٰ آهي نه. ڪٿي صه نشان ڏيندا آهن ته ڳنڍي پڙهجي، جا نشاني وصل مان نڪتل آهي. انهيءَ طرح گهڻائي ٻيا نشان آهن.

سنڌي ۾ جي هاڻي انگريزي نموني تي نشان ٺهرايا ويا آهن سي هي آهن:
(.) هيءَ نشاني جملي جي پوري ٿيڻ تي ڏيندا آهن، جيئن انگريزيءَ ۾ به آهي، ۽ انهيءَ کي پورو دَمُ چوندا آهن، جتي جملي جي وچ ۾ ٿورو ٻيهڻو پوندو آهي، ته متان ڪڏهن پڙهڻ سان معنيٰ ۾ مونجهارو ٿئي يا غلط عبارت پڙهجي وڃي، اتي (،) هيءَ نشاني ڏيندا آهن، جا شڪل ۾ انگريزي نشان جي ابتڙ آهي، جا (,) جيئن آهي ۽ اهو انهيءَ لاءِ ڪيو ويو ته متان اهو نشان واو اکر شمار ۾ اچي. انهي کي 'ٿورو دم'، يا ساهي چوندا آهن. جڏهن ڪڏهن جملن ۾، ننڍا جملا هوندا آهن يا الهن جا ڌار معنيٰ وارا ڀاڱا هوندا آهن، تڏهن انهن لاءِ هي نشان (؛) ڪم آڻيندا آهن، جو انگريزي نشان (;) تان ورتل آهي، انهيءَ کي 'اڌ دم' سڏيندا آهن. جڏهن جملي پوري ٿيڻ تي ڪي وڌيڪ چوڻو هوندو آهي يا زياده

بيان يا چٽائي لاءِ ڪي مثال ڏيڻا ٿيندا آهن، تڏهن هي نشان ڏيندا آهن (:) يا (:-) يا (-) جو پڻ انگريزيءَ موافق آهي. انهي ڪي فقط (ڏُمُ) سڏين ٿا جيئن پوري دم ۽ اڌ دم کان فرق معلوم ٿئي. سوال جي نشاني جا جملي جي پڄاڙي ۾ ايندي آهي، سا هي آهي (؟) جا شڪل ۾ انگريزي نشان (?) جي ابتڙ آهي. عجب يا سڏ واري جملي جي پڇاڙي، يعني جنهن ۾ ڪو حرف ندا ڪم آيل هوندو آهي، انهي لاءِ (!) هي نشان ڪم آڻيندا آهن، جو پڻ انگريزيءَ موجب آهي. زياده تعجب ڏيکارڻ لاءِ اهڙا ٻه يا زياده نشان به ڏيندا آهن، جيئن ته (!!!) جيڪي وات جا لفظ جنسي ڏيڻا ٿيندا آهن، تن جي پهرئين لفظ جي مٿان مٿئين ۾ هي نشاني (”) ڏيندا آهن، ۽ پڄاڙيءَ ۾ پوئين لفظ جي مٿان (“) هي نشاني ڏيندا آهن، اهي به انگريزي نموني موجب آهن انهن کي ”واڪ جا نشان“ چوندا آهن. ڪڏهن وري جملي جي وچ ۾ ڪو ڏار نڪر، ڪا معني يا ٻي ڳالهه پوئين لفظ بابت ڏار ٻڌائڻي هوندي آهي ته آها ٻن ڏنگين ليڪن ۾ ڏيندا آهن، هن طرح ( ).

معلوم هجي ته هي نشان لکڻ ۽ پڙهڻ ۾ نهايت ضروري آهن، انهن جي نه هئڻ ڪري پوري معني سمجهه ۾ نه ايندي، بلڪ غلط معني به نڪري سگهي ٿي، خصوصاً ”پوري دم“ ۽ ”اڌ دم“ ۽ ”ٿوري دم“ جي تمام گهڻي سنڀال ڪرڻ گهرجي، ۽ ضروري لکڻ گهرجن. شعر ۾ ته انهن نشانن جو هئڻ بلڪل ضروري آهي، پر نثر ۾ به ضروري آهن. انهي بابت هي ٿوريون فهمائشيون وڌيڪ ڏجن ٿيون: (١) جملي ۾ جڏهن گهڻا لفظ ساڳئي قسم جا گڏ اچن، تڏهن هڪ هڪ پٺيان ٿوري دم جو نشان ڏجي، جيئن ته ڪتو، ٻلو ۽ ٻيا چوپيرا جانور. بابر، همايون، اڪبر ۽ ٻيا مغل بادشاهه. همايون، اڪبر جو پيءُ، ڏاڪڻ تان ڪرڻ، ڪري مري ويو. (٢) جتي موصول ۽ جواب موصول ڪم اچن ٿا اتي به ٿورو دم ضروري آهي، جيئن ته ڪتاب، جو مون توکي ڏنو هو، سو تو وڃائي ڇڏيو. (٣) جتي وڏي جملي ۾ ننڍا جملا يا ڀاڱا هجن، يا ساڳئي فاعل جا گهڻا فعل هجن يا ماضي معطوفي ڪم آيل هجي، اتي به ٿورو دم ڏيڻ گهرجي، جيئن ته آءٌ هن جي ملاقات ڪري، بازار مان گهريل شيون وٺي، گهر پهچائي، پوءِ سٽيشن تي ويس. (٤) موصول ۽ جواب موصول وانگي جي ٻيا لفظ ڪم اچن ٿا، جيئن ته جڏهن تڏهن، جيڪڏهن، ته، جيستائين، تيستائين، جاڪاڻ، تنهنڪري وغيره، يا جڏهن، سواءِ يا اهڙو ڪو حرف جر اچي جو ڪي لفظ ڳنڍي نه پر ڌار ڪري، ته آهو به ٿوري ٻيهڪ يا دم جو نشان ڏيئي پوءِ لکجي، جيئن ته جڏهن هو آيو، تڏهن آءٌ ويٺس. سڀ ماڻهو مون وٽ آيا، سواءِ هن جي. (٥) جڏهن ڪو حرف ندا جملي ۾ ڪم اچي ته اتي به انهي جي پٺيان ٿورو دم ڏجي، جيئن ته افسوس، هي ڪهڙو نه واقعو ٿي پيو. (٦) تمام وڏن جملن ۾ ننڍا جملا، جي ڌار بيهي سگهن، پر سب

پاڻ ۾ ڳنڍيل هجن، آئي ٿوري دم جي ٻدران اڌ دم جو نشان ڏجي، جيئن ته
فلاڻو ماڻهو چالاڪ آهي، پر حد کان وڌيڪ سخي آهي، ۽ حد کان گهٽ.

فصل ٻيو

مرڪب لفظ

سنڌيءَ ۾ ڪيترائي لفظ آهن، جي ٻن يا وڌيڪ لفظن مان جڙيل آهن،
جن مان ڪي ساڳيا ٻه ٻيرا ٿا اچن، ڪي هڪجهڙا ۽ موافق آهن ۽ ڪي مخالف
آهن، ڪن ۾ ساڳئي قسم يا قافيي يا وزن جو لفظ ڪم آيل آهي، جنهن جي
ڪا به معني ڪانهي، فقط استعمال ۽ اصطلاح ۾ ڪم ايندا آهن، ڪن ۾ جدا جدا
فعل جا موافق يا مخالف زمان ڪم آيل آهن، ڪي اسم ۽ فعل گڏ، ڪي اسم ۽
صفت گڏ، ڪي عربي ۽ فارسي ۽ سنڌي گڏ. اهڙن لفظن بابت مٿي به اشارو ڏنل
آهي (ڏسو باب پنجون ـ فصل ٻيون). ۽ انهن جو گهڻو واسطو علم نحو مان آهي،
آئي انهن جو ذڪر ڪبو، هتي فقط ڪي مثال ڏجن ٿا:

(١) ناچڱو، نيردني، نيپٽو، لِڏڻڪو، بي لڄو، ڪنهار، ڪمينو، آوتڙ،
سڦلو، سپوجهو، اڻوجهو، آسَلهم، گهٽگهٽرو، پاڻ پترو، مڪا ميلو، پرلوڪ، پرمارٿ،
پنجسالو، رت ورنو، ٿورَ ويرمو، پرمتڙيو، لاثاني، بلاشڪ ۽ بلاناغي.

(٢) پتاپتل، دم دم، دمبدم، سراسر يا سربسر، ويرا وير، ماراماري، مٿي ماٿي،
سينڌ سڙمو، چڱو ڀلو، سٽ سٽ، کهٽ وٽ، جهڙي تهڙي، ليکو چوکو، ڏي وٺ،
ڪينو چينو، جٽ ڦيٽ، اچ وڃ، خريد فروخت، آمدرفت، ڏيتي ليتي، چيڙچاڙ،
ڦيرڦار، ڪپڙو لٽو، نوڪر چاڪر، جين ڀوت، هاچڻل، شڪ شبهو، ڌوڙ ڇائي،
ڦرمار، ظاهر ظهور، ڪيل ڪولي، عهد قرار، نيست نابود، امن امان، رسم راهه،
خوف خطرو، خواري خرابي، پارڇا، شڪل شباهت، واس ڌوپ، هٿل بکيڙو،
دڙڪو داٻ، تازو توانو، ذرو پرزو، گوڙ گڙٻڙ، عجيب غريب، خير سلامتي،
صحيح سلامت، خوش خورم، ڪم ڪار، مال متاع، ڏک سور، صلاح مصلحت،
ڻالو ناموس، چرچو گهٻو، ڦرلٽ.

(٣) ٻڪ شڪ، پٽسو پنجڙ، چيلم ڦلم، چوڪر ٻاڪر، کهٽر تڙ، فلاڻو ڦيرو،
مڃ مڃ، ڀاڄي ڀتي. تڙي ترڪاري، لُچ لاٻڙ، چور چڪار، ٻٽن ٻٽونو، ڪٽڪ
ٻڪ، ڪٽولو ٻٽولو، ڏنو منٽو، دوا درمل، ٽيوڻ ٽڙو، اوکهه سوکهه، غير ڏير،
ڏڙ ڏٻڙ، نڌي نيمٽي، ٽنٽون ٽوٻڻ، جهڙي تهڙي، طعنو تنڪو، ماڻهو چيٽو،

سنڌو سيڙهو، چيلهي چهائي، خط پٽڪ، ڀاڙو ڀتيو، ڳاهه ڀتو، وهڪ وانو، تماڪ تڙو، ڳالهه ٻولهه، لنگهو لورو، ڌپڙ ڌمس، ڪنڙ ٻنڙ، ڊلاسو ڌڙو، شيءِ شيڪل، ڪار ڪند.

ڪي فعل بہ بي معني ڪم ايندا آهن، جيئن تہ ڌمڻ وائسڻ، چڙڻ ٻڙڻ، ڦيرڻ گهيرڻ، پڙهڻ ڪڙهڻ، ڳالهائڻ ٻولهائڻ.

فصل ٽيون

اصطلاحي فعلن جون مصدرون

ڪي اصطلاحي مصدرون هيٺ ڏجن ٿيون، جن جي معني خاص مقرر آهي. اهي سنڌي ٻوليءَ ۾ بيشمار آهن؛

(١) اک جو اٿڻ، اک جو تہ ٻڌڻ، اک ڀڃڻ، اک يا نظر هڻڻ، اک وجهڻ، اک جو ڦرڻ، اک ڦرڙائڻ، اک ڏيکارڻ، اک ڪڍڻ، اکيون ۾ ڪي ڪرڻ، اک پائڻ، اک کولڻ، اک لڳڻ، اک کڻڻ، اک سيري ٿيڻ، اک ۾ رکڻ، اک وچڙائڻ، اک هيٺ ڪرڻ، اک ٻوٽڻ، اک جاءِ ڪرڻ، اک جو ڏڪڻ هڻڻ، اک جو رتو چڙڻ، اک ڦاڙڻ، اک ذرا ڏيڻ.

(٢) پير جهلڻ، پير ڏيڻ، پير ڄمڻ، پير وجهڻ يا پائڻ، پير تي کهاڙو هڻڻ، پير تي پٿورو رهڻ، پير ٽيرڪڻ، پير ٽپڻ، پير ڀٽڻ، پير ڏکيرڻ، پير کڻڻ، پير ڪڍڻ، پير موڙڻ، پير سان لاهي مٿنهن ۾ هڻڻ، پير ڪڍڻ، پير سڌوا ٿيڻ، پير رکڻ جي جاءِ نہ لهڻ.

(٣) مٿنهن پوڻ، مٿنهن تي ٻوڻ، مٿنهن ٽڪڻ، مٿنهن ڀڃڻ، مٿنهن پيٽ سان لڳڻ، مٿنهن اونداهي هڻڻ، مٿنهن پنهنجي ۾ موچڙو بہ پنهنجو هڻڻ، مٿنهن تي چڙهڻ، مٿنهن ڏرڻ، مٿنهن ڏي نهارڻ، مٿنهن ڏيکارڻ، مٿنهن ڏيڻ، مٿنهن ڪرڻ، مٿنهن ڪوڙو ڪرڻ، مٿنهن ڪنڊرو ڪرڻ، مٿنهن اڇو ڪرڻ، مٿنهن تي هٿ گهمائڻ، مٿنهن تي لينگهو ڪڍڻ، مٿنهن ڪارو ڪرڻ، مٿنهن ڪٿي وڃڻ، مٿنهن لڪڻ، مٿنهن مٺي ڪرڻ، مٿنهن جو لهڻ، مٿنهن جو ٻنو ڇڏي وڃڻ، مٿنهن مٿو پٽڻ، مٿنهن مٽڻ، مٿنهن موڙڻ، مٿنهان پوڻ، مٿنهن ۾ هڻڻ.

انهيءَ طرح بيشمار اصطلاحي مصدرون آهن، جن جي خاص معني آهي ۽ ٻولي چڱي طرح ڄاڻڻ کان سواءِ انهن جو سمجهڻ بہ نهايت مشڪل آهي.

فصل چوٿون

ترڪيب

جملي ۾ جيڪي لفظ اچن ٿا تن مان هرهڪ ڪهڙي قسم جو آهي ۽ انهيءَ جو نالو ڇا آهي؟ ۽ انهيءَ سان جيڪي ڳالهيون لاڳو اهن، تن جي صورت ڏيکارڻ ۽ جملي ۾ جنهن بهي لفظ سان انهيءَ جو واسطو آهي سو ڏيکارڻ، انهيءَ کي صرف ۽ ترڪيب چوندا آهن. مثلاً، اسم جي نسبت سندس قسم، سندس جنس، سندس عدد، ۽ سندس حالت ڏيکارڻ. فعل جي نسبت ۾ سندس زمان، سندس فاعل يا مفعول ۽ انهن جو ضمير، جنس ۽ عدد ڏيکارڻ. ۽ حرف جي نسبت انهيءَ جو قسم ۽ ڇا سان لاڳو ٿو ٿئي، يا ڇا ڏو ڏيکاري، سو ڏيکارڻ. مثال هيٺ ڏجن ٿا:

(١) مون هي ڪپڙو بصرمل جي ڇاپ تان ڳڌو.

مون ـ ضمير متڪلم، جنس مذڪر يا مونث، عدد واحد، حالت فاعلي، فاعل فعل ڳڌو جو.

هي ـ اسم اشارو ويجهو، لڳي ٿو ڪپڙي سان.

ڪپڙو ـ اسم عام، جنس مذڪر، عدد واحد، حالت مفعولي، مفعول فعل ڳڌو جو.

بصرمل ـ اسم خاص، جنس مذڪر، عدد واحد، حالت اضافت، ملڪيت ڏيکاري ٿو ڇاپ جي.

جي ـ حرف جر يا حرف اضافت، لڳي ٿو بصرمل سان (يا مضاف اليہ، جنهن جو مضاف آهي ڇاپ).

ڇاپ ـ اسم عام، جنس مونث، عدد واحد، حالت جري، سببان تان حرف جر جي.

تان ـ حرف جر، لڳي ٿو ڇاپ سان.

ڳڌو ـ فعل متعدي، معروف بيقاعدي، پريوڳ ڪرمڻي، زمان ماضي مطلق، جنس مذڪر، عدد واحد ضمير متڪلم، سندس فاعل آهي مون ۽ مفعول آهي ڪپڙو.

(٢) اڄ عيد جو ڏينهن آهي.

اڄ ـ ظرف زمان.

عيد ـ اسم عام، جنس مونث، عدد واحد، حالت اضافت، مضاف اليہ جنهن جو مضاف آهي ڏينهن.

جو ـ حرف جر يا حرف اضافت لڳي ٿو عيد سان.

ڏينهن ـ اسم عام، جنس مذڪر، عدد واحد، حالت فاعلي، فاعل فعل آهي جو.

آهي ـ فعل لازمي اڻپورو، بيقاعدي، ڪرتري پريوگ، زمان حال، جنس مذڪر، عدد واحد، ضمير غائب، سندس فاعل آهي ڏينهن.

عام اشارو: ياد ڪرڻ گهرجي تہ جدا جدا ڳالهائڻ جي لفظن جي ترڪيب ۾ هيٺيون ڳالهيون ضروري آهن:

اسم- اسم عام يا خاص يا ڪو ٻيو، جنس مذڪر يا مونث، عدد واحد يا جمع، حالت فاعلي يا ٻي فاعل فعل فلاڻي جو، اضافت ۾ مضاف آهي تہ سندس مضاف اليہ ڪهڙو، جريءَ ۾ سببان ڪنهن حرف جر جي، جو ڏيکارجي.

ضمير جي ترڪيب بہ اسم وانگي: قسم، جنس، عدد، حالت.

صفت- درجو، سندس موصوف ڪهڙو آهي، يا لڳي ٿو فلاڻي اسم سان. (ضميري صفت بہ هن ۾ آئي).

فعل- فعل جو قسم معروف يا مجهول باقاعدي يا بيقاعدي، پورو يا اڻپورو، پريوگ، زمان، جنس.

عدد، ضمير (فاعل وارا)- سندس فاعل ۽ متعدي جي حالت ۾ مفعول فلاڻو.

ظرف- ظرف جو قسم، ڪهڙي فعل سان ٿو لڳي، يا ظرف تميز لڳي ٿو فلاڻي صفت سان.

حرف- حرف جر لڳي ٿو فلاڻي اسم سان. حرف جملو ڳنڍي ٿو يا ڌار ڪري ٿو فلاڻن اسمن کي. حرف ندا لڳي ٿو فلاڻي اسم سان، يا عجب وغيره ڏيکاري ٿو.

ضميمه الف

جدا جدا بابن سان سوال ۽ ڪتابي مثال مشقن لاءِ

ٻاڱو پهريون

باب پهريون

گرامر ڪي عربيءَ ۾ ڇا ٿا چون ۽ سنسڪرت ۾ ڇا؟ گرامر جي وصف ٻڌايو. گرامر جي علم ۽ گرامر جي هنر ۾ فرق ڏيکاريو. ٻوليءَ جي مدعا ڪهڙي آهي؟ گرامر جي حقيقت ڪهڙي آهي ۽ ان جا اصول ڪهڙا آهن؟ گرامر جي تقسيم ڪهڙي آهي؟ ٻوليءَ ۾ لفظ ڪهڙن ڪهڙن قسمن جا ٿا ٿين؟

باب ٻيو

سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ ٻڌايو؟ ٻولي ڪهڙن رستن سان وڌي ۽ سڌري ٿي؟ زباني ۽ ڪتابي علم جو ڪهڙو فرق آهي ۽ هرهڪ تي ڇا جو اثر ٿو ٿئي؟ سنڌي ٻوليءَ جا عناصر يا جُزا ڪهڙا آهن ۽ آهي ڪيئن ۽ ڪڏهن منجهس داخل ٿيا؟ سنڌي ٻوليءَ جو شجرو ٻڌايو؟ سنڌي ۾ جي ٻيون ٻوليون گڏيل آهن، تن جا ڪي لفظ مثال طور ڏيو. سنڌ ۾ ڪتابي علم ڪڏهن ۽ ڪيئن پيو؟ شعر يا نظم ۽ نثر ڪيئن پيا ۽ اڳي ڪهڙي نموني جا هئا، ۽ پوءِ ڪهڙي نموني جا ٿيا، ٻنهي جو مقابلو ڪريو ۽ مثال ڏيو.

باب ٽيون

سنڌي ٻوليءَ جو سنسڪرت سان ڪهڙو واسطو آهي؟ سنسڪرت مان جيڪي ٻيون ٻوليون نڪتل آهن، تن سان سنڌيءَ جو مقابلو ڪريو. سنڌيءَ جي حرف علت ۽ اعرابن جو سنسڪرت ۽ پراڪرت جي اعرابن سان مقابلو ڪريو، ۽ هرهڪ جا ڪي مثال ڏيو؟ صحيح حرفن وارن لفظن جا ڪي مثال ڏيو، جي سنسڪرت مان نڪتل هجن. هه سان گڏيل ۽ ن سان گڏيل آوازن وارن لفظن جا ڪي مثال ڏيو.

جي سنسڪرت ۽ پراڪرت مان نڪتل هجن. سنڌي مرڪب يا ٻِٽن لفظن جا ڪي مثال ڏيو، جي سنسڪرت ۽ پراڪرت مان نڪتل هجن. انهن مان ٻ، ھ ۽ ڻ مان ڳنڍيل لفظن جا مثال ڏيو.

باب چوٿون

سنڌي حرف تهجي ڪيترا ۽ ڪهڙا آهن؟ عربي الف-بي ۽ سنڌي الف-بي اکرن ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ ۽ انهن مان ڪهڙا نج سنڌي اکر آهن ۽ ڪهڙا نج فارسي ۽ ڪهڙا عربي. انهن مان نڙيءَ مان نڪرڻ وارا ڪهڙا آهن، تارونءَ وارا ڪهڙا، زبان جي پاسي وارا ڪهڙا، ڏندن وارا ڪهڙا، ۽ چپن وارا ڪهڙا؟ آرڊوءَ جي حرفن ۽ سنڌيءَ جي حرفن جو مقابلو ڪريو، ۽ انهن جو تفاوت ڏيکاريو. سنڌي الف-بي جا جدا جدا اکر سنسڪرت ۽ پراڪرت جي ڪهڙن اکرن سان موافق آهن يا انهن مان نڪتل آهن. عربي، فارسي لفظ، جي سنڌيءَ ۾ آيل آهن، سي ڪهڙي صورت ۾ آيل آهن ۽ انهن جا اکر ڪيئن ڦرن ٿا؟ عربي الف-بي جي اکرن جو عبراني اکرن سان مقابلو ڪريو، انهن اکرن جو انگن ۾ ڪهڙو مُلهه آهي؟ سنڌي اکرن مان ڪهڙا حرف علت آهن ۽ ڪهڙا حرف صحيح؟ اعرابن جو حرف علتن سان ڪهڙو واسطو آهي؟ سنڌي اعرابن ۽ سنسڪرت اعرابن جو پاڻ ۾ ڪيترقدر واسطو آهي؟

باب پنجون

سنڌيءَ ۾ لفظن جون ڪهڙيون ڪهڙيون ڀاڱيون آهن؟ انهن جو سنسڪرت ۽ پراڪرت وارن لفظن جي ڀاڱين سان مقابلو ڪريو. سنسڪرت ۽ پراڪرت مان نڪتل لفظ ڪهڙن رستن سان ٿا جڙن، هرهڪ جا ڪي مثال ڏيو. حاصل بالمصدر ۽ اسم ذات ڪيئن ٿا ٺهن؟ اسم فاعل ترڪيبي ڇا کي ٿا چون، انهن جا ڪي مثال ڏيو. ڪهڙن اسمن مان ٻيا اسم ڪيئن ٿا جڙن، مثال ڏيو. اسمن مان صفتون ڪيئن ٿيون جڙن، انهيءَ جا مثال ڏيو. اسم صغير سنڌيءَ ۾ ڪيئن ٿا جڙن، مثال ڏيو. مرڪب لفظ ڇاکي ٿا چون، ڪي مثال ڏيو، جي انڪاري حرفن ڳنڍڻ سان جڙيا هجن. اهڙا مثال ڏيو، جن ۾ ڪي سنسڪرت نشان ملايل هجن. اهڙا ڪي مثال ڏيو، جي ٻئي اسم يا صفت ملائڻ سان جڙيا هجن. عدد سان ڳنڍيل ڪي مرڪب لفظ ٻڌايو. اهڙا ڪي لفظ ٻڌايو، جي عربي ۽ فارسي لفظن ملائڻ سان جڙيا هجن.

ٻاڳي ڀهرئين جون مشقون ۽ مثال

(١) هيٺين عبارت ۾ ڏيکاريو ته ڪهڙا لفظ سنسڪرت يا پراڪرت مان نڪتل آهن ۽ ڪهڙا عربي ۽ فارسيءَ مان، ۽ انهن جا اصل ڪهڙا آهن، ۽ انهن لفظن مان ڪهڙا ٻيا سنڌي لفظ نڪتل آهن ۽ جيڪي سنسڪرت اصل جا آهن، تن جا رواجي عربي فارسي مقابل ڇئو:

اهي حالتون ڏسي، هڪن جي دل لوڏو کاڌو ۽ دنيا، جا سمجهيائين ٿي ته هيڏي رنج ۽ مصيبت جو گهر آهي، تنهن تان دل کڻي ٿيس. هڪ لڳا وري هڪ ساڌو ڏٺائين، جو بلڪل غريب ۽ مسڪين ڏسڻ ۾ ٿي آيو، ۽ وڏي اوستا جي ڪري، جيتوڻيڪ سرير نربل هوس ته به سندس منهن مان سانت ۽ سرهائي پئي بکي، معلوم ٿيس ته هن ساڌوءَ دنيا جا حرص هٽوٽس، لڪ لاڳاپا ڦٽا ڪيا آهن ۽ اندر جي جوت پاتي اٿس، جنهنڪري هن جو منّ سانت ۾ آهي. هينئر هن کي خيال آيو ته اهڙو رستو ڳولهي ڪڍجي، جنهن مان دنيا جو ڏک دور ٿئي، ۽ سچو ۽ دائمي سک حاصل ٿئي.

(٢) مٿين عبارت ۾ جيڪي اسم ۽ فعل آهن، تن مان اسم ذات ۽ صفت بنايو ۽ مثال ڏيو ۽ جيڪي اسم ذات ۽ صفت آهن، تن مان ٻيا اسم ۽ فعل بنايو.

(٣) هيٺين سنڌي لفظن جو اصل يا بنياد ڳڏايو ۽ ڇئو ته اهي ڪهڙيءَ ٻوليءَ جا آهن:

آڏرنڪ، اوڳارڻ، ٻيارهن، اٺولٽ، آڱوٺو، ڀنڊاهو، وڇائو، وار، وڇائڻ، ولوڙڻ، ٻروٿو، ٻوڙ، ٺڪ، واڳڻ، وهاڻ، واپار، پالڻ، نيچ، پاڙيسري، تاجي، ڦامو، ڏيهٽ، تڙار، ٿور، ساهيلي، سيڏو، ڪنبڻ، ڪمپڙو، ڪهاڻ، ڪڌهن، ڪوڏر، ڪٺهاڙو، ڳورو، مڇ، ڦوهارو، جيناور، ڏونر، پيدل، ٻڙڄ، پينڪي، جافران، ڇنبو، ڇٻڪ، ڇهڪ، دالو، ڏنبورو، ڏرمل، عمام دستو، ديلو، روڄي، صابڻ، شرنائي، شيشدر ۽ ڪاشيڪ.

(٤) هيٺين مصدرن مان اسم ذات ڳڏايو:

مرڻ، ڪهڃڻ يا ڪهڻ، لهڻ، ٻڌڻ، ڏيکارڻ، هاڻ، ڳهڻ، سرڻ، چوڻ، وڃڻ، ڪهڻ، ولڻ، ڏيڻ، ڇڏڻ، وڃڻ، پيڻ ۽ ڀڃڪڻ.

(٥) هيٺين مصدرن مان اسم فاعل، ترڪيبي بنايو:

پيڻ، پيڻ، رهڻ، سهڻ، پيڻ، لکڻ، ڦٽڻ ۽ ڏيڻ.

(٦) هيٺين اسمن مان صفت ٺاهيو:

ڏرم، شرم، ڇير، ڄاڻپو، وچ، مينهن، سيرو، ٺڪر، اڪر، هٺ، چانور، ڏيو، چوني، ڄڃ، جهاتي، جهٽپ، پري، وارو، سنڌ، پير، واڻيو، هاري، کهوٽ، هالي، چنڊ، ڏيئو، وس، ڇير، پاڻي، پاڪ ۽ ڏند.

(٧) هيٺين اسمن مان اسم صغير ٺاهيو:

ٻاهر، چام، کهٽ، هينيون، پوليو، ڳالهه، منڊي، در، ميچ، ٽڪلهو ۽ هٽ.

(٨) هيٺين اسمن ۾ انڪاري حرف يا نشان وجهي، صفتون ٺاهيو:

ڪم، ڪٽ، چارو، ڳڻ، حق، چڱو، پاڪ، ڏيا، ڏرم، پت ۽ هٽ.

(٩) هيٺين لفظن مان ابجد جي حساب موجب سال ڳڻايو:

خوشدل مرحوم، زوال خورشيد، اد ڪلي جنتيي، گل محمد خان ناطق مڪران، قلندر شهباز سيوهاڻي جي وفات: 'رحمت'، مخدوم نوح هالائيءَ جي وفات: 'فيض حق'، مير ٻجار خان جي وفات: 'حاجي شهيد خنجر'، ماتم مومن خان، شاعر شيرين.

(١٠) هيٺين مرڪب فعلن مان اصطلاح موجب ڪهڙي خاصيت ٿي نڪري:

ماري وجهڻ، وٺي ڇڏڻ، ڇني ڏيڻ، پيو رهڻ، ڪائي ولڻ، ڪائي رهڻ، ڪرڻ لڳڻ، ڪٽلي پوڻ ۽ وٺي وڃڻ.

(١١) هيٺين شعر جي مصراعن ۾ مرڪب فعل ۽ ان جي خاصيت ڏيکاريو:

سڱونهن جي صلاح وٺ ته وير لنگهي وڃين.
لڙيو پٽون لطيف ڪي ڳوڙها مٿي ڳل.
سانداري سمنڊ جي نهوڙي نيا.
آئي پاڻ اڙاءِ، ڪٽي ڪوري وچ ۾.
وڪر سو وهاءِ، جو ٻئي پراڻو نه ٿئي.
اوجاڳو اکين کي جاڻي نه ڏيئي.
چارڻ چنگ ڪلهي ڪري رسي رهيو رات.
پڙهيو پڙهيجاءِ، سبق انهيءَ سڱور جو.
سوني سو حرف، پڙهيو تو پڙهان.
وڃڻون وس آئيون، سارنگ چڙهيو سيج.

ڀاڱو ٻيو - سوال

باب پهريون

(١) عربي ۽ فارسي صرف نحو موجب ڳالهائڻ جا لفظ ڪيترا ۽ ڪهڙا آهن؟ هر هڪ جي وصف چئو ۽ مثال ڏيو.

(٢) اسم جا ڪهڙا قسم آهن؟ هر هڪ جي وصف ۽ ان جا مثال ڏيو. ڳالهائڻ جي لفظن جي انگريزي گرامر موجب ڪهڙي تقسيم آهي؟ حرف جا ڪهڙا قسم آهن، تن جا مثال ڏيو. اسم خاص جا ڪهڙا قسم آهن؟ هر هڪ جي سمجهاڻي ۽ مثال ڏيو. اسم عام جا ڪهڙا قسم آهن؟ هر هڪ جي وصف ٻڌايو، ۽ مثال ڏيو. هاڻوڪي تقسيم موجب اسم ڪهڙن قسمن جا آهن؟ اهي مثالن سان سمجهايو. اسم کي قسم ڪان سواءِ ٻيو ڇا ٿو لڳي؟ سنڌيءَ ۾ اسم جون ڪهڙيون جنسون آهن. حقيقي، غير حقيقي، لفظي ۽ سماعي جنسن جي معني سمجهايو ۽ مثال ڏيو.

(٣) اسمن جون جنسون انهن جي جدا جدا پڇاڙين تي ڪيئن منحصر رهن ٿيون؟ هر هڪ جي پڇاڙيءَ جي جنس ٻڌايو ۽ مثال ڏيو. سنڌي جنسن جي پڇاڙين جو سنسڪرت ۽ پراڪرت جي جنس جي پڇاڙين سان مقابلو ڪريو. جنسن ڄاڻڻ جا رستا سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪهڙا آهن؟ هر هڪ جا مثال ڏيو. بيقاعدي مذڪر ۽ مونث اسمن جا ڪي مثال ڏيو. ڪهڙا مذڪر اسم مونث مان ٺهن ٿا.

(٤) اسم جا ڪيترا عدد آهن ۽ ڪهڙا؟ هر هڪ جا مثال ڏيو. سنڌيءَ ۾ واحد مان جمع جوڙڻ جا ڪهڙا رستا آهن، هر هڪ جي سمجهاڻي ۽ مثال ڏيو. ڪهڙي ڳالهه ۾ اسم بس صفت جهڙا آهن. ڪهڙا اسم هميشه جمع جي صورت ۾ آهن. سنڌيءَ ۾ عددن جون پڇاڙيون سنسڪرت ۽ پراڪرت سان ڪيتريقدر موافق آهن.

(٥) فاعل ۽ مفعول جو اسم جي حالت سان ڪهڙو واسطو آهي؟ اسم جون ڪيتريون حالتون آهن ۽ ڪهڙيون؟ انهن جي سڃاڻپ جون نشانيون ڪهڙيون آهن؟ اسم جو ڦيرو ڇا کي ٿا چون؟ هيٺين اسمن جا ڦيرا ٻڌايو:

گهوڙي، منش، لاڏون، هاٿي، قلم، راجا.

(٦) ضمير گهڻن قسمن جا آهن؟ هر هڪ جي وصف چئو. ضمير خالص ڪهڙا آهن؟ هر هڪ جو ڦيرو ٻڌايو. ضميرن جو اصل سنسڪرت ۽ پراڪرت مان ڪيئن

نڪتو آهي. ضمير مفصل ۽ متصل ڇا کي ٿا چون؟ هرهڪ جا ٿنهي ضميرن ۾ مثال ڏيو: اسمن سان جدا، حرفن سان جدا ۽ فعلن سان جدا. اهڙا ڪي ضمير متصل جا مثال ڏيو، جن ۾ ٻه ضمير هجن.

(٧) ضمير اشارو ڪيترن قسمن جو آهي؟ هرهڪ جا مثال ڏيو. ضمير اشاري سان جنس، عدد ۽ حالت لڳائي ڏيکاريو. ضمير اشاري جو سنسڪرت سان ڪيترو قدر واسطو آهي؟ ضميري صفت ڇا کي ٿو چئجي؟ ضمير مشترڪ جي سمجهاڻي ۽ مثال ڏيو. ضمير استفهام جا مثال ڏيو، ۽ انهيءَ جو ڦيرو ڪري ڏيکاريو. ضمير استفهام جو سنسڪرت سان ڪيترو قدر واسطو آهي.

(٨) ضمير موصول ۽ جواب موصول ڇا کي ٿا چون؟ انهن جا مثال ڏيو، ۽ ڦيرو ٻڌايو. ضمير مبهم جي سمجهاڻي ۽ مثال ڏيو. انهن ٽنهي ضميرن جو سنسڪرت سان ڪيترو قدر واسطو آهي؟

(٩) اسم صفت ڇا کي ٿا چون ۽ انهيءَ جي اسم سان ڪهڙي مشابهت آهي. صفت جا ڪيترا درجا آهن؟ مثال ڏيو. اهڙا مثال ڏيو جن ۾ صفتون اسمن وانگي ڪم آيون هجن ۽ ٻيا اهڙا، جن ۾ آهي، ضميرن وانگي ڪم آيون هجن. اهڙا ڪي مثال ڏيو، جن ۾ عدد به صفت وانگي ڪم اچن.

(١٠) اسم ظرف جي وصف ٻڌايو ۽ آهي ڪيترن قسمن جا آهن. هرهڪ جا مثال ڏيو. سنڌيءَ ۾ ظرف ڇا مان جڙندا آهن؟ اهڙا مثال ڏيو، جن ۾ صفت به ظرف وانگي ڪم آئي هجي. عربي ۽ فارسي مان آيل ظرفن جا ڪي مثال ڏيو.

(١١) اسم عدد ڇا کي ٿا چون، آهي ڪيترن قسمن جا آهن؟ مثال ڏيو. انهن جي اسم صفت سان ڪهڙي مشابهت آهي؟ ڪهڙي ڪان ڪهڻ حصن ڏيکارڻ لاءِ سنڌيءَ ۾ ڪهڙا لفظ ڪم ٿا اچن؟ عددن جو اصل سنسڪرت مان ڪيئن ٿو نڪري، انهيءَ جو مفصل بيان ڪريو.

(١٢) فعل جا ڪيترا قسم آهن، هرهڪ جو نالو ۽ وصف ۽ مثال ڏيو. فعل معروف ۽ فعل مجهول جي وچ ۾ ڪهڙو فرق آهي، مثال ڏيو. آهي ڪهڙي قسم جا لفظ آهن، جي اسم جو به ڪم ڏين ٿا ۽ فعل جو به ڪم ڏين ٿا؟ مصدر جي وصف ۽ معنى ڏيو. مصدر مان پهرين صورت ڪهڙي نڪري ٿي ۽ ڪيئن ٿي نڪري. امر حاضر ڪيئن ٿو جڙي؟ فعل متعدي بالواسطه ڪيئن ٿو جڙي؟ اهڙا مثال ڏيو، جن ۾ فعل لازميءَ مان متعدي ٿو ٺهي. امر حاضر جون جدا جدا صورتون ۽ انهن جا مثال ڏيو. امر ۽ نهي جي وچ ۾ ڪهڙو تفاوت آهي، ۽ نهي ۽ نفي ۾ ڪيترو تفاوت آهي. اسم مشتق ڇا کي ٿا چون؟ ڪهڙا اسم فعل جي معنى وارا آنهيءَ مان نڪرن ٿا. اسم فاعل جي جوڙڻ جا ڪهڙا رستا آهن، مثال ڏيو. اسم استقبال ڇا کي

ٿا چون؟ اسم مفعول ڪهڙن رستن سان ٺهو جڙي؟ اسم فاعل ۽ اسم مفعول صفت وانگي ڪم آڻي ڏيکاريو. اسم حاليه ڪيئن ٺهو جڙي ۽ ڇا ٿو ڏيکاري؟ مثال ڏيو. اسم حاليه ۾ ڪهڙا زمان شامل ٿي سگهن ٿا؟ فعل يا ماضي معطوفي ۾ ڪهڙا زمان شامل ٿي سگهن ٿا؟ اسم مشتق ڪي سنسڪرت ۾ ڪهڙي نالي سان ٿا سڏين؟

(١٣) فعل جا زمان ڇا کي ٿا چون، ۽ اهي ڪيترا آهن؟ انهن جا نالا ۽ مثال ڏيو. زمان حال جا ڪيترا قسم آهن ۽ اهي ڪهڙا آهن، مثال ڏيو. زمان ماضيءَ جا ڪيترا قسم آهن؟ سڀني جا نالا ۽ مثال ڏيو. ماضي متمني ۽ ماضي امڪاني جا مثال ڏيو. زمان مستقبل جا ڪيترا ۽ ڪهڙا قسم آهن، مثال ڏيو. زمان مضارع ۾ ڪهڙا زمان شامل آهن، مثال ڏيو. مضارع مدامي يا معطوفيءَ جا ڪي مثال ڏيو. امر حاضر ۽ مضارع ڪيئن ٿا جڙن؟ مضارع مان ڪهڙا زمان ٿا جڙن، مثال ڏيو. اسم حاليه مان ڪهڙا زمان ٿا جڙن، مثال ڏيو. اسم مفعول مان ڪهڙا زمان ٿا جڙن؟ مثال ڏيو. فعل جو گردان ڇا آهي؟ فعل معاون جي زمان حال، ماضي ۽ مستقبل جا گردان ڏيو. مصدر لکڻ، جيئڻ، پڙهڻ ۽ پاڙهڻ ۽ مارجڻ جا علحده زمان لکي وچـو ۽ پوءِ هرهڪ جو گردان ڏيو. صرف جي اصلوڪي معني ڪهڙي آهي؟ فعل معروف ۽ مجهول ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ معروف مان مجهول ڪين ٺهو جڙي؟ مثبت ۽ منفي فعل ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ مفرد ۽ مرڪب فعل جا مثال ڏيو. فعلن جا صدور يا طرز ڪيترا آهن ۽ ڪهڙا آهن، مثال ڏيو. فعلن جا ڪيترا پرپوگ آهن، انهن جي سمجهاڻي ۽ مثال ڏيو. سنڌي ۾ فعل جي زمانن جو ڪيتريقدر سنسڪرت ۽ پراڪرت سان واسطو آهي؟

(١٤) حرف جر جي وصف ۽ مثال ڏيو. ڪهڙن حرف جرن سان حرف 'جي' ڪم ٿو اچي، مثال ڏيئي ٻڌايو. فارسيءَ مان آيلن ڪن حرف جرن جا مثال ڏيو. حرف جر اسمن ۽ ضميرن سان گڏ ڪم آڻي ڏيکاريو. حرف جملي جي وصف ۽ مثال ڏيو، ۽ جدا جدا قسمن جا حرف جملا ٻڌايو. عربي ۽ فارسيءَ مان آيل ڪي حرف جملا ٻڌايو. عربي ۽ فارسيءَ مان آيل ڪي حرف جملا ٻڌايو. حرف ندا جي وصف ۽ مثال ڏيو. عربي ۽ فارسيءَ مان آيل ڪي حرف ندا جا مثال ڏيو ۽ انهن کان سواءِ عربي ۽ فارسي صرف نحو جا ڪهڙا حرف ڪم اچن ٿا؟ انهن جا ڪي مثال ڏيو.

(١٥) سنڌيءَ ۾ ٻيهڪ جون نشانيون ڪهڙيون آهن، ۽ اهي ڪهڙي هنڌ ڪم ٿيون اچن. عربيءَ ۾ ٻيهڪ جون ڪهڙيون نشانيون آهن.

(١٦) سنڌيءَ ۾ مرڪب يا ٻٽا يا گڏيل لفظ ڪهڙن قسمن جا آهن، هرهڪ جا ڪي مثال ڏيو. هيٺين اصطلاحي فعلن جون معنائون ڏيو:

پير ٿيڻ، مٿنهن ڪوڙو ڪرڻ، مٿنهن پوڻ، اکـ ميري ڪرڻ

ڀاڱو ٻيو

مثال ۽ مشقون

(١) پنجن ماڻهن جا نالا ٻڌايو. پنجن جانورن جا نالا ٻڌايو. پنجن پکين جا نالا ٻڌايو. پنجن وڻن جا نالا ٻڌايو. پنج مائٽيءَ وارا نالا ٻڌايو. پنجن زالن جا نالا ٻڌايو. پنجن ڪاسبين جا نالا ٻڌايو. پنجن شهرن جا نالا ڏيو. پنجن واهن جا نالا ڏيو.

هيٺين جملن ۾ اسم ڪهڙا آهن، فعل ڪهڙا آهن ۽ حرف ڪهڙا آهن: ڪتي کي ڏسي ٻلو اٿي ڀڳو. آهو وڃي پاڻيءَ ۾ پيو. مون هن کي وڻي رسيءَ سان ٻڌو.

هيٺين جملن ۾ خاصيتن جا نالا ڏيو: ڪپهه اڇي آهي. هي نوڪر ايماندار آهي. سستيءَ جو نتيجو خراب آهي. سج جي ڳاڙهاڻ کي شفق سڏيندا آهن. ساوڻ ۾ ساوڪ گهڻي ٿيندي آهي.

هيٺين جملن ۾ ڪمن جا نالا ٻڌايو: هن ڇوڪر کي رانڌ ڪرڻ سان ڏاڍي دل آهي. گهڻي کائڻ ڪري پيٽ ۾ سور ٿيندو آهي. ترڻ سکيو ته ٻڏڻ کان بچيو. پڙهڻ لکڻ جو شوق ٻارن لاءِ چڱو آهي. ڊوڙڻ ڊُڪڻ ٻارن لاءِ چڱي ورزش آهي.

هيٺين اسمن سان ڪي اهڙا فعل لڳايو، جن مان خبر پوي ته انهن اسمن تي ڪو ڪم ٿيو آهي: هرڻ، ڪرسيون، ٻاهه، مهرباني، ڪير.

هيٺين اسمن سان ڪي اهڙا فعل لڳايو جن مان خبر پوي ته هنن ڪو ڪم ڪيو آهي: لوهار، ٻگهڙ، چور، چتون، نانڪ.

هيٺين اسمن سان ڪي اهڙا فعل وجهو، جن مان هنن جي معنيٰ نڪري: رڍون، خبر، سچائي، احمد، ڇوڪر.

هيٺين جملن ۾ اسمن جي بدران ضمير ڪم آڻيو: ماستر صفر کي گهڻوئي ماريو، پر صفر حرڪت کان نه رهيو. هڪڙو ماڻهو طالب نالي هو، طالب ڏاڍو هوشيار هو، طالب کي چڱي نوڪري ملي وئي. هڪڙو شينهن شينهن جي شڪار ڳولڻ لاءِ جهنگ ۾ ويو ۽ هڪڙو هرڻ ڏسي هرڻ کي جهٽ هڻي ماري کاڌائين.

هيٺين جملن ۾ ضمير چونڊيو: جو ماڻهو هتان لنگهيو ٿي سو منهنجو مِٽُ هو، اهو منهنجي پيءُ وٽ ويو ۽ انهيءَ کي چيائين ته آءٌ تنهنجي پٽ کان پنج رپيا لهڻان.

هيٺين جملن ۾ صفتون ۽ ضمير ۽ ظرف ڏيکاريو: هُو چڱو ماڻهو آهي، آهستي ڳالهائيندو آهي. آءٌ هُن کي گهڻو مان ڏيندو آهيان، جو نيڪ ماڻهو سڀڪنهن کي وڻندا آهن. سڀاڻي آءٌ اهو توکي ڏيکاريندس. توکي به اهو ضرور وڻندو. چوکر هڪدم راند تي هليا ويا. هينئر وقت ڪونه اٿم، سڀاڻي آءٌ توکي سبق چڱيءَ طرح پڙهائيندس. هن ماڻهوءَ ۾ تمام ٿورو عقل آهي. هُو پورو پڙهيل ناهي. اهڙو ٽڪڙو هلڻ چڱو ناهي.

هيٺين جملن ۾ حرف جر، حرف جملو ۽ حرف ندا ڏيکاريو: اي ادا، آءٌ ۽ احمد تو وٽ باغ ۾ اچون ها، پر پٺي پاسي ڏي وڃڻو پيو، نه ته جيڪر اچون ها.

(٢) هيٺين اسمن ۽ صفتن ۽ فعلن مان اسم ذات ٺاهيو: زميندار، لِکڻ، دوست، طبيب، بادشاهه، لسو، سهانگو، ڪَٺور، ڪارو، چيڙائڻ، ٺڳڻ، وڙهڻ.

هيٺين مذڪر ۽ مونث اسمن سان ڪا صفت لڳائي ڏيکاريو: ڪاغذ، وقت، ڏينهن، ڪتو، لکڻ، دري، ايمانداري، انب، ڏاڪڻ، ٻڪري، بسترو.

هيٺين اسمن جون جنسون ٻڌايو: ڪَنل، مَٽ، ڪيلا، دَيا، ٻيتي، ٻالي، ڪير، سڦت، نَڪ، ڪَٽ، ڪَس، ڳَر، لڏون، ميڻُو، چاڪڙون.

هيٺين مصراعن ۾ جنس جو لاڳاپو اسمن ۽ فعلن ۽ صفتن جي نسبت ڏيکاريو:

آڏر نيڻرر آهري آسئونهي آهيان،
مرڻا اڳي جي مُئا، سي مري ٿين نه مات.
هوندا سي حيات، جيئڻان اڳي جي جيئا،
پسو لج لطيف چئي، ڪيڏي ڪئي ڪکن.
جي پسي منهن ميهار، ته سيکهائي سچي ٿئي.
سندي سڪ پرين، لوڪ ڏٺي نه لهي.

هيٺين مذڪر اسمن جا مونث ۽ مونث اسمن جا مذڪر ٻڌايو: خرچائو، رهاڪو، پُٽ، ٿورُو، ڳاهه، چٽي، ٻانهي.

اهڙا اسم ٻڌايو جي مذڪر آهن پر مونث ٿي ڪم اچن، ۽ مونث آهن ته مذڪر ٿي ڪم اچن.

(٣) اهڙا ڪي اسم ٻڌايو جي اصل جمع آهن، پر واحد ٿي ڪم ايندا آهن، ۽ ٻيا جي اصل واحد آهن، پر جمع ٿي ڪم ايندا آهن؟

هيٺين اسمن مان جي واحد آهن، تن جا جمع ڄڻو ۽ جي جمع آهن تن جا واحد ڄڻو: نوڪرياڻي، ڇيپ، ڇڪون، آهڻا، سيڻيون، مرُون، وَهٽو، ٻلو، ٻلي، پَٽڙ، ٽيڪون، ٺڪر، پيڙ، چيهون، لاٺون، ليڪ، ڏيو، وڇُون، چوٽا، نهاڻين.

(۴) هيٺين جملن ۾ اسمن جون جدا جدا حالتون ٻڌايو: ڇوڪر ڏاڍو ڪوڙ ٿا ڪن. هين سال آن مهانگو ٿي ويو آهي. ٻورچيءَ ماني رڌي آهي. ڪُڪڙ ڏهاڙي آنو لاهي، ايڪيهه ڏينهن انهن تي آرو ڪندي آهي. درزيءَ منهنجا ڪپڙا سڀي تيار ڪيا آهن. مون هُن کي ڪتاب ڏنو. منهنجو ڌيو ۾ هڪڙو ڪم آهي. هين چاڏيءَ ۾ ڪتو ڏڌ آهي. توکي ڌپ گهٽ ٿيو آهي. هن ڇوڪر کي ڪٿي ڏاڙهي وڌو. تو وارو ڪتاب مون ڪان ويو هليو، ڳالهين سنڌيون ڳالهيون، ڏڪي سندا موٽ. هيءَ هيري جي مُنڊي ڪنهن جي آهي. الاهي خير ڪجانءِ. ڳهر ڏٺي ڪيڏي ويو آهي. پيريان سندي يار جي ميڙئي ميڻائي. مُحِب منهنجي هنج، ڪسي وچ ۾ سگتا متان وڃي هو ساڙهيءَ انگر جي آڌار. مرڏان موران، پکڻان واڻي پي ۾ پَٽل. ميندا ڏٺي نه ماڙئي محلين مارئان ڏار. پر جن شال ڀنوار، ڊوليا مارُو موٽسين. ڀڄائج ڀنهونءَ کي هيءَ پيادي پانڌي. ڪُلهنيان ڪورين، عاشق عبداللطيف چئي. حال منهنجو هوڙو پسو تا پيرياه. ڪڏا 'ڪار حاسيہ' هاڻ پڇائج هيءَ. راتين وري روهه گوندر لڳا گولئين. سرتيون ساهه سندوم ٿيو حوالي هوت جي. ڪاڪيان وچ ۾ ڪڏهين رالا تو نه رهاه. آهل آن نه وسهان هُنجون جي هارين. متيون مونڻ سندين ڪاڪيون ڪين ڏيوم.

هيٺين جملن ۾ جيڪي ضمير هجن تن جا نالا ڏيو: پنهنجي وڏيءَ جو نڪو ويچ نه طبيب. تنهنجو چا تو وجي جو پن جي ڪمن ۾ هٿ تو وجهين. هي ڇوڪر آهو آهي، جنهن بابت مون تو سان ذڪر ڪيو هو. جيڪي پاڻ کي مدد ڪندا آهن، تن کي خدا به مدد ڪندو آهي. ڪي ماڻهو اهڙا ٿيندا آهن، جو جنهن وٽ وڃن، تنهن وٽ پن جي ڳلا ڪن.

هيٺين مصراعن ۾ ضمير ڏيکاريو ۽ انهن جا نالا ۽ انهن جا عدد، جنسون ۽ حالتون ٻڌايو:

مٿونهان ٿي اڪي هوند کهيڙو سڀ کهڙا ڪٿي،
سٿڻو ساهيڙين جا طعنا تو هي لاءِ.
تو هي سندو ميهڻو پٽلي ڪري لڏوم،
طاقت توهان ڏار، سارڀان ڪانه سريپر ۾.
چين چڏينديس ڪيڪي دوست اوهان جو در،
ڦرڻ پنهونءَ پڻسٽ ۾ ايءَ سعادت سند يام.
هڏ هسڻ نه هولدو هنان پسوه عالم ۾،
عاشق عبداللطيف چئي انهي پتهه پيا.
اجهي ٿا اچن، ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي،
هٿوءَ جا پاڻ پير ۾ تنهن جٿيءَ نا جيهي.

آن در سيئي اکيا، جن وڃايو وجود،
هي چنلو آهوني جو عشق ٻني پرينءَ ڪي.
ويندا سي ايمان سين ڪلمو جنين وات،
ڪتيم جيئون ڪاڻ، سو ڪوهيارو ڪيچ ويو.
سو هي، سو هُو، سو اجل، سو الله،
سو پرين، سو پساهُ، سو ويري، سو واهرو.
جڏهن سٽيون جي ٻئر ٻير ڏکيا ڪري،
تڏهن تنين ڪي، ساڻ سٽيئي چڏيو.
ڪيرُ آهين، ڪٿان هلئين ڪنهڙو نالوءَ،
ڪير هتا، ڪيڏانهن ويا، ڪهڙي هنا ذات.
ستڙيا سري جون ڪوهه ٻچارون ڪن،
ڪنهڙي ڪي تو، ڪيو هيئن پنهنجو حال؟
ڪم نه ايندني ڪو ٻيو، پنهنجي ٻوڪيءَ ريءَ،
ڪيني ڪيني ماڙهئين پيئي ڪتل ڪاڻي.
ڪو ڪو وٺ ڪلال جو پيتي سو پيون،
ڪا جا ڳالهه ڳري پيچل پڏائي سون.
پاڻهئي سڃاڻي پاڻ، پاڻ ڪتر پاڻ لهي،
پنهنجو آهين پاڻ، آڏو عجيبن ڪي.
پٽر پيچُ پيڊُ پانهنجو منجهس متهن پايو،
عمر سڀ عبث وقت وڃايم پانهنجا.
سائين جو سوڳنڊ، ساجن سڀنيان چڱو.
مانوڻ گهڙي سيڪا، هيءَ سڙهي سياري.
ايان ويل سيڪنهين وڃان واجهائي،
جيئن ناعي جڳ ۾ ڏينهن سڙيئي ڏون.
جابتڪ تو سڤاه ميلڪ ميڙيئي گهوريان.

مٿين مصراعن ۾ ضمير متصل ڏيکاريو ۽ آهي ضمير مفصل ۾ لکو.

هيٺين جملن ۾ ضمير متصل مفصل ضميرن ۾ ڏيکاريو ۽ ٻڌو اٿي پيا لاء. ڪالهه پلج. چا ڇيو اٿئين جو مارينم تو. ڪالهه شهر ۾ ڏٺو هوماس.

هيٺين مصراعن ۾ ضمير متصل ڏيکاري سمجهايو:

جهول نه جهلي سهڻي سا تترسٽپ منديامن،
جنهين اهڙي چاٽي عاجزان سا مرڪي ماس.

پرين جي پيام، تہ ڪيي عشق آڻيين.
جنهن نظر نات جي آهي اوتارن،
اهي آهي جاڻان، ليکا پڙهن لوڪ ۾.
ڏيئي ڪرم ڏار، ٻاڙو تن پرين ڪان.
چوڏهينءَ ماهہ چنڊ جيئن پڙ ۾ پاڳڙياس.
جيڪا چماران، ما منجهہ ڳوندر ڳنڍري.
سوئي سائيهہ منهنجو، ساجن جيت سندوم.
راڄ پرتو رب ڪسي سڏو ستارا! سندوءِ.
جنت سندين جڳوهہ، فائق هليا فردوس ڏي.
ايڪ قصر، درلڪ، سهسين ڪٿيس ڳڙ ڪيون.
جان جان سائي ساهہ تان تان پارج پنهونءَ سان.
سو سيوئي حالُ منجهانئن معلوم ٿئي.

(٦) هيٺين مصراعن ۾ صفتون ڏيکاريو انهن جا درجا چئو:

ميٺائيان ميٺو گهڻو ڪڙو ناهي ڪلام.
سوَ سيتيان اڳرو سندو دوسان دم.
ساهہ رڳتئون اوڏڙو، واحد جو وصال.
دوس مٺا دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين.
جي پائين پرينءَ مڙان تہ ڏوهيان ڳڻ پانءِ.

هيٺين مصراعن مان اسم، ضمير ۽ عدد ڏيکاريو، ۽ جيڪي صفت والڪي ڪم آيل هجن سي ڏيکاريو:

وسارج مَ ويهن، جوين ہہ نسي ڏينهڙا.
ڏهن ويريڻ وچ ۾، آهو آهي انسان.
پهريون ويري واءُ ٿيو، جنهن لٽيا پنهونءَ جا پير.
سوين آهن سنسار ۾، پيا پن داتا ڏل.
جي هنتي هوت هزار، تہ ہہ پارج ڪوم پنهونءَ سان.
ايڪ قصر، درلڪ، سهسين ڪٿس ڳڙ ڪيون.
پلنگ، پڙائيون، پالڪيون، نو لک ٽائي ليل.
هڪڙا پائر، پيا پاٽيا، ٿيان جاني پار.
ڪارهين ڏينهن ڪرم، وريو ويراڳين جو.
سهسين شڪرانا، ڪوڙين پال ڪريم جا.

هيٺين جملن ۾ خالي جاين تي صفتون لڳايو:

هي ڪپ ڏاڍو ___ آهي. هي نيري رنگ جو ___ آهي. پوڙهي ماڻهوءَ جي ڏاڙهي ___ ٿيندي آهي. ڏنگي رستي کان ___ رستو چڱو آهي. ماکي ___ ٿي ٿئي پر ڪئنين ___ ٿي ٿئي. اٺ گهوڙي کان قد ۾ ___ آهي.

(٧) هيٺين جملن ۾ ظرف ڳولي ڪڍو، ۽ ٻڌايو ته اهي ڪهڙن قسمن جا آهن، ڇا ٿا ڏيکارين ۽ ڇا سان لاڳو ٿين ٿا:

تمام گهڻو خرچ به نه ڪجي ۽ ڏاڍو ڪنجوس به نه ٿجي، وچون رستو وٺڻ نهايت عمدو ڪم آهي. هر ڪو ڪنهن کي صلاح ڏيڻ ضرور ناهي، مگر جي ڪو پڇي ته صاف چئي ڏجي. هر سال کان هيل وڌيڪ مينهن پيو آهي.

جو مُنهين مومل جي ٻوٽي، سونهن تنهين سان ٿئي.
جيڪس ويس وري آءٌ سنان معشوقن.
ٻانهو هيسندي پڌرا ڪنهن ڪنڌهار.
ميٺن ساجهر لڌيو، تون هاري! نهارين اڄ.
لايو لام الف سين خوب لکن خطَ.
جي پند پارياڻون تہ سيکهائي سکها ٿيا.
اڳڪون لڳن ڪوسيون ڏاڍا تپن ڏينهن.
چوڏاري چڙا، ڦرن بيلاين جا.
اکيون اکين سامهيون، ڏينهن سجو ٿي رات.
سون کي نہ سونهاءُ آءٌ اڳاهين آهيان.
اندر آديسين کي ڏريانشي ڏٺي.
مهند ٿيندو مصطفيٰ، پڇي ءِ لوڪ لڌ پندو.
پيڙا ڀري ويٺي اڄ سان عجيب جي.
ڪالهوڪر ڪاڏي ويو سندو جوڳين جوڙ.
آتان ٻولي آئيو، خبر ايءَ ڪري.
جتن جان جاڪون ستڙنون مون سڱڻ ٿيو،
ڪري ڪوهيارو ويو تنَ چني تاڪون،
آءٌ ڀڻ تڏهانڪون، اڌ ڏکوئي آهيان.
ڏک نہ سارين ڏيل ۾، ورهه-راوير وهيسَن.

(٨) هيٺين فعلن سان فعلَ مجهول ۽ متعدي بالواسطہ ٺاهيو:

کٽڻ، لکڻ، پچائڻ، ڏيڻ، وڃائڻ، پڙهڻ، ڏسڻ، پالڻ، ڦارڻ، ڳالهائڻ، چائڻ ۽ وڻڻ.

هيٺين جملن ۾ فعل مجهول ڦيرائي معروف ڪري ڪم آڻيو، ۽ معروف ڦيرائي مجهول ڪري ڪم آڻيو:

انگريزن جي جنگ ۾ ٻه هزار جرمن مارجي ويا. خوشيءَ کان سڙڪن تي جهنڊيون کوڙجي ويون ۽ مٺايون ورهائجي ويون. بازيگر پنج گولا اڇلايا ۽ آهي وري جهٽيائين. جيل ۾ نوان قيدي بند ڪيا اٿن. هو ماڻهو ڏاڍو هوشيار ليکجي ٿو.

هيٺين مصدرن مان امر ۽ ماضي ٻڌايو:

ٻڌڻ، اچڻ، لهڻ، کائڻ، چمڻ، ڦاڙڻ، ڊوڙڻ، ليٽڻ، ڪڙهڻ، ڏسڻ، ڳنهڻ، ڳهڻ، پهچڻ ۽ کسڻ.

هيٺين جملن ۾ ٻڌايو ته فعل ڪهڙي قسم جا آهن ۽ زمان ڪهڙا آهن:

پلا ٻڌاءِ، ته ڪيئن توکي ڊپ ٿئي. توکي جيڪا شيءِ کپي سا تون کڻج، ٻي پنهنجي ڀاءُ کي ڏج. هاٿي وڃي درياهه ۾ وهنجو. احمد شهر گهمندو ڦرندو گهر آيو. شرم جو ماريو هو اهڙو ڪنجي جهڙي بيٺ. ڌوتل ڪپڙا ٽپ ۾ ڪيري پيا. لکيو لوح قلم جو هرڪو ٿو لوڙي. اڄ سپاٽي ڪراچيءَ وڃڻو آهيان. اٺون چٽي رپيا ڀنا ڪري، گهوڙو موٽي گهر وري آيو. ماڪوڙيون اچيو کنڊ کايو چٽ ڪريو ويون. ڪم ڪندڙ نوڪر پنهنجي ڌڻيءَ کي هميشه وڻندو آهي. جي ٻاهر ٻڌيو ته سچ چوندو سانس. نمازي ماڻهو هميشه سج اڀرڻ کان اڳي اٿندا آهن. هو ڇوڪر محنت گهڻي پيو ڪري پر تڏهن به ڪي هڪڙو انعام نه کٽندو ته سندس ڪهڙو ڏوهه چئبو. انهي مندر ۾ رات ڏينهن ڏيو پيو ٻرندو هو. جڏهن سج چنڊ تي پاڇو پوي، تڏهن ڪارائجن. هڪڙو ڍڳو جهنگ ۾ پئي چريو. چار ڏينهن وهنجڻ ڇڏيو اٿئي، ته تنهنجي بت مان ٻاس پيئي اچي.

هيٺين مصراعن ۾ مرڪب فعلن جا مفرد شعر ڏيکاريو ۽ ساڻن جيڪي ضمير متصل ڪم آيا آهن، سي سمجهايو:

سونهن جي صلاح وٺ ته وڃڻ لنگهي وڃين.
لڙيو پيون لطيف کي ڳوڙها مٿي ڳل.
سانداري سمنڊ جي لهوڙي نيا.
آئي ٻاڻ اڙاءِ، ڪنهي ڪوري وچ ۾.
وڪر سو وهاءِ، جو پٽي پراڻو نه ٿئي.
اوجاڳا اکين کي جاتئه نه ڏئي.
چارڻ چنگ ڪلهي ڪري رني رهيو رات.
تنهن سين ڪري پريتڙي نڀائي نبي.
پڙهيو پڙهيجاهه، سبق انهي سور جو.
سوئي سو حرف، پڙهيوئي ٿو پڙهان.
ويندو رهندو ورجي منجهان مصر شام،
وچون وسڻ آئيون، سارنگ چڙهيو سيج،
جي پورو ٿئين پساهه، ته به لجو مڙهه ملير ڏي.

جي هُئنشي هو تن لک، ته به ٻاڙ جڪوم پنهونءَ سان،
سرتين ساڻ سمن آهيس آئي مينهڙي.
ڳجهي اٿم ڳالهڙي، اوري آءُ تان اوريان،
جي اٿي سڌ ٻڌڻ جي ته ڪن م پير ڀري.
ايءَ سڻيندي ڳالهڙي، چريو ٿيڙس چيتُ،
اديون عبداللطيف چئي، سيئي لهندم سار.
حقيو هيج هشيار، ڪيون ڪيونديئي اوڇتي،
تازي ڏيوس ٽڪڙو جوهر ڀائي زهن.
ٻانهڻ ٿي ٻڌونيون، ته ڪتا ڪيئني ڪيچ جا.

(٩) هيٺين جملن ۾ حرف ڳولي ڪڍو ۽ ٻڌايو ته اهيءَ جو نالو ڪهڙو آهي:
ڀل چڱا ماڻهو سدائين خوش رهن. مار، هي طوفان ڪٿان آيو. هو ڇوي ٿو ته منهنجو نالو فقيرو آهي. اڙي ڇوڪرا! تو هي ڪهڙو نه خراب ڪم ڪيو آهي. ڪن ڪوهه ۾ پاڻيءَ تمام اونهو آهي. پاڻيءَ جي مٿان ڪا شيءِ پئي تري. هاءِ ڪهوڙا مي چا ٿي پيو. حرف ضرور يا جر يا جملو يا ندا هوندو. واه، جو چڱو مڙس ٿو ڏسجين. جيتوڻيڪ هو پيئي پائر آهن، ته به انهن ڪان بهتر ماڻهو ڪونهي. مون وٽ مهمان آيا آهن.

هيٺين جملن ۾ خالي جاين تي مناسب حرف ڪم آڻيو:
جي سبق ياد نه ڪندين ـ مار ڪائيندين. دولت چڱي آهي ـ علم انهيءَ ڪان بهتر آهي. ٻنهي مان هڪڙو ميوو کڻ، انب ـ صوف. جيتوڻيڪ مون سمجهايس ـ هو نه رهيو. ڪهوڙو، ڪلهه ـ ٽڪو ٿو هلي.

هيٺين مصراعن مان حرف ڪڍو ۽ انهن جا نالا ڄڻو ۽ ڏيکاريو ته ڇا سان ٿا لڳن:

ڪيڙيون ڪتنهار جيئن وڄون آتر واه،
ڪريو منهن ملير ڏي رُئي آئي چوءِ.
پاڻ ٻڇن ميوا، ري واهپ ري واڙ،
ور پنهونءَ سين پَلڪ، ڪڻهي ٻارهن ماهه ٻين سان.
ساڙيءَ لڳم ميهٽو سڀ جماندر سيئن،
ڳنهي آهس ڳالهڙي، ڳجهي تو ڳري.
ٿوري ٻانيان سيج، ديکڻ ٻاجهون دوس جي،
سوڍي ٻکر سرتيون هڏ نه ساهه سري.
پرـ گهران ٻاسو ڪري، پيچ پريان ڪي پاڻ،
سوئي توئي ساڻ، جنهن لاءِ جفائون ڪرين.
لوچين ڇو نه لطيف چئي، هاري! لاءِ هوتن،

مرڻا اڳي جي مٿا، سي مري ٿين نه مات.
ونءِ منهن ڪيهو، وڃان وطن ساڻهون،
جي مران تا ساڻ لهان، جي موٽان ته ڪرميهه.
توڙي چڪنن چاڪ، ته به آهه نه سلن، عام کي.
دل ۾ ڏجي هنڪ کي توڙي سو سيڪن،
سا مجلس ئي مٽ، جي حاصل هوئي هزار جو.
توڙي ڪنڌي ڪن نه ته ساٿن وڃن سير ۾،
ايءُ دوسن جو دستور، جيئن ڇيناڻ ڇنن ڪينڪي.
تيلان ڏليءَ ڏٺا، جيلان ويا وحدت ڳڻ جي،
ٻائي ويهه مَ پلنگ تي ڳچيءَ سير ڳانو.
جن کي عشق الله جو، مر ٻيا سي مرڪن،
تنڌي مٿانهين ڪنڌ، ٻوڏ چوٽي جيءَ چڙ.
ڪنڌيءَ اچي سهڙين ساڻ پرپر ڪن،
حيف منهنجي حال کي جان اڃي آءٌ بيڪار.
ووءِ ووءِ ڪندي وت، متان ووءِ وسارئين،
هتي هتي ڪيو هٿڙا ڪاسيو ڪنيائين،
هيهات هيهات، "ليماتو عدون" سڄي ئي اوطاق.

(١٠) هيٺين جملن ۾ بيهڪ جون نشانيون ڏيو:

خدا تعاليٰ اسان کي اکيون ڏسڻ لاءِ ڪن ٻڌڻ لاءِ وات ڳالهائڻ لاءِ ڏنو آهي هي ڪهڙو نه چڱو ڪتاب آهي. اهڙو تو ڪڏهن ڏٺو شل خدا سلامت رکئي هي ڏکي جو پير آهي يا مينهن جو ڳئونءِ جو ٻچو ٻري وهندو آهي ته ڳئون ٻئي رنڀندي آهي هو دليا ۾ ضرور سڪيو گذاريندو ڇا لاءِ جو هو چڱيءَ نيت وارو آهي. ڪفايت يا صرفي جو مطلب آهي ٻوروپنو خرچ ڪرڻ، انهيءَ حد کان زياده خرچ ڪرڻ واري کي اسراف وارو يا کهڻ-خرچو يا هٿ-ڦاڙ چوندا آهن ۽ انهيءَ کان گهٽ خرچ ڪرڻ واري کي ڪنجوس يا ڇمڇوس يا بخيل چوندا آهن.

(١١) هيٺين سنڌي اصطلاحن جي معنيٰ ڏيو:

هو آپ ۾ تراريون ٿو هڻي. اڄ مسلمان سرڪاري نوڪرين ۾ اٽين آهن، جيئن اٽي ۾ لوڻ. هو رات ڏينهن اڇو الله ڳاڙهو رسول ڪيو ويٺا آهن. تون پڙهي ڪهڙا اڪ ڪارا ڪندين. هڪڙي اک کلنديئي ٻي رنديئي، ٻالهي منهنجو ڪم ڪندين. هو الکهڙيو ڪاٺ آهي. تون ڪهڙي باغ جي مُوري آهين. هو هالي ٻه-ٻه هٿ مٿي ٿو آڏامي. هن سڀ پئسا پتنگ پڳڙو ڪري ڇڏيا. تون تو مون کي پتليون پڙهائين. انين ڪرڻ ته رڳو پير ساڻ لاهي منهن ۾ هڻڻ آهي. هن جا چوڏهن ئي طبق روشن ٿي ويا. هو ڪلهي تي هٿ ۽ دهل تي ڏونڪو هنيو

ٿيو آهي. هو آسمان مان تارا ٿو لاهي. هن جو ڍنگو ٿي ڏيري آهي. هن جي ڇوڪري وڃي شينهن ڪلهي چڙهي. تون مون کي ڪپڙن مان ڇو ٿو ڪڍين. ڪٿي گهٽ ڪانه ٿي پيو. تون ڇو ڪرپ ڪڍي ويٺو آهين. مير ۾ ڇو ٿو ڳالهائين.

(٢) هيٺين جملن جي ترڪيب ڪريو:

تو هن کي مزي مزي جون ڳالهيون ٻڌائي خوش ڪيو. هو گهران جو نڪتو، سو سڌو ويو پنهنجي دوست جي گهر. اندر سهيني ۾ هو ورچيا آهن. هو آهستي آهستي ويو رڙهندو.

سڪن اُئين نه سڌ، جيئن اڪيو لياڪا پائين،
ايءَ پڻ ڪوڙي سڌ، جيئن ڪليو ڪاڻو سمهين.
هر هر هڱوڙاني، وڃي در دوستن جي،
لائيندي ٿي لطيف چئي، سوران سرهاڻي،
ڳجهو ڳالهائي، پرت، ونجي پاڻ ۾.

(٣) هيٺيان غلط لفظ صحيح ڪريو، جي اڪثر هندو اخبارن ۽ ٻين عام رواجي ڪتابن مان ڪڍيا ويا آهن:

ٻارو، ڳڙڪاڻ، تاري وڃاڻ، ٻوڙهيو، ٻرلاءُ، ٻڙدو، وڙ ۾ وڃهڻ، ٻي ورو ماڻهو، ٿڦڙ، ٻرنجڻ، ٻمار، ليرپي، مضبوط، وسوت، ايضنا، وصيعت، استيفا، مظمون، صفيد، موسوم، نزارا، تمنا، غلاضت، جُرئيت، نقط چيني، ڪسرت، حيبت، خطنو، طوطاري، ضابطو، لذيذ، سرامت، شوقت، جائر، موردين، محضوض، طرقي، صحي، سادر، سعيد (سيد)، مسق، عبدالواحب، غلام رزا، قرف، آج، مصتفا، اصد علي، ملڪلموت، محمد شفي، خوشامند، حاشر، طعبعلي، عبدل رحمان، حميت، عبدل مجيد، حرام، خير آفيت، ظلفقار علي، قاعدو ۽ قائدو.

(٤) هيٺين لفظن جا ضد ڇٺو:

ريت، سوٽ، ساڻئو، سٽڙ، شادي، سکهو، سکيو، تارُو، سٺائو، اشراف، شريف، چڱست، تڪڙو، لچاڙو، ٻندرو، آلو، پراڻو، سهاڳڻ، سياڻو، ڏُور، سرهو، آباد، پريشان، سدا تورو، بيچو، ننڪائتو، ناراض، رنج، سهنجو، سرلو، سڪئو، سجاڳ، سپوت، وڙائتو، ڪمهلو، اڄاڻ، بيوفا، بي حيا، بي ادب، نيڪنامي، نيڪي، ٻاو، تندرست، ڪچو، سونهو، ليڊر ۽ ولهو.

(٥) هيٺين لفظن جي اصلي معني ڪهڙي آهي ۽ پوءِ ڦيري اصطلاح ۾ رواج ۾ ڪهڙي ٿي آهي:

انجام، اوزار، سلامت، حور، هلاڪ، رلج، خاڪ، پتڪو، تابع، سواد، حيات، برابر، اولياءُ، هشيار، اشراف، غصو، طبيعت، مقام، شمعدان، فنا، ياد، اسباب، قياس، تڪرار، پوشيدو، خراب، خرابي، البت، نفر، حرف، اوسان، سبب، خفو، غريب، حضور، حيف، جناب، خدمت، فرش، مشق، گستاخ، معصوم، تعلق ۽ ڪولي.

سنڌي وياڪرڻ

(ڀاڱو چوٿون)

ديباچو

هيٺين درجن ۾ پڙهائڻ لاءِ سنڌي گرامر، يعني صرف نحو يا وياڪرڻ اڳيئي لکيل آهي، پر اسڪولن جي مٿين درجن لاءِ، توڙي ڪاليجن جي شاگردن ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ زياده اڀياس ڪرڻ لاءِ وڏو گرامر ڪونه هو ۽ انهيءَ جي گهٽي گهرج هئي. تنهن کان سواءِ، هيٺين درجن واري گرامر ۾ فقط صرف آهي، پر نحو ۽ اشتقاق فقط نالي جو آهي. گرامر جي ٻين شاخن ۽ مشڪل ڀاڱن جو ته اصل ذڪر ئي ڪونهي. تنهنڪري ڪن دوستن جي چوڻ تي، مون هي وڏو گرامر يا صرف نحو جو ڪتاب لکيو آهي. هن ڪتاب جي پڙهڻ لاءِ سمجهڻ گهرجي ته پڙهندڙن ننڍو گرامر اڳيئي پڙهيو آهي، تنهنڪري ٻارن کي سمجهائڻ لاءِ ڀرپور مثال ڏيئي، پوءِ گرامر جي وصفن ۽ قاعدن جو ٻڌائڻ جو رستو ڇڏي ڏنو ويو آهي.

هيءَ ڪتاب ٽن ننڍن ڪتابن ۾ ورهايو ويو آهي: پهرئين ڪتاب ۾ علم املاء، يعني حرفن جو علم ۽ اشتقاق يعني لفظن جي بنياد جو علم ۽ علم صرف يعني لفظن جي تقسيم ۽ ڦيرڦار جو علم ڏنو ويو آهي. ٻئي ڪتاب ۾ علم نحو، يعني جملن جو علم ڏنو ويو آهي؛ ۽ ٽئي ڪتاب ۾ علم عروض ۽ علم قافيي، يعني شعر جي وزن ۽ قافيي جو بيان، پنهنجن ٺاهيلن مثالن سميت ڏنو ويو آهي ۽ علم بديع يعني لفظن ۽ معنوي صنعتون، جي عبارت آرائيءَ ۽ فصاحت ۽ بلاغت ۾ ڪم اچن ٿيون، تن جو بيان پنهنجن ٺاهيلن مثالن سميت ڏنو ويو آهي.

جڏهن سنڌي ٻولي اصلي سنسڪرت ۽ پراڪرت مان نڪتل آهي ۽ عربي ۽ فارسي لفظ منجهس گهڻا آهن، تڏهن انهيءَ جو مورو تاريخي احوال ۽ انهن ٻولين سان واسطو، علم صرف ۾ ڏيکاريو ويو آهي. ۽ علم صرف جي ترتيب، عربي ۽ فارسي صرف نحو موجب، ۽ هاڻوڪي انگريزي رواجي دستور موجب ڏنو ويو آهي، ڪتاب جي پڇاڙيءَ ۾ هرهڪ باب جي مضمون بابت سوال وڌا ويا آهن، ۽ مشقون ۽ مثال ٻه ڏنا ويا آهن. اميد آهي ته سنڌي ٻوليءَ جي زياده تعليم ۽ تحصيل لاءِ هيءَ ڪتاب گهڻو ڪمائتو ٿيندو.

قليچ بيگ

فيبروري، ١٩٢١ع

حيدرآباد

باب پهريون

علم بديع جي بيان ۾

”علم بديع“ يا ”علم بدايع“ اهو علم آهي، جنهن جي قانون تي هلڻ ڪري ماڻهو فصيح ۽ بليغ ٿي سگهي ٿو ۽ هن کي ڪلام جون سڀ ترڪيبون ۽ صنعتون معلوم ٿيون ٿين، جنهنڪري هو سهڻو، پڪو ۽ عمدو ڪلام، عمدن لفظن ۽ عمديءَ عبارت ۾، ڳالهائي ۽ لکي سگهي ٿو.

ڪلام کي ٻن قسمن ۾ تقسيم ڪيو اٿن: هڪڙو نثر، ۽ ٻيو نظم. نثر واري ڪلام کي ’منثور‘ چوندا آهن، ۽ نظم واري کي ’منظوم‘. نظم اهو آهي، جنهن کي ’شعر‘ به سڏيندا آهن: ’نثر‘ لفظ جي معني آهي ٽڪيڙڻ، ۽ ’نظم‘ جي معني آهي پوئڻ — جيئن موتي ٻهرين پکڙيل هوندا آهن ۽ ڌاڳي ۾ پوئبا آهن. لفظن کي موتين سان مشابهه ڪيو اٿن. نظم يا شعر کي موزون ڪلام چوندا آهن، يعني وزن وارو، ۽ نثر کي ناموزون.

فصل پهريون

نثر جي بيان ۾

نثر جا ٽي قسم آهن: هڪڙو ”مرجز“، ٻيو ”مسجع“، ۽ ٽيون ”عاري“.

(١) **مرجز**، يعني رجز يا وزن وارو نثر اهو آهي، جنهن ۾ فقرا فقرا ڪم آهل هجن. انهن مان ٻه فقرا جي ڳل اچن ٿا، سي موافق ۽ مقابل ۽ هم وزن هجن، مگر هم قافيي نه هجن. مرجز نثر ۽ نظم يا شعر ۾ اهو تفاوت آهي ته شعر ۾ وزن ۽ قافيو ٻئي آهن، مگر نثر ۾ وزن آهي پر قافيو ڪونهي. مثال: سواءِ ذڪر قادر ڪارساز جي وقت وڃائڻ، ۽ سواءِ شغل خالق ڪردگار جي حياتي گذارڻ، نسورو نقصان آهي.

(٢) **مسجع**، يعني سجع وارو. ’سجع‘ چون ڪبوتر يا قمريءَ جي ٻوليءَ کي. اصطلاحي معني موجب مسجع نثر اهو آهي، جنهن جي فقرن جي پڇاڙيءَ جا لفظ هڪجهڙا هجن، يعني جنهن کي قافيو هجي، پر وزن جو ضرور ڪونهي. انهيءَ کي ’مقفي‘ به چون، يعني قافيدار.

سجع جا وري ٽي قسم آهن.

ٻڪڙو "سجع متوازي"، جنهن ۾ قافيي جي لفظن جو شمار هڪجيترو هجي، ۽ پڇاڙيءَ جا اکر هڪجهڙا هجن- جيئن 'مهجور' ۽ 'مجبور'. انهن ٻنهي لفظن ۾ پنج پنج اکر آهن، ۽ ٻنهي جي پڇاڙيءَ ۾ 'ر' جو اکر آهي. مثال: آءٌ پنهنجي دوست کان مهجور آهيان، ۽ انهيءَ جي فراق تي مجبور آهيان.

ٽيو "سجع مطرف"، جنهن ۾ ٻنهي لفظن جو پڇاڙيءَ وارو اکر هڪڙو ئي هجي، مگر اکرن جو تعداد مختلف يا گهٽ وڌ هجي. جيئن: شخص باوقار ۽ نيڪ اطوار.

ٽيون "سجع متوازن"، جنهن ۾ ٻنهي لفظن جو وزن ته هڪجهڙو نه هجي، ملحده هجي- جيئن لفظ 'فقير' ۽ 'جليس'.

جي اهڙا ٻه ٻه لفظ هرهڪ فقري ۾ ڪم آڻجن، جن سان هڪڙي فقري جو پهريون لفظ ٻئي فقري جي ٻئي لفظ سان، هم وزن ۽ هم قافيه هجي، ته انهيءَ نثر کي 'مرصع'، يعني موتين سان جڙيل، چوندا آهن. مثال: هو عجيب حقائق ۾ گويا آهي ۽ غريب دقائق ۾ جويا آهي.

(٣) عاري، يعني اگهاڙو، اهو نثر آهي، جنهن جا فقرا نه مرجز هجن نه مسجع- يعني جن ۾ نه وزن هجي، نه قافيو- جو رواجي عبارت جو نثر ٿيو.

مٿيان نثر جا قسم 'لفظي' آهن، يعني لفظن جي نظر تي، مگر معنيٰ جي نظر تي، يعني 'معنوي' قسم جا ٻه نثر آهن: هڪڙو 'سليس'، ٻيو 'دقيق'. سليس يعني آسان اهو نثر آهي، جنهن جي معنيٰ سهوليت سان سمجهه ۾ اچي ۽ دقيق اهو آهي، جنهن جي معنيٰ آسانيءَ سان سمجهه ۾ نه اچي، تڪليف سان معلوم ٿئي.

انهن سان وري هرهڪ جا ٻه قسم آهن: هڪڙو 'سادو' ٻيو 'رنگين'. ساديءَ عبارت وارو نثر اهو آهي، جنهن ۾ مضمون يا مطلب ڪنهن به صنعت يا تشبيهات يا مناسبات کان سواءِ ادا ڪيو وڃي ۽ رنگين عبارت وارو نثر اهو آهي جنهن ۾ مناسب لفظ ڪم اچن. مثلاً، جي بهار جو ذڪر هجي، ته شروع کان وٺي پڇاڙيءَ تائين انهيءَ سان لاڳو لفظ يا مناسبات ڪم اچن، يا جي علم جو بيان هجي، ته انهيءَ سان لاڳو يا مناسب لفظ ڪم اچن.

مشق لاءِ نثر جي قسمن جا مثال

هو نابڪار چالي پڇهي هن جو طلبگار ٿيو ۽ زر ۽ زور سان هن کي هٿ آڻڻ ۾ ڪامگار ٿيو، پر سکيو ٿي پوءِ اچي منجهانئس بيزار ٿيو، ۽ آخر هن کي ناحق ماري وجهڻ جو گنهگار ٿيو. منهنجو هڪڙو سنگتي رازدار آهي، جنهن جو قالو نثار آهي، اهو انڪار بلڪل باطل آهي، جو ماڻهن کي قتل ڪري ٿو، سو قاتل آهي. مون پنهنجي دل هن کي ڏئي ڇڏي آهي ۽ هاڻ اسان کي شادي ڪرڻ

جي اميد وڏي آهي. جي منهنجي ڳالهه نه مڃيندين، ته ضرور پاڻ کي نقصان پهچائيندين - يا دل افروز جي ٻانهن، يا ٻنهي جي موت جي دانهن!

* * * *

بادشاهه: اي وزير، نيڪ تدبير، ملڪ جو ڪهڙو حال آهي؟ منهنجي رعيت ظلم ۽ ڏک کان فارغ البال آهي، يا سندن دل تي ڪو فڪر ۽ ملال آهي؟

وزير: حضور جي اقبال سان ۽ غلام جي سنڀال سان، ملڪ سڄو آباد آهي ۽ رعيت ساري دلشاد آهي، ننڍي وڏي جي دل غم ۽ فڪر کان آزاد آهي.

ظريف: وزير کي ته رڳي خوشامد آهي، نه ته ملڪ ڏينگي فساد فسان برباد آهي. سرڪار جي عمر دراز هوئي، ۽ بخت سدائين ساز هوئي: هن تخت شهر ۾ ڏاڍو فساد آهي، وزيرن ۽ اميرن ۾ بغض ۽ عناد آهي، نه داد آهي، نه فرياد آهي! جيڪو وزير صاحب جو ارشاد آهي، سو نسورو غلط ۽ بي بنياد آهي.

* * * *

گلنار: واه صاحب، واه! هيتري بيحيائي ۽ بيشرمي، اهڙي گستاخي ۽ گرمي! ماڻهو پري بيهي ڳالهائي، ڪين زور ڪري ڀاڪر پائي!

گلزار: اي حور، اهو منهنجو قصور! جي مون توکي ڀاڪر پاتو، ته ڪهڙو لقب لاتو؟ ڪٿي تون مون کان اهو ويهر وٺ ۽ ڀاڪر پاءِ، ته تنهنجي دل ٺڪي ٻرجاءِ.

گلنار: واه، تمام هشيار آهين ۽ ڏاڍو خبردار آهين!

گلزار: پياري، منهنجو گناهه معاف ڪر، پنهنجو سينو صاف ڪر. آءٌ بيوس ۽ توائي آهيان، دل و جان سان تو تان فدائي آهيان.

گلنار: تون فدائي ناهين، ڪو ديوانو يا سودائي آهين.

گلزار: سچ، تو منهنجو مرض برابر سڃاتو آهي، پر اهو مرض مون کي تو ئي لاتو آهي. انهيءَ منهنجو سودا جو علاج به تون ڪر، پنهنجي بيمار تي شفا جا هٿ ٻه تون ڌر.

گلنار: نه آءٌ ڊاڪٽرياڻي آهيان، نه بيمارن جي مون وٽ سنڀال آهي. جي انهيءَ ديوانگيءَ جي دوا ٿي گهرجئي، ته اڇا چرين جي اسپتال آهي.

نثر مقفيٰ جو مثال

آخوند لطف الله جي "گل خندان" مان

جنهن جي مٿي تي قرار ڇمڪو ڏنو، آن جي سيرالديءَ قضا ويهي رنو. ٻهر ڪن ۾ نوح جي طوفان جو ٻاڏي رت مان مٽجي ويو، دشمن جو لشڪر ڦٽجي ويو، ۽ شهپال جو سر ڪٽجي ويو. لاشن جو ڍير لڳو، باقي لشڪر آئي ڀڳو. جو ڀڳو سو ڇٽو، جو رهيو سو ڪٽيو. پوءِ ته غازي صف مان ڇٽي پيا، ۽ لٽ تي ٽٽي پيا. جيئن مارياٺون ۽ ڦٽياٺون، تيئن ساڙياٺون ۽ لٽياٺون..."

"...سڀني جيو ته شاهزادا، ڪاٺن پيٺن ڪان الڪار ڪرڻ لائاني آهي، ماڻهوءَ جي ڪاڏي تي زلدڪاني آهي، جي حياتي باقي تہ سڀ آساني آهي، نااميدي ڪم شيطاني آهي."

عاري يا رواجي نثر جي نسبت ۾ معلوم هجي تہ ميرن جي صاحبيءَ ۽ انگريز سرڪار جي حڪومت جي شروعات ۾ جڏهن نثر جا ڪتاب لکجڻ لڳا، تڏهن نثر اهڙي ٻوليءَ ۾ لکيو هو، جو هندن توڙي مسلمانن وٽ هڪجهڙو ۽ بلڪ جيڪي ڪتاب هندو لکندا هئا، سي بہ اهڙا هوندا هئا جو مسلمانن کي انهن جي پڙهڻ ۾ ڪو اعتراض ڪونہ هوندو هو.

ٿورن ورهين کان هندو ماڻهو گهڻا سنسڪرت جا لفظ ڪم آڻڻ لڳا آهن، جنهنڪري مسلمانن کي انهن جي پڙهڻ ۾ گهڻي مشڪلات ٿئي ٿي. تعليمي ڪتاب جي هندن جا لکيل هئا، تن کي وري سڌارڻ جي لاءِ وقت بوقت ڪميٽيون مقرر ٿيون آهن.

انهن جدا جدا نثرن جا نمونا مقابلي لاءِ هيٺ ڏجن ٿا.

١. "تاريخ معصومي" مان، لکيل ننديرام جو (سن ١٨٦١ع).

"هن ڳالهہ ۾ سنسو نہ آهي تہ جاني بيگ، ٺٽي ۾ وهي، موٽي ڦري. خانخانان جيو تہ جيڪڏهن ڪوٽ ۾ ٿپي پونداسين، تہ هڪڙو هيءُ تہ چڱا چڱا ماڻهو مارجي ويندا، ٻيو هيءُ تہ هنن جا ٻار ٻچا انهن جي هٿ ۾ پوندا ۽ اها هنن جي اٿاجائي ٿيندي. اسين پرچاءُ ڪريون ٿا ۽ پاڻ وانگي پنجهزاري بادشاهہ جي پيلهب ۾ ڀيچائي ڏينداسون ۽ سچ انهن جي ذاهب سهي (صحيح) هئي، ۽ جاني بيگ جي وڪيلن اچي ٻول ڪيو ۽ ماڻهو سيوهڻ ڏي موڪليائون تہ ڪوٽ کي ڦورو ڏيس ۽ پاڻ ٺٽي ڏانهن سنبريو ۽ خانخانان، پاڻيءَ جي چاڙهي جا ڏينهن سن جي ڳوٺ ۾ گذاري، سياري جي آرنڀ ۾ ٺٽي ڏانهن سنبريو."

٢. ديوان ڪيولرام جي "سوکڙي" مان.

"نثرت ڪم بزرگن جو آهي، ۽ هٺ ڪم شيطان جو آهي. نثرت وڏي فائدي وارو ڪم آهي ۽ هٺ وڏي چٽي وارو ۽ پڻ هڪڙي ڪامل جو فرمودو آهي ته نثرت وارو ماڻهو خدا کي وڻي، دولتمند کي وڻي، مگر شيطان کي نه وڻي ۽ هٺيلو ماڻهو خدا کي نه وڻي، درويشن کي نه وڻي، دولتمندن کي نه وڻي، پر شيطان کي وڻي. هڪ سياڻي چيو آهي ته آنءُ کي رحمت آهي، جو نياز ڪري، پر نه آنءُ سرنديءَ سان. هڪڙي حڪيم جو لطيفو آهي ته آچا چانور، ڪڻو ڪيهه مصالحو وجهي، ڀلائه رڌي، منجهس لوڻ نه وجهي، ته ڀلائه ڦڪو ٿي پوي، ۽ جي ڪهرج ڪان واڌو لوڻ وجهي، ته کارو. تنهن وانگي، جنهن ماڻهوءَ کي دولت ۽ سونهن هوئي ۽ نثرت نه هوئي، سو الوٺي ڀلاءِ وانگي ڦڪو، ۽ جي هٺيلو هوئي ته لوڻ واري ڀلاءِ وانگي کارو يعني بيسوادي."

٣. ديوان ڪوڙيمل جي "پڪو پهه" مان.

"بيعلم ماڻهو، علم واري ماڻهوءَ کي، معمولي ڪمن ڏاران ٻي ڪجهه مدد ڏيئي ٿو سگهي. هو هن جي منصوبن ۽ رٿن ۾ هن جي ڀلپرائي ڪري ڪين سگهندو، باقي البت جيئن ڪو هن کي هدايت يا ڪو هٿ ڏس ڪندو ويندو، تنهن وانگر ڪجهه پيو ڪندو. هو ڪڻو ڪري اها ڳالهه به وساري ٿو ڇڏين ته اسان جيڪا چترائي ۽ تيزفهمي حاصل ڪئي آهي، سا سڀ علم جي وسيلي سان. جيئن ته جيڪر ڪو شخص ڪنهن جو روزينو مقرر ڪري ته هڪ ٻن ڏينهن تائين ان جو احسان ياد ڪري ۽ ڪيترن ڏينهن جي گذرڻ کان پوءِ اهو احسان ان جي دل مان ميٽجي ٿو وڃي، ۽ هو ڏيهاڙيءَ جي روزيني کي پنهنجو حق ڪري ٿو ڄاڻي. انهيءَ پر، پڙهيل آدمي پنهنجي راءِ، تدبير ۽ قياس کي پنهنجي اصلي طبيعت سان لاڳو ڪري ٿو."

٤. ساڳيو مصنف، ديوان ڪوڙومل، ڪجهه ورهيه پوءِ هن طرح جي عبارت سان لکڻ لڳو:

نديءَ اوستا ۾ هن ڪويءَ جي جيت جو لاڙو ڌرم جي پاسي گهڻو هو، انهيءَ ڪري هو وديا-اڀياس ڪرڻ ۽ ساڌ-سنگت جو رس چکڻ لڳو. پر پنهنجي گروهَ جي سنگت ڪندي هن کي ويراڳ اچي ويو، تنهنڪري پنهنجي استريءَ سميت انبرتسر هليو ويو. گروءَ کي به سنس سنگت مان

گيان پراپت ٿيو هو. جڏهن هن سر ٻر ڇڏيو، تڏهن هن جي ڏاڍي ورڻ اوستا هئي. سندس چالائي کي ڪنجيھ ورھيه ڪن ٿيندا."

٥. ديوان کانچند جي "سرسوتي" مان.

"وويڪ ۽ ويچار- ٻئي ڀهريان ساٿي آهن، منش جي سڌاري لاءِ. جي ماڻهو ڀانئي ته پنهنجي ڪيپ جڳيءَ ٻر پوري ڪريان، ته وويڪ ۽ ويچار هلائي. ڪنهن جي هاڃي ڪري، ته خيال ڪري ته مون ڇا ڪيو ۽ جيستائين انهيءَ هاڃي جو پورو ڀيٽاءُ نه ڪري تيستائين سک نه سمهي؛ سچو من جو سک تڏهن ٿيندو، حياتي سڦلي تڏهن ٿيندي. اڳتي لاءِ سانگاهي هلجي، ۽ ايشور ڪان، پرارٿنا ۽ آراڌنا دوارا، ٻَل ٻيني، دل کي ڪومل ۽ صفا ڪري."

فصل ٻيو

(تشبيهات ۽ مناسبات)

اڪثر فارسي ڪتابن ۾ هيٺين قسمن جا تشبيهات ۽ مناسبات ڪم ايندا آهن. جي نثر توڙي نظم ۾ عام آهن. جڏهن ته هاڻوڪو سنڌي نثر ۽ نظم فارسي نثر ۽ نظم جي نموني تي ۽ انهن ساڳين قاعدن تي ٻڌل آهي، تڏهن تشبيهات ۽ مناسبات ڄاڻڻ ڪري رنگين مضمون سمجهڻ ۾ يا لکڻ ۾ گهڻي مدد ملندي.

تشبيهات

تشبيه قد جي. سرو، صنوبر، شمشاد، سرو آزاد، سرو سهي، سرو ناز، طوبيٰ، شاخِ طوبيٰ، شاخِ گل، قامت جا قيامت، نخل يا کجي، تير.

تشبيهه وارن جي. رات، اڌ رات، ڪاري يا اونداهي رات، ظلمات، هندو، مشڪ، عنبر، دام، دار يا سڱوري، شام، ڪڪر.

تشبيه زلفن جي. سنبل، ريحان، ڪمند، زنجير، نانگ، سڱوري، مشڪ، شام، رات، عمر دراز، حبش، چهبڪ، وچون، عنبر، رسو، لام، ميم، نون، چوگان، صليب، ڪارو ڪڪر، ڪنڍي، دام، هندو، ڪافر، خطا، ختن، تاتار، چين ۽ ڪاڪل.

تشبيه منهن جي. چنڊ، سج، شمع، چراغ يا ڏيئو، ڪعبو، مصحف، گل، شعلو، مشعل، طنبور، طور جو تجلو، لالو، ارغوان، صبح، باغ، گلشن، گلزار، چمن، بهشت ۽ باغِ ارم.

تشبيه خال يا تِر جي. هندو، شيدِي-ٻچا، مشڪدان، داڻا، هرمرو، نقطو، وليون، حجر اسوَد ۽ سونف جو ٻج.

تشبيه پيشانيءَ جي. آئينو يا آرسي، چانديءَ جي پيتي، لوح محفوظ، چنڊ، هلال، بدر، سج، زهره، مشتري ۽ سهيل.

تشبيه چيلهه جي. وارُ، ميم، نقطو، ۽ ڪي ڪين.

تشبيه ڀرن جي. هلال يا نئون چنڊ، محراب، ڪمان، انڊلٺ، ترار، ذوالفقار، خنجر، ڪمند جو حلقو، طاق، ڪُنجي، عيد جو چنڊ ۽ نون.

تشبيه اکين جي. بادام، نرگس، تڙڪ، هندو، زهره، بابل، هاروت، سامري، ساحر يا جادوگر، جام، پيالو، ڪٽورو، هرڻ، غزال، صاد، عين ۽ بيمار.

تشبيه پنبڻين جي. خنجر، تيغ، ترار، ڀالو يا نيزو، تير، ڪنڊو، سئي، باز جو چهبو، ڪانُ ڦر، ڏنگ، نيش ۽ نشتر.

تشبيه نڪ جي. الف، غنچو يا مکڙي-گل جي، يا ياسمين جي.

تشبيه چپن جي. گل جا پن، آب حيات، خرما يا کجور، پستا، ڪوثر، مسيحا، ماکي، مصري، قند، نبات، لعل، ياقوت، عقيق، مرجان، ٻاهه، ڏاڙها، شفق ۽ سهيل.

تشبيه خط يا ڪاڏيءَ جي ريهه جي. بنفشو، هندو، ريحان، زمرد، خطِ ريحان، خطِ غبار، ساوڪ، ماڪوڙيون، چنڊ جو هالو، زنگبار، حبش، عنبر، مشڪ، مشڪين جدول ۽ عنبرين يا زنگاري جدول.

تشبيه وات جي. غنچو يا مکڙي، پستا، مُنڊي، جوهر، فرد، نقطهٔ موهوم، صفر يا ٻُڙي، عدم، سيپ، قطرو، موتين جي دٻلي، مرجان جي دٻلي، ياقوت جي دٻلي، ميم، ماڪوڙيءَ جي اک، مصريءَ جو ڪُوزو، نمڪدان.

تشبيه ڏندن جي. موتي، گوهر، دُر، ڳهڻا، الماس يا هيرا، تارا، ڏاڙهونءَ جا داڻا، ڪتيون، موتين جي سِرَ يا ڳنڍ ۽ ياسمين يا نسترن جي مُکڙي.

تشبيه کلڻ يا مرڪڻ جي. وڄ، صبحِ نمڪين، اڌ ٽڙيل مکڙي ۽ چمڪاٽ.

تشبيه ڪاڏيءَ جي. صوف، شفتالو، چانديءَ جي گلي، انبي، بهشت جو صوف، سمرقندي صوف، زنخ جو کڏو، 'ه' جو حلقو، غبغب، پاڻيءَ جو ڪٽڻ ۽ طوق.

تشبيه ڀانهن ۽ هٿ جي. چاندي، مرجان جو چنبو، شفق ۽ 'الله' جو لفظ.

تشبيه ننڍن جيي. ٿئون چنڊ يا هلال.

تشبيه سخا جيي. دريا، سمنڊ، ڪڪر، مينهن، چشمو ۽ آب حيات.

تشبيه خوش خُلقيءَ جيي. خوشبُوءِ، مشڪ، ڪافور، هير، بهار جو واءُ ۽ عطر.

تشبيه ڪاوڙ جيي. ڏچ، باهه، دوزخ، جهولو، افعي، قيامت، خزان جو واءُ ۽ طوفان.

مناسبات

حسن جا مناسبات. بيوفائي، خودبيني، خودنمائي، ناز، غمزو، انداز، خونريزي، سنگدلي، چالاڪي، خوبي، جلوو، محبوبي، شوخ چشمي، وعدي خلافي، زود رنجي، تلخ گوئي، تند خوئي، شوخي، ڪارگند، دلبري، دلرباڻي، بي مهري، خونخواري، دل آزاري، جانفزائي، ستمگاري، جفاڪاري، فتنه انگيزي، فريب، لڳي، بهانا جوئي وغيره.

عشق جا مناسبات. آه، فرياد، دانهن، بيخوابي، بيتابي، زاري نيزاري، ضعف، اٺ سڪهائي، جان نثاري، جانفشاني، خود سري، آوارگي، خانه بدوشي، جنون، بيخودي، مستي، روح راڙو، اڪيلائي، بي اختياري، دل جو ٿپڻ، ديوانگي، بيگانگي، بيچارگي، سرگشتگي، پريشاني ۽ حيراني.

فقر جا مناسبات. صبر، توڪل، تحمل، همت، مراقبو، مشاهدو، مجاهدو، معاملو، محاسبو، مجادلو، عبادت، ارادت، قناعت، رياضت، خاڪساري، پرهيزگاري، ترڪ دنيا، بيپرواهي، شريعت، طريقت، حقيقت، گوشي نشيني، خلوت، معرفت، تجريد، تفريد، دم، قدم فڪر، ذڪر، محنت، مشقت، عصمت، حق پرستي، خدا شناسي، سچائي، رضا، تسليم، علم اليقين، عين اليقين، حق اليقين وغيره.

حڪومت جا مناسبات. وڏائي، جاه و جلال، دولت، اقبال، حشمت، سخاوت، عدالت، شجاعت، شفقت، مهرباني، عزم و جزم، شان و شوڪت، فتح و نصرت، رعيت پروري، رعايت، ڪرم گستري، فيض رساني، برد باري، تجمل، لشڪر ڪشي، ملڪ داري، سرفرازي، وغيره.

علم جا مناسبات. ڪتاب، ورق، صفحو، شيرازو، نوشت خواند، قلم، ڪاڪ، ڪاغذ، لوح يا تختي، نسخو، جلد، خط، ادب، اخلاق، منطق، حڪمت، معقول،

منقول، اسرار، رموز، اصطلاح، صرف نحو، تاريخ، سير، قصص، تفسير، حديث، ڪلام، مباحثو، مناظرو، قواعد، تذڪرو، اصول، فقه، فرائض، نثر، نظم، بيان، معاني، هندسه، اقليدس، جبر مقابله وغيره.

باغ ۽ بهار جا مناسبات. وڻ، ميوا، بادصبا، هير، گل، مکڙي، گلاب، نرگس، ياسمين، بنفشو، سرؤ، شمشاد، قمري، بلبل، چهچهو، ڪُوڪُو، وهندڙ پاڻي، ساڪ، حوض، نهر، لالو، چمن، سبزو، خوشبو، پستا، ترنج، ليمو، ٻج، ڪکڙو، ساوڪ، نباتات، ڪَکو، مينهن، گوڙ، وڄ، واءُ، قطرو، ڳڙو، ڪڪر، وهڪرو وغيره.

انهيءَ طرح، ٻين مضمونن بابت علحدا علحدا مناسبات آهن.

فصل ٽيون

نظم جي بيان ۾

نظم جا ڏهه قسم آهن: **قصيدو، غزل، تشبيب، مثنوي، رباعي، قطعو، فرد، ترجيع بند، مسمط، ۽ مستزاد.**

(١) قصيدو. لفظي معني قصد ڪرڻ، يا مغز غليظ ۽ اصطلاحي معني موجب ڪُجھ جيترا موزون بيت، جن مان پهرئين بيت جون ٻئي مصراعون هم قافيه هجن، ۽ ٻين بيتن جي فقط پوئينءَ مصراع ۾ ساڳيو قافيو هجي. قصيدي ۾ تمام ٿورا ته به ٻارهن کان مٿي بيت هجن، ۽ گهٽي کان گهٽا سو-سوا بيت هجن. اڪثر، شروع ۾ شاعر تمهيد يا ديباچي وانگي مضمون آڻي، ۽ پوءِ جنهن جي تعريف ڪرڻي هجي انهيءَ جو نالو ۽ صفتون آڻي يا ٻيو مضمون آڻي، ۽ پڇاڙيءَ ۾ انهيءَ جي حق ۾ دعا گهري. قصيدي جو مضمون علحدو علحدو ٿي سگهي ٿو- خدا جي تعريف، حضرت جن جي نعت يا منقبت، ڪنهن بادشاهه يا امير جي تعريف، يا ڪنهن جي هجو يا شڪايت، يا نصيحت يا ڪو ٻيو مضمون. قصيدو، مضمون جي نظر تي، مدحيه يا هجويه يا دعائيه يا عشقيه يا بهاريه يا فخريه يا حاليه وغيره سڏبو آهي. شاعر جو نالو يا تخلص ضرور ناهي ته پڇاڙيءَ واري بيت ۾ هجي پر ڪٿي به وچ ۾ اچي، پڇاڙيءَ کان اڳي. قديم مشهور شاعرن جا قصيدا مشهور آهن، انهن جي پيروي ڪرڻ گهرجي. پر ٻين شاعرن جي پيروي، قصيدي ۾ ضروري ناهي. مثال طور ڪجهه قصيدا ڏجن ٿا.

قصيدو، پردي جي تعريف ۾

عقل تي پردو پيو تن جي، جي چائن ڪين ٿا،
جي رهن پردي جي پردي ۾ لڪل ٿا فائدا.

زال جي لاءِ آهي پردو هڪ وڏي نعمت عجيب،
ٿي سلامت ۽ بچيل سا، اُن ۾، کان ظلم ۽ جفا.

جيسين پردي ۾ رهي، باپرده سڏجي، پاڪ پڻ،
نڪتي پردي مان جڏهن، بيپرده ٿئي ۽ بيحيا.

نازڪ آهي اصل کان بيشڪ بدن ۾ نازنين،
پر زياده نازڪ آهي عزت اُن جي اُن ڪنا.

مانَ سان موتي رهيو پردي ۾ سالم سپ اندر،
نڪتو ٻاهر، ٺڪنگ ٿيس، بازر ۾ کاڌائين ڌڪا.

لعل ۽ هيرو سچو سارو هو پنهنجيءَ کاڻ ۾،
نڪتا ٻئي ٻاهر جڏهن، چلجي ۽ پرزا ٿي پيا.

خاڪ جي پردي ۾ جيئري ٿي رهي هڪ هنڌ ٻاهه،
جڏهن لٿس پردو، اڏامي ٿي فنا وئي منجهه هوا.

وات جي پردي ۾ آهي زيب زينت ڏند کي،
نڪتو ٻاهر، ويو اڇلجي، جيئن اڇلجن پيا هڏا.

مانُ منبر جو ڏسو مسجد اندر محراب وٽ،
نہ تہ پهر آهي سرون سو، يا ٺڪرَ تختي سندا.

قدر وارو ٿو رهي کهڙو نہ گلشن ۾ گلاب،
ويو پهر، تڏهن آب نڪتس ٻاهه تي ٿيو فنا.

دٻليءَ ۽ صندوق ۾ پيا قيمتي دُرّ ۽ گُهر،
پيا پهر پتر ۽ ڪکر، ڳڻتي نہ ڪنهن کي تن جي ڪا.

عورت آهي ’زال‘، اُن جي معني اوگهڙ آهي پڻ،
هر طرح عورت جو ستر ۽ پردو واجب دائما.

گوشہ گيري ۽ قناعت زال جي تهذيب آهي،
ساڳي ايءَ تهذيب ۽ عادت رکن ٿا اوليا.

ڪم ٻُري کان پوءِ توبہ مرد جي ٿئي ٿي قبول،
زال جي عزت وڃي جا، موٽي توبہ سان نہ سا.

زال پردي ۾ ڀلي آهي ڀر جي حرص کان،
پڻ ڀلي ايذا کان بدڪارن جي آهي بيشڪا.

بند جاڻن ڪين پردو بيبيون پرده نشين،
بلڪ ٿي بيپردگي تن لاءِ تڪليف ۽ بلاءِ

گهر اندر موجود تن کي هڪڙو عالم پنهنجو آهي،
جيئن رهن راڻيون ٿيون پنهنجي ملڪ ۾ فرمانروا.

سڀڪنهن جو سک رهي دل جي خوشيءَ تي منحصر،
۽ خوشي دل جي رهي ٿي منحصر عادت مٿاءِ

زال جي عادت جي ٿي گهر ۾ گذارڻ جي پڪي،
رهندي خوش پردي ۾، ٻاهر رنج نت رهندي آها.

زال ڪمزور ۽ ضعيف الخلقت آهي اصل کان،
ٻاهريون پورهيو ۽ محنت ان جي لءِ ٿيو ناروا.

آن کي پيدا ڪيو خدا گهر تڙ سندي ڪم ڪار لاءِ،
نسل جاري ڪن، ڇني سي ٻار پالي ڪن وڏا،

پردي جو ٿيو ذڪر پڻ توريت ۽ انجيل ۾،
ٻُرقعو واجب هو ڪليسا ۾ اصل پردي بجا.

پردو آهي هر طرح اسلام ۾ واجب ضرور،
حڪم قرآن ۽ حديثن ۾ انهيءَ لءِ ڪيترا.

زالون مستورات ٿيون جي مومنات ۽ محصنات،
تن کي جنت جي بشارت پڻ ڏني آهي خدا.

پردي جي ٿوري گهڻي هئي رسم هر مذهب ۾ اڳ،
پارسي، هندو ۽ چيني ۽ جاپاني ۽ ٻيا.

هن زماني ۾ اچي رولو پيو هر قوم ۾،
سي خيال ۽ فعل ۾ آزادگي گهولڻ لڳا.

پر جي ڏسندو، فطرتي قانون ٿيو پردو اصل،
چاهي فطرت، خود خدا پردي اندر گهاري سدا.

ستر، پردو، پوش، نت قدرت کي پڻ آهي پسند،
ماءُ جو ٿيو پيٽ پردو ٻار جي لءِ، اي ادا.

ٿيو اکين جو نُور قدرت سان ستن پردن اندر.
ڪٿَن جا پردا ڪئي نه قائن، نه تر، نه تن جي ڪا دوا.

مغز ۽ ڇاتيءَ جي پيئا صندوق ۾ دل ۽ دماغ،
سڀ رئيس اعضا خدا پردن اندر ڪيا جسم جا.

ٻلهه ۽ پَرَ ٿيو ستر پردو، لءِ پکيءَ جانور،
ٻج ۽ گل ۽ ڦر، نباتي، پردي ۾ ٿيا جابجا.

پڻ جماداتي جواهر، نيلم ۽ هيرو ۽ لعل،
موتي پڻ مهراڻ جا پردي جي اندر سڀ لڪا.

ڌن وري اربع عناصر سڀ ٿيا پردي ۾ اڪل،
باهه ۾ ٿي باهه، پاڻي منجهه مٽيءَ ۽ منجهه هوا.

قيمتي گنج ۽ خزانا سڀ لڪا پردي اندر،
غيب سڀ پردي اندر ٿيو، ڇا حياتي موت ڇا.

لفظ ۾ معني، ۽ معني ۾ رهي مطلب لڪل،
شمع پڻ فانوس جي پردي ۾، پردي ۾ هُما.

هر طرف پردو ۽ ستر آهي نظر ۾ ۽ حجاب،
هو ٿي نه ماڻهن ۾ ۽ زالن ۾، ته پوءِ وا حسرتا.

حق جو نائب ماڻهو ٿيو، اشرف سو مخلوقات ۾،
ٿيو جي بيپردي، ته آدم شرمندو ٿيو ۽ حوا.

هر طرح دنيا ۾ رک پردي جي حد قائم، "قليچ"،
اعتدال افضل، ۽ بد افراط ۽ تفريط ٿيا.

قصيدو عشقيه "ديوان فاضل" مان

سن، سڄڻ کي ڏج سنهاري سربسر سائي سلام،
ور وسيلا واءِ واري سربسر سائي سلام.

ريءَ ڏسڻ راتيون ڏکن ۾ ٿي گذاريان ڏينهڙا،
محب، مهجوري ٿي ساري، سربسر سائي سلام.

ننڊ نيڻن کان وئي، آرام تن کي ڪيو ترڪ،
ٿي گهنگر گولي گذاري، سربسر سائي سلام.

يار تنهنجي يادگري روز شب ٿي روح کي،
ٿي ڪٿهي صد بار ساري، سربسر سائي سلام.

هوت هيٺيءَ سان ڪرڻ هيڏي نہ گهرجي هٿي اوهان،
دل لهان دلبر ڏتاري، سربسر سائي سلام.

وقت جنهن ۾ هيو وڇوڙو، ويو وڃي واڳون وصال،
نت نمائي تي نهاري، سربسر سائي سلام.

محب! مون مسڪين کي ويٺڙين وسيلا هٿ چڙهي،
وره ۾ ورنهم وهساري، سربسر سائي سلام.

ملڪ ۾ مشهور تي هٿي هوت هيڏي حرص سان،
تنهن چاڙهي نٿي لطاري، سربسر سائي سلام.

دربدر ديدار لهہ دلڙي نمائي تي رهي،
پرت سان بلبل پڪاري، سربسر سائي سلام.

ست مقابل محب تنهنجي سور ڪونهي ملڪ ۾،
ڪا گهڙي جنهن ساڻ گهاري، سربسر سائي سلام.

جا هتي حيران هٿي پر تي سڪي ساري سدا،
ڪهڻ وٺين سا ور وساري، سربسر سائي سلام.

ڙَر وسارڻ ناهي لازم، جا پنجهي پانهي وٺي،
ٿي پلڏ پور رهيت پاري، سربسر سائي سلام.

خط لکي جسي وقت نيڻ رت نمائيءَ جي رنو،
چٺي، مڃون هيڪار هاري، سربسر سائي سلام.

دل جدائيءَ ۾ جيارا مسفت جا ميري ٿئي،
سا اچي ڪر تون آجاري، سربسر سائي سلام.

جو ويو هٿ سان هلي هت هو حبيبن جو وصال،
شال سو ڏاتر ڏهاري، سربسر سائي سلام.

دربدر دمدم نهاري ۽ ڪري ٿي 'هوت هوت'،
ان طرح طالب تنواري، سربسر سائي سلام.

تي ڪٿي قربان سا قالوا بليٰ جي قول سان،
منجهہ الستي ڏمن اشاري، سربسر سائي سلام.

تي سڪي ساري سدائين ڳل ڳرائيءَ لهہ ڳري،
تنهن سندو تپ لار لاري، سربسر سائي سلام.

عيب ڍڪ ان جا، اچي احوال پڌ اتفاق سان،
جان هٿي پانهي پهاري، سربسر سائي سلام.

عرض آڳي ڪي ڪري هر هر ڪنيو هٿڙا ٻني،
آڻ پرڏيهيءَ پياري، سربسر سائي سلام.

مرتبي آهنجي نه ساڀن سوکڙيون تحفا سڀئي،
جي ڏيان ڪي آڪ تطاري، سربسر سائي سلام.

چا ڏيان، ڏوريان نهاريان، چا مڃوان محبوب ڏي،
پريتءَ سان جو قول پاري، سربسر سائي سلام.

هر مڱڪم ڪو قدر تن مان، ڪج ڪرم سين سو قبول،
پال پاپان تي پلاري، سربسر سائي سلام.

مرڪي آهن جي اسان مؤ سلام آن ڏي ڏنا،
سي لکيم هن خط ڪناري، سربسر سائي سلام.

فکر "فاضل شاهہ" تسان لاهين لياقت لطف سان،
ڪر صفا سيڏ سنواري، سربسر سائي سلام.

قصيدو هجويہ، "ديوان فاضل" مان

(جنهن ۾ وقت جي شاعرن جا نالا آهن.)

سڏائي سخن جي خيانت صفائي،
سخن گو سيائو ڪنڏائي ڪنڄائي.

اندر شعر جي مرد مضبوط 'محڪم'،
الهيءَ ڪي عيان تي الائي سٺائي.

تشابه نہ تن وٽ سندي سخن آهت،
سخن تي جنهين صاف همت هلائي.

مٺي دين 'محڪم'، سنگت ساڻ سالم،
الهن ڪي نہ آهي عداوت الائي.

پون پن اهي سيڏ مردود مفسد،
پڻن جي رکي پيلهہ پر پر پيائي.

فضيلت سوا ڪير 'فاضل' ٿئي تو،
ادا عاريت علم جي سچ اجائي.

ہ 'خورشيد' خو آدمي ڪو ٿئي هڏ،
نہ 'علوي' صفت اي لهي سچ سمائي.

نڪي طفل ’ ري ’لطف‘ لهندو لياقت،
تڪبر ڪري ترت ’تائب‘ توائي.

ونڌن جي نہ رنگين ڪلمو ڪلامي،
آهي جا سچائن ڪچائي ٿڪائي.

مصنف سٺيادار ’محمود‘ منصب،
سندن حق باطل انهن سڌ سچيائي.

بچي لسٽ لئي مان اٿي ٿين شاعر،
سندي شاعرن سٽ سچائي نہ مائي.

ڪري عقل الصاف مربوط محڪم،
بنان برهم جي پاڙ پختي بنائي.

جڏهن ياد ڪئي يار ياري قديمي،
محبت تڏهن ڏوم دل تي سچائي.

لهي ڪير ڪل ڪوڙ غافل انهيءَ تي،
اسان يار سان آهي جا آشنائي.

قديمي قرابت ڪيم قرب اصلي،
نئي سر نئون، جلد ورتي جدائي.

’ميان محڪم الدين‘ مشفق مڪرم،
اوهان ختم آهي صداقت سچائي.

اٿم يار ’آلحق‘ اخلاص آن ذي،
نہ رہي رعايت نہ راسخ رمائي.

’اذا وعد‘ وارو پڙهي قول پالهي،
وفا ڪر وري يار وعدي وفائي.

منجهان دين ”فاضل“ مزو مان محڪم،
اٿي صدق ري سڀ بلاشڪ برائي.

(٢) غزل. لفظي معني موجب، ’زالن جو ذڪر ڪرڻ‘ ۽ اصطلاحي معني موجب اهو شعر، جنهن ۾ پنجن کان وٺي ٻارهن تائين بيت هجن، جي قصيدي وانگي هجن ــ يعني هموزن ۽ هم قافيه ــ، ۽ پڇاڙيءَ واري بيت ۾ شاعر جو نالو يا تخلص اچي ٿو. غزل ۾ مضمون اڪثر عشق ۽ حسن، وصال ۽ فراق جو هوندو آهي، ڪڏهن تصوف ۽ پند ڳالهين تي بہ ٿي سگهي ٿو. پهرئين بيت کي ’مطلع‘، انهيءَ کان ٻئي کي ’حسن مطلع‘، ۽ پڇاڙيءَ جي بيت کي ’مقطع‘ چئبو. غزل ۾ جيڪو

عمدو بيت هوندو آهي، تنهن کي 'شاهه بيت' چوندا آهن. الف-بي وار غزلن جي ڪتاب کي 'ديوان' چوندا آهن. فارسي ۾ ڪيترا مشهور ديوان آهن. سنڌيءَ ۾ ٿورن ورهين کان غزل لکجڻ ۾ اچن ٿا، ۽ ديوان به لکيل آهن. مثال لاءِ هڪ غزل ڏجي ٿو.

*

رنج مان وڃو رسي دلدار، خدا خير ڪري!
درد ۾ دل ٿي گرفتار، خدا خير ڪري!

دلبريءَ مان تہ ڏنئين ڪونہ دلاسو دل کي،
ويو غمن ۾ گڏي غمخوار، خدا خير ڪري!

لک ڪيم آزيون ايازيون نہ مڃيئين منٿ ڪا،
ڪيئين اصل وصل کان انڪار، خدا خير ڪري!

جنهن کي سمجهيم ٿي سڄڻ، هاءِ، ٿري ٿيو بدخواهہ،
دوست ٿيو دشمن، خونخوار، خدا خير ڪري!

ڏوهہ ڪنهن کي ڏجي ناحق، آهي قسمت جو قصور،
ٿيو دلارام دل آزار، خدا خير ڪري!

دور دنيا جو عجب آيو، ٿي محبت معدوم،
شور شر نڪري ٿيو نروار، خدا خير ڪري!

پڪسيءَ ڪتون آهي حيران پريشان "قليچ"،
سڀ ويس چارا، ٿئو لاچار، خدا خير ڪري!

*

("ديوان گل" مان)

آهي ننڊ ندوري ۽ آرس آپاڳ،
سڀهون سور سارو، آئي يار جاڳ.

چوري تند طنبور جي ڪر طالب،
ريجهي راڳ ڏيندو، لنگها! توکي لاڳ.

جنهن کي سڪ ڪيو سيني ۾ سوز سل،
صدا تنهنجي سُرتيو، روئي تنهن جو راڳ.

وڇوڙي جي دل ۾ لڳي جنهن ڇُري،
وره ۾ وصل جي وڃو ڏي وهاڳ.

ٻـوي ٻـوءِ ڪـامـڻ ڇـڄـڻ جـي ٻَهر،
توڙي ڪو ٻڇي ٿو اندر دل ۾ داڳـ.
جاڳيءَ جـو مـٿو، دل ڏيٺي رب کي،
ٻلي سو سمجهي، ”گل“ منٿون جنهن سڀاڳـ.

*

(”دَيوان فاضل“ مان)

منجهه اندر ٿي آڳ آڻي، ٻَهر نڪري ڪين ٻاڦ،
جوش ۾ ٿي جـان ڦاٽي، ٻَهر نڪري ڪين ٻاڦ.

درد ۾ دل دردمندڻ جي جلي، منجهه جوش جند،
چـر وڏي چيري چـراڻي، ٻهر نڪري ڪين ٻاڦ.
هانوَ هڏ چم ساڻ اڳـرا، سڀ سجهايا مغز ماهه،
عشق جـي آتش آساڻي، ٻهر نڪري ڪين ٻاڦ.
دمبدم، غم ۽ الـم جي ساهه تي هر صبح شام،
باهه ٻڙڪن کي ٻساڻي، ٻهر نڪري ڪين ٻاڦ.
فڪر، ”فاضل شاهه“، انـدر ٿا آيا ِن آڳ ڳهاڙ،
ڏڙ ڏرياڻون قلب ڪاڻي، ٻهر نڪري ڪين ٻاڦ.

*

(”ديوان سانگيءَ“ مان)

اسين عـقـل کـان آهيون عـاري، عزيزو!
اسـان کـي پـرت آهـي پـيـاري، عزيزو!
زيـاده آهـي قـيـمـتـي ڪـيـمـيـا کـان،
اسـان جـي اِهـا خـاڪـسـاري، عزيزو!
اسـان جـهـڙا مسـڪين جنهن ڪيا مـقـرب،
ڏسـو عـشـق جـي بـردبـاري عزيزو!
رهـيـا دهـر ۾ فـنـد، فـتـنـا ۽ بـازي،
وڃـان ڳـالـهـه وٺـي وره واري، عزيزو!
اسان ٻال ڪنهن سان نـه ڪئي ڪا مروت،
اسان سـان ڪندو ڪـيـر ياري، عزيزو!

سياهيءَ مان وارن ۾ آئي سفيدي،
۽ گذري وئي گلعذاري، عزيزو!

عجب هو آهو پنهنجي جوانيءَ جو عالم،
نہ هئي جنهن ۾ ڪا انتظاري، عزيزو!

تون "عبدالحسين" جؤ تہ الحمدلله،
ٻرين سان اسان پرت پاري، عزيزو!

*

("ديوان بلبل" مان)

سهڻا! ضرور تو کي سينگار جو نہ آهي،
ري زلف، دام دل لئہ ٻيءَ تار جو نہ آهي.

جي قتل لاءِ ڪنهن جي تون ٿو ڪشين ڪمر کي،
ابرو اٿئي، تہ مانگو تلوار جو نہ آهي.

انڪايون اکڙيون آن ۾، ڀر جي ڪو محض مقصد،
مژگن جي مورچي کي پيڪار جو نہ آهي.

هن نازنين جي قد سان همسر نہ سروَ ٿيندو،
جو ڪاٺ آلکهڙيو ڪنهن ڪمڪار جو نہ آهي.

"بلبل" تون هاڻ بس ڪر باريڪ بات هن کان،
اڄ قدر ڪوئي ڪنهن وٽ اشعار جو نہ آهي.

*

("ديوان قاسم" مان)

دنيا سان مَ رک ياري ڪڏهن،
جو ڪنهن سان آن پت نہ پاري ڪڏهن.

ٿين غرق جي غم سندي بحر ۾،
ڪنديئہ ڪين هوءَ غمگساري ڪڏهن.

طلب آن سندي محض تاوان آهہ،
مَ ڪر لاءِ تنهن تات تاري ڪڏهن.

دنيا ڪوڙ، جا ڪوڙ سان گڏ ٿئي،
نہ ڪنهن عارفن ري وساري ڪڏهن.

ڪري غير جي ترڪ "قاسم" طلب،
ڪجي ڪاڻ طاعت تياري ڪڏهن.

(٣) تشبيب. لفظي معني موجب، 'شباب يا جوانيءَ جو ذڪر'؛ اصطلاحي معني موجب قصيدي جي مهڙ جا بيت، جي تمهيد وانگر ابتدا آهن، ۽ جن ۾ مضمون جون صفتون مجمل طرح آئيون آهن. انهيءَ ڪان سواءِ ٻين مضمون تي به تشبيب هوندا آهن. غزل ۽ تشبيب ۾ ٿورو تفاوت آهي. مثلاً

جنهن کي عشق جو تير ڪاري لڳي،
جيئن تنهن کي هن جڳ ۾ ڀاري لڳي.

نه ايندو ڪڏهن تنهن جي دل کي قرار،
جنهن کي پيار جانيءَ سان ڀاري لڳي.

محبت مسرت تانئين سو ڪيئن ڇڏي،
جنهن کي عشق جي بيقراري لڳي.

محبتن کي نت آرزو وصل جي،
ملاقات پيارن جي پياري لڳي.

ڪلي جي ڪڏهن تن سان ڳالهائي يار،
رقيبن جي دل ۾ ڪٽاري لڳي.

(٤) مثنوي. "تثنيه" مان نڪتو آهي-يعني 'جوڙو' يا 'ٻه'. اهو شعر، جو هڪڙي وزن تي ٿو ٿئي، ۽ هرهڪ بيت جون ٻه مصراعون هم قافيي آهن؛ قصيدي يا غزل وانگر، سڀني بيتن جو هڪڙو عام قافيو ناهي. مثنويءَ کي 'مزدوج' به ڇوندا آهن. فارسيءَ ۾ وڏن وڏن شاعرن جو مثنويون آهن. سنڌيءَ ۾ به ٿوريون آهن، جيئن 'بوستان' ۽ 'زليخا' جا ترجما. هيٺ مثال لاءِ اسين مشهور 'مثنوي مولوي جلال الدين روميءَ' جو هڪ ڀاڱو ترجمو ڪري ڏيون ٿا.

نئن جڏهن درياهہ ۾ پئي، بحر ٿئي.
سج اڳيان ڪري به سج جهڙي ٿي ٿئي.

جڏهن ٻوي دالو ٻنيءَ ۾، ٿئي ٻني،
آدمي ٻنجي، اصل جا هئي مٽي.

ماني جڏهن ڪاچي ٿي ماڻهوءَ ۾ پئي،
هئي مقتل اڳ، پوءِ وهي جيئري ٿئي.

باهہ ۾ جڏهن ميڻ ۽ ڪاڻي ٿي ڇڙو،
سڄي ڪارنهن سان ٿئي ان ۾ ٿو نُور.

ڀسجي جڏهن ڀڻ سرڪو ٿو ٿئي،
تڏهن اکين ۾ روشنائي ٿو ڪري.

تيئن ڀلو سو مرد، جو پاڻئون وهو،
۽ مري جيئري سان سو شامل ٿيو.

واه سو جيئرو، جو مڙدي سان وهي،
ڏٺي حياتي پنهنجي، مڙدو ٿي پوي.

روح تنهنجو چڻ ڀڪي ڀڃري ۾ آهه،
قيد مان تنهن کي ڇڻ جي رمز لاهه.

روح جي آهن ڇڻڻ ڀڃري منجهان،
انبيا ۽ اوليا ٿيا اصل ڪان.

سي ڇڻ جو توکي رستو ايءَ ڏسين،
جي مريض بيمار ٿي، ڇٽندين يقين.

خلق ۾ جي هوندين هت مشهور تون،
بند ۾ هوندين سدا رنجور تون.

ٻڌ تہ هڪڙي ڳالهہ آءٌ توکي چوان،
حق ٿئي معلوم توکي ان منجهان.

*

(مثال، ”بوستان“ مان: مصنف سيد پناهہ علي شاهہ ۽ ميان غلام محمد)،

ٻڌ مون تہ ڪنهن هڪڙي بادشاهہ،
ڏنو وقت سڪرات جي ٿي پساهہ.

تنهين بادشهہ کي نہ اولاد هو،
نہ پيو تخت جي ڪاڻ آساد هو.

ڏنائين گدا هيڪڙي کي تاج تخت،
گداگر ٿيو سو خداوند بخت.

گداگر جڏهن بادشاهي ڏٺي،
لڳي پوء تنهن کي فقيري مٺي.

رکيائين وڏو بادشاهي دماغ،
ڍريو ڍولئہ جي ڪاڻ ظاهر سو زاغ.

جڙهي فوج سان، فوجداري ڪري،
رعيت تي محصول ڀاري ڌري،

ٿيو زور سان ظلم ۾ زور سخت،
ڪري ظلم سان زور آباد تخت،

ڪري جنگين سان جنگي خيال،
نه سگهين محتاج جي ڪا سنڀال.

ڏٺو هو جنهين قوم زاري ظلم،
اٿاريو تنهين جنگ جهيڙو خلل،

ڪيائون تنهين سان جهيڙو جدال،
ٿيو جنگ ۾ مرد مسڪين حال.

مثل مينهن جي ٿي وٺا تيز تير،
ڪري جنگ ٿيو عاجزيءَ ۾ فقير،

مڱڪائين ڪنهين نيڪ ڏي آدمي،
وڃي چئو ڪري نيڪ جي خادمي:

مڱنڪي ورتو هن دشمن زور سخت،
دعا سان، توفيق ڏي نيڪ بخت.

*

(مثال، "سڪندر نامه" مان: مصنف غلام مرتضيٰ شاهه "مرتضائي").

بهار آيو، ٿيو باغ سرسبز، واه!
ڏني گل کي بلبل مٺي بادشاهه.

وڇايون ٿن هيٺ فيروزي فرش
ٿي قمري ڪري سَرْوَ جي شاخ عرش.

ميوَن جا مزا واه، هر دم مٺا!
گل آندي جهڪ مهڪ ڦڙيا موتيا.

چنبيليءَ جو چهرو سونهريءَ جي لهر،
ڪري بيٺي قصدون سا رابيل قهر!

نمايان نسرين، پيو نسترن،
ڪڪٿهار مکڙيون ٿيون ٽهڪ کلن.

وڻن کي مليا وس ساوا وڳا،
ولين سا وڃي ڦنگ چوٽون لڳا.

عجب عشق پيچن سندا پيچ تاب،
ڪله جعفري، چهره آفتاب.

ڏسو سوڙ ميندن جا شب ٻڌو شميم،
۽ بابونه، زنبق جو رتبو عظيم.

ڪيان ڪهڙي سوسن صفت صد زبان؟
جوان جنهن ۾ هيءَ ساغ وارو بيان.

*

(مثال، "گل خندان" مان: مصنف آخوند لطف الله).

آڌر قاصد چتون! وڃ ٻار پرين،
وڇوڙين ڏي مڪو توکي وڇوڙين،

وڇوڙو جو پيو، ٻارڻ پيوسين،
جلڻ ۽ جوش ۾ گهارڻ پيوسين.

سدا توکي ٿو جاني! ماهه ساري،
الله شل وصل جو ڪو وار واري.

جهازون آءُ ڇڏي جنهن دم نيس ڏار،
هني ٽُلڪس مٿي تختي تنهن وار.

ڪنيم هڪ ديو، تختي تان آڏائي،
منکي قابو رکيائين قيد پائي.

مٺن سان گڏ نه جهٽرن ساڻ جوڙو،
الا، گهوريو وري اهڙو وڇوڙو!

وري طوطو وڇوڙيل رب وارپو،
جنهن کي رات ڏينهن ٿي ماهه ساريو.

مکو تنهنجي وڇوڙي جا اندر سور،
جدائيءَ ۾ آچو پاپل پون پور.

چتون! قاصد مڪليوسين لاءِ خبر چار،
مکو تنهنجي ملي ڪا خير اخبار.

٥. رباعي. ربع مان نڪتل آهي، يعني چار. هن شعر ۾ فقط چار مصراعون آهن يا ٻه بيت آهن، جن مان ٽن مصراع ڪان سواءِ پيون سڀ هم قافيي آهن: يعني چارئي، قافيه دار هونديون آهن. مگر رباعي جو وزن خاص مقرر آهي بحر هزج. آهو اڪثر هيءَ آهي: "لاحول ولا قوت الا بالله" يعني "مفعول مفاعيل مفاعيل فعل". انهيءَ مان ڦريل گهريل ٻيا ٻه وزن آهن، جي علم عروض ۾ آهن. رباعيءَ کي

”دو بيتي“ ۽ ”چهار مصراعي“ به چوندا آهن، ”ترانو“ به سڏيندا آهن. ڪڏهن ڪڏهن رباعيءَ ۾ شاعر، تخلص به آڻيندو آهي. مضمون علحدا علحدا ڪم آڻيندا آهن فارسيءَ ۾ ڪيترن شاعرن جون رباعيون آهن: جيئن ته رباعيات عمر خيام، رباعيات جلال الدين رومي وغيره. سنڌيءَ ۾ عمر خيام جون رباعيون ۽ ٻين شاعرن جون رباعيون سون ترجمو ڪيون آهن، جي ڏار ڪتاب ”موتين جي دٻليءَ“ ۾ ڇپيل آهن. انهن مان ڪي مثال هيٺ ڏجن ٿا:

١- جو پاڻي حياتيءَ جو ادا! تو گهرلي،
سو خضر جي پيروي سدا تو گهرلي؛
ڄاڻين ٿو ته ڪير آهي شيطان رجيم؟
انسان ڪان ٻاهر، جو خدا ٿو گهرلي!

٢- هيءَ عمر، جنهن ۾ تون رهين ٿو بيتاب،
پاڻيءَ تي آهي نقش يا آهي آو حباب؛
دنيا آهي خواب، ۽ حياتي آن ۾،
گويا آهي خواب، جو ڏسين ٿو منجهه خواب!

٣- ڏينهن رات ادا! تون جو خدا پيو گهرلين،
اندر تي ڇو ٻاهر ڪان جدا پيو گهرلين؟
حق تو سان پيو ڳالهائي سدا ۽ پيو چوي:
آءُ تو سان لڳو وتان تون ڇا پيو گهرلين؟

٤- محتاجي عجيب، ٻڙي فقيري پيري،
بيشڪ آهي وڏين ۾ صغيري پيري؛
ڏاڏي ڪان پڇيم: خراب پيري يا موت؟
آن دانهن ڪري چيو ته پيري پيري!

٥- ڪر ڏيان، مجاز سان حقيقت تون نه سمجهه،
معراج جو وٺ مثال، ڇڏ وڏ نه گهٽ؛
مثلاً ٿا چون ته وهو نبي عرش مٿي،
صوفي ٿا چون ته عرش آيو آن وٽ.

٦. قطعو. قطعو مان نڪتل آهي، يعني وڍيل يا ٽڪر. آهو شعر، جنهن جا بيت هم وزن ۽ هم قافيي آهن، انهيءَ ۾ غزل جيترا بيت يا انهيءَ کان گهٽ ٿي سگهن ٿا، مگر پهريون بيت يا مطلع ڪونه هوندو اٿس، يعني غزل جي مطلع وڃڻ

سان قطعو ٿيندو آهي. هن ۾ به بعضي تخلص اُڀندا آهن. فارسي ڪتاب 'مقطعات' جا گهڻا آهن، خصوصاً اِبن يمين جا. سنڌيءَ ۾ فارسي ڪتابن جا قطعا ترجمو ڪري، ڪتاب "چندن هار" ۾ ڇاپايا اٿم ۽ ڪي ٻين ڪتابن ۾. مثال:

١- ٻه ڏينهن عمر جا سيڪي بچيا اٿئي باقي،
وڃي جي گوشي قناعت جي ۾ مقام ڪرين.
ڏٺا ولين ڀيرا، ۽ ڀروڪين آتي زمين تڪر،
۽ سير هڪڙي جو، ٻئي جو وزير نام ڪرين.
رکي حلال جي ماني اڃئي جي اِن ۾ هٿ،
۽ پاسو دل جي خوشيءَ سان ڪنا حرام ڪرين.
"قليچ" اِن کان ٿئي تہ بهتر ڪنهن ٻئي جي اڳيان،
رکين تون سيني تي هٿ ۽ جهڪي سلام ڪرين.

٢- جڳ و زمين، زماني جو ڏيان مثل هڪ وار،
بساط جان تون شطرنج جي وڇايل يار!
اڇا ۽ ڪارا ٿيا ماڻهو، جو رات ڏينهن جو رنگ،
اهي ٿيا رانـد جا مهُرا، وڙهـن پيادا، سوار.
اچي ٿيا گهوڙا ۽ هاٿي ۽ اُٺ اتي موجود،
تہ سڱک وزير ڪي آهي، تہ بادشاهہ ڪي قرار.
سين جو رخ ٿيو طمع ۾، ڏين ٿـا شاهہ ڪي شهہ،
۽ ڪشت سان ڪرڻ مات، ٿـي مؤن ڪي بچار.
قدم قدم هلي پيادا، وڃي سوار ٿيـن،
سنوان هلن ٿا سنوان، ۽ ڏنگا ڏنگيي رفتار.
تو گهرجي صبر، تحمّل، ڌيان، اڳ گهٽي،
سنوت، سچائي، هنر، عقل، هوش ۽ اختيار.
ڪرين عمل جي الهن تي، انهيءَ ٿي عرصي ۾،
تہ ڪٽ "قليچ" فتح، نہ تہ بازي هار.

*

(قطعو، "گل خندان" مان)

عشق رهبر ٿيو جلـ هـن، آرام و راحت وڏي چـڏي،
عشق جـ آزار سـون ڪي گسوندڙن ۾ ويو گـڏي.
وات وڙڻ ٻئي ونـدر ۾ ڪاڻ جانب منجهہ جبـل،
ڏور ڏونگر ڏاڪڙا ڏوڙڻ پيا هن جيءَ جـڏي.
(ايضاً)

ڪو ستي سورهيه اچي ميدان ۾،
ڪو اچي هشيار هن ميخاني ۾!
ٿي جيو مستن عيان منجهه وجد حال،
آهي اسرار لهان پيمانن ۾.
بيغرض بلڪل اهو باطل ٿيون ڇاڻ،
جو رهي ٿو عشق جي خمخانه ۾.

(۷) فرد. يعني ڇڙهو يا مجرد. اهو ٻن مصراعن وارو شعر، جنهن ۾ هڪڙي مصراع ۾ قافي جو ضرور ڪونهي، پر ٻئي قافيه دار به ٿي سگهن ٿيون، جنهن صورت ۾ اهن کي بيت چئجي ٿو. فارسي ۾ مفردات جا ڏار ڪتاب اڪثر ٿورا آهن. سنڌيءَ ۾ اسان فارسي ڪتابن تان مفردات گڏ ڪري، ڪتاب "اسلهه مالڪ" ۾ ڇاپيا آهن. مثال هيٺ ڏجن ٿا:

ٿي قناعت جنهن کي، تنهن جي همٿ ۾ مٽي سونُ ٿي،
نفس جو پارو جو ماري، ڪيميا گر آهي سو.

....

مرد ڪامل ٿي جڏهن، پنهنجي وطن کي ٿو ڇڏي،
ٿو ٻچي ميوو جڏهن، ڏاريءَ کان پنهنجي ٿئي جدا.

....

آدم کي سجدو هين نه ڪيو، حق کي هئن تہ ڪيو،
شيطانؔ، سي نماز کان بهتر هزار بار.

....

لاهي صندل ستي جو سور ضرور،
پر لهن ان جو ٿيو ستي جو سور.

....

جيسين هستي نه تنهنجي ٿيندي گمُ،
ڇائيندين ڪين ڇاهي 'هو معڪم'.

....

'شاهہ' آهي، جو تنهنجو ٿيو دربان،
ميزبان آهي تنهنجو ٿيو مهمان.

(مثال، "ديوان فاضل" مان)

'سهو' رهه نہ ڪر ڪوڙ ڪنهن سان ڪڏهن،
ڪٽر ڪوڙ، سن آهي ايمان جي.

....

ڪيو ڪسوڙ جسن سي اياڳيا نڪار،
نيبا نيث ناقص اندر سنسڌ نار.

......

لاريب رمز وارن، رونشو روا نہ آهي،
ري حب هوت هن کي هرگز هوا نہ آهي.

....

(مثال، ”گل خندان“ مان)

سون مسافر سان مورڙن دل لڳائڻ نا روا،
اڄ هتي منزل، سڀاڻي ماڳ ٻئي، منهنجو مڪان.

....

جي طبيب آهين تہ منهنجي زخم جو ڪر ڪو علاج،
ورنہ ڇا کي اي مسيحا! معجزي جو دم هڻين؟

......

دم سچائيءَ جو نباهي ڪو سچو سالڪ ملان،
اڄ سچارا سال صحبت، نسوه ويا لائق لڏي.

....

(مثال، ”ديوان قاسم“ مان)

اڄ آهي دوست ڏاران، دل درد مند منهنجي،
سچ ٿيا چون سياڻا تہ بناءِ درد واري.

....

سون سندي دل درد ۾ دلگير درماندي ڏسي،
مان دلاسي، دلگهرني دلدار دلداري ڪئي.

(٨) ترجيع بند- ترجيع جي معني آهي موٽائڻ. اصطلاح موجب، هيءُ اهو شعر آهي، جنهن ۾ بهرين غزل وانگي ڪي هم وزن ۽ هم قافيي بيت آئي، پوءِ هڪڙو بيت، خاص ساڳئي وزن ۾، مگر علحدي قافيي وارو ائجي. انهيءَ کي ”بند“ سڏيندا آهن. انهيءَ طرح ٻيو ٽيون بند هجي. اهڙا گهڻائي بند ٿي سگهن ٿا. پوءِ جي هرهڪ بند جي پڇاڙيءَ وارو خاص بيت ساڳيو وري وري اچي، تہ انهيءَ کي 'ترجيع بند' چئبو ۽ جي اهو خاص بند، ٻيو نئون نئون هوندو تہ انهيءَ کي 'ترڪيب بند' چئبو. هرهڪ بند ۾ پنجن کان گهٽ بيت نہ هئڻ گهرجن، ۽ ٻارهن کان مٿي نہ. فارسيءَ ۾، ترجيع بندن جا نيا نيا ڪتاب گهڻا آهن. سنڌيءَ ۾ ڪونهي. ترڪيب بند جو هڪڙو مثال اسين پنهنجو ڏيون ٿا:

دوستو! آغاز خلقت جو جي وسهو ٿا اوهين،
آهي هيءَ سنسار هڪ اسباب جو عالم يقين.

هيڏي ڪَکُ هوڏي جبل، هيڏي ذرو ۽ هوڏي سج،
سڀ ڪي وٺي اسباب جي نوڙي وڪوڙي ور ۾ هٿين؛

هونئن تہ جي رب چاهي تہ سڀني جو ڦيرائي اثر،
پر نہ آن قادر جي عادت آهي اهڙي سو رهين.

ٿي ٿو جهڙ تڏهين، سمنڊ مان آئي ٿو جڏهن بخار،
جڏهن پوي بارش، تڏهن گلزار ٿي روئي زمين.

جاري ايءَ قانون ٿيو آپ تائين، ڌرتيءَ کان وٺي،
وات ايءَ آهي الهيءَ مختار مالڪ ڪي وٺين.

ان طرح، جي ٿا نظر ڪن قدرتي قانون تي،
پيشنگوئي ڪن ٿا سي، شڪ نہ هن ۾ ڪن آئين ڪين.

روشنائي ڏينهن جي ٿا سي جڏهن ويندي ڏسن،
شڪ شبهي کان سوا ٿا رات تڏهن ايندي ڏسن.

قدرتي قانون ان پٺ آهي جڏهن جوڙيو خدا،
تڏهن ضرورت نيٺ سڀ اسباب جي اهندي بجا.

هاڻ ڏسئو آهي ٿا ان قوم جو ڇا ٿيندو حال؟
سڙڪ شاهيءَ کي ڇڏي جنهن پيچرو ورتو جدا.

پيون سڀئي قومون هلن ٿيون وقت سان في الحال بيٺ،
هيءَ پٺي ڪري، سنهن پنهنجي پونين جي پيا.

پيا سڀئي ترندا وڃن ٿا وهڪ تي درياهہ جي،
هي، درياهہ اتي وهائڻ لاءِ پيا سارن مٿا.

پيا ٿا ڏيکارين پنهنجا پنهنجا جوهر ذاتي سڀ،
هي، ڏيکاريندا وتن جوهر وڏن جا جابجا.

پيا ٿين مفلس تہ ڪن روزيءَ جي ڳولا هر طرف،
هي ٿين مفلس تہ قسمت جي وتن ڪندا گلا.

زندگي جنهن قوم جي دنيا ۾ گذري اهڙي ريت،
رهندي پوءِ سا قوم دنيا ۾ ٻڌايو ڪهڙي ريت؟

(انهيءَ طرح پيا بہ گهڻا بند آهن. اهي پهريان ٻہ بند بہ مختصر طرح لکيا ويا آهن.)

(ترجيع بند، ”ديوان فاضل“ مان)

الهه جي اکيان التظاري ڪجي،
تياري طلب تات تاري ڪجي.

شب و روز درگاهه ۾ ڏاڍيءَ جي،
چڱي زور اظهار زاري ڪجي.

ڪڍي غير غفلت ڪَٽي قلب مان،
سماچار سڀ سڱرت ساري ڪجي.

همه خلق سان هوئجي خوش خليق،
نه اغيار سان يارا ياري ڪجي.

رکي فڪر ”فاضل“، پلي پت ڏي،
هلي حق تي هوشياري ڪجي.

ڪڍي غير جو غرض من مان مگر،
مٺي وات وحدت، ڪَٽي پڌ ڪمر.

وڃي وڙجي وات وحدت وصال،
محبت سوا ڪر نه ڪائي مقال.

رهج عشق وارن سندي ملڪ ۾،
ڏسين عشق سان تون عجب آهه جال.

ملڻ لاءِ تون محب محبوب جي،
قسرعا قرب جا وجهه بس في‌الحال قال.

مٺي ديد ديدار دلبر سندي،
ڪجي ڪوڏ قربان ڪل محض مال.

معجهوڻ فيض هي فرد ”فاضل“ ولي،
چڱي رکه چتائي چڱي چست چال.

ڪڍي غير جو غرض من مان مگر،
مٺي وات وحدت ڪَٽي پڌ ڪمر.

٩ـ مسمّط ـ تسمّط مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي موتي ڌاڳي ۾ پوئڻ. اصطلاحي معنيٰ موجب، هڪڙي مصراع تي پيون گهڻيون جيتريون مصراعون هم وزن ۽ هم قافيه گڏ آڻجن. پوءِ جي اهڙيون ٽي مصراعون هونديون ته انهيءَ کي ”مثلث“ چئبو ۽ جي چار هونديون ته ”مربّع“ چئبو ۽ جي پنج هونديون ته

”مخمّس“، جي ڇهه تہ ”مسدّس“، جي ست تہ ”مسبّع“، جي اٺ تہ ”مثمّن“، جي نَو تہ ”متسمّع“، جي ڏهہ تہ ”معشّر“ فارسيءَ ۾ گھڻائي مسمّط آهن، مگر سنڌيءَ ۾ اڪثر مسدّس ڏٺا ويا آهن، سي بہ خاص ڪري ثابت علي شاهہ جا، جي منقبت يا مرثيا آهن. مثال لاءِ اسين پنهنجا ڪي مسمّط ڏيون ٿا:

”مربّع“

آ سوٽي سڄڻ! جو اڄ بهار آهہ،
صحرا سڄو ڏس تہ لالہ زار آهہ،
پر پور گلشن سان شاخسار آهہ،
بلبل جي انهي ڪري پڪار آهہ.

آ سوٽي هلي وسايون خلوت،
۽ پاڻ اڄ ڪريون ڪا صحبت،
جاڻون ٿا هي ٻہ-چار ڏينهن غنيمت،
جو عمر تي ڪونہ اعتبار آهہ.

آ سوٽي، ڪريون قرار ڪو دم،
ڪي ڏينهن ڇڏيون وساري سڀ غم،
صحبت ري سڄڻ! ڪريون نہ پيو ڪم،
دنيا رڳو خواب ۽ خمار آهہ.

”مخمّس“

جي ابن‌الوقت آهن، تن جي لاءِ آزار ٿيو پردو،
نہ جن کي ننگ ۽ ناموس، تن لاءِ عار ٿيو پردو،
تماشائي جسي ميڙن جا، تني تي بار ٿيو پردو،
جني شرم ۽ حيا ڪونهي، اتي بيڪار ٿيو پردو،
اکين ۾ تن انڌن جي جڻ ڇيڻ لاءِ خار ٿيو پردو.

لکين خوبيون ۽ نيڪيون پاڻ ۾ پردو لڪائي ٿو،
هزارين فائدا ديني ۽ دنيائي رسائي ٿو،
گناهن کان گھڻن قسمن جي مردن کي هٽائي ٿو،
بدانديشن ۽ بدڪارن کان زالن کي بچائي ٿو،
شرارت، شيطنت ٽارڻ جو ذمہ دار ٿيو پردو.

(”مخمّس“، ديوان فاضل مان)

سڄڻ پرت پيغام مختار ڏي،
سنڌو سڪ سدا شوق سردار ڏي،
دلارام دلبند دلدار ڏي،
مين جي سڄڻ سونهن سينگار ڏي،
آجهي يار آرام آڌار ڏي.

رڻان روح ۾ لاءِ تو رات ڏينهن،
وسايان اکين سان مٺا محب ميڻهن،
ڪري ڪوڙ آهو سنڌڻي سوز شينهن،
نباهيان ڪنهين نوع تو ساڻ نينهن،
سنڌي آن سيکي تون سماچار ڏي.

محبت اسان سين سدا! ڇو مٺي؟
وڃي قرب وهڻ وهو تو وٺي،
لنگهيل لطف لالن لکيٺا لٺي،
سنڌو پرت پاسو سو سانول ڀڳي،
بلا ڇو سنڄين باز بيمار ڏي؟

(”مربّع“ جو مثال، ثابت علي شاهه جي مرثين مان)

آهي ڏاڍو ڏينهن قيامت جو ڪتابن ڪئي خبر،
خلق سڀ عرصات تي ايندي ڪري هُلَ ۽ حشر،
ني ڪفن ڪنهن کي، نه ڪنهن کي سترجامو سربسر،
پنهنجي پنهنجي حال هئي هئي هوندو حيران هر ڪدام.

هڪ طرف دوزخ تپي ڏيندو ڏوهارين کي عذاب،
ساهه جي زنجير ظالم بند هوندا بيحساب،
ڪئو ڪندي ڪافر ڪندا! ”ياليتني ڪنت تراب“،
يا رسول الله! رس، اي جڳ آجها عالم امام!

جنهن ڪنهين هن جڳ ۾ ڪئي نامحرمن جي منهن نظر،
آت اکيون نرگس جيئن نڪري سرڪئون ايندس منجهه سقر،
جڀ جڀي هوندي مڪر جيئن جنهن ڳلا ۾ ڪيا ڪذر،
نار جي لانگن جا هوندا لاٽ حورن منهن لغام.

(مسدّس جو مثال، ثابت علي شاه جي مرثين مان)

آخران ناني بہ سيني لائي پنهنجو دلربا،
منّهن چمي چيو ٿي اي منهنجا روزه دار ڪبريا،
عمر ننڍپڻ ۾ ابا روزا معافي ڪيا خدا،
جڏهن خدا توکي وڏو ڪيو تڏهن رکج روزا ابا.
توکئون الحق ٿي ادا سڀ حق تعاليٰ جو هي دين،
هاڻ هي تڪليف توتي ناهي بابا فرض عين.

("مسدس ابوجهي" مان. مصنف مولوي الهه بخش)

سوچي وڏا وقت پنهنجا پنهنجا وڃايا،
انهيءَ خير ۾ پير پنهنجا ڄمايا،
وڏي هوش سان ڪارخانا هلايا،
وڏي عقل سان ناهه ڏاڍا ٺهايا.
سڀئي مشڪلاتون ويون حل ٿينديون،
۽ آسانگيون پير پنهنجا پرينديون.

"مسدس"

ڪچري گڏيل مٽيءَ ۾ جي زر هوئي تہ هٿ ڪجي،
اشراف ڏيهہ غريب جي گهر هوئي تہ هٿ ڪجي،
آب حيات زهر ۾ گر هوئي تہ هٿ ڪجي،
ڪنهن بيوقوف ۾ بہ هنر هوئي تہ هٿ ڪجي،
ادنيٰ مان نقص پهچي ڪو اعليٰ جي شان کي،
دونهين مان داغ ڪين لڳي آسمان کي.
عورت هجي نہ جڳ ۾ تہ بدحال هوئي مرد،
ري جسم جان، مالڪ ري ملڪ آهي فرد،
ريءَ حسن رنگ عشق جو آهي زدو ۽ زرد،
جيئن سج جي ٿيو بنان رهي سارو جهان سرد،
عورت جي مرد کي تہ هجي ها نوشت ۾،
آدم بہ بيقرار هجي ها بهشت ۾.

(گهڻا مرثيا مسدس آهن ۽ ڪي مربع بہ، ۽ گهڻا منقبت مخمس آهن.)

١- مستزاد: جڏهن شعر جي هر هڪ مصرع يا بيت کان پوءِ ٻه-ٽي لفظ زياده آڻجن، پوءِ اهو فقرو مصراع وارو قافيو رکندو هجي يا نه. قديم شاعر فقط رباعي کي مستزاد ڪندا هئا، پر پوئيان شاعر غزل به مستزاد چوندا آهن. مثالن لاءِ پنهنجن مستزادن مان ڪي نمونا ڏيون ٿا:

١- ڇيو ڪالهه طبيب کي وڃي مون لاچار-
آهيان بيمار.
ڳٺين ۾ رهان رات سڄي ٿو بيدار-
ڪر ڪو ويچار.
ڇيئين نبض ڏسي منهنجي، 'اٿئي عشق جو مرض-
تو تي ٿيو فرض،
تا ترت ڪرين، جهڪو هجي تنهنجو يار،
تنهن جو ديدار.'

٢- شرف آدم جي ۾، ڪل خلق کي انڪار نه آهه-
حق جي ٿي آن تي عطا،
آن کي ڀي آن کان هي انڪار مزاوار نه آهه-
سڀ چئون آن تي ثنا.
جي جي ڪي خواهه هنر ان ۾ خدا ڪيا موجود-
ڇا ڪريان تن جو بيان،
اي پريون مون ۾ هڏهن طاقت گفتار نه آهه-
ڪيئن ڪريان وصف ڀلا.

(غزل، مستزاد ۽ موشح، 'ديوان فاضل' مان)

حسن هر سر هوت جو حورون ڪري حيران هئي-
سربسر سينگار سان.
پرينءَ جي پيرن ڀڳوان پامال ٿيون پريون پٺي-
جوت جي جنسار سان.
آهه احسن يار جو آواز عمدو سان اداءَ-
شهد کان شيرين تر،
ترت طوطيءَ کان تمامي ڪوءِ ني گوهر ڪٿي-
گفتگو گفتار سان.

جوت جانب جي ڪيو جنسار جرهر جو جهڪو-
ماڻ مرواريد جو،

چٽ ڇڄي پٽ تي پيو چمڪو سٺي چئوهون چٽي-
ڏهڻي ديدار سان.

بخت تن بيدار بيشڪ هوت جن جي هنج ۾-
ڀاڪ ڀاڳارو پنهل،

سي وتن سرها سدائين ڏار دولت جا ڏٺي-
وڏ وڏي واپار سان.

چنگ چوري چست چاهون برهه جي بيمار کي-
صحت ڏي ساجن سڏي،

واه! ويچاري وسيلي ويچ جي واڻي وٺي-
تندرستي تار سان.

لال لب لالڻ سندا، لالا لطافت لاڏلا-
سرخ ۽ سوڏا سنوان،

طالبن تن سان تلذذ ترت نيو توڙون ٺٺي-
عشق جي آذار سان.

حرف جي هر بيت جو پهريون ٻڌجين "فاضل" فقير-
طور تون توشيح جي،

هوت کان حاصل ڪرين تا قرب جي ڪامل ڪٺي-
نام جي تروار سان.

باب ٻيو

علم عروض جي بيان ۾

فصل پهريون

عروض ۽ شعر بابت

مٿي ڏيکاريو ويو آهي ته ڪلام موزون به ٿئي ۽ ناموزون به، يعني نثر به آهي ۽ نظم به. موزون جي معني وزن وارو، يعني تورهل. تنهن ڪلام جا ڪلمن، يعني لفظن تورڻ لاءِ ڪو ميزان يعني ساهمي گهرجي. اها ساهمي آهي علم عروض، جنهن ۾ ڏنل قاعدن جي پرک تي معلوم ڪري سگهجي، ته ڪهڙو ڪلام موزون آهي، ڪهڙو ناموزون. عروض جو نالو انهيءَ علم تي هن ڪري پيو، جو عروض عربي ۾ چوندا آهن، تنبوءَ جي سرخ کي. جهنگلي عرب ننڍڙن تنبن ۾ رهندا آهن. هڪڙي ڪالي سرخ وانگي کوڙي، انهيءَ تي ڪلن جو ڍڪ ڏيئي گهر جوڙيندا آهن، جنهن کي بيت چوندا آهن. جڏهن تنبوءَ کي سرخ، رسا ۽ ڪلا درڪار آهن، تڏهن هن علم جا اصطلاحي لفظ به عروض (سرخ) سبب (رسو)، وتد (ڪلو) ۽ فاصله (وچولي) بنايا ويا آهن، جن جي معني هيٺ سمجهائبي. ڪن جو چوڻ آهي ته عروض "مڪه معظمه" جي نالن مان هڪڙو آهي، ۽ هن علم جو باني 'خليل بن احمد بصري يا ساماني' آهي، جنهن مڪي ۾ انهيءَ علم جا قاعدا وڌا، ۽ تبرڪ جي ڪري اهو نالو هن علم کي ڏنائين.

شعر لفظ جي عربيءَ ۾ اصل معني آهي ڄاڻڻ يا سمجهڻ. اصطلاح موجب شعر انهيءَ ڪلام کي چئجي جو وزن ۽ قافيو رکندو هجي، ۽ جنهن جا لفظ برابر ۽ مناسب هجن، ۽ جي شعر چوندڙ ڪنهن خاص ارادي ۽ قصد سان چوي. چون ٿا ته پهريون شعر جو چوڻ ۾ آيو، سو حضرت آدم سرياني ٻوليءَ ۾ چيو، ۽ پنهنجي پٽ هابيل جي مارجڻ جي ماتم ۾ مرثيي وانگي چيائين. قاسم بن سلام بغداديءَ جو چوڻ آهي، ته پهريون عربي شعر يعرب بن قحطان چيو جو سام بن نوح جي اولاد مان هو، ۽ جو عربي ٻوليءَ جو بنياد وجهندڙ هو. فارسي ٻوليءَ ۾ پهريون شعر عجم جي مشهور بادشاهه بهرام گور چيو، جنهن کي شڪار ڪندي گهڻي خوشيءَ کان هيٺيون بيت اوچتو وات مان نڪري ويو.

بيت

آءٌ آهيان فيل آهو مست، آهو شير يله،
نانءُ جنهن جو آهي بهرام، لقب بوجله.

ڪن جو چوڻ آهي تہ پهريون فارسي شعر حڪيم پهلوان ابوحفص سعدي چيو ۽ اهو هي هو:

بيت

ڪيئن هرڻ هي ڀڄي ٿو برپٽ تي،
ڪيئن وڃي ٿو تڪو بہ هٿ نہ رکي.

انهيءَ حڪيم کان پوءِ سن ٣٠٠ هجريءَ ۾ فارسي شعر جو رواج پيو، جڏهن عنصري، عسجدي ۽ فرخي پهريان پهريان مشهور شاعر ٿيا. انهيءَ کان پوءِ، سن ٥٠٠ هه ۾ خاقاني، رودڪي، فلڪي ۽ ٻيا شاعر ٿيا. اهي قديم شعر جا استاد هئا ۽ ٻيا پويان سڀ شاعر انهن جي پيروي ڪرڻ لڳا. سنڌي شعر ۾ بہ پهريان مشهور شاعر شاهہ ڪريم بلڙيءَ وارو ۽ شاهہ عبداللطيف ڀٽائي ٿيا، جن جو ڪلام سنڌي بيتن ۾ آهي، ۽ غزلن جي بجاءِ وايون يا ڪافيون ڪم آيون. ٽالپرن جي راڄ ۾ ثابت علي شاهہ پهرين فارسي وزنن، بحرن ۽ قافين تي شعر چيو، ۽ انهيءَ کان پوءِ فارسي شاعرن جي نموني تي ثابت علي شاهہ جي پيروي ڪري، ٻيا بہ شعر چوڻ لڳا. عربي ۽ فارسي شعر ۽ سنڌي شعر جي تاريخ بابت مون ڌار ڪتاب لکيا آهن، اهي پڙهڻ گهرجن. هتي مختصر طرح بيان ڏجي ٿو.

تواريخن مان معلوم ٿئي ٿو، تہ سڀني ملڪ يا قوم جي شروعات جي تصنيف اڪثر شعر ۾ آهي، اهو پهرين جهنگلي ۽ زباني هئي ٿيو آهي ۽ پوءِ سڌرندو ويو آهي. اڪثر انهيءَ اوائلي شعر جو مضمون بهادري يا جنگ جو بيان يا عشقي قصا يا مذهبي احوال آهي. سنڌ ۾ بہ ائين ئي ٿيو، نثر کان اڳي پهرين نظم شروع ٿيو يعني شعر، پر سنڌي ٻوليءَ جي بناوت جو اثر شعر تي بہ پوندو ويو. سنڌي ٻولي سنسڪرت جي ڌيءَ آهي، تنهنڪري منجهس سنسڪرت جا اصل لفظ گهڻا آهن. جڏهن مسلمان سنڌ فتح ڪئي، تڏهن پهرين عربي لفظ ۽ پوءِ فارسي لفظ منجهس پوڻ لڳا. پهرين سنڌي شعر هندي ڀاشا جي دوهرن ڀڙو هو، ٻارهين عيسوي صديءَ ۾ هندستان ۾ عام هو ۽ اهو تيرهين صديءَ تائين هليو. پوءِ هندستان ۾ ڀاشا يا هندي بدلجي اردو ٿي. انهيءَ وقت ڌاري سنڌي بہ بدلجي ٻي صورت وٺڻ لڳي. اهڙيءَ طرح، جيڪو سنڌي شعر پهرين چوڻ ۾ آيو، سو ٻين ملڪن جي شعر وانگي جنگين ۽ قصن

بابت هو، ۽ اڪثر اڻ پڙهيان ماڻهن جو چيل هو ۽ اهو پَٽ يا چارڻ يا ڳُٿار چوندا هئا، ۽ ڳائي پڙهندا وتندا هئا. راءِ ڏياچ، سسئي پنهون، عمر مارئي، هير رانجهو، سهڻي ميهار، مومل راڻو، دودو چنيسر، ليلان چنيسر ۽ ٻيا قصا انهيءَ قسم جا آهن. ساڳئي انهيءَ وقت ۾ مداحون، معجزا ۽ مولود به چوڻ ۾ ايندا هئا. پهرين سنڌيءَ ۾ ٻاٿا يا هنديءَ وانگي دوهرا يا ڏوهڙا هئا، يعني ٻه مصراعون ساڳيءَ طرز ۽ قافيي تي. ابوالحسن جي سنڌي، مخدوم ضياءالدين جي سنڌي، مخدوم ابراهيم جي سنڌي، عبدالرحيم گرهوڙ واري جي سنڌي، شاه عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي سنڌي، شاه عنايت صوفيءَ جي سنڌي، انهن سڀني قديم بزرگن جو ڪلام انهيءَ قسم جو شعر آهي، ۽ مضمون اڪثر مذهبي آهن. ٻيا جي قصا آهن ته تصوف يا مذهبي صورت ۾. مثال لاءِ ٻه-چار دوهرا يا بيت ابوالحسن جي سنڌيءَ مان ڏجن ٿا ۽

بيت

جيڏرن ڪــي جان ڏني، مٺن ڪــي مرهي،
ايـڏا احسان رب ري پيو ڪير ڪــري.

ات آپـايـا پاتشاهــ عــالــم گهٺا الــڪ،
ڪي هلن، ڪي مرن، ڪن ڏنائين پـڪ.

هـاڻ سن سچاڻ تــون هيٺئي جــي ڪنن،
ته صحي پڄبو سيڪو ڪارڻ هاڻ ڪمن.

(شاه ڪريم جي سنڌيءَ جو مثال هي آهي:)

بيت

هنيون ڏجي حبيب کي، لـڱ ڪڏجن لوڪ،
ڪُٺڏيون ۽ ڪــروتــون، ايءُ پڻ سڳر ٿوڪ.

سُڻڪ پيڙيائين پـلــي، جــي آپئين تــه واءِ،
جم پڌر وڌيئي ڳالهڙي، ته چڏي وڃي ساءِ.

....

اهو سنڌي شعر سترهين عيسوي صديءَ تائين هليو، پوءِ پڻ مصراعن جي بدران ڪيئيون مصراعون ساڳئي وقت ۾، ساڳئي قافيي تي جوڻ ۾ آيون. مثال لاءِ مخدوم عبدالصمد جي ڪتاب ”بيان العارفين“ مان ڪُر ڏجي ٿو.

بيت

هالي هنيان پوءِ تـو سو ڪري ٻيانا،
۽ تو فرمائي آن رسالي ۾ ڪري اعلاما:
تہ جڏهن وسالو فارسي آءَ ڪندس تماما،
تڏهن مور نـہ رهندو مخفي طالبن ڪنا.

ڪڏهن وري بند بند جهڙي ٻهيان سا ڳي مصراع وري وري آئيندا هئا، جيئن جمن چارڻ جي مداح جو هي بند:

بند

"جمن" چوي چـاهـل آهيان،
ڪيرتن ڪنچو ڪاهل آهيان،
تـو در سندو سائـل آهيان؛
پـا پـهـر پيران پـادشـاهـم.

(ميان سرفراز ڪلهوڙي جي مداح جو بند:)

بند

آهيان ڏڏ، غمن ڳل، سچا! سڌ سڀين تون،
پسي پاڻ، ڪرم سان، ڏکيا ڏاڻ، ڏئين مون،
پلا چام، هن غلام، سندو سوال سڀين تون.
سرفراز ڪي اداس، آهي آس، اوهان ڏهون،
ره راس، بند خلاص، خوبي خاص، ڏئين مون!
پلا چام، هن غلام، سندو سوال سڀين تون.

اهو آهي نج سنڌي شعر جو اوائلي نمونو، جو عيسوي تيرهين صديءَ تائين هليو. ارڙهين صديءَ جي شروعات ۾ شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جو ڪلام ظاهر ٿيو، سو سڀين دوهرن يا بيتن جي نموني جو هو، ٿوري گهڻي ڦيرگهير سان، ۽ منجهس ڳائڻ لاءِ وايون وڌيون ويون، جي پوءِ ڦري ڪافيون ٿيون. شاهہ جي بيتن ۽ واين جي مثالن ڏيڻ جو ضرور ڪونهي، سندس رسالي ۾ موجود آهن. ڪافين بابت هيٺ بہ ذڪر ڪبو.

انهيءَ نج سنڌي، اوائلي ۽ سڌريل شعر جو استاد شاهہ صاحب شمار ٿيل آهي. انهيءَ وقت، توڙي پوءِ جا ٻيا شاعر سندس پيروي ڪرڻ لڳا، ۽ اڄا تائين بہ انهيءَ

نموني جو شعر چوڻ ۾ اچي ٿو. اگرچ ٿورو سچل فقير درازن واري انهيءَ جي پيروي ڪندي، سرائڪي ٻوليءَ جا بيت به آڻي وڌا ۽ واين جي بدران ڪافيون وڌائين، ۽ سندس شاگرد به اهين ڪندا آيا، جهڙوڪ يوسف فقير کوکر، گهرام جتوئي، عثمان ڄاڪي ۽ خير محمد جسڪاڻي. يوسف فقير ٽوڙي روحل ۽ مراد فقير ڪنڊڙيءَ وارن تہ سنڌيءَ ۽ سرائڪيءَ کان سواءِ هندي ڀاشا ۾ ڪلام، ٻاٻن جي صورت ۾ بہ چيو آهي، جنهنڪري گهڻا هندو سندن مريد ٿيا. روحل فقير جي اهڙي ڏوهڙي جو نمونو هي آهي:

بيت

جل پيتر اڪ آگن جلت هئي، اجواڙا بن ڏيوي،
انبرت ڌارا امين پڙت هي، کوجن ورلا پيوي.
پريم پياس لڳي آرانتر، اور ڪڇو نهين ڀاوي،
ديهڙي پيتر الک پراجي، جو کوجي سو پاوي.

سنڌي بيتن ۾ ڪن هندو شاعرن بہ چڱو ڪلام چيو آهي، جيئن تہ لعلو ٻڪت جو ڪامسين ڪامروپ وارو قصو ۽ سامي مينگهراج يا سندس ٻالڪي، ڀائي چئن راءِ شڪارپوريءَ جا سلوڪ.

اهو اڳوڻو نج سنڌي شعر جو عرصو ڪلهوڙن جي صاحبي ۽ ٽالپرن جي صاحبيءَ جي اڌ تائين هليو، يعني ارڙهين صديءَ جي پڇاڙيءَ تائين. پوءِ ايران سان زياده آمدرفت هئڻ ڪري ۽ فارسي زبان زور وٺڻ ڪري، فارسي شعر جو نمونو شروع ٿيو ۽ قصيدا ۽ غزل ۽ مسدس وغيره رواج ۾ اچڻ لڳا. سنڌي شعر فارسي بحرن ۽ وزنن تي چوڻ ۾ آيو. انهيءَ وقت ڌاري سيد ثابت علي شاهہ اهڙي شعر جو بنياد وڌو، مرثيا، منقبت ۽ ٻيو گهڻو شعر چيائين، جن جا مثال مٿي نظم جي باب ۾ ڏنا ويا آهن. ساڳئي وقت ۾ عشقيہ يا مداحيہ يا هجويہ غزل ۽ قصيدا بہ شروع ٿيا، ۽ سنڌي الف-بي جي حرفن جي رديف ۽ قافين تي ديوان بہ لکجڻ لڳا. اهڙو پهرين ديوان خليفي گل محمد هالائيءَ جو آهي، جنهن کي "ديوان گل" چون ۽ جنهن ۾ اگرچ بحر فارسي آهن، تہ بہ نج سنڌي لفظ گهڻا ڪم آيل آهن. انهيءَ جي غزلن جو نمونو مٿي غزل جي بيان ۾ ڏنل آهي. ٻين سنڌي ديوانن جا ٿانمونا بہ اتي ڏنل آهن، جو انهيءَ کان پوءِ ڪيترن ئي لکيا، جيئن تہ "ديوان قاسم" "ديوان فاضل"، "ديوان بلبل" ۽ "ديوان سانگي" وغيره. ثابت علي شاهہ جي ڪلام مان مثال بہ مٿي مسدس هيٺ ڏنا ويا آهن، ڇا لاءِ جو مرثيا اڪثر مسدس يا مربع آهن.

ثابتعلي شاهہ جي تتبع تي بہ گهڻن مرثيا چيا آهن. جيئن تہ آخوند عالم ۽ ڪن ٻين پر هزهائينس مير حسن علي خان ٽالپر تمام گهڻا ۽ چڱا مرثيا چيا آهن. هاڻي اڪثر سنڌي شعر جدا جدا مضمونن تي فارسي بحرن ۾ چوڻ ۾ ٿو اچي، ۽ انهيءَ ۾ ڪي فارسي لفظي ۽ معنوي صفتون بہ ڪم آڻي سگهجن ٿيون، جن جو بيان هيٺ ايندو. ليڪن هڪڙي صنعت سنڌي شعر جي لاءِ خاص آهي، جا فارسيءَ ۾ ڪم نٿي اچي، پر انگريزيءَ ۾ اچي ٿي، جنهن کي الٽريشن چون ٿا، يعني اڪثر ٻہ يا وڌيڪ اهڙا لفظ گڏ اچن ٿا، جن جي پهرين حرفن جو آواز ساڳيو آهي. شاهہ جي رسالي ۾ تہ اهو عام آهي پر اڪثر غزلن ۽ ٻئي قسم جي شعر ۾ بہ اهڙا لفظ اڪثر ڪم ايندا آهن، ۽ گهڻو وڻندا آهن. مثال هي آهن: (پنهنجا)

'ڏي 'صبا سعيو' ڪري آڻي 'سنيهو' يار جو،
'من موهن' منٺار دلبر، 'دل' گهرئي'دلدار' جو.

عمر ساري 'هجر' جي 'هاڃي' ڪيو مون کي هلاڪ،
يا الاهي ڪو 'دلاسو دوست' جي 'ديدار' جو.

("ديوان فاضل" مان)

'ساز سچ ثابت سدا'، منجهہ 'آدسين آهي الپ'،
'حب' جي 'حقي هوا' منجهہ آدسين آهي الپ.

("رسالي" مان)

'ويهہ' ۾ 'وساري'، 'پيا' ڪرم 'پنڌ' جي،
'نرسل نهاري'، 'هلنديئن' تان 'هٿ' ڪيو.
'ڏسڻ ڏونگرين'، جو 'تن' کي 'تسلائي'،
'مار ۾ مون مائي'، تہ 'روئي هوت رهائيان'.

فصل پهريون

شعر جا اصول، ارڪان، زحاف ۽ بحر

١. اصول: 'شعر جا اصول' جن مان شعر جا ارڪان جڙندا آهن، سي ٽي آهن: سبب، وتد ۽ فاصلہ. سبب ٻن قسمن جا آهن، هڪڙو سبب خفيف، ٻيو سبب ثقيل يعني هڪڙو هلڪو ٻيو ڳرو. 'سبب خفيف'، اهو ٻن حرفن وارو ڪلمو يا لفظ آهي، جنهن جو پهريون حرف متحرڪ ۽ ٻيو ساڪن آهي، جيئن تہ گل مل. "سبب ثقيل"، اهو ٻن حرفن وارو لفظ آهي، جنهن جا ٻئي اکر متحرڪ آهن، جيئن تہ

گل-زن ۽ مل-سرخ جتي گل ۽ مل، سبب ثقيل آهن. سنڌي مثال، ڪُل، ڪپ.

وري وتد به ٻن قسمن جا آهن: هڪڙو وتد مقرون يا مجموع، ۽ ٻيو وتد مفروق يعني هڪڙو ڌار ٿيل، ٻيو گڏيل. "وتد مقرون" يا "مجموع" اهو ٽن حرفن وارو ڪلمو يا لفظ آهي، جنهن جا پهريان ٻه حرف متحرڪ آهن، ۽ ٽيون ساڪن، جيئن ته وفا-جفا. وتد مفروق اهو ٽه حرفو لفظ آهي، جنهن جو پهريون ۽ پويون اکر ٻئي متحرڪ آهن ۽ وچون ساڪن آهي، جيئن ته باب-ثاب.

ساڳيءَ طرح فاصله جا ٻه قسم آهن: هڪڙو فاصله صغريٰ ۽ ٻيو فاصله ڪبريٰ، يعني هڪڙو ننڍو ۽ ٻيو وڏو. "فاصله صغريٰ" اهو چئن حرفن وارو لفظ آهي، جنهن جا پهريان ٽي حرف متحرڪ آهن، ۽ چوٿون ساڪن آهي، جيئن ته سحري-ادبي. ۽ "فاصله ڪبريٰ" اهو پنجن حرفن وارو لفظ آهي، جنهن جا پهريان چار حرف متحرڪ آهن، ۽ پنجون ساڪن آهي، جيئن ته متحرڪ-متڪهرو.

٢. ارڪان: شعر جا ارڪان يا ٽُڪرا، جن تي شعر جا بحر ٻڌل آهن، سي مُرڪب آهن، جي مٿين اصولن مان مرڪب ٿيل يا جُڙيل آهن. آهي اُٺ ارڪان هي آهن: فعولن، فاعلن، مفاعيلن، مستفعلن، مفاعلتن، متفاعلن، فاعلاتن ۽ مفعولات. انهن ارڪانن جي حرڪتن مان معلوم ٿيندو ته ڪهڙن قسمن جا سبب ۽ وتد هر هڪ ۾ ڪم آيل آهن: مثلاً فعولن مان فعو وتد مقرون آهي، ۽ لن سبب خفيف آهي. ساڳيءَ طرح فاعلن ان جي برخلاف آهي، يعني پهرين فا سبب خفيف آهي، ۽ ٻيو علن وتد مقرون آهي. يادگيريءَ جي لاءِ اسين متحرڪ اکر جي نشاني '٭' هيءَ مقرر ڪنداسين.

متحرڪ ۽ ساڪن گڏيل حرفن جي '–' هيءَ نشاني مقرر ڪنداسين ته فعولن جون نشانيون هي ٿينديون: '٭––' ۽ فاعلن جون هي: '–٭–'. اهڙيءَ طرح ٻين ارڪانن جون نشانيون به لکي سگهبيون. اهي نشانيون شعر جي تقطيع ۾ هيٺ ڪم اينديون.

بيت جي پهرينءَ مصرع جي پهرئين رڪن کي عروض چوندا آهن ۽ ٻي مصرع جي پهرئين رڪن کي 'ابتدا'، پهرين ۽ ٻي مصرع جي پوئين رڪن کي 'ضرب'، ۽ وچ وارن رڪنن کي 'حشو' سڏيندا آهن.

جيئن اصولن مان ارڪان ٺهن ٿا، تيئن وري ارڪانن مان شعر جا بحر ٺهن ٿا. شعر جا بحر گهڻئي اوڻيهه آهن. انهن مان زياده رواج ۾ ٻارهن ٿا اچن. انهن مان ڇهه بحر 'رجز'، 'رمل'، 'ڪامل'، 'متدارڪ'، 'متقارب' ۽ 'هزج' اهڙا آهن، جن ۾ هڪڙو ئي رڪن گهٽ پورا ڪم اچي ٿو، يا پنج بحر 'خفيف'، 'سريع'، 'مجتث'، 'مضارع' ۽ 'منسرح' اهڙا آهن، جي ٻن رڪنن جي وري ڪم آڻڻ مان جڙن ٿا. انهن کان سواءِ باقي اٺ، جي گهٽ رواج ۾ اچن ٿا، سي هي آهن: 'طويل'، 'مديد'، 'بسيط'، 'وافر'، 'مقتضب'، 'جديد'، 'قريب' ۽ 'مشاڪل'. انهن بحرن مان پنج يعني

طويل، مديد، بسيط، وافر ۽ ڪامل خاص عرب شاعر ڪم آڻيندا آهن ۽ فارسيءَ ۾ گهٽ ڪم نه آڻيندا آهن. ۽ باقي ٽي بعني جديد، قريب ۽ مشاڪل خاص فارسي شاعر ڪم آڻيندا آهن، ۽ عرب اڪثر ڪم نه آڻيندا آهن. باقي ٻارهن بحر عرب ۽ عجم جا شاعر ڪم آڻيندا آهن.

٣. زحافات: ڪن بحرن ۾، هرهڪ بيت ۾ چار ارڪان ٿيندا آهن، جنهنڪري انهن کي 'مربع' چوندا آهن. ۽ ڪن ۾ ڇهه ارڪان هوندا آهن، جنهنڪري انهن کي 'مسدس' چوندا آهن، ۽ ڪن ۾ اٺ، جنهنڪري انهن کي 'مثمن' چوندا آهن. جتي ساڳيو رڪن سڄو سارو سواءِ گهٽ وڌ جي ڪم ايندو آهي، انهيءَ کي 'سالم' سڏيندا آهن، ۽ جيڪي گهٽ وڌ ٿيندا آهن ۽ اڌورا رهندا آهن، تن کي 'غير سالم' يا 'مزاحف' يعني زحاف وارا چوندا آهن. اهي ارڪانن جا زحاف مڙني پنجٽيهه آهن، جن مان ڇاويهه تہ خاص عربيءَ ۾ ڪم ايندا آهن ۽ باقي تيرهن فارسيءَ ۾ ڪم ايندا آهن. اهي ڪن حرفن ڪڍڻ سان ۽ ڪن حرفن گڏڻ سان جڙندا آهن. مگر انهن مان گهڻا عرب توڙي عجم جا شاعر ڪم آڻيندا آهن. اهي زحافات ۽ انهن جا نالا هي آهن:

فعولن مان عولن، جنهن جي بدران فعلن، جو 'اثلم' سڏبو آهي.
مفاعيلن مان مفا، جنهن جي بدران فعل، جو 'مجبوب' سڏبو آهي.
مفاعيلن مان فاعيلن، جنهن جي بدران مفعولن، جو 'آخرم' سڏبو آهي.
مفعولات مان مفعولا، جنهن جي بدران بہ مفعولن، جو 'مڪشوف' سڏبو آهي.
مستفعلن مان مستفعلان، جو 'مذال سڏبو آهي.
فاعلاتن مان فاعلاتان، جو 'مسبغ' سڏبو آهي.
فاعلن مان فا، جنهن جي بدران فع، جو 'احذ' سڏبو آهي.
فعولن مان فعو، جنهن جي بدران فعل جو 'محذوف' سڏبو آهي.
فاعلن مان فعلن، جو 'مخبون' سڏبو آهي.
مستفعلن مان مستعلن، جنهن جي بدران مفتعلن، جو 'مطوي' سڏبو آهي.
مفاعيلن مان مفاعيل، جو "مقصور' سڏبو آهي.
فاعلن مان فاعل، جنهن جي بدران فعلن، جو 'مقطوع' سڏبو آهي.
فعولن مان فعول، جو 'مقبوض' سڏبو آهي.
مفاعيلن مان مفاعيل، جو 'مڪفوف' سڏبو آهي.
مفعولات مان مفعولات، جو 'موقوف' سڏبو آهي.

ڪن بحرن ۾ هڪ کان وڌيڪ زحاف ڪم ايندا آهن، ته انهن کي ٻن زحافن وارا نالا گڏي ڏنا ويندا آهن، جيئن ته مخبون مقطوع. پر ڪن جي حالتن ۾ ٻن جي بدران هڪڙو نالو اٿن، جيئن ته آخرم ۽ مڪفوف وارن گڏيلن رڪنن کي 'اخرب'. آخرم ۽ مقبوض وارن کي 'اشتر'. مخبون ۽ مڪفوف وارن کي 'مشڪول'. موقوف ۽ مڪفوف وارن کي 'مڪسوف'. محذوف ۽ مقصور وارن کي 'اهتم'.

فصل ٽيون

شعر جي بحرن جي تقطيع بابت

تقطيع لفظ جي معنيٰ آهي وڍي ٽڪر ٽڪر ڪرڻ. اصطلاحي معنيٰ آهي، شعر جي ٽڪرن کي ارڪان جي وزن تي آڻي بيهارڻ، يعني متحرڪ اکر سان مقابل متحرڪ ۽ ساڪن اکر سان مقابل ساڪن بيهاري وڃن، جنهنڪري خبر پوي ته شعر ٺيڪ پورو بيٺو آهي.

تقطيع جا ڪي ضروري قاعدا هيٺ ڏجن ٿا:

(١) وزن ڪرڻ ۾ حرڪتن ۽ سڪون جي شمار ۾ پوري جاءِ تي اچڻ جي گهٽتي رکڻ گهرجي، نه حرفن جي. مثلاً: بلبل، طوطي، صندل ـ سڀ هڪ وزن جا لفظ آهن، جن جو ماڻ آهي فعلن ۽ نشان آهي '-- '.

(٢) اچار يا وات مان نڪتل آواز تي نظر رکڻ گهرجي، نه لکيل حرفن تي. مثلاً: وڃان، کان، هتان ۾ نون غنه يا ساڪن جو ڇڙو آواز نڪو ٿئي، سو شمار ۾ نه ايندو، ڇو ته وڃا، کا ۽ هتا لکين آهن. لفظ خواب، خود، خويش ۾ واو جو آواز ڪونه ٿو ٿئي، سو شمار ۾ ايندو، ڇو نه خاب، خد ۽ شيش آهن.

(٣) الف مد وارو پر الف شمار ۾ ايندو ۽ حرف تشد وارو به ٻه حرف شمار ۾ ايندو، جيئن ته آخر، آدم، محرم، محبت = االخر، اادم، محررم، محببت.

(٤) فارسي واري ي اضافت جي، جا اڪثر گهڻي ٿي رهي، سا لکڻ ۾ ايندي، جيئن ته راهِ خدا = راهي خدا.

(٥) ڪو به حرف علت يا صحيح جنهن جو آواز ڇڙو نه نڪرندو، سو شمار ۾ نه ايندو. خصوصاً جڏهن ٻه حرف صحيح ساڪن گڏ ايندا، تڏهن پوئين جو آواز شمار ۾ نه ايندو، جيئن ته گوشت = گوش، پوست = پوس، راست = راس، جان و دل = جان دل، علي الحساب = علل حساب، غيراز تو = غيرزتو، بالمقطع = بل مقطع.

هيٺ، ڪي ڏنل بحرن جا وزن ۽ انهن جا مثال ڏجن ٿا:

نالو بحر جو	وزن جو بحر	مثال
١- رجز مثمن سالم	مستفعلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن	ڏس راند ۾ شطرنج جي پيادو وڃي ٿو ٿي وزير،
نشان	-ـٌ-، -ـٌ-، -ـٌ-، -ـٌ-	عشق جي شطرنج ۾ پيادو وڃي ٿو شاهه ٿي.
”مطوي مخبون	مفتعلن مفاعلن مفتعلن مفاعلن	ياد ڪري اچ يار کي ڳاڙهيان لڙ ٿا ۽ سر پٽيان،
نشان	-ٌٌ-، ٌ-ٌ-، -ٌٌ-، ٌ-ٌ-	دست بڪار، دل بيار، ان تي عمل ٿو اچ ڪريان،
٢- رمل مثمن مقصور	فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلات	دل جي دانا ٿي ته پوءِ هر ڳالهه ۾ اسرار آهه،
نشان	-ٌ--، -ٌ--، -ٌ--، -ٌ-ٌ	اک جي بينا ٿي ته پوءِ يوسف ۾ منجهه بازار آهه.
” محذوف	فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن	”
نشان	-ٌ--، -ٌ--، -ٌ--، -ٌ-	
” مشڪول	فعلات فاعلاتن فعلات فاعلاتن	ٿيو نصيب جنهن جو اونڌو، سو غني به آهي مفلس،
نشان	ٌٌ-ٌ، -ٌ--، ٌٌ-ٌ، -ٌ--	جو رهي پيالو ڦوٽي جو مٽي درياهه اونڌو.
”مخبون مقصور	فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلات	عشق جي جنگ جا شاهد ٿيا محمود اياز،
نشان	-ٌ--، ٌٌ--، ...	ان لڙائيءَ ۾ ٿي شاهه تي غالب ٿو غلام.
” ” محذوف	فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلن	ري مشقت ٿي هلي ڪين فلڪ جي جانهه،
		دل ٿي پيسي اٿو، جيسين نه ملندي ساني.
		علم جنهن کان، هر ڊو جڳ روشن ٿو ٿي،
”مسدس مقصور	فاعلاتن فاعلاتن فاعلات	ڏس ته سو رهبر ٿي، رهزن به ٿي.
” ” محذوف	فاعلاتن فاعلاتن فاعلن	شاد بندو ٿي، جو ٿي آزاد،
مخبون مقصور	فاعلاتن فعلاتن فعلات	تنهنجو بندو ٿيان، ته ٿيان آءٌ شاد.
” ” محذوف	فاعلاتن فعلاتن فعلن	
٣- ڪامل مثمن سالم	متفاعلن متفاعلن متفاعلن متفاعلن	ڪريان شڪر منهنجي ٿي عيد اڄ، جو سڄڻ سان منهنجو وصال آهه، ويا غم الم، ٿي نهال دل، سا خوشيءَ ڪا اڄ خوشحال آهه.
متدارڪ مثمن سالم	فاعلن فاعلن فاعلن فاعلن	عدل دنيا ۾ آهه ظلم ڪونهي ڪٿي، جهڙي ڪرڻي هئي، تهڙي ڀرڻي هئي.

” ” اثلم	فعلن فعلن فعلن فعلن	پورهيي ڏانهن جو رکندو لاڙو، سڪ جو ڏسندو نيٺ ڏهاڙو.
متقارب مثمن سالم	فعولن فعولن فعولن فعولن	مزو عشق جو ڪجھ اهي ئي ٿا ڄاڻن، جي نت موت کي اڻ حياتي ٿا ڄاڻن.
” مقصور ” محذوف	فعولن فعولن فعولن فعولن فعولن فعولن فعولن فعل	ڏکوئج نہ دل ڪنهن جي ٻر هوئي ٻچر، جو هر دل منجهان آهي داور ڏي در.
” اثلم	فعلن فعولن فعلن فعولن	ڪنهن کي نہ گهرجي ذت ڪا وڏائي، هر حال ۾ سدا آهي اجائي.
” مقبوض اثلم	فعول فعلن فعول فعلن فعل فعولن فعل فعولن	مٺڙين تو مارڻ کان منهنجي چو تون، ڏجهن تو چو خوڻ منهنجي کان تون. سو ڪير آهي هتي، ڄجي جو، گناهہ مون کان، گواهہ تو کان.
٦- هزج مثمن سالم	مفاعيلن مفاعيلن مفاعيلن مفاعيلن	رکان دل جي صفائي تو ڪليسا هوئي يا بتخانو، ڪريان سنهن جنهن طرف زاهد اچيو اوڏانهن حرم نہ ڪري
” اخرب مڪفوف محذوف	مفعول مفاعيل مفاعيل مفعولن	نالو تو سدا شعر سخن سان رهي باقي، بهتر تہ خلف آهي چڱو شعر کان ڪو ٻيو.
” ” مقصور ” مثمن اخرب ” ” مقبوض	مفعول مفاعيل مفاعيل مفاعيل مفعول مفاعيلن مفعول مفاعيل مفاعلن مفاعلن مفاعلن مفاعلن	وارن جي وٺي ڪارلهن هشيار ٿيڻ گهرجي، ٿيو صبح اچي روشن، بيدار ٿيڻ گهرجي. ٿي غم کان نہ ڪري دل ٻيهر، مگر نہ ڪتو دل مان غم، نہ راحت آئي روح کي، تو تن مان نہ ڪري دم ۾ دم.
” ” اشتر	فاعلن مفاعيلن فاعلن مفاعيلن	وقت چو وڃائين تو، ملهہ نہ ان جو ڄاڻين تو، عمر کي بقا ناهي، مؤجون ڪيئن تون مالين تو.
*” اخرف مقبوض مڪفوف	مفعول مفاعلن مفاعيل فعول مفعول مفاعلن مفاعيل فعل يا فع يا فاع	جي پاڻيئن تہ دلبر رهي راضي تو مان، تيئن چؤ تون ۽ ڪر، حڪم ڪيئي جيئن واتان.

* هي بحر خاص رباعيءَ جو بحر آهي ۽ انهيءَ جا مڙني ٢٤ وزن آهن، جن ۾ پهاڙيءَ جو رڪن مڪي وانگر ٿري ٿو ۽ پيو ۽ ٽيون رڪن ٻهرينءَ صورت ۾ مفاعلن يا مفاعيلن يا مفاعيل يا مفعولن ٿئي ٿو، ۽ ٻيءَ صورت ۾ فاعلن يا مفاعيل يا مفعول يا مفاعيلن ٿئي ٿو. رباعيءَ جي ڪابہ مصراع انهن مان ڪهڙي ۾ وزن ۾ آڻڻ جائز آهي.

” اخرم اشتر مڪفوف		
هزج مسدس مقصور ” محذوف	مفاعيلن مفاعيلن مفاعيل مفاعيلن مفاعيلن فعولن	وڄهين توڙي ڪيڏي تون ساهہ پيشڪ، ملائڪ جسو ٿيو وڃ ۾ ٻهانو.
””اخرب مقبوض محذوف ” ” ” مقصور	مفعول مفاعلن فعولن مفعول مفاعلن مفاعيلن	جي ماڻ رکين ٿو پياري پنهنجي، ڏي گار نہ ٻئي کي، ماڻ تي تون.
” ” اخرم	مفعولن مفعولن فاع	وعدا سڀ پنهنجا تون پار، عادت سڀ تون عمدي ڌار.
٧- خفيف مسدس مخبون مقصور محذوف	فاعلاتن مفاعلن فعلات فاعلاتن مفاعلن فعلن	وقت پيري، شباب جون ڳالهيون، اهڙيون، جهڙيون ڪ خواب جون ڳالهيون.
٨- سريع مسدس مطوي موقوف ” ” مڪشوف	مفتعلن مفتعلن فاعلات مفتعلن مفتعلن فاعلن	عقل جنهين ڪي، سو تونگر ٿيو، زر ڏٺي جنهن ناڻہ ڳڏو، خر ٿيو.
٩- مجتث مثمن مخبون محذوف ” ” مقصور	مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلن مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلات	سواءِ مڪر جي دنيا ۾ ٻي ڪمائي ناهہ، سا جاءِ ڪهڙي، جتي گاهہ هيٺ پاڻي ناهہ.
١٠- مضارع مثمن اخرب مڪشوف محذوف ” ” ” مقصور	مفعول فاعلات مفاعيل فاعلن مفعول فاعلات مفاعيل فاعلات	زاهد وسائي مسجد ۽ برهمڻ مڙهي، پانهو انهي جو آهيان، جو دل ۾ ڳڙهي.
” اخرب	مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن	ڪهڙي ۾ حال ۾ ڪين بيعقل کي ملي مانُ، آئيو ڪرڻ جي سبتو ۾ 'نادان' آهي نادانُ.
١١- منسرح مثمن مطوي مڪشوف ” ” موقوف	مفتعلن فاعلن مفتعلن فاعلن مفتعلن فاعلات مفتعلن فاعلات	حسن جتي تون ڏسين، پاڻ فدا ڪر ڪٿي، اک ڏسين جي، سرمو ٿيءِ، زلف ڏسين، ڦي ڦٿي.
” محذوف	مفتعلن فاعلات مفتعلن فاع	عمر نہ گهرجي، جي هجي بخت نہ بيدار، بخت نہ گهرجي، جي موافق نہ هجي يار.
١٢- وافر سالم	مفاعلتن مفاعلتن مفاعلتن مفاعلتن	

باقي ٻيا بحر اڪثر فارسيءَ ۾ ڪم ۾ ايندا آهن، تنهنڪري اهي ڇڏي ٿا ڏيون.

تقطيع ڪرڻ جو نمونو ۽ مثال هيٺ ڏجي ٿو، جنهن مان معلوم ٿي سگهي ٿو ته ڪو شعر وزن ۾ پورو ۽ منجهس سڀ ارڪان برابر آهن.

مثال

آب حيوان جي ڇڏي جنهن طمع، سوئي خضر آهه،
نفس جي ظلمات مان جو نڪتو، اسڪندر اهو.

تقطيع: آب حيوان (فاعلاتن)، جي ڇڏي جنهن (فاعلاتن)، طمع سوئي (فاعلاتن)، خضر آهه (فاعلاتن).

نفس جي ظل (فاعلاتن)، مات مان جو (فاعلاتن)، نڪتو اسڪن (فاعلاتن)، در اهو فاعلاتن).

نشان: آب حيوان — جي ڇڏي جنهن

--•- — --•-

طمع سوئي — خضر آهه

--•- — --•-

فصل چوٿون

سنڌي شعر جي وزن بابت

هاڻوڪو سنڌي شعر فارسي بحرن تي ٺهي ٿو، ۽ غزل، قصيدا وغيره انهن مان موجود آهن. انهيءَ جي تقطيع به فارسي شعر وانگي ٿي سگهي ٿي ۽ جيڪي قانون علم عروض ۽ قافيي جا فارسيءَ وارا آهن، ۽ جن جو هن ڪتاب ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي، سي سڀ انهيءَ سان لاڳو آهن. مگر اصلوڪو نج سنڌي شعر، ٻئي قسم جو آهي، ۽ انهيءَ ڪان سواءِ قافيي جون ٻيون ڳالهيون لاڳو ٿي ڪين سگهنديون، اگرچ زور ڪري انهن جي لاءِ ڪوبه وزن مقرر ڪري سگهبو. اصلوڪي سنڌي شعر جو پهريون نمونو ته هندي دوهرن يا ڏوهڙن جو آهي، جو فارسي بيت وانگي ٻن-ٻن مصرعن مان ٺهيل ٿئي، ۽ جن جو پڇاڙيءَ جو لفظ هم قافيي آهي. اهڙو شعر شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جو ۽ ٻين ڪن شاعرن جو آهي ۽ هاڻي به اهو شعر ڪڏهن ڪڏهن چوڻ ۾ ايندو آهي. انهيءَ نموني جا ڪي بيت هيٺ مثال لاءِ ڏجن ٿا:

بيت

ڪشميري هڪ جوان پڻ هو آيو گهوٽ وڻان،
شعر عجب جنهن تي چيا، ڏاڍي سوز سنجهان.

شعر سنڌس پڻ هو مٺو، ٻيو مٺو وڄيو تي ساز،
ڳائڻين تي پڻ چنگ تي، مٺو سنڌس آواز.

ويهي سو پردي پٺيان، هو ڪنندو آکاڻيون،
منهن موچارو هو سنڌس، ۽ اکيون نمائيون.

وٺندي شهزاديءَ کي هئي انهيءَ جي ٻولي،
آيس آرام آن سان، جڏهن ماڻس تي لولي.

تنهن کان پوءِ وري ٻن کان وڌيڪ مصراعن وارا هم قافيي بيت چوڻ ۾ آيا، جيئن شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي رسالي ۾ آهن. انهيءَ جو به وزن اڪثر اهوئي ساڳيو آهي. انهيءَ نموني جا ڪي بيت به هيٺ ڏجن ٿا:

بيت

جت زورآور ذات، ساري ويا مسڪين کي،
آڏائي ويا اوچتو، آريءَ کي اڌ رات،
تنهن ۾ ننڊوريءَ کي ساري ڪياڻون مات،
ووءِ ووءِ واڻي وات، هوت وڃائين هنج مان.
هوت وڃائين هنج مان، رلي ٿري روهه،
ڀڄائي ڀنهونءَ وٽ، سائين تنهنجو توهه،
ڪڇو آءٌ ڪوليان ڪيچ ڏلين کي ڪوهه،
ڪنهن جو ڪونهي ڏوهه، امر الاهي آئيو.

جيئن فارسي بيتن مان هي بيت موافق هئا، تيئن فارسي غزلن مان وري وايون ۽ ڪافيون موافق هيون، جي پڻ وزن ۾ گهڻو ڪري بيتن جهڙيون هيون ۽ غزل وانگر شاعر جو نالو به پڇاڙيءَ ۾ ايندو هو.

غزلن وانگي اهي به ڳائڻ ۾ اينديون هيون. اهي اڃا به چوڻ ۾ ڳائڻ ۾ اينديون آهن.

انهن کان سواءِ به انهيءَ قسم جو نج سنڌي شعر، مداحن، لولين، اوسرڻ ۽ ٻارن جي راندين جو ٿيندو آهي، جنهن کي حقيقت ڪري شعر چئي نٿو سگهجي، مگر وزن انهيءَ جو به گهڻو ڪري اهڙو ئي آهي.

هاڻي اهيءَ مثنوي شعر جو وزن فارسي ارڪان ۾ هيٺ ڏي سگهجي ٿو:
مستفعلن فاعلن مستفعلن فاع
يا وري، مفتعلن متفاعلن مفتعلن مفعول
يا وري، مفاعلين فاعلن مفاعيلن فاع
يا وري، مفعولن متفاعلن مفعولن مفعول.

معلوم هجي ته اوائل جي سنڌي شعر ۾، قديم شاعرن، جيئن ته شاهه عبداللطيف ڀٽائي ۽ ٻين، بيت جي ڪن مصراع ۾، ڪا قرآن جي آيت يا ڪا حديث آندي آهي، جنهنڪري اها مصراع ٻين مصراعن کان گهڻو وڏي ٿي وڃي ٿي، ۽ اها لاچاريءَ جي حالت آهي. ٻيءَ طرح اهڙي ڊگهائي ۽ چوڙائي روا رکي نٿي سگهجي. اهڙي قديم شعر جون ٻيون به ڪي خاصيتون آهن، جي اسان شاهه صاحب جي احوال ۾ سنڌي شعر جي بيان ڪندي ڏنيون آهن. اهڙي ڊگهي مصراع واري بيت جو هڪڙو مثال هيٺ ڏجي ٿو. ٻيون قديم شعر جون ڪي خاصيتون، جي هاڻي شمار ۾ عيب آهن، سي هيٺ ٽئين باب جي ٽئين فصل ۾ ڏيون.

بيت

ڪونهي قادر ڪو ٻيو انهيءَ جو ڀاڳ،
”قل لن يصيبنا الا ماكتب الله لنا هو مولانا“، ايءَ معذرت ماڳ،
سهوڻي سڀاڳ، مارئي ساوي ڪيو.

ڪافيون يا وايون ۾ نج سنڌي شعر آهي، جيئن سنڌي دوهرو ٻن مصراعن واري فارسي بيت يا فرد جي مقابل آهي، تيئن سنڌي لوڙائو بيت قطعي جي مقابل آهي، ۽ ڪافي يا وائي غزل جي مقابل آهي. ابوالحسن جي سنڌيءَ ۾ مثنوي جي موافق شعر آهي، ۽ رسالي ۾ ڪافيتي جي ترجيع بند جي موافق آهي. گهڻا سنڌي غزل آهن، جي ڪافين وانگي هڪڙي لئه ۽ سر ۾ ڳائي سگهجن ٿا. ڪافي جي لاءِ ڪو خاص بحر مقرر ناهي؛ اڪثر ڪافيون ٽن قسمن جون آهن: هڪڙيون ڪيون، ٻيون ڏيڍيون ۽ ٽيون ٻيڻيون، هرهڪ ۾ ڪلهن هڪ تڪ هوندي آهي، ڪڏهن ٻه ۽ ڪڏهن ٽي به. ٻيڻين مصراع، ٽل يا ورائي وانگي وري وري، هرهڪ مصراع پٺيان ڳائي آهي. هر قسم جا مثال سچل فقير جي رسالي مان ملي سگهندا ۽ واين جا مثال شاهه جي رسالي مان.

باب ڏهون

قافيي جي بيان

فصل پهريون

قافيي ۽ رديف بابت

جهڙيءَ طرح شعر جو وزن علم عروض تي تعلق ٿو رکي، تهڙيءَ طرح شعر جي ٻيهڪ علم قافيي تي تعلق ٿي رکي. انهيءَ ڪري شاعرن کي هنن ٻنهي علمن جو ڄاڻڻ ضروري آهي. 'قافيه' لفظ 'قفا' مان نڪتو آهي، جنهن جي معنيٰ عربيءَ ۾ آهي، پٺيان هلڻ. اصلاحي معنيٰ موجب 'قافيه' اهو لفظ آهي، جو شعر جي پڇاڙيءَ ۾ اچي ۽ جنهن جي پٺيان ٻين شعرن جون پڇاڙيون لڳن. ڪي پڇاڙيءَ واري ساري لفظ کي 'قافيه' چوندا آهن ۽ ڪي فقط پڇاڙيءَ واري حرف کي، جو وري وري اچي. قافيي جي لاءِ ٻه شرط ضروري آهن: هڪڙو اهو ته قافيي وارو لفظ صورت ۾ يا معنيٰ ۾ مختلف ۽ علحدو هجي، ساڳيو نه هجي، يا جي ٻنهي جي صورت هڪڙي هجي ته معنيٰ ضرور ٻي هجي، مثلاً ٻاڻ، پاڻ، ساڻ، ڪاڻ ۽ ماڻ. اهي سڀ لفظ قافيو ٿي سگهن ٿا، مگر جي لفظ 'ٻاڻ' ٻن معنائن سان وري وري آيو ته حرڪت ڪانهي- هڪڙو ٻاڻ ٻنيءَ جو ۽ ٻي ٻاڻ مٽي جي ڦيري يا مغروري. ٻيو اهو ته، اهو لفظ مستقل ۽ قائم نه هجي، ٻر جي هوندو ته انهيءَ کي قافيو نه چئبو ٻر 'رديف' چئبو. مثلاً هڪڙي مصراع جي پڇاڙيءَ ۾ آهي 'ٻاڻ آيو'، ۽ ٻيءَ ۾ آهي 'ساڻ آيو'، ته 'آيو' لفظ جو وري آيو سو قافيو ناهي، رديف آهي ۽ "ٻاڻ" قافيي وارو لفظ آهي.

'رديف' لفظ جي معنيٰ عربيءَ ۾ آهي وهٽ تي پٺيان ويٺل سوار. اصطلاحي معنيٰ موجب، اهو لفظ جو قافيي جي پٺيان ٿو اچي. جنهن شعر ۾ فقط قافيو آهي، رديف ڪونهي، انهيءَ کي 'مقفيٰ' ٿا چون ۽ جنهن ۾ رديف به آهي انهيءَ کي 'مردف' ٿا چون.

قافيي جا حرف: قافيي جا موٽي نئون اکر نوَ ٿين، پر رواج ۾ اڪثر ست ايندا آهن. قافيي جو پويون اکر، جو ضرور وري اچي ٿو، تنهن کي 'روي' ٿا چون. جي روي کان چار حرف اڳي ايندا آهن، انهن جا نالا ترتيبوار هي آهن: 'ردف'، 'قيد'، 'تاسيس' ۽ 'دخيل'، ۽ جي روي کان چار حرف پوءِ ايندا آهن، تن جا نالا ترتيبوار هي آهن: 'وصل'، 'خروج' 'مزيد' ۽ 'نائره'. روي کان اڳيون اکر جي حرف علت ساڪن هوندو، يعني الف يا و يا ي ساڪن هوندو ته انهيءَ کي 'ردف' چئبو؛ جيئن ته ايمان عثمان ۽ سرڪار ۾ ن روي آهي، ۽ انهيءَ کان اڳيون الف ساڪن ردف آهي. پر جي حرف علت کان سواءِ ٻيو ڪو حرف صحيح آيو ته انهيءَ کي "قيد" چئبو؛ جيئن ته درد ــ سرد ۾ د روي آهي ۽ ر قيد آهي. وري روي کان اڳي ساڪن الف ۽ روي جي وچ ۾ جيڪو حرف ايندو، تنهن کي 'دخيل' چئبو ۽ انهيءَ ساڪن الف کي "تاسيس" چئبو، مثلاً باور، داور ۽ خاور ۾ ر روي آهي، و دخيل آهي، الف تاسيس آهي.

ساڳيءَ طرح روي کان پوءِ يا ان جي پٺيان جيڪي چار حرف ايندا، تن مان پهرئين کي 'وصل'، ٻئي کي 'خروج'، ٽئين کي 'مزيد' ۽ چوٿين کي 'نائره'؛ مثلاً لڏي ويئس، چڙي ويئس، گڏي ويئس. انهن ۾ چڙي واري ي آهي روي، ۽ انهيءَ کان اڳيون اکر ڙ آهي قيد، ۽ انهيءَ کان پويون پهريون اکر و آهي، وصل ي آهي خروج، ۽ آهي مزيد ۽ س آهي نائره.

مٿين حرفن مان جيڪو ردف جو اکر روي سان گڏ اچي، انهيءَ کي 'ردف اصلي' چوندا آهن، ۽ روي ۽ ردف اصلي جي وچ ۾ ڪو حرف ساڪن هوندو آهي يعني دخيل، تنهن کي 'ردف زائد' چوندا آهن جيئن ته دوست ۽ پوست ۾ ت روي ۽ س ردف زائد آهي، ۽ ردف اصلي آهي. اهو ردف قافيي جي لاءِ ضروري آهي. جي نه آيو ته قافيو غلط آهي ــ مثلا دوست سان راست قافيو ٿي نه سگهندو، ڇالاءِ جو ردف اصلي مختلف آهي، دوست سان ڪوفت قافيو ٿي سگهندو، ڇالاءِ جو ردف زائد مختلف آهي. ساڳيءَ طرح تير سان ڪبر هم قافيي ٿي سگهندو، اگرچ ساڳيو اکر ٻنهي ۾ آهي، مگر انهن جي حرڪت فريل آهي.

ساڳيءَ طرح يعني ردف وانگي قيد وارو حرف مختلف آڻڻ به ناجائز آهي ــ مثلا تخت جو قافيو بخت يا ضخت ٿي نٿو سگهي ۽ دخيل واري حرف جو موافق هجڻ ضروري ناهي. جيئن ته ساحل جو قافيو ڪامل يا مائل ٿي سگهي ٿو. مگر وصل ۽ خروج جو قافيي ۾ وري وري اچڻ ضروري آهي. ردف مختلف ٿي ڪين سگهندو، سواءِ خاص طرح شعر ۾ اطلاع ڏيڻ جي.

قافيي جا اعراب يا حرڪتون: قافيي سان ڇهه اعراب يا حرڪتون تعلق ٿيون رکن: رويءَ کان اڳي واري پهرئين اکر جي حرڪت کي 'توجيه' چوندا آهن، ۽ انهيءَ جو موافق يا هڪجهڙو هئڻ ضروري آهي: مثلاً دلبر ۽ صابر هم قافيي نه ٿيندا. ردف ۽ قيد کان اڳي واري حرف جي حرڪت کي 'حذو' چوندا آهن، انهيءَ جو به مختلف ٿيڻ روا ناهي. مثلاً هيند ۽ بند هم قافيي ٿي نه سگهندا تاسيس واري ساڪن حرف علت جي مٿان آيل زبر کي 'رس' چوندا آهن، ۽ دخيل واري حرف تي آيل حرڪت کي 'اشباع' چوندا آهن: روي ۽ وصل گڏ ايندا ته الهن جي اڳيان آيل حرڪت کي 'مجري' چوندا آهن. الهيءَ جو اختلاف درست ناهي، اگرچ ڪي روا رکن ٿا، جيئن آهسته ۽ دسته. وصل خروج گڏ، ٽوڙي خروج ۽ مزيد گڏ ايندا، ته انهن جي مٿان آيل حرڪت کي 'نفاذ' چوندا آهن، ۽ اهو به سدائين هڪجهڙو هئڻ گهرجي.

قافيي جا قسم: قافيو ٻن قسمن جو آهي: هڪڙو 'مقيد' ۽ ٻيو 'مطلق'. مقيد اهو آهي جنهن ۾ رويءَ وارو حرف ساڪن ڳنڍيل نه هجي، پر جي وصل وارو حرف ساڪن ڳنڍيل هوندو ته انهيءَ کي 'مطلق' چئبو. وري جي 'مقيد قافيي' ۾ قافيي جي حرفن مان ڪو به ٻيو حرف نه هوندو، ته انهيءَ کي 'مقيد مجرد' چوندا، جيئن ته سرور، دلبر، ۽ جي اهڙو ڪو ٻيو حرف هوندو، ته ان جي انهيءَ حرف سان نسبت ڪندا، جيئن ته ردف سان مقيد، يا قيد سان مقيد ۽ ساڳيءَ طرح جي روي مطلق سان وصل جو حرف گڏ هوندو، جيئن ته سروري، دلبري، ته انهيءَ کي 'مطلق مجرد' چئبو ۽ جي قافيي جي حرفن مان ڪو هوندو، ته انهيءَ جي ان حرف سان نسبت ڪندا، جيئن ته قيد سان مطلق يا ردف سان، يا خروج سان، يا نائره سان.

ٻيءَ طرح سان به قافيي جا ٻه قسم آهن: هڪڙو 'اصلي' ٻيو 'مصنوعي يا بناوتي.' "اصلي" اهو آهي جو لفظ پاڻ قافيي هئڻ جو لائق هجي ۽ مفرد معنيٰ وارو هجي. "مصنوعي" اهو آهي جو مرڪب هجي يا ٻئي سان گڏيل. مثلاً مان، ران. شان سان ڪالهه اچي ڇو جو هو پهريان اصلي لفظ آهن ۽ پوئين ۾ ٻي لفظ وجهڻ سان قافيو ٺهيو آهي.

حرڪتن ۽ سڪون جي نظر تي قافيو چئن قسمن جو آهي: پهريون 'مترادف'، جڏهن قافيي ۾ ٻه ساڪن حرف گڏ اچن، جيئن ته يار ۽ ڪار؛ ٻيو 'متواتر'، جڏهن هڪڙو متحرڪ حرف ٻيو ساڪن هجي، جيئن ته گردن، پرتن، ٽيون 'متدارڪ'، جڏهن ٻنهي لفظن ۾ رويءَ کان اڳي، متحرڪ ۽ ساڪن حرف ٻه پيرا ترتيبوار اچن، جيئن ته بصر، ثمر، ۽ چوٿون 'متراڪب'، جڏهن رويءَ کان اڳي ٽي حرف اچن، جيئن ته سحري، بحري.

فصل ٻيو

قافيي جا عيب

قافيي جا چار عيب آهن، جن کان گوشو ڪرڻ گهرجي: هڪڙي جو نالو 'اقوا' آهي، يعني بي سمرو ٿيڻ. اصطلاحي معنيٰ موجب جڏهن روي يا قيد کان مٿي يا اڳي واري حرڪت مختلف ٿئي. مثلاً دَر سان دُرّ قافيو ٿئي، يا مست سان سست. ٻئي جو نالو 'اڪفا' آهي، يعني ڏنگو ڪرڻ. اصطلاحي معنيٰ موجب جڏهن روي جو حرف اهڙي حرف سان بدلجي، جو وات سان ساڳي جاءِ تان نڪرندو هجي. مثلاً هڪڙي ۾ قاف ۽ ٻئي ۾ ڪاف يا گاف، جيئن شڪ سان مڱ. ٽئين جو نالو 'استاد' آهي، جڏهن ردف جو حرف مختلف هجي. مثلاً زمان سان زمين، مڪان سان مڪين. ۽ چوٿين جو نالو 'ايطا' آهي، يعني پائمال ڪرڻ. اصطلاحي جي معنيٰ موجب جڏهن قافيو وري وري اچي. انهيءَ جا ٻه قسم آهن: هڪڙو 'جلي' ۽ ٻيو 'خفي'، يعني هڪڙو ظاهر ٻيو ڳجهو. جلي تڏهن آهي جڏهن روي هڪڙو اهڙو حرف هجي، جو اصل هئڻ جو لائق نه هجي، ٻئي حرف سان گڏ اچڻ جهڙو هجي، جيئن مصدر جي نشاني يا مضارع هجي. مثلاً مارڻ سان ڪُڏڻ، ڪٽڻ سان کائڻ، بهتر سان بتره. 'خفي' تڏهن آهي، جڏهن قافيي جو وري وري اچڻ ظاهر نه هجي. جيئن ته آب سان گلاب ۽ شراب. اهو قافيو عيبدار آهي مگر روا رکيو ويو آهي، بشرطيڪ قطع يا غزل ۾ ستن بيتن کان پوءِ ايندو، ۽ قصيدي ۾ چوڏهن بيتن کان پوءِ.

فصل ٽيون

شعر جا عيب

شعر ۾ ڪيترا عيب ٿيندا آهن، جن کان گوشو ڪرڻ گهرجي. اهي هي آهن:

پهريون عيب 'مناقضه' يعني بيت جي ٻنهي مصراعن جي معنيٰ يا مضمون ۾ ڇڳائي ۽ ڪهٽائي جو اختلاف، يعني جڏهن هڪڙي مصراع ٻيءَ جي برخلاف هجي يا گهٽ وڌ ۽ موافق هجي. مثلاً شيخ سعدي هڪڙي گهوڙي جي تکائيءَ جي تعريف ڪندي چيو آهي ته:

بيت

تکو جيئن ٽي نئي ڊوڙي سرهت مٿي،
سٽيءَ جان هٿيان واءُ رهجي پوي.

هاڻي پهرين مصراع ۾ گهوڙي کي انهيءَ نئي سان مشابه ڪيو اٿس، جا برهت تي ڊوڙندي وڃي. ۽ ٻيءَ مصراع ۾ وري انهيءَ کي واءُ سان مشابه ڪيو اٿس.

ٻيو عيب 'تقديم' ۽ 'تاخير'، يعني اڳي-پوءِ ڪرڻ. هي عيب لفظي به ٿي سگهي ٿو ۽ معنوي به. لفظيءَ جو مثال هي آهي، جو نظاميءَ جو چيل آهي:

بيت

خدنگش تير اهڙو ڇڪي سگهي زره،
جو هن جو بدن پيو ڇڄي ۽ زره.

هتي پهرين زره آڻڻ گهربي هئي ۽ پوءِ بدن، ڇالاءِ جو تير پهرين زره مان لنگهي ٿو ۽ پوءِ بدن مان. اهڙيءَ طرح بعضي ضمير، اسم ۽ فعل به اڳي-پوءِ آڻيندا آهن. معنوي تقديم ۽ تاخير جو مثال اهو آهي، ته بيت جي ٻن مصراعن جو مضمون هڪٻئي ۾ سمائجي نه اچي، يا اڳي پوءِ هجي، جهڙن بيدل جي هن بيت ۾ آهي:

بيت

ڀڳور اک منهن ڪان ٻن جهانن جي،
جي هجي در لنگهڻ جو هن گهر ۾.

هتي پهرين مصراع ۾ ٻن جهانن ڏي نهارڻ جو ذڪر آهي، ته هڪڙي گهر مان وچون در لنگهي ٻئي گهر ۾ وڃڻ جو، جيئن ٻي مصراع ۾ آهي. ٻوئين مصراع جي مضمون جو اشارو يا نشان پهرينءَ ۾ بلڪل ڪونهي.

ٽيون عيب آهي ڪلام 'تعقيد'، يعني لفظن ۾ ڪو خلل هئڻ، جنهنڪري شاعر يا ڳالهائيندڙ جو مطلب پوريءَ طرح سمجهڻ ۾ نه اچي. هي عيب به مٿين عيب وانگي لفظي ۽ معنوي ٻئي ٿي ٿو سگهي. لفظن جو مثال شيخ علي "حزين" جو هيءُ هڪڙو بيت آهي:

بيت

رو ڪنهن جي باغ جي جو آهي، هي ٻاڇو ڏکهو،
ورهيه ٿيا ان حرص ۾، لوڪيان تو ڏنيڙائيون اڃا.

ورهيه ٿيا ان حرص ۾، تمام خراب ٿو لڳي. چوي ها ته سندس محبت ۾ يا سندس چاهه ۾. معنوي تعقيد جو مثال جاميءَ جو هي بيت آهي.

وڃو ساڳيو نه پهرين ٻن دلعن سان.
ٿو ڏسجين روز چنڊ جان ٻرج هڪ مان.

چنڊ هر روز هڪ نئين ٻرج مان نڪري.

چوٿون عيب 'تضمين' آهي. هن جا به ٻه قسم آهن: هڪڙي 'تضمين' اها، جنهن ۾ ٻئي ڪنهن شاعر جو شعر پنهنجي شعر ۾ آڻجي، ۽ انهيءَ جو بر وقت

اطلاع ڏجي. هيءَ هڪڙي صنعت شمار ڪيل ۽ انهيءَ جو ذڪر ضابط ۾ ڏنل آهي ۽ مثال به اتي ڏنل آهن. ٻيو قسم 'تضمين' جو اهو آهي جنهن ۾ هڪڙي بيت جي معني ٻئي بيت جي معني سان واسطو رکندي هجي ۽ انهيءَ جي پڙهڻ ڌاران برابر سمجهه ۾ نه اچي سگهي. انهيءَ کي 'قطع بند' به چوندا آهن. انهيءَ جو مثال هي ٻه بيت آهن:

بيت

اڙدها جنهن هنڌ رهي، سو هنڌ سدا ويران هوءِ،
اڙدها هئي بادشه جي، ٿي عجب ٻئي قسم جي.
ملڪ جنهن ۾ سا ٿئي پيدا، هجي آباد سو،
الله جو ڀاڱو آهي نعمت، ان جي هستي مهر ٿي.

پنجون عيب 'توارد' آهي، جڏهن ڪنهن ٻئي شاعر جي شعر جو مضمون يا خيال يا لفظ، جنسي ٻيو شاعر پنهنجي شعر ۾ آڻي، تضمين جي رستي نه، پر اتفاق سان آڻي وجهي، ۽ اهڙو شڪ پوي ته 'سرقه' يا شعر جي چوري آهي. مثلاً امير خسرو دهلويءَ جو هي بيت آهي:

بيت

تنهنجي صفت بنده نواز زندگي،
ات ٿي خدائي ۽ هتي بندگي.

۽ جاميءَ جيو آهي ته:

بيت

ٿئي ٻن ڪمن مان ٿي فرخندگي،
خداوندي اُت ٿي ۽ هت بندگي.

ساڳيءَ طرح وري جاميءَ چيو آهي ته:

بيت

ڪپي ٻاسي مان پيدا آهي ٿي زال،
سنوت ڏسبي ڪپي مان ڪانءِ في الحال.

۽ نظاميءَ چيو آهي ته:

بيت

ٿي پيدا زال جڏهن ٻاسي ڪپي مان،
سنئين ڪنهن پر نه هلندي سا ڪنهين سان.

ڇهون عيب "عدول" آهي، جڏهن ڪو شاعر زور ڪري وزن يا قافيي جي پورائيءَ لاءِ لفظ جي اصلي صورت ڦيرائي، متحرڪ کي ساڪن يا ساڪن کي متحرڪ يا متحرڪ کي مشدد، يا ٻيءَ طرح گهٽ وڌ ڪري ٿو. اهو عيب قديم استادن جو روا رکي سگهجي ٿو، مگر هاڻوڪن شاعرن جي حالت ۾ روا رکي نٿو سگهجي، سواءِ لاچاريءَ جي حالت ۾. جي ٻاڌل هيٺيون فارسيءَ ۾ عيب آهن، سي سنڌيءَ شعر ۾ روا رکي سگهجن ٿا، جو سنڌيءَ ۾ فارسي لفظن جا اچار ڦريل آهن. مثلاً اصل عربي يا فارسي لفظ قبْر، جبْر، ۽ صبْر آهي ۽ سنڌي شعر ۾ قبر، جبر ۽ صبر آڻي سگهجي ٿو. يا تنور کي تنوّر. ڪتي کي ڪتّو ڪري آڻي ٿو سگهجي، يا قافيي جي لاءِ بيان کي بيانا ۽ فراق کي فراقا ڪري ٿو سگهجي، جيئن اڪثر ابوالحسن جي سنڌيءَ ۾ آهي. ساڳيءَ طرح سڪندر کي اسڪندر.

هن عيب جا گهڻائي قسم ٿي سگهن ٿا. هڪڙي قسم کي 'وصل' چون ٿا. جڏهن ڪنهن لفظ ۾ هڪڙو حرف زياده ڪجي ۽ انهيءَ حرف جي معني شمار ۾ نه آڻجي، رڳو وزن جي لاءِ آڻجي، جيئن ٻ، ت، ڪ. يا جيئن سڳي سڪندر کي اسڪندر ۽ رستم کي روستم. ٻيو قسم قطع آهي، جڏهن ڪنهن لفظ جو ڪو حرف وزن جي لاءِ ڪڍي ڇڏجي، جيئن ڪبوتر جي بدران ڪوُتر.

ٽيون قسم آهي 'تخفيف'، يعني هلڪو ڪرڻ. جيئن اصل شد وارو لفظ سواءِ شد جي آڻڻ، جنهن جو مٿي اشارو ڏنو ويو آهي– تنور کي تنوّر. انهيءَ جو ضد وري چوٿون قسم 'تشديد' آهي، جڏهن وزن جي لاءِ زور ڪري شد ڏجي، جيئن ته زر کي زرّ، ڪتي کي ڪتّو پنجون قسم آهي 'قصور'، جڏهن الف مد واري جي بدران سواءِ مد جي آڻن، جيئن ته آزاد جي بدران ازاد، آرام جي بدران ارام. ڇهون قسم 'اسڪان'، جڏهن متحرڪ اکر کي ساڪن ڪري ڪم آڻجي. جيئن بهتَر کي بهتر يا سفَر کي سفْر. ستون قسم 'تحريڪ'، جڏهن ساڪن حرف کي متحرڪ ڪجي، جيئن صبر کي صبَر، ستْر کي ستر.

فصل چوٿون

سنڌي شعر جا ڪي مشهور عيب

هاڻي اسين شعر جا ڪي عيب هتي ڏينداسين، جي هن زماني ۾ عام آهن، ڇالاءِ جو هاڻوڪن شعر چوندڙن کي گهڻي فارسي ۽ عربي نٿي اچي، ۽ علم عروض ۽ قافيي جي قاعدن ۽ قانونن جي پوري خبر ناهي. اگرچ انهن عيبن مان ڪي اوائلي

سنڌي شاعرن به ڪيا آهن. مگر هاڻي جڏهن فارسي بحرن، وزن ۽ قانونن تي شعر چوڻ ۾ ٿو اچي، تڏهن اهي عيب غلطيون آهن جي نه ڪرڻ گهرجن. ڪي اهڙا عيب آهن جي سنڌيءَ ۾ روا رکي سگهجن ٿا، ڇالاءِ جو زباني شعر اڪثر آواز تي منحصر رهي ٿو، ۽ اهو آواز صحيح صورتخطيءَ ۾ ٻيءَ طرح ٿو لکي سگهجي. تنهنڪري بهتر آهي ته اهي لفظ آواز ۾ ۽ اچار ۾ به صحيح ڪڍڻ گهرجن ۽ صورتخطيءَ ۾ به؛ مگر لاچاريءَ جي حالت ۾ روا به رکي سگهجي ٿو.

مثلاً (١) قافيي ۾ ت پچاڙيءَ وارا لفظ ط سان مقابل آڻن، ز وارا ض ۽ ذ سان، ۽ ث وارا ص سان وغيره. (٢) نون ڪڙيءَ سٽ ۾، ته ڻ ٻي سٽ ۾. (٣) نعرو اواز ۾ نارو سمجهي آڻن. معيو، مايو ڇاڻي آڻن. ۽ قافيي ۾ لاءِو، ڪايو وغيره آڻن. طعنو، تانو ڇاڻي، ڪانو، آنو سان هم قافيي ڪري آڻن. لعل کي لال سمجهي مال، حال، ڇال سان هم قافيي ڪري آڻن. (٤) ل کي لهه سان، ڙ کي ڙهه سان وغيره. (٥) ر کي ڙ سان قافيي ۾ آڻن. (٦) پڇاڙيءَ ۾ زور ڪري الف وجهن قافيي لاءِ، جيئن ته طبيعتاً ابوالحسن جي سنڌيءَ ۾ اهو عام آهي. (٧) ع کي هه سان قافيي ۾ آڻن، جيئن ته لاهه ۽ آهه. (٨) ز کي ج سان هم قافيي ڪري آڻن. (٩) آڻن ۽ لاهڻ هم قافيي ڪري آڻن. (١٠) قافيي واري حرف جي اڳين اکر جي زير ۽ زبر هڪجهڙي نه رکن، جيئن ٽڙڪي سان ڪڙڪي آڻن، غلط آهي. ڪڙڪي آڻن گهرجي. ٽُڪي سان ڪُٺي گهرجي، نه ڪٺي. (١١) اڪثر رباعي ڪنهن به چئن مصراعن واري قطعي کي چوندا آهن، پر اُهين غلط آهي، جيئن رباعي جي بيان ۾ ڏيکاريو آهي.

مٿيان عيب سنڌ جي قديم شاعرن جي شعر ۾ به لڀن ٿا، مگر هاڻي اسين اهي ڪم آڻي نٿا سگهون. مثال لاءِ هتي ڪي شعر آڻيندا سين.

شاهه جي رسالي مان

بيت

چنڊ لکئي 'منڊ'، منجهيئي شيخ ٿيون،
ڪر اونڌائي 'الڊ'، ته ملان محبوبن کي.
(هتي منڊ ۽ الڊ، هم قافيي آندا اٿس.)

*

عاشق چؤ مَ ان کي، متڪي چؤ "معشوق"،
سمجهه سو "سلوڪ"، جو ناقصائي نگيو.

*

ڪاتي جـا قريب جـي، ســا هـڏ چيري 'چم'،
عاشقن پنهنجو 'انگ'، الفـه ڪـارڻ ورهيـو.
(هتي چم، انگ يا اگ، هم قافيي آندو اٿس، جو هينئر بلڪل غلط ۽ ناروا آهن.)

*

تـرس طبيبن جـو، چڙڻ ڪـي ڏيپ نـه 'ٻاڌ'،
جـو ويڄن جـي 'واٽ'، دارو تنهن درس ڪيا.
(هتي ٻاڌ ۽ واٽ، يا ڪن نسخن ۾ وساڌ، هم قافيي آيل آهن.)

*

سـر جـو سَڄيو سڄڻين، ڀنگـان ڀـري 'ڀـاڻ'،
وهو وجودان نڪري، ڪڙڪو ڪري 'ڪان'،
تـيـا جـي 'نيشان'، تـه پرين سين ڀـورا ٿيا،
(هتي ن ۽ ڻ گڏ آيل آهن.)

جڦـي ۾ جـبـار جـو خـفـي خيمو 'ڪوڙ'،
جـلـي تـون زبان سين، چارئي ٻهر 'چور'،
ٻيا درو جي ۾ 'ووڙ'، ايءُ اصل اتائين سهجي.

انهيءَ کان سواءِ هيٺيان لفظ به رسالي مان ڪڍيا ويا آهن جي قافيي ۾ گڏ آيا آهن، پر هاڻي آئي نٿا سگهجن.

صباح، لاه، آه. صلاح، راهه. صراط، واٽ، ساٽ. ساهه، نگاهه. جهاز، نواز، هاج. اوطاق، فراق، چاڪ، ماڪ، ماهه. جهنگ، لنگهه. ابليس، خبيث. الله، صلاح، ارواح، ساهه. آحد، سڌ. سعيو، هلايو، آيو. ٻڌ، سڌ، مڌ. سڪ، عشق. جوڙ، ٻوڙ، سوڙهه. ماڪ، تاق، چاڪ. آهه، مباح. باقي، خاڪي. آزي، بازي، راضي. آهه، لڪاءِ. وات، تات، ساعت. رت، گرت، شرط. اماڙو، وارو. عبث، مس.

"ديوان گل" مان

آهي سڀ تـي 'حڪم' تنهنجو نافذ،
(هتي حُڪمُ جي بدران حُڪُمُ آيو آهي.)
سوئي ڪري 'خلق' ۾ توئي سلام حاصل.
(هتي خَلْق جي بدران خَلَق آيل آهي.)

هيئين غزل ۾ هڪڙي مصراع ۾ هڪڙو بحر آهي، ته ٻيءَ ۾ ٻيو. هڪڙي لفظ جي گهٽ وڌ ٿيڻ جو تفاوت ٿئي ٿو جو غلط آهي،

غزل

دنيا ۾ دين گولڻ، آهي عبث، عبث
(وزن: مفعول فاعلاتن، مفعول فاعلن)
ريءَ درد سور 'وقت' رڙيءَ ريجهه رحم رقت
(وزن: مفعول فاعلاتن، مفعول فاعلاتن)

ساري غزل ۾ بيت جون ٻئي مصراعون هڪڙي وزن جون، ۽ ٻيون مصراعون ٻئي وزن جون.

غزل

منجهه ديد تنهنجي دلبر آهي مدام حظ.
(وزن: مفعول فاعلاتن، مفعول فاعلاتن)
مجلس ۾ دوستن جي آهي حضور نعمت.
(وزن: مفعول فاعلاتن، مفعول فاعلاتن)

ساري غزل ۾ اهو عيب آهي.

غزل

آهي تنهنجو نڊوري ۽ آرس اپاڳ
(وزن: فعولن، فعولن، فعولن، فعول)
جنهن کي سڪ سيني اندر سوز سان ڪيو
(وزن: فعولن، فعولن، فعولن، فعولن)

ٻيون مصراعون ٻه انهيءَ وزن جون آهن.

ثابت علي شاهه جي مرثين مان

بند

اڄ ڏينهن جمعي جو آهي ۽ خطبي جو 'وقت' ڏس،
سون تنهن نبيءَ جي پٽ جو، تون هي حال 'سخت' ڏس.
جهجهرو تن پرزا پرزا، ۽ دل لخت 'لخت' ڏس،
تنبوءَ ۾ ڏس يتيم رڻن ٿا رسول جا.

هتي سخت ۽ لخت سان وقت آندو اٿس، جو اهڙيل سنڌي ماڻهو 'وخت' چوندا آهن.

ٻئي هڪڙي هنڌ به اهي ساڳيا قافيا آندا اٿس.

بند

قاسم جي حق ۾ ڪاچوُن هئي موت جي 'مبارڪ'،
سڀ چاچي ماچي ٿيا ٻن سر گهوري تن ڪان 'تارڪ'،
سي تاصحي سڪيا ٿيا، سڀ فڪر ڪان ٿي 'فارق' (يافارڪ)،
مون تن جي فڪر فرقت نيڻين وهايا نارا.

هتي مبارڪ ۽ تارڪ سان فارق آندو اٿس، جو عام ماڻهو 'فارغ' جي بدران فارڪ چوندا آهن.

هيٺيان لفظ به ثابت علي شاهه ٻين هنڌن تي ڪڏهن قافيا آندا آهن، جن مان ڪيترا هائي آلي نثا سگهجن.

سر، انور، ڏڙ ۽ شعاع، سماء الوداع، سداء سپ، تعب، رٻ. راڳ، داڳ، (داغ). ڪاهه، داڻهن. رت، هست، ست. مصلحت، هٿ، ست. شروع، سوبسو، ڪوبڪو. سعيو، رايو، لايو. ماريو، هاريو، آيو. ڪاهجي، ڇڏائجي. آوارا، ويچارا، مرڻ هارا، حادثي ماريا.

اڄ گهر رسول جي آهي شادي ۽ 'عشرتا' (يعني عشرت)

"ديوان فاضل" ۾ رباعيون ڪنهن به ٻئي وزن جون ڏنل آهن، پر هنن گهرجن خاص رباعيءَ واري بحر تي. هي رباعيون نه آهن پر قطعا آهن.

ڀاڱو ٻيو

باب چوٿون

صنايع و بدايع جي بيان ۾

ڪلام جي فصاحت ۽ بلاغت لاءِ، عبارت يا لفظن ۽ معنيٰ جي خوبي ۽ موافقت جي قانونن ڄاڻڻ جو ضرور آهي، جن جو 'علم بيان ۽ "علم بدايع" سان واسطو آهي. اهي صنايع يا صفتون ٻن قسمن جون آهن: هڪڙيون لفظي ۽ ٻيون معنوي. صنايع لفظيءَ ۾ رڳو لفظن جي ظاهري صورت ۽ خوبيءَ جي نظر ٿي رهي ۽ صنايع معنويءَ ۾ باطني خوبي يا معنيٰ جي نظر ٿي رهي.

فصل پهريون

صنايع لفظن بابت

۱. صنعت ترصيع: ترصيع جي لفظي معني آهي جواهر جڙڻ ۽ اصطلاحي معني آهي عبارت يا شعر ۾ ڪي لفظ خانن خانن وانگي آڻجن، جي ٽڪن ۾ موافق هجن ۽ اهڙا هجن، جي وزن ۽ قافيي ۾ برابر هجن. اهڙيءَ عبارت يا شعر کي مرصع سڏبو آهي. انهيءَ جا ڪي مثال هيٺ ڏجن ٿا:

روءِ تنهنجي ۾ جلوه گر ٿيو جمال،
خوءِ تنهنجي ۾ سربسر ٿيو ڪمال.

ماهه تون، بدر جنهن جو سارو منير،
شاهه تون، قدر جنهن جو سارو جلال.

حال سان موت ماري تنهنجو فراق،
قال سان ليت جياري تنهنجو وصال.

منجهه شرافت نه تنهنجو ڪوئي نظير،
منجهه لطافت نه تنهنجو ڪوئي مثال.

*

مي حرام آهي، جي محفل ۾ ڪر هو لدو هشيار،
ننـــد حـرام آهي، جـي گهر ۾ آهـي ياتي بيمار،

شراب اسان ڪان ٿيو مست، ۽ نہ ان ڪان اسين،
جهان اسان ڪان ٿيو هست، ۽ نہ ان ڪان اسين.

*

من خوش هجي تہ گهر بہ جهنم هوئي يا بهشت،
تن خوش هجي تہ ڪپڙو بہ ريشم هجي يا پشم.

*

ڪهڙي دل سا، جنهن مان تو ڏي ناهي راهہ،
ڪهڙي اک سا، جنهن جي تو ڏي ناهي نگاهہ.

منهنجا قبلا! تنهنجو مُنهن، مصحف مجيد،
منهنجا ڪعبا! تنهنجو گهر، بيت الحرام.

*

خوان آهي جهان، زهر لقمو،
خواب آهي حياتي، موت تعبير.

[وزن: مفعول، مفاعلن، مفاعيل.]

(ب) ترصيع مع تجنيس: جڏهن ساڳي 'صنعت ترصيع' ۾ 'صنعت تجنيس' بہ شامل هجي، يعني همجنس يا همصورت لفظ ڪم آيل هجن. جيئن هيٺ تجنيس جي بيان مان معلوم ٿيندو. مثال:

جڏهن ٿئي ڪنهن جو يار 'سرگشتو'،
ان جو ٿئي ڪم ڪار 'برگشتو'.

(١) تجنيس: جڏهن ڪنهن عبارت يا شعر ۾ هڪ جنس يا قسم جا لفظ ڪم اچن. انهيءَ جا گهڻائي قسم آهن.

(٢) تجنيس تام: تام جي معني تمام يا ڪامل، يعني پورو. جڏهن ٻہ يا زياده لفظ اهڙا ڪم اچن جي لکڻ يا پڙهڻ ۾ بلڪل هڪجهڙا هجن، مگر معني ۾ مختلف هجن، جيئن شاهہ جي رسالي ۾ 'جتن' جو لفظ هيٺين بيت ۾ ڪم آيل آهي:

'جتن' ڪچ 'جتن' جيو، آيا ڪي ايندا،
وٺي ٻهون ٻاڻ سين وڃان تو ويندا،
دم نہ ديندا، سڏا ويندا سائيهہ ڏي.

پيا پنهنجا مثال هيٺ ڏجن ٿا ۽ همجنس لفظن جي هيٺان ليڪ جو نشان ڪجي ٿو:

بيماري ٿي جي ڪنهن کي سائي،
يرقان جو مرض
سڀ شيءِ ٿي نظر اچيس سائي،
سبز
تيئن دل ۾ جڏهن جمي ٿي ڪا ڳالهه،
هر وقت پوي ٿي ياد سائي.
اهائي

*

تنهنجي دائيءَ، وار تنهنجا، جي ’ڦٽيءَ‘ سان ڪيا جدا،
پانهن دائيءَ جي ڦٽيءَ کان ڏار، تڏهن کهرجي ڪرڻ.
ڪلهي

*

سائي بيحال جوش کان ٿي وئي،
زال
نه سگهي تنهن کان پاڻ ۾ سائي.
ماپي، سمائجي
چاهه سان چاهه پيي، مگر ڪهڙي،
شوق چاءِ
رنگ ۾ چاهه جي ڪنين جهڙي،
پکي

*

جاءِ جي ڳل سان نه جائي ڪنهن به ڳل جي جاءِ آهه،
ڳل جو قسم برابري

جاهه ۽ جي جاهه هوئي، سرهاڻ سڀڪنهن لاءِ آهه.
ڪولي ڪل

*

ڪوڻ جي استر کي هڪڙيءَ استريءَ ڪئي استري،
زال ڌوٻي جي
استري سان وار ڪوڙڻ آيو، مڙس مستري.

*

معجوني نوش ڏين جسي تون ڇڏين نيش*،
سڄڻ جو خويش ڏين جي تون ڇڏين خويش.
عزيز پاڻ، خود مطلبي

*

پاڻ ماڻهوءَ کي ڏني نو پاڻ ٻن حيوان جيئن،
پاڻ کي پاڻڻ،خودمطلبي،مغروري،ڦيري
پاڻ ڏس آهي ڪتو، ۽ ٻوڪ لاءِ آهي پلو.
ٻنيءَ جو
زبان آهي سڄڻ جي ٺڙڪي، آءٌ تڙڪي نٿو جاڻان،
ٻولي
چگو هو جي زبان ان جي هجي ها وات منهنجي ۾.
جيڀ

*

هن دفعي ٻي طرح سان اک لڳي،
نه لڳي اک، جڏهن کان اک لڳي.
ننډ نه آئي اک اٽڪي

*

نه توکي ترس ڪو اي شوخ، هيءَ ڪهڙي ٿي ترسائي،
رحم پارسائي
ذرو ڪي ترس، تنهنجي منهن ڏسڻ لاءِ آءٌ ٻيو ترسان.
ٻوڇم سڪان

* نوش ۽ نيش تجنيس زائد آهي.

*

جني سر جو خير گهرن، بيزبان رهه، منجهه صبر،
رکين زبان، تڏهن ٿي سسي، قلم جي قلم.
ڪلڪ وڍيل

*

نه فقط لڌي اڄ نه بهرام گور.
لڌي ڪين بهرام جي پڻ ٿي گور.
قبر

*

گهرين همدم جي ڪو، هڪ دم نه هڻ دم،
پل ساهه
هنئي جي دم، ته پوءِ ملندئي نه همدم.
ٺڳي

*

حضرت جي رزمگاهه ڏي هڪڙو ڪنيو قدم،
ميسر مٿئون ٿيندي نڪرندو آن دم اسان جو دم.
لحظي ساهه

*

رخصت جا وٺي ملي، سو شگفته او گل ٿيو،
گلاب جو گل
چيو ماڻ، هيءَ چراغ به اڄ منهنجو گل ٿيو.
اُجهاڻل

*

صاف هو خط جبين، تيسين صاف هو خط جو جواب،
چٺي ريهه ڏاڙهي جي
تو اچي خط ماڻ. شايد ان کي پڻ خط ٿو اچي.
چٺي ڏاڙهيءَ جي ريهه

*

ڪين قاضيءَ جـي قضا سان، ڪڏهن قـضا ٿيندي قضا،
فتوي   خدا جو حڪم   ڦري ويندي

قاضي قضيہ خـور پـا! مفتي ٿـيا پڻ مـفـت خور.

ڏسي ايءَ قـد ۽ قامت اُن جـي پياري،
قـد
مٿلي حيرت مـان قـد قـامت وسـاري.
نماز جي تڪبير

*

مـٽيي ٿـي زر ٿئي اڪسير سان قناعت جـي،
سمهڻ جي پٽ تي، تہ ٿيي پٽي سو بسترو پٽ جو.
ريشم   زمين

*

مـرد جـي آهـي پـردو عورت جـو،
زال
ستر عورت جـو مـرد جـي ٿـي زال.
اوگهڙ

*

جـانـور ڪـي وجهي ٿـو بـنـد ۾ دام،
ڦاهي
وجـهـي مـالهوءَ ڪـي دام ۾ ٿـو دام.
پئسو   ڦاهيءَ

رباعي

هر دين ۽ ملڪ تنهنجو ٿيو ۽ هر نام،
تڏهن توڪي چون ڇو نہ هري ۽ هر نام؛
جڳ رام ٿيو تنهنجو، اي رحمان رحيم،
تابع

دل کي اچي رام رام مان تڏهن آرام.

هندن جو خدا

(٣) تجنيس ناقص: هن کي 'تجنيس محرف' به چون. هيءَ صورت 'تجنيس تام' جهڙي آهي، ليڪن حرفن جي حرڪتن يعني زير، زبر، پيش يا حرف علتن ۾ مختلف آهي. مثال هيٺ ڏجي ٿو:

*

دِين ٻاڙئون ٻئي جڏهن نه دَين،

قرض

دين واري کي چين ۾ به نه چَين.

آرام ملڪ

*

ٻه ٽِڪر ٽي ٿي ٽَڪر، منهنجي جي ٿي ان تي نظر،

جبل ٻرزا

جي ڪيري بجلي، ڪري ان کي مٿان پنهنجي مهر.

هت ڪريو چشمن جي چشمن کان اوهين جاري نديون،

اکين حوضن

جنت الماوي جي نهرن تي گذارڻ واسطي.

*

ميڙڻ مان زر جي ٿئي تي پشيماني عاقبت،

صورت ۾ ڏس ته دِرهم، دَرهم کان ڪم نه آهه.

پئسو پشيمان ٿيڻ

*

دِرهم جي لاءِ لت ٿئي دَرهم اسان جو حال،

پئسي پريشان

درهم درم کان درهم برهم جهان ٿئي.

*

ڪٿي آهي هنڌ و جنهن ۾ هوئي ميڪ،
سغز
ڏلي ڪٿ آهي ڪنهن ماکيءَ بنان مڪ.
جيت

*

پـه ڏينهن اوج ڪمينو ڪري، ڪيري ٻوءِ نيـڪ،
اچ آهي آپ تي سڪي، ۽ سياڻي ٻيـرن هيـڪ.

ر باعي

ڪرمن ڪان آءٌ تنهنجي آهيان يا رب منجهه شـرم،
سـرد آهون ڀـريان، ۽ ڳوڙها ڳاڙيان آءٌ ڪـرم،
ڳهرجي لـه ڪـرڻ جيڪي، ڪيـو سون سوئي،
ڏس پنهنجي ڪـرم ڏي، ڪين ڏس منهنجا ڪـرم.
لطف ڪم

(٣) تجنيس زائد؛ جڏهن ٻه لفظ هڪ جنس جا، حرفن ۽ حرڪتن ۾ هڪ جهڙا هجن، مگر هڪڙي ۾ ٻئي کان هڪ حرف زياده هجي–مثلا ۾ يا وچ ۾ يا پڇاڙيءَ ۾:

ڪنڌ تي ڪالهه جنهن جي آهو ڪال،
اڳئين ڏينهن موت
اچ ونسي سالهه، آن بـه ميڙيو مال.
تار جي مايا

*

ڪهڙي هـئي ٻـتـاڪ، سنان تـي،
جن مٿي 'ڪالهه'، آهو آهي 'ڪال'.

موجود منجهه 'وجود' جـي، حاڪم جـي جود آهه،
واجب سـواجـب آهـي ٻـه حاجب ڪي نت ڏيـڻ.
اجورو، پگهار دربان، نوڪر

*

"آئين اڪبري" آهي، هڪڙو عجب ڪتاب،
قاعده

اڪبر جي وقت جو آهي، آئينو بيحجاب.
آرسي

*

ٿيو عشق منجهان علم لدني مون کي حاصل،
'گردن' بہ جهڪائي اچي گردون منهنجي آڏو.
آسمان

*

هر ڪنهن جي همت ۾ پنهنجي قسمت آهہ،
جي 'ڪشش ڪرشش' جي چالي ٿو راهہ.

هن ۾ 'ڪين' ۽ 'ڪين' تجنيس تام ۽ 'ڳهَرَ' ۽ "ڳهَرُ" تجنيس ناقص آهي،
'ڪيو'، 'ڪينو'، 'گهر'، ۽ 'گهار' تجنيس زائد آهن.

ڪين لاهِ ڪينو رکي، ٻڌرڪين نہ ٿي، ڪو ڏيان ڪر،
ڪي بہ نہ ويرِ دشمني

ڳهَرَ ۾ ويٺو خير ڳهُرُ، ڳهُرَ تي خدا جي گهار ڏينهن.

*

ماڻهوءَ ۽ جانور ۾ آهي، دل جي اڪ جو فرق،
انعام ۽ انعام ۾ ٿيو فرق، عين جو.
عربي ۾ جانور ماڻهو

*

تيغ دوسر جي قاف شان غلطان قاف ٿيو،
ايسو سو جنهن مصاف ۾، ميدان صاف ٿيو.
جنگ جو ميدان

*

بهرام کي بہ گور ۾ لرزو پئي منجهہ اندام،
سم سان فنا ٿئي سام جي منهنجي جهلي حسام.
زهر پهلوان ترار

ٿي مرد، 'مراد' ڳھٽ ڪري جو پنھنجي،
ڪڍ 'الف' مراد مان، تہ ٿيون مرد ٿئين.

*

حق مان تون گذار، ڪر تون ۾ٿي سڀ ڪان گذر،
سڀ خواھشون لاھ ڏين، دنيا سڀ ڪوڙ.

*

ارزق جي اکين آڏو تڏھن آئي سياھي،
پٺت ڪي جو ڏٺئين 'دم' ۾، 'عدم' ڏي ٿيو راھي.

*

حضرت جي رزمگاہ ۾ ھڪڙو رکيو 'قدم'،
سر سنھن پٺيندي نڪرندو ان دم امان جو 'دم'.

*

اکين جو آب 'ماھيءَ' تائين ويو، ۽ آہ وئي تا 'ماہ'،
اندر سوز جا شاھد ٿيا ٿي، 'ماہ' تا 'ماھي'.

*

جڏھن ڇڏين 'مقصد'، تڏھن 'مقصود' حاصل ٿو ٿئي،
زيان جڏھن گڏ ٿا ٿين، تڏھن سود حاصل ٿو ٿئي.

*

عاشق وفا ڪري، ڪري معشوق سرڪشي،
ڳھرجي ٿو 'ناز' حسن کي، ۽ عشق کي 'نياز'.

*

'ساز' عالم مان تون رک، ۽ 'سوز' تون دل جو نہ ڇڏ،
'ساز' ھن 'سازش' ڪرڻ جا، ٿيا اھي ٿي 'سوز ساز'.

رباعي

تون خواب ۾ آھين، ڪانہ ٿئي پنھنجي خبر،
غفلت ۾ وڃائين مفت پيو چار پھر،
'راھي' ٿيا سڀئي، يار تون آھين منجھہ 'راہ'،
لحظي جي حياتيءَ تي، ڪرين ڪانہ نظر.

آءُ گدا، گهٽ ڪين سمجهان، پاڻ کي سلطان کان،
هن کي 'تخت' ۽ مون کي 'تختو'، هن کي 'چٽ'،
مون کي 'چٽي'.
'خلق' هن وٽ، 'خُلق' مون وٽ، زور هت، زاري هتي،
مون 'رعايت'، آن 'رعيت'، صلح مون، جنگ هن ڪئي.
منهنجو 'ڪشتو'، هن جي 'ڪشتي'، منهنجي 'تاج'، هن
جي تاج،
هن جي 'لٽ'، منهنجي 'لمٽ'، هن جو پٽو، منهنجي پٽي.
مٽي ڪمر بند ليڙ، گودڙي

(خلق، تاج، لٽ، لمٽ، ڪشتو ۽ ڪشتي پڻ قسمن جون تجنيسون آهن.)

'اشرف' المخلوق جي پرک آهي اشرافت اصل،
پرک اشراف ۽ ڪميڻي جي تہ آهي 'اشرفي'.

*

يارو ڏسو عجيب هي زماني جو انقلاب،
خوشدل رهن تہ 'ناري'، ۽ 'نوري' ٿيا دلڪباب.

*

ڏي وشق تہ مون کي بغل ۾ وٺي،
پوستين
يا وشاق آءُ بغل ۾ جنهن کي وٺان.
خوبصورت غلام

(م) تجنيس مرڪب: هن کي مرفو يعني 'رفودار' بہ چوندا آهن. هن ۾ همجنس لفظ ڪي اهڙا هوندا آهن، جو انهن مان هڪڙو يا ٻئي مرڪب يا ٻن لفظن مان جڙيل هجن. هن جا ٻہ قسم آهن: هڪڙو 'مقرون'، جڏهن اهي ٻہ لفظ لکڻ توڙي پڙهڻ ۾ بلڪل هڪجهڙا هجن، ۽ ٻيو 'مفروق' جڏهن اهي لکڻ ۾ هڪجهڙا نہ هجن، پر پڙهڻ ۾ هڪجهڙا هجن.

مقرون

عشق سهو رکين ٿو 'پروانا'،
جو جلڻ جي رکين ٿو 'پروانا'.

*

ٻـو نـبـيءَ جـي نثي خدا تائين،
ٻوعلي چڏ، ۽ 'ٻوعليءَ' جي ڳول.
حڪيم

مفروق

سروقد، جـو سرو جـي سر رکـي ٿـو 'آفتاب'،
آفت آهي، ٿيو اکيو ۾ جڳ جي ڪان جنهن 'آفت تاب'.

*

اٻ جد پنهنجو، ڪـر ابـجـد اي ادا،
ٻيءَ ۽ ڏاڏو الف ٻي يعني علم
وٽ نہ ڪا علم ۽ عمل ري ڪا ڳڙي.

*

ماڻهوءَ جـي لاءِ بد آهي، عادت 'شراب' جي،
ٿـي ٿـو سرير پنهنجو وڃائي ڪنا شر آب.
شرارت ۽ عزت

(٥) تجنيس مڪرر: هن کي 'مردد' ۽ 'مزدوج' بہ چوندا آهن. هن ۾ بيت جي ٻچاڙيءَ ۾ ٻہ همجنس لفظ گڏ ايندا آهن، جن مان پهرئين لفظ جي سنڌ ۾، ٻئي ٻوئين کان هڪڙو يا ٻہ حرف زياده هوندا آهن، يا پهرئين لفظ جو پويون ڀاڱو وري ايندو آهي، ۽ معني پنهنجي خلاصي هولدي اٿس.

رباعي

تنهنجي ٿـي لـڳي دوست 'ٻياري ماري'،
جندجان جي ڳٽي مون 'وساري ساري'،
جي ڏينهن ٻہ-ٿي مري ڏنم توکي ساهہ،
ڳـويـا هيءَ حياتي مون 'آڏاري ڏاري'.

*

نيت نينهن سڄڻ نيـڻ 'ملائـي، لائـي'،
ليت ٻرت سڄڻ جڳ کان 'ڇپائي، ٻائي'،

جيڪي ڪري سو سون کان پڇي، پوءِ ڪري،
جيڪي کائي، سون کي ’چکائي‘، کائي.

*

سون جا ڪٽي ان عنڊ ٿهي ’مڪار‘ سان ’ڪار‘،
سون کان پڇو ان ڪري هو ’بيزار‘ ٿي ’زار‘؛

*

لـڄ لاهي، ڏنائين سون ’دلفگار‘ کي ’گـار‘،
داڻي ٿـي رکيائين، چڙهي تـہ ’انبار‘ جو ’بـار‘.

تجنيس مطرف: جنهن ۾ ٻہ همجنس لفظ هجن جي حرفن ۾ متفق هجن، سواءِ پوئين حرف جي، جو مختلف نو ٿئي.

’ڪلال‘ يار جو هوئي تہ نت وٺي تو ’ڪلام‘،
’گلاب‘ بدران وجهي مون تي شل ’گلال‘ مدام،
ڪٿي پليت پوڻ سان ’خرار‘ ٿئي تہ ’خراب‘،
ڦڙي پليت سان، چشمو حـلال ٿئي تہ حرام.

*

عاشق ۽ معشوق هڪ ’دلداد‘ ٻيو ’دلدار‘ آهي،
هن کي ’آزار‘ آهي، هو ’آزار‘ کان ’آزاد‘ آهي.

*

ڏوهہ ڪنهن کي ڏجي ناحق، آهي قسمت جو قصور،
تيسو ’دلارام‘ ’دل آزار‘، خـدا خير ڪري.

*

اندر تنهنجي موجود ٿيا ٻئي جهان،
’معاش‘ آهي تن، ۽ ’معاد‘ آهي جان.

تجنيس خط: هن کي ’تصحيف‘ ۽ ’مشابه‘ بہ چوندا آهن. هن ۾ ٻہ لفظ اهڙا ڪم ٿا اچن، جي صورت ۾ يعني لکڻ ۾ هڪجهڙا آهن، رڳو لفظن ۾ يعني پڙهڻ ۾ مختلف آهن.

رات ’تاريڪ‘ راهہ ٿـي ’باريڪ‘،
سور ’ناتين‘ کي نہ هـو ’تاتين‘،

’دشت‘ ۽ ’دست‘ ان جو ڪو نہ ولي،
هن کي ’تاڙين‘ پر نٿا ’تارين‘.

*

’عيادت‘ شڪل ۾ آهي ’عبادت‘،
مگر اٿ پيرا ان کان ٿي زيادت.

*

پارسا جو ظاهري تون ’پوش‘ ڪر،
پوءِ باطن ۾ پيو مئي ’نوش‘ ڪر.

*

ڪارا ڊگها ڏائين جڏهن زلف تنهنجا ’مشڪين‘،
دل ڏئي ٿيو گرفتار، عاشق ويچارو ’مسڪين‘.

*

سائو فيروزو ٿيو جي سوچارو،
مشڪ ’چين‘ ۽ ’ختن‘، جو ٿيو ڪارو.

*

رومين جيو ’رنگ‘، جي ڪا گهرج ناهہ،
’زنگ‘ لاهڻ جو اسان کي فڪر آهہ.

*

’سفر‘ اگرچ ’سقر‘ کان ٿيو هڪڙو نقطو گهٽ،
مگر عذاب ’سفر‘ جو، ’سقر‘ کان واڌو آهہ.

*

باطن ۾ آهين ظاهر، تنهنجي عجب ٿي ’چالي‘،
عالم پريل ٿيو توسان، ۽ جاءِ تنهنجي ’خالي‘.

*

ثواب آهي ڏسڻ، جي دل جهلين تون،
’پڇين‘ جي ڪين پوءِ، بهتر ’پڇين‘ تون.

*

موڪلائيءَ مهل محبوبن کان جي ’بوسو‘ مليو،
سچ محبن کي سفر جي لاءِ چڻ ’توشو‘ مليو.

*

ڄاڃي اسين سڀ، دهل ڏمامن سان هلياسين،
ڏيکار تہ سا 'نماز' پري 'نار' ڪٿي آهہ.

*

هڪ ساهہ لاءِ ڪلهہ اڄ ٿي آهي ساري 'خلق'،
خنجر هزار هوڏي ۽ هيڏي ٿي هڪڙي حلق.
____
نڙي

*

هرڪنهن جي خيال ۾ آهي هر شيءِ جدا پسند،
توکي 'خودي' پسند تہ مون کي 'خدا' پسند.

*

مون کي توکان 'خدا' 'جدا' نہ ڪري،
ٿيان توکان 'جدا'، 'خدا' نہ ڪري.

*

فلڪ ٿو سادہ لوحيءَ کان ڪري مون سان 'زبردستي'،
نٿو ڄالي زبردست آهيان، پنهنجي 'زبردستيءَ' ۾.

*

بچين دوزخ کان، ٿي جيڀ جو نگهبان،
جو هن جڳ ۾ 'زبان' آهي وڏو 'زيان'.

تجنيس مضارع: ڪي تجنيس خط ۽ مضارع هڪ ڄاڻندا آهن، ڪي ٻنهي جي وچ ۾ ھي تفاوت رکندا آهن، تہ ٻن همجنس لفظن جي منڍ يا وچ يا پڇاڙيءَ وارو حرف مختلف ٿيندو آهي، يا هڪڙي حرف علت جي بدران ٻيو ايندو آهي.

*

مرد ڪامل جي زماني کي نہ هو ڪرلو مون کي،
جو ٿي 'ناداني' ۽ 'ناداريءَ' جو درجو ڪيئين عطا.

*

هڪڙو جي گلخن آهي، ٻيو 'گلشن'،
____
کورو
هڪڙو 'ڪفران' آهي، ٻيو 'غفران'.

چڱا پورهيت ۽ ڪاريگر، ٻچا ۽ ٻار جي پالين،
ٿين نشي جي عادت کان يا 'بيڪاري' يا 'بيگاري'.

*

علم 'باڪار'، سودمند آهي،
علم 'بيڪار'، پائي بند آهي.

*

سچو ٿي نوش ٿين، جي تون چڏين نيش،
مٿائي — ايذا رسائڻ

مين جو خويش ٿين، جي تون چڏين خويش.
عزيز — پاڻ

[خويش ۽ خويش 'تجنيس تام' آهي.]

*

هن 'روح' خدا جي مان ٿي خوش خلق خدا جي،
هن راح خدا جي مان 'زمين' خوش ۽ 'زمان' خوش.
راحت

*

صنعت اشتقاق: هن کي 'اقتضاب' به چوندا آهن. ڪي هن کي تجنيس جي قسم مان ڄاڻندا آهن. هن ۾ اهڙا لفظ ڪم ايندا آهن، جي هڪڙي اصل مان مشتق هوندا آهن، يا هڪڙيءَ جنس جا هجن. مثال:

قطعا

'طالب' کي 'طلب' دل جي 'مطلوب' نه ٿئي واصل،
نه ته وات جي 'طلبڻ' مان 'مطلب' نه ٿئي حاصل.

*

گهرجي ٿي 'محبن' کي نت 'حب حبيبن' جي،
'محبت' ۾ ٿيڻ گهرجي 'محبوب' ڪسي مائل.

*

لـه 'فرق' آهي ڪو، 'فرقا' ٿيا جي ٻاهر،
'فراق' يار جي، آئي وڏي منجهن 'تفريق'.

صنعت سجع: سجع واري ڪلام کي 'مسجع' چوندا آهن. سجع به ترصيع وانگي تڪن وارو ڪلام آهي، جنهن ۾ به يا وڌيڪ لفظ اهڙا ڪم اچن ٿا، جي وزن ۽ حرفن جي تعداد ۾ هڪجهڙا هجن. هن جا ٽي قسم آهن:

سجع متوازي: جنهن ۾ اهي لفظ وزن، تعداد ۽ قافيي ۾ هڪجهڙا هجن،

مرد 'غازيءَ' کي گهوڙو هوئي 'تازي'،
تا ڏسي جڳ، سندس عجب 'بازي'.

*

سجع مطرب: جنهن ۾ اهي لفظ قافيي ۾ موافق هجن، مگر وزن ۽ حرفن جي تعداد ۾ مختلف هجن.

هن جي 'رفتار' آهي عمدي، هن جي 'گفتار' آهي خوب،
ٿيا 'اپار' احسان ان جا، بيشمار ان جا ڪرم.

سجع متوازن: هن کي 'موازنه' به چوندا آهن. هن ۾ اهڙا لفظ اچن ٿا، جي وزن ۾ موافق آهن، پر قافيي ۾ مختلف آهن. مثال:

'سخي' اهڙو، جو گنج ڌرتيءَ جا،
جنهن جي 'همٿ' جي اڳيان آهن ڪي ڪين،
'ڏاهو' اهڙو، جو جڳ جا سڀ اسرار،
جنهن جي 'دل' جي اڳيان ٿيا ڪشف يقين.

(٥) صنعت مقلوب: هن کي 'تقليب' ۽ "تجنيس قلب" به ٿا چون. لفظي معني آبتو يا آبتو ڪرڻ، ۽ اصطلاحي معني موجب اهي لفظ، جي آبتا ۽ سبتا هڪجهڙا هجن، ۽ هڪجهڙا پڙهي سگهجن. هن جا چار قسم آهن:

مقلوب ڪل: جنهن ۾ اهڙا لفظ هجن، جي سڄا سارا سبتا ۽ هڪجهڙا هجن. مثال:

'جنگ' سان "گنج" همٿ اچي ٿو ٻيهي،
گهٽو
'شير' سان جو وڙهي، ٿئي ٿو رهي.
زخمي

*

ناهي بقا زماني ۾ اقبال کي ادا،
’اقبال‘ کي جو اُبتو ڪرين، ٿئي ٿو ’لابقا‘.

*

پنگ کي ٿا ’بنج‘ عربيءَ ۾ چون،
جي ڪرين تون قلب ان کي ٿئي ’جنب‘.
پليد

*

’درد دل‘ جي ڪان لهان ٿو، ڪنهن کي منهنجو آهي ’درد‘،
’درد‘ جو لفظ آهيان، جو اُبتو ۽ سبتو آهي ’درد‘.

*

ڪهڙي بد حال ۾، ڪين ٻيعقل کي ملي مانُ،
اُبتو ڪرين جي سُبتو، ’نادان‘ آهي، ’نادان‘!

مقلوب بعض: جنهن ۾ ٻه يا ٽي اهڙا لفظ هجن، جي سارا اُبتا سبتا هڪجهڙا نه هجن، پر انهن جو ڪو ڀاڱو يا انهن جا ڪي حرف هڪجهڙا هجن، يا جن ۾ اکر پنهنجون جايون بدلائين ٿا. مثال:

*

’رقيب‘ کي نه اچڻ ڏي ’قريب‘، جو ٿيو پليد،
’عبيد‘ ۾ آهي لاخير، رک انهي کي ’بعيد‘،
غلام

*

ڪرڻ گهرجي نه جهيڙو جنگ، سر ٿورو رسي نقصان،
ڀلي ٻڪ آهي ’ترڪاريءَ‘ جسي ڪاٺ ڪان، جا ’تڪراري‘.

*

اٿيڙهيل سنڌ ۾، مرحوم کي ’محروم‘ سڏين،
ٿا دليون ڪن سي دعا، پر ٿا زبانون سي پڙهين.

*

ٿئين ’علم‘ ۾ جي ڪامل، ڪرڻ ’عمل‘ کي شامل،
’عالم‘ جي ٿيو نه ’عامل‘، دفتر لکيو تہ ڇا ٿيو.

*

ڏسو ڪيئن چئن حرفن مان جڙن ٿا هيترا ڪلما،
لفظ
ڪلام ۽ مالڪ، ڪامل، ڪمال، اڪمل ۽ ڪملا.
جمع اڪمل جو

*

حرفن ۾ عدل ڏارا تہ 'خسرو' خروس آهہ،
چوٽيءَ ۾ تخت تاج عروس ۽ خروس آهہ.
(عروس ۽ خروس 'تجنيس مطرف' آهي.)

مقلوب مجنح: هن کي 'مقلوب معطف' بہ چوندا آهن. هي 'مقلوب ڪل' جهڙا آهن، تفاوت فقط هي آهي، تہ بيت جي منڍ وارو لفظ ۽ پڇاڙيءَ وارو لفظ هڪٻئي جا مقلوب آهن. مثال:

'راڳ' کي قوت روح جو چيو ٿن،
روح پنهنجو تہ راڳ ڏارا 'ڳار'.

*

'درد' دل جي ڪان ليان ٿو، ڪنهن کي منهنجو آهي 'درد'،
'درد' جو لفظ آهيان، جو ابتو ۽ سبتو آهي 'درد'،

مقلوب مستوي: جنهن ۾ ساري مصراع يا سارو بيت ابتو سبتو پڙهي سگهجي. هي تمام مشڪل آهي. مثال:

درس مرگ آيو اڌ ويا گرم سرد،
درد ۾ ايندو جهجهو دنيا ۾ درد.

(٦) صنعت ردالعجز علي الصدر: هن کي 'مطابقه' ۽ 'مصدر' بہ چوندا آهن. شعر جي اصطلاح ۾ بيت جي منڍ واري لفظ کي 'صدر' چوندا آهن ۽ پڇاڙيءَ واري لفظ کي 'عجز'، ۽ وچ واري لفظ کي 'حشو'. هن صنعت ۾، مصراع يا بيت جي منڍ وارو لفظ وري بيت جي پڇاڙيءَ ۾ اچي. هن جا ڇهہ قسم آهن:

پهريون قسم: اهو، جنهن ۾ بيت جو پهريون ۽ پويون لفظ صورت ۽ معنيٰ ۾ ساڳيو هڪجهڙو هجي. مثال:

’قرار‘ آهي دل مان کسيو، منهنجي يار،
سا ڏس ان جي زلفن جان ٿي ’بيقرار‘.
’خمار‘ آهي مون کي چڙهيو ري شراب،
جو اُن جون ڏٺيون اکيون پٽر ’خمار‘.
’شمار‘ آهه غمن جو ڳاڻان ڪين ٿو،
جو ٻاهر ٿيا منهنجا غم کان ’شمار‘.
*
’نڪاح‘ آهي دفع الفساد ۽ مباح،
نسورو فساد آهي، هاڻي ’نڪاح‘.
*
’رباب‘ عشق جو اوزار آهي ۽ اسباب،
انهيءَ ڪري ٿا ڪڪر کي عرب سڏين ’رباب‘.
*
’شمع‘ جو سر ٿو وڍيان، غيرت کان آهه هر گهڙي،
تنهنجي اڳ ٿي جلي، پرواني جان اڄ رات ’شمع‘.
*
ڪر مرادون ترڪ، تا ماڻين مراد،
’مدعا‘ ڇڏ، تا ڏسين تون ’مدعا‘.
*
’شاد‘ بندو ٿئي، جو ٿئي آزاد،
تنهنجو بندو ٿيان، تا ٿيان آهه ’شاد‘.
[وزن: فاعلاتن، فعلاتن، فعلات.]
*
’گوشت‘ ٻنجي ٿو رت منجهان بيشڪ،
پر ٿيو رت پليد، پاڪ ٿيو ’گوشت‘.
[وزن: فاعلاتن، فعلاتن، فعلات.]

ٻيو قسم: اهو آهي، جنهن ۾ ٻئي لفظ صورت ۾ هڪجهڙا آهن، پر معنيٰ ۾ مختلف آهن، جيئن ’تجنيس تام‘ ۾ آهي. مثال:

چارو منهنجو نه پيو ڪو تو ڌارا،
علاج

آءٌ ولڙان، جو ڏيکارين تون چارو.
رستو

'وارو' منهنجي نصيب جو نه اچي،
جڏهن اچي سون ڏي يار، سون 'وارو'.

'تارو' چمڪي نه محب منهنجي جيئن،
آهي منهنجي اکين جو، جو 'تارو'.

'پارو' ٿيو دل جي آرسيءَ جي لاءِ،
دوست دلدار منهنجو 'مه پارو'.
چنڊ جو ٽڪر

ٽيون قسم: اهو آهي، جنهن ۾ جيڪو لفظ پهرين مصراع جي حشوءَ يا وچ ۾ اچي، سو ئي ساڳي صورت ۽ معنيٰ سان ٻيءَ مصراع جي عجز يا پڇاڙيءَ ۾ اچي. مثال:

حسن ان جو 'جان' آهي، تن جهان،
عشق منهنجي ڪان ٿي روشن جڳ جي 'جان'.

چوٿون قسم: ۾ ٽئين قسم جهڙو آهي، تفاوت هي آهي ته اهي لفظ صورت ۾ هڪجهڙا آهن، مگر معنيٰ ۾ مختلف. مثال:

جڏهن وڄائين تو تون پنهنجو ساز، سمجهه ان جو تون راز.
وڄائڻ جو ساز

تارون ٿيون هم قوم سڀ، ڏس پاڻ ۾ تن جو تون ساز.
موافقت

پنجون قسم: اهو آهي، جنهن ۾ بيت جي پهرين ۽ پوين لفظ ۽ ڪڏهن وچ وارو لفظ هڪڙي لفظ مان نڪتل يا مشتق هجن، ۽ اصلوڪي معنيٰ ۾ متفق هجن، مگر صورت ۾ ٿورو تفاوت هجين. مثال:

آهيان نت تنهنجو اي 'حاڪم'. آءٌ تابع،
مون لازم آهي، 'محڪوم' کي 'حڪم'.

ڇهون قسم: پنجين قسم جهڙو آهي، تفاوت هي آهي تہ سنڌ ۾ ٻچاڙيءَ وارا لفظ هڪڙي لفظ مان مشتق ناهن، ۽ اصل معنيٰ ۾ بہ مختلف آهن. مثال:

'تپدار' ٻيو تپجي، جو ان وقت ٿيئس 'تپ'،
'تپي' ۾ جڏهن پنهنجي ويو، تڏهن لٿس 'تپ'.

(٧) صفت لزوم مالا يلزم: هن کي 'اعنات' بہ چون. هنن صنعتن ۾ لکڻ وارو پاڻ تي ڪي خاص ڳالهيون زور ڪري لازم سمجهي ۽ انهن جي آڻڻ جي پاڻ تي تڪليف هموار ڪري، اگرچ قانون موجب اهڙي بندش ضروري نہ هجي، رڳو سينگار يا رنگينيءَ لاءِ ائين ڪري. مثلاً هڪڙي مصراع جي ٻچاڙيءَ وارو لفظ ٻيءَ مصراع جي سنڌ ۾ آڻي، يا زور ڪري ضد لفظ آڻي يا هڪڙو خاص لفظ زور ڪري وري وري آڻي. مثال:

ڄاڻا ٿيو، تنهنجا ناز اصل ڪان سون کي 'ڀالا'،
وڏيا

'ڀالا' ڏسي خالي، پيا دل منهنجي ۾ گهاٽا،
عذاب

گهاٽا تہ وري تيل ۽ ڪڙ، ڪن بہ ٿا پيدا،
پيدا نہ ٿئي دل سان، ڪڏهن منهنجي کي 'ڀاٽا.

[وزن: مفعول، مفاعيل، مفاعيل، مفاعيل]

*

سڀ آهيون 'همسفر'، 'همسبق'، ۽ 'هم مڪتب'،
جنڳائي 'همدم'، 'همدرد' ٻن ٿيڻ جائي.

[وزن: مفاعلن، فعلاتن، مفاعلن، فعلات]

*

'زور' تنهنجي وڌو 'زمين' ۾ 'همت'،
'عقل' تنهنجي رکيو 'فلڪ' تي 'پير'.

(٨) صنعت سياقتہ الاعداد: جڏهن ڪي عدد ترتيبوار يا بي ترتيب ڪم آڻجن، يا ڪي صفتون يا ڳالهيون شمار ڪرڻ ۾ اچن. مثال:

خلد آٺ، ست آسمان ۽ ڇهه طرف ٿيا، پنج حواس،
چار عنصر، ٽي مواليد ۽ ٻه جڳ، هڪڙو خدا.

*

هڪ غم، ٻه غم هجن، ڪٿي ٽي غم، يا چار غم،
ويچاري دل ڪري ڪيئن، هت ٿيا هزار غم.

رباعي

ڇهني پاسن ڪمان ميئن، ستن تارن هو،
فلڪن نون ۽ اٺن بهشتن سان لکيو؛
چار عنصر، پنج حواس، ٽي روح گڏي،
رب تو جيهو ٻن جڳن ۾ هڪ فرد رٿيو.

(٩) صنعت تنسيق الصفات: هن کي 'تيسير' به چون. هن ۾ هڪڙي شئي کي گهڻن نالن ۽ صفتن سان هڪيئي ٻڌان هڪبو آهي. مثال:

پادشاهه جي تعريف ۾

جهانگير شاهه ۽ جهاندار فرد،
جهان بخش سرور، جهان گشت مرد؛
سو لشڪرڪش آهي ۽ لشڪر شڪن،
سو شير افگن آهي ۽ سو ڪوه ڪن.
سدا راست باز ۽ سدا راست گو،
سو خوش خلق سڀ سان، ۽ سو نيڪ خو.

گهوڙي جي تعريف ۾

ملڪ جان سهڻو، فلڪ جان عالي،
جبل جان ڏاڍو ۽ وڄ جان تکڙو؛
پڇائي واڳو، وراٽي ڪينڊو،
ڪيرائي هاٿي ۽ چيري چيتو.

(١٠) صنعت توشيح: توشيح واري شعر يا ڪلام کي 'موشح' چوندا آهن. هن صنعت ۾ اهڙا لفظ آڻيا آهن، جن جي گڏڻ سان يا جن جي مٿهڙ جي حرفن ملائڻ سان يا ڪو نالو يا لقب يا ڪو مثل نڪري. هن جا گهڻا قسم آهن؛ عام قسم اهو آهي ته هر بيت يا مصراع جو پهريون اکر گڏي ڪو نالو ڪڍجي، جيئن هيٺين مثال مان محمد جو نالو ٿو نڪري.

رباعي

م- محبوب خدا جو مصطفيٰ بيشڪ آهي،
ح- حيران بشر انهيءَ کان جن ۽ ملڪ آهن؛
م- مخلوق جو آدم ۽ هي آدم جو شرف،
د- درگاهه انهيءَ جي منجهه زمين ۽ فلڪ آهن.

غزل موشح ”ديوان فاضل“ مان

(حاجي رچل شاهه جي نالي تي)

حال هيڏو سنڌم ڏسي هشيار،
مان ڪا ساڻ سون ڪريان سنڌار،
آهيان جنهن عجيب جو پانهو،
سو دلاسو اچي ڏئي دلدار.
جنهن سنڌي جان ۾ لڳي جا جڙ،
تنهن سنڌو ساريان سدا سهڪار.
يار جي ياد شاد ياري بس،
واه اهڙو نڪو ٻيو واپار.
ٻوه ٻنڌي ٻلي، ٻلاري جي،
سغز منهنجو ڪيو ٻهار ٻهار.
چال چوکي، چڱي چلت چهرو،
جوت جانيءَ سنڌي جدا جنسار.
لال لب لاڏلي سنڌا لاشڪ،
عاشقن لئه عجب امل اسرار.
شادماني ڏني سڄڻ ٻر هي،
ليو اندر جو انهي ڪڍي آزار.
آس اهڙي رکي اسير اداس،
مان محبوب سون ملي مختار.
هي غزل عرض لئه چيو ”فاضل“،
طرز توشيح جي منجهس تڪرار.

(١١) صنعت مردف، هن کي ’ترديف‘ به چون. هن ۾ قافيي کان سواءِ ان کان اڳي ٻا ٻوه رديف ٻه هجي. رديف واري لفظ کي ’حاجت‘، چوندا آهن، ۽ مردف شعر کي تنهنڪري ’محجوب‘ چون. مثال:

نامرد ماڻهو ڏسن ٿا، مال ’حرام تي‘،
آهن جي مرد، مي ٿا مرڻ، ’ننگ نام تي‘.

*

لطف سون تني سندئي ’هزار آهن‘،
سون تني احسان ’بيشمار آهن‘،

*

دل سان تنهنجي لہ سون ’عبادت ڪئي‘،
نفس جي سون سدا ’اطاعت ڪئي‘.

*

نفس آهي ڪيو ’تباهہ سوڻ کي‘،
ڪيو شيطان ’پُر گناهہ سون کي‘.

(١٢) <u>صنعت ذوقافيتين</u>؛ جنهن شعر ۾ ٻہ قافيا هجن. مثال؛

سکهين تون ٿو عقبيٰ دليا ’سان ڳنهي‘،
ڳنهي وٺ، متان تون وڃين ’ڪان ٻنهي‘.

*

رهہ تون دنيا ۾ سنڀالي، ’ڏيان ڏر‘،
وقت ۾ پنهنجو نہ پنهنجو ’زيان ڪر‘.

<u>رباعي</u>

عالم جي ڪمڻ ۾ گهرجي ’خاموش ٿيڻ‘،
۽ جان جي عالم ۾ ڪيي ’هوش ڏيڻ‘؛
ماڻهوءَ جا هجن جيسين بجا سڀ عضوا،
گهرجي ڪري سڀ عضوا ’فراموش جيئڻ‘.

*

جيسين نہ ٿئين نيست، نہ ڪن ’توکي هست‘،
هي مرتبو ڪيئن ملي، جي همت ’هوئي پست‘؛
جڏهن شمع جان اقرار مڙڻ جو تون ڪرين،
رشتو تڏهن روشنيءَ جو ٿئي ’منهنجي دست‘.

(١٣) <u>صنعت ذوبحرين يا تلوين</u>؛ هن صنعت واري شعر کي ’ملوّن‘ يا ’متلوّن‘ ٿا چون. يعني اهو شعر، جو ٻن زياده بحرن ۾ پڙهي سگهجي. مثال؛

اصل جوهر ڪي وطن ۾ جي رهڻ ڏني ها فلڪ،
لعل کوڙيءَ ۾ اچي هت ها، بدخشان کي ڇڏي.

[اهو شعر هيٺين بن وزن جو آهي:

فاعلاتن، فاعلاتن، فاعلاتن، فاعلات ۽ فاعلاتن، فعلاتن، فعلاتن، فعلات.]

دوست جو غم رهي يا دشمن جو،
هن زماني ۾ آهي سڀ غم ڪو.

[اهو شعر بن وزن جو آهي:

فاعلاتن، مفاعلن، فعلات ۽ فاعلاتن، فعلاتن، فعلات.]

ڏجي بتخاني ۾ يا مسجد ۾،
مدعا سجدو آهي ڪنهن ۾ ڏجي.

(١٤) صنعت منقوض: اهو شعر جنهن ۾ مصراعن جي منڍ وارو لفظ ڪڍجي ته رباعيءَ جو وزن ٿئي. مثال:

'آهيان' آءٌ ٻانهو گنهگار، رضا تنهنجي ڪٿي،
'رهي' دل منهنجي ٿي بيمار، شفا تنهنجي ڪٿي،
'ڪٿي'، طاعت جي عيوض جڳهه ڪي ڏٺين تون بهشت،
'رکو' موڙو ٿيو اهو، پوءِ عطا تنهنجي ڪٿي؟

مٿيون قطعو هن وزن تي آهي: فاعلاتن، فعلاتن، فعلاتن، فعلات. انهيءَ جي مصراعن جي منڍ وارا لفظ ڪڍبا ته پوءِ سڀ مصراعون هيٺين وزن ۾ پڙهبيون، مفعول، مفاعيل، مفاعيل، فعل جو رباعي جو بحر آهي.

(١٥) صنعت محذوف: اهو شعر جنهن جي پڇاڙيءَ واري لفظ ڪڍي ڇڏڻ سان هڪڙو بحر ٻيو ٿي پوي، جو رباعي جو بحر هجي. مثال:

جنهن وقت ڪنهين جو تون ڏسين عيب هنر 'ڪو'،
پنهنجو جي هئجي عيب هنر آڻ نظر 'سو'.

پئي ڪنهن جو نه ڏس عيب، فقط پنهنجو ئي ڏس 'تون'،
سيني ڪان اهو ڏسجي هنر بهتر 'ٿو'.

مٿين قطعي جو بحر آهي: مفعول، مفاعيل، مفاعيل، مفاعيلن. انهيءَ مان پڇاڙيءَ وارا لفظ ڪڍبا ته پوءِ هي بحر ٿيندو: مفعول، مفاعيل، مفاعيل، فعل، جو بحر رباعي جو آهي.

(١٩) صنعت تصحيف: هن صنعت واري شعر کي 'مصحف' چوندا آهن. هن ۾ اهي لفظ ڪم ايندا آهن جي ظاهري صورت ۾ ته ساڳيا پر هڪجهڙا هوندا آهن، مگر حرڪت يا زير زبر ڦيرائڻ سان انهيءَ جي معني ڦري ويندي آهي. ۽ تعريف، مان گلا ٿي ويندي آهي. هڪڙي صورت ۾ هو 'تجنيس خط' آهي:

'اسٽري' پنهنجي ڏي سون کي ڏوهي،
هٿ ڪري ان سان تو ڪي ڏوهان موٽي.

*

جيڪڏهن ميخاني ۾ هر اهل نامقبول آهه،
مدرسي مسجد ۾ تنا پڻ ناهن ۽ مقبول آهه.

*

آسان ۾ عالم ۾ ٿيئي اهڙو جو دشمن ٿي پيئي،
روز شب زاري ۽ بيزاري ڪري خوار ۽ خراب.

(٢٠) صنعت تضمين: جڏهن شاعر ٻئي ڪنهن شاعر جو شعر پنهنجي شعر ۾ آڻي ان جو اطلاع ڏئي، يا اهو اهڙو مشهور هجي، جو اُن ڪونه چوري ثابت ٿيندي هجي. مثال:

قطعو

سراسيمه ٿي هڪ ڏينهن ...
تو معذل جو سينگار آهين ...
سرفراز ٿيو جو ...
ڪري سجدا، پنهنجي ...
سراسيمه جيئن جو ...
'تواضع ز گردن فرازان نڪوست'.

*

گهڻي ڪئي تند اورهان هاڻي، چڏيو غفلت آئي جاڳو،
'وڳر ويتڙا وهي'، چيو شاهه گهرجي سان بيداري.
اندر سينگاريو، ٻاهر ڪي ڇڏي ڏيو، جيئن چوي 'سعدي'،
'سهو درويش تسي، نوي هجي سر تنهنجي تاتاري'.
چيو ٻئي هنڌ انهي پڻ ظاهر ۽ باطن جي خوبيءَ لاءِ،
'اچي ڪم اسپ لاغر جنگ ۾، نه ڪئاڻ پرواري'.

حاجت بکلاهه تتري داشتن نيست،
درويش صفت باش، ڪلاهه تتري دار.
اسپ لاغر ميان بڪار آيد، روز ميدان نه گاو پرواري.

(٨) صنعت منقوط: جنهن ۾ اهڙا لفظ ڪم اچن، جن جا سڀ حرف نقطي وارا هجن. مثال:

چڙ تني جب پيڙهن، جهڙ تني ڇپ ڇڃن،
ڀپ تنني جني تني ڇجي ڏنجهن ڏبين.

(٩) صنعت غيرمنقوط: جنهن کي 'مهمل' يا 'عاطل' يا 'مجرد' به چون. انهي ۾ اهڙا لفظ ڪم اچن ٿا، جن جي حرفن مان ڪنهن تي به نقطو ڪونه هجي.

رباعي

(عماد الملڪ جي تعريف ۾)

عالم ۾ ڪمال عالم ۽ عامل آهه،
۽ حلم ۾ هر طرح اهو حامل آهه،
حاڪم اهو اصل رحم ۽ عادل آهه،
هر علم ۽ گوهر ۽ سدا ڪامل آهه.

غزل، بي نقط ”ديوان فاضل“ مان

دلاور دلا رام دلدار لاهه،
سدا ڪر ڪرم رحم، راهه رهه، رحم رساهه.
ترڪ ڪر حرص، هوا، سهو ۽ مهو،
سمع رکسي مهر طامع، ڪڏا ڪهڙ ڪساهه.
ملڪ مال مالڪ هم حال رهه،
اڪر علم وارو، عمل ڪر الاهه.
گدا هر سدا ڪر ڪرم ڪامگار،
ڪڏهو واهه ڪو وصل وارو وراهه.
مڪمل اهو مهملو ڪهه ڪلام،
اڪر سهلا هر طرح لکه هلاهه.
اها رس ”فاضل“ محال آهي مام،
سدا ڪار حاسد هموري ماهه ماهه.

غزل بي نقط "ديوان قاسم" مان

اڪو سمو دل آهه دلدار لاءِ،
[illegible] ماهه لئي مڪ سدا سرسهاءِ.
[illegible] هسان همسواز هسورڪ مرهه،
[illegible] راهه ۽ مهر هر دم هلاءِ.
[illegible] ڪر سور دل ڪو مدو ڪار ڪر،
[illegible] حرص معدوم ڪر هاءِ هاءِ.
[illegible] سور ڪر ڪو الله در سوال،
الا [illegible] وارو [illegible] وارو [illegible].
[illegible] سڪر لمل ۽ [illegible]،
[illegible] سهلا ڪل ڪمالسو ڪماءِ.
[illegible] سار هيل وهم "قاسم" [illegible]،
سڪر سال سالڪ وٺا واهه واهه.

[illegible] فوق النقاط: جڏهن مٿين سڀني حرفن جي مٿان نقطا هجن، ۽ [illegible] [illegible] هجي. مثال:

انسان لاءِ آهي غفلت ڪرڻ ضرور،
ذڪر حق ظلومان ته رکن خوش وڏو قصور.

[illegible] صنعت تحت النقاط: جڏهن اکرن جي هيٺان نقطا هجن، مثال ڪونه هجي [illegible]

[illegible] ۽ [illegible] آهي، ڍڪي جڳ ۾ [illegible]،
[illegible] عيب ڳولي ڪڍي، سو ڪري ڪلور.

[illegible] صنعت رقطا: لفظي معني آبلق، يعني ڪاري تي اڇا چِٽا، ۽ اصطلاح [illegible] ڪلام، جنهن ۾ اهڙا لفظ ڪم اچن جن مان واري سان هڪڙو اکر [illegible] هجي ۽ هڪڙو بي نقطي يا خالي. مثال:

[illegible] سکهي وٺ، ڪڏهن سڌ ري. مٺا تون،
[illegible] وهڪ پاڻان، ڪڇ جيسا تون.

(۲۳) صنعت خيفا: لفظي معنيٰ هڪڙي اک جو ڪارو ۽ ٻيءَ جو اڇو هجي ۽ اصطلاح ۾، اهو ڪلام جنهن ۾ هڪڙو لفظ نقطن وارن اکرن مان جڙيل هجي ۽ ٻيو خالي اکرن مان. مثال:

حلم بخشش اصل ٿي الله جي،
علم زينت دائما جڳ لاءِ ٿي.

(۲۴) صنعت متصل: هن کي 'موصل' به چون. انهيءَ ۾ اهڙن اکرن وارا لفظ ڪم اچن ٿا، جي پاڻ ۾ ڳنڍي لکي ٿا سگهجن. مثال:

سمجهه تہ منجهہ جڳ جي غم عشق سخت،
سک لہ سمهي، جنهن جي پٽي ٿئي لہ بخت.

سمجهہتہمنجهہجڳجيغمعشقسخت
سکلہسمهيجنهنجيپٽيٿئيلہبخت

(۲۵) صنعت منفصل: هن کي 'مقطع' به چون. هن ۾ اهڙن اکرن وارا لفظ ڪم اچن ٿا، جي هميشه ڌار ڌار لکيا آهن ۽ ڳنڍي لکي نہ سگهجن. مثال:

زور زر آزار ري اوزار آهہ،
زور زر ڌرڙو وڏو آڏار آهہ.

(۲۶) صنعت حذف: جڏهن ڪو هڪڙو خاص اکر خصوصاً ڪو حرف علت حذف ڪري ڇڏجي ۽ اصل ڪم نہ آڻجي. مثال:

(۱) هن بيت ۾ 'واو' جو اکر ڪونهي:

رسم سهڻي ٿي سخين جي، ڪين هرگز فخر ڪن،
ٿا سخا ڪن سي ڪڪر جان، شرم ڪان پاڻي ٿين.

(۲) هن بيت ۾ 'الف' حذف ڪيو ويو آهي.

هو جڏهن عربن جي وچ ۾ چؤطرف جهيڙو جنگ،
ليلي ۽ مجنونءَ جي وچ ۾، صلح تڏهن هو تنگ.

(۳) هن بيت ۾ 'ي' حذف آهي:

علم سان روشن رهن هر دو جهان،
ڏس تہ سو رهبر اهو ۽ رهزن بہ ٿئي.

(۲۷) صنعت واصل الشفتين: جنهن ۾ اهڙا اکر ڪم آيل آهن، جن جي پڙهڻ سان چپ چپن سان ٿا لڳن. مثال:

رباعي

ٻيون ۽ هنئا ٻه پياڻ، ٻنهي ۾ ٻيو،
ٻئي ٻنهي جا هٿا ٻيا، مڻي سنجهه ڏئو،
ٻوڙا ٻڌي، ڦٽوت ٻئي، ٻه ٻيرا ٻيلا،
ٻپ ٻن ٻر وانگي، واٽ ٻنهي جو ٻيو.

(٢٠) صنعت واسع لشفتين: جنهن ۾ اهڙا اکر ڪم آيل هجن، جن جي پڙهڻ مان چپ ڇپن سان نه لڳن. مثال:

لـه لڳي جو هنـان ڪـڏ ڏنهنجو،
ڪهڙو گهر آهي جـو نـه گهر تنهنجو،

*

توکي آزار رسي جڳ کان، ته ناهي ڪو عار،
ڪر تون ڪوشش ته رسي توکان نه جڳ کي آزار.

*

'أرني' ۽ 'لـن تراني' تـيـو لـاز ۽ لياز،
عاشق سڃي جـي لاءِ ٿـيـا هـي الاهي راز.

(٢١) صنعت مدوره اهو شعر، جو چوگول لکي سگهجي، يا جنهن ۾ ڪي اکر
اهڙيءَ طرح ڪم آيل هجن جو ان شعر کي شروع ڪجي انهيءَ کان پڙهي سگهجي، يا جنهن جا لفظ ڪڙي سان ٿي
حرف سان شروع ٿين ۽ گول لکي سگهجن. هي پارن جي راند يا مشغوليءَ
لاءِ آهي. مثال:

ماڻهو سون کي محب مدام مڃين
منهنجي محبت مٿي ڪان ڪ...

اهو هيٺين ريت لکي ٿو سگهجي:

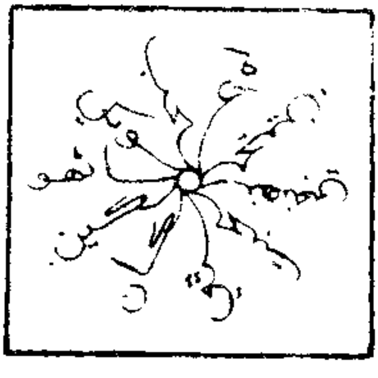

*

راتِ ساري ڪنهن سڄڻ جي هر گهڙيءَ هئي مون کي سار،
راس ڪم منهنجو ٿيو، ٿيو منهنجو جڏهن حال زار،
راز پنهنجو ان سليو مون کي، ٿي منهنجي دل بهار،
راهه حق جي سو ولي، جنهن کي محبت تن ۾ بار.

اهو هيٺ لکي ٿو سگهجي:

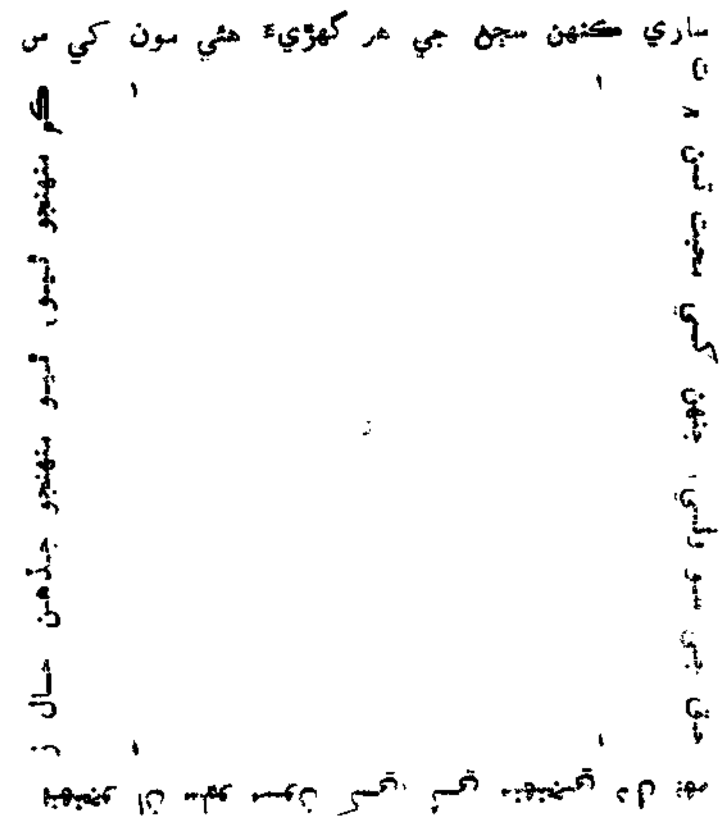

(٢٠) صنعت سربع: اهو شعر، جو چورس جي چئني پاسن کان، يعني ٻ کهائي يا وڪرائي کان هڪجهڙو پڙهي سگهجي. مثال:

الاهي	ڪرم ڪر	اسان تي	ڪريما
ڪرم ڪر	اسان تي	سدائين	حليما
اسان تي	سدائين	رحم ڪر	رحيما
ڪريما	حليما	رحيما	ڪريما
[وزن: فعولن، فعولن، فعولن، فعولن]			
دلبر جي	دردن ۾	آهيان نيت	بيمار آءٌ
دردن ۾	آهيان نيت	بيمار آءٌ	بيدار آءٌ
آهيان نيت	بيمار آءٌ	بيدار آءٌ	بي يار آءٌ
بيمار آءٌ	بيدار آءٌ	بي يار آءٌ	غمخوار آءٌ
[وزن: مفعولن، مفعولن، مفعولن، مفعولن]			

(٧) صنعت مڪرر: جڏهن ساڳيو لفظ ٻه يا وڌيڪ ڀيرا وري وري اچي.

مثال:

نيڪي ڪري جو، تنهن کي ملي نيت جزا جزا،
جيڪو بدي ڪري، سو ڏسي نيت سزا سزا.

*

هنئين ڪيڪين، ڀڻ ڪي ڪين ٿيندين، هاڻ نه ڪيڪين،
ته جي ڪيڪين ٿيندين، آهين تون ڪيڪين ڪمان ابتر.

*

سائيا ڪري نه مار سڄڻ تون ڏري ڏري،
پاڻان نه ڪر مون کي تون پيارا ڀري ڀري.
[سارو غزل آهي]
ترڪ لذت جي جي تون لذت وٺين،
نفس جي لذت کي لذت ڪيئن سڏين.

*

ڇڏ تون مطلب تہ پورو ٿئي مطلب،
ٿئي ٿو مطلب بہ پورو مطلب جو.

*

گهڻو ٿي آهي ڪتي يار جي ۽ مون ۾ فرق،
هو يار جو ڪتو، آءٌ ان ڪتي جو آهيان ڪتو.

*

مينهن ٿو آءٌ قطرو قطرو وسايان اکين منجهان،
توبه مان خطرو خطرو ڇڏي منهنجي جان تان؛
هن قطري قطري مان ڌوپن ٿا سڀ گناهہ،
هن خطري خطري مان، ٿا ڏوهہ ڪڏ ٿين.

ڪڏ ڪر تون ڏٺو ڏاڻو، ٿيون ڪن جيئن ڪ ڪيوليون،
ڪڏ ڪر ڦڙو ڦڙو ڪري تون، جيئن مکيون ٿيون ڪن.
هو ڏاڻو ڏاڻو ڏاڻو، سڙي گڏ ٿين خرار،
هي ٿي ڦڙو ڦڙو ڦڙو، ماکيءَ جا مٽ ٿين.

رباعي

جي تنهنجي عبادت بہ مقيم آهي مقيم،
جي تنهنجو گناهہ بہ عظيم آهي عظيم؛
جي تنهنجي سزا بہ جحيم آهي جحيم،
اميد تہ ڇڏ خدا ڪريم آهي ڪريم.

رباعي

جر ٿيو آءٌ ٽڪر، يار کي گولي گولي،
ان لاءِ ڇڏيم ڇپر تي، ڇولي ڇولي؛
هاتف چيو هو تہ تو ۾ ڀولي ڀولي،
تو کي وڏو ڇو ڀلائي ڀولي ڀولي.

رباعي

ڪيئن ٿي سگهي عبد کان عبادت تنهنجي،
فضل ۽ ڪرم ۽ عطا ٿي عادت تنهنجي؛
صحرا صحرا گناهہ ٿيا منهنجا اگرچ،
دريا دريا مگر ٿي رحمت تنهنجي.

مثنوي

زبان مان رسي انسان کي نفعو ۽ ضرر،
زبان مان ئي اميد ۽ زبان مان ئي خطر.
زبان مان ئي ٿئي افتخار آدم جو،
زبان مان ئي ٿئي انتظار عالم جو.
زبان مان ئي ٿئي انسان نيڪ بخت مدام،
زبان مان ئي ٿئي سو خوار ۽ بدنام.

صنعت عڪس: هن کي 'تبديل' به ٿا چون. هن ۾ اهڙا لفظ ڪم ٿا اچن، جي ڪنهن مصراع ۾ مٿيان ۽ پويان ورري اهي اٿلا پاٿلا اچي پون ٿا، جيئن هيٺ مثال ۾:

سهڻو تو جهڙو، جهڙو تو سهڻو،
ڪونهي ڪو پيو، پيو ڪو ڪونهي.
[وزن: مفعول، فعل، مفاعلن، فاع]
ڳوليو سون ڳهڻو، ڳهڻو سون ڳوليو،
ڏسجي نه ڪٿي، ڪٿي نه ڏسجي.

*

شراب آب بجا پيي بهار جي منڊ ۾،
جو هو حرام حلال آهي، هي حلال حرام.

*

ڪريان زماني جي ظلمن جا ڪهڙا ڪهڙا بيان،
زبان وار ٿي منهنجي، ۽ وار منهنجي زبان.

*

دل ڏاريان، هميشه غم جي همدم جا آهي،
غم ڏاريان، هميشه دل جو جو ٿيو همدم.

(٣٣) صنعت متنافر: جنهن ۾ اهڙا لفظ هجن، جن جي پڙهڻ ۽ اچارڻ يا ورڻ چوڻ مان نفرت يا ڏکيائي معلوم ٿئي. مثال:

هر ڪنهن جي همٿ ۾ پنهنجي قسمت آهي، پنهنجو بخت،
جي ڪنهن شئي جي ڪشش ڪوشش جي چالي ڪو ٿو راهه.

پٽ پڳ ڪپين، پٽ پڳ ڪپين، پٽ پڳ ڪپين،
چؤ تون نہ چو هت ٿو رهين، ڇا جي تجارت ٿو ڪرين.

*

ٽڪارو جهوپي ٿير تہ ڏيرج ٻڪڙ،
ٽڪڙ چڏ، ٽڪڙ چڏ، ٽڪڙ چڏ ٽڪڙ.

*

ٿا ڏڪڙ ۽ طبلا وڄن ۽ ڇون،
تہ ڏڪ ڏڪ تا ڏڪ ڏڪ تا ڏڪ ڏڪ لڳن.

(٣٤) صنعت متلائم: متنافر جو ضد، جنهن ۾ لفظن ٻڌڻ يا اچارڻ جي نهايت لرمائي، هلڪائي ۽ سولائي هجي، ۽ ڪابہ ڏکيائي يا اڳرائي يا نفرت معلوم نہ ٿئي. مثال:

رنج مان ويو رسي دلدار، خدا خير ڪري،
درد ۾ دل ٿي گرفتار، خدا خير ڪري!
لکہ ڪيم آزيون نيازيون نہ مڃيئون ڪا منت،
ڪيئين اصل وصل کان انڪار، خدا خير ڪري!
جنهن کي سمجهيم ٿي سڄڻ، ماه ڦري ٿيو بد خواه،
ٿيو دلارام دل آزار، خدا خير ڪري!
[سارو غزل]

(٣٥) صنعت سليس: اهو شعر، جو تمام سليس لفظن ۾ هجي. مثال:

سچائي سور نہ دنيا ۾ بار چڏ، جو اها،
ٻلي جي لاءِ آهي لٺ، جوان لاءِ تلوار.

*

نہ چؤ تہ ڪهڙي عمل کان نجات مون کي ملي،
ڪري ٿو فضل تہ آهن بهانا ان کي گهڻا.

*

ساهہ پالڻ سان ورتي سون هيءَ مت
نہ ڪجي غير جنس سان صحبت.

(٣٦) صنعت جزيل: سليس جو ضد. اهو شعر، جنهن ۾ ڏکيا ۽ ڳرا لفظ ڪم آيل هجن. مثال:

جي تنهن پر پرواني جا، پوري جي ڪانهي ڪو رڪان،
تنهن مٿو پنهنجو آءٌ مک جان پن مٿن سان ٿو پيٽيان.

*

وڃ نا ڏسي زاهد جي پڳ، ڦگجج نہ وعظ ان جو ٻڌي،
گنبذ بہ بي مغزيءَ جي ڪري، اواز اڪثر ٿئي گهڻو.

*

جي عنقا آهين ٻکين بہ، تہ ڪوهہ قاف نہ ڇڏ،
سواءِ قاف جي، عنقا بہ ٿيو ’عنا‘ ۽ رنج.

(٣٧) <u>صنعت ممتنع:</u> اهو شعر جو ڏسڻ ۾ آسان هجي، مگر انهيءَ جي معني اونهي، پرانهين ۽ مشڪل هجي. مثال:

سلسلو اسباب جو ء السر ۾ ڪيئن آهي گنڍيل،
باغ ۾ ماکيءَ جي مک وٺي، خون پرواني جو ٿيو.

(مطلب آهي تہ دنيا ۾ هڪڙي ڳالهہ جا ڪيترائي سبب آهن، ڪي ويجها، ڪي پرانها، سڀ پاڻ ۾ ڳنڍيل آهن مثلاً باغ ۾ ماکيءَ جي مک گلن تي وبهي ٿي، تہ اهو بہ پرواني جي مرڻ جو هڪڙو سبب ٿو ٿئي، ڇالاءِ جو ماکيءَ جي مک ماکي ٿي ڪاهي، ۽ ماکيءَ جي ماناري مان ميڻ ٿي ٿهي، ۽ ميڻ مان موم بتي ٿي ٺهي جا ٻري ٿي، ۽ انهيءَ تي پروانا اچي گڏ ٿا ٿين، ۽ منجهس پيئي سڙي مرن ٿا).

دل جي اک جي آهي روشن، جسمي اک بيسود آهہ،
باغ ۾ بيدار آهيان، مثل نرگس جي عبث.

(يعني ظاهري اک سان ڏسڻ ڪنهن ڪم جو ناهي، دل جي اک سان ڏسڻ ضروري آهي. ظاهري اکين سان ڏسڻ اهڙو آهي جهڙو نرگس جا گل باغ ۾، جي اکين سان مشابہ آهن ڇو تہ رات ڏينهن انهن جون اکيون پٽيون پيون آهن، پر ڏسن ڪي بہ ڪين ٿيون).

(٣٨) <u>صنعت بديہ يا ارتحال:</u> اهو شعر، جو هڪدم ڏسڻ يا ٻڌي جي چوڻ تي، سواءِ خيال ڪرڻ جي چئي ڏجي. مثال:

ڪمال اسماعيل مشهور شاعر، قتل ڪيو ويو هو، جنهن مرڻ وقت في البديہ هيءَ رباعي چئي، جا پنهنجي وهيل رت سان آگر سان پاسي واريءَ پٽ تي لکي.

رباعي

دل خون ٿي منهنجي، جانگدازي هيءَ آهه،
تولاءِ سران، تنهنجي چاره سازي هيءَ آهه،
ان هوندي ڪريان صبر، ڪيان ڪين ٿو آهه،
شايد تنهنجي نت بنده نوازي هيءَ آهه.

طغان شاهه ٻارن جي راند ڪندي ٽي ڇڪا گهربا ته ٽي ٻڙن پيا، تنهن تي رنج ٿيو. ارزقي شاعر بروقت هيٺين رباعي چئي جا مشهور آهي:

رباعي

اي شاهه! تو ٻارن کان گهربا ٽي ڇڪا،
پر ڏپ کان اهي بدلجي ٽي ٻڙن ٿي پيا،
ٿيا ڇڪا نه ته حڪم تي تنهنجي حاضر،
هيبت کان اهي زمين تي ٿيا اونڌا.

انهيءَ قسم جا بديه شعر ڪتابن ۾ تمام گهڻا آهن، جي اسان هتي هنڌن تي ڏنا آهن.

(٣٩) صنعت رويه: بديه جو ضد، يعني اهو شعر، جو خيال ۽ ويچار کان پوءِ چوڻ ۾ اچي. اهڙي شعر جي مثال جو ضرور ڪونهي. اڪثر شاعرن جو شعر اهڙو آهي، تڏهن به نموني لاءِ ٻه مثال هتي ڏجن ٿا:

رباعي

اي دل تو قضا خدا جي تي ٿي راضي،
مستقبل تون وساري ڇڏ ۽ ماضي،
قسمت ۾ اٿئي هڪڙو ۽ تون گهرلين ڏهه،
ڏهه توکي ڪو ڏيندا، ٻاڻ ٿي تون قاضي.

قطعا

سالهو آهي هميشه اڄ جو ڀڳت،
پوءِ ڪهڙو هجي ڀل اڄ جو حال.
ڪالهه جو ڀڳت نه آهي ڪنهن ڪم جو،
گرچ ان وٽ هو ڪالهه ملڪ ۽ مال.
ڪهڙي هٿي پڻاڪ مٿن تي،
جن مٿي ڪالهه آيو ڪامي ڪال.

فخر ڪر پاڻ تي نه، ڏاڏي تي،
ماضي ڇڏ، حال وٺ ۽ استقبال.

(٤٠) صنعت موقوف: جڏهن هر مصراع جي پڇاڙيءَ ۾ هڪڙو اهڙو لفظ اچي، جو ٻيءَ مصرع سان ڳنڍجي، ۽ انهيءَ ڪان سواءِ جملو يا مضمون پورو نه ٿئي. مثال:

ربـاعـي

جنهن ۾ نه مشابه آهي تنهن کو تومان، سوا
سج جي، جو اٿي صبح جو هر روز ٿو، تا
خدمت ڪري تنهنجي پيرين پئي توکي، پر
تون گوشو ڪرين، رکين نه ان جي پروا.

فصل پيو

صنايع معنوي

صنعت تشبيه: لفظي معني آهي مشابهت ڏيڻ يا مقابلو ڪرڻ، ۽ اصطلاحي معني آهي هڪڙيءَ شيءِ کي ڪنهن ٻيءَ شيءِ سان ڪن صفتن ۾ مقابلو ڪرڻ. جنهن شيءِ سان مقابلو ڪجي يا مشابهت ڏجي، انهيءَ کي 'مشبه' به ٿو چئجي ۽ جنهن کي مشابه ڪجي، انهيءَ کي به 'مشبه' ٿو چئجي. جنهن صفت ۾ مشابه ڪجي انهيءَ کي 'وجه تشبيه' چئجي، ۽ لفظ: وانگي يا جيان' يا جيئن وغيره جي مشابهت ڏيڻ ۾ ڪم ايندا آهن، انهن کي 'حرف تشبيه' سڏبو آهي.

تشبيه ستن قسمن جي آهي:

(١) تشبيه مطلق: جنهن ۾ هڪڙيءَ شيءِ کي ڪنهن نه ڪنهن ڳالهه ۾ ٻيءَ سان مشابه ڪجي، ۽ 'حرف تشبيه' ظاهر يا لڪل ڪم نه اچن. مثال:

تراز تنهنجي ۽ ڀالو، قلم جان دشمن جي،
سيسي وڍيـن ۽ چيريـن ان جو سينو ٿـا.

*

ٿيو زلف تنهنجو جيم، الف نڪ ۽ ڀرون نُون،
عاشق نه غلط ڪن ٿا، جو توکي ٿا چون 'جان'.

*

سروَ کي ٿـا چون آزاد، جـو قدُ ڪونه ڪري،
سرو قد تنهنجي تـه ڏس، ڪيا هي ڀي ڏاڙهون پيدا.

عقل مــان وات عشق جــي ڳولڻ،
جڻ تـہ ڳولڻ آهي ڏٺي سان سچ.

*

شعر اڪري ٿو دل مان منهنجي ايئن،
نڪتو جيئن هـو تنور مـان طـوفان.

(٢) تشبيه مشروط: جڏهن ڪنهن هڪڙيءَ شئي جي ٻيءَ سان ڪن شرطن هيٺ مشابهت ڪجي، ۽ جنجي تہ هيءَ هن جهڙي آهي، بشرطيڪ هوءَ ائين هجي. مثال:

چنڊ جهڙو آهين تون، جي چنڊ کي نوبي هجي،
سروَ جهڙو آهين تون، جي سروَ رکندو هوئي قبا.

*

جيڪڏهن ڳالهائي ڪيولي، وار ڪي جي ساهہ هوئي،
ڳالهائيندڙ آءٌ سا ڪيولي، ساهہ وارو آءٌ سو وار.

(٣) تشبيه الڪنايه: يعني ڪنايه واري تشبيه، جنهن ۾ اشاري سان مشابهت ڏجي، ۽ حرف تشبيه ڪم ۾ نہ اچي. مثال:

چنڊ چوڏهينءَ جي تي ڪڏهن مشڪ جي ميٽي وجهين،
يعني ڳلن تي — يعني سڙهو انو
سج ٻهرڻ جي کي ڪڏهن برقعي جي ڪڪرن سان ڍڪين،
ڪڏهن ڪيلي لعل ۽ هيرن سان بدخشان کــي لٽين،
ڏندن سان
ڪڏهن روئي موتين سان تون دريا کي شرمندو ڪرين.
هنجن سان

*

چيلهہ ۽ رانــن جــو ان مــي آءٌ ڪريان ڪهڙو بيان،
ڪنهن ڏٺو آهي جبل ڪو، تہ ڪندو هڪ وار مان.
رانون — چيلهہ
تـر مثان اکـ جي جـو آهي تنهنجي، ڏسجي ٿـو غلط،
سهوَ ڪاتب آهي ڪئي، جو عـيـن تـي نقطو ڏنئين.
اک

*

شڪستو منهنجي نه دل ڪي ڪريو اي سنگدلو!
ڇو خدا کان، ڪريو ڪو خدا جي گهر جو لحاظ.
يعني دل
[حديث موجب ڪعبو يا بيت الله]

(٤) تشبيه التسويه: يعني برابريءَ واري تشبيه، جنهن ۾ هڪڙي صفت پنهنجي ۽ هڪڙي محبوب يا موصوف جي وٺي ۽ ٻنهي کي ٻينءَ هڪڙي شئي سان مقابلو ڪري ۽ برابر ڄاڻي.

مثال:

اقطي دل پنهنجي سان، مون چيو 'وات تنهنجو جوڙيان آءٌ'،
چيئين کلي، 'سگهندو جڙي ڪين، وات هڪ نقطي منجهان'؛
وار جهڙي جسم پنهنجي سان چيم، 'جوڙيان آءٌ چيلهه'،
چيئين کلي، 'آهين چريو، ڪيئن چيلهه جڙندي وار مان'!

*

آسماني چنڊ جان چمڪن ٿو تون،
آسماني چرخ جان آءٌ ٿو ڦيران؛
پر نياني نقش جان تون حسن ۾،
پر نياني تند جان آءٌ ضعف کان.

*

منهنجي دل جان تنگ آهي تنهنجو وات،
ٻٽ سنهو منهنجو ٻيو، تنهنجي چيلهه جان.

(٥) تشبيه العڪس: يا عڪس واري تشبيه، جنهن ۾ شاعر ٻن شين مان هڪڙيءَ کي ٻيءَ سان ۽ وري انهيءَ کي پهرين سان مقابل يا مشابه ڪري. مثال:

گهوڙن جي سنبن سان ويا جبل پٽجي ۽ ٿيا غار،
ماڻهن جي مڙهن سان ڀر پريا غار جبل ٿيا.

*

ڌرتيءَ جان فلڪ خاڪ کان گهوڙن جي سيه فام،
مردن جي ڌڪن ڌرتي فلڪ جان ڪئي بي آرام.

*

شام ڏسڪي صبح جان پوشاڪ زرد،
صبح سينه پوش ٿيو شام جان.

(٦) تشبيه الاضمار، يا باطني تشبيه، جنهن ۾ هڪڙي شئي کي ٻيءَ سان ظاهري طرح مشابه ڪجي ۽ انهيءَ ۾ ڪو عيب ڪڍجي يا اعتراض آڻجي، مگر باطني طرح ائين ڪرڻ مان تعريف جهڙو مدعا هجي. مثال:

چپ مٺا، نالو مٺو، پوءِ ڪيئن ڪڙا ٿيا تنهنجا ٻول،
نرم ۽ نازڪ بدن، پوءِ پٿر ڪيئن ٿيو تنهنجو دل!

رباعي

جي چنڊ ۽ شعاع شمع جو تو وٽ ٿيو،
گهٽجان ۽ پتران پوءِ، تڏهن آءٌ چئو ٿيو،
جي شمع تون آهين، جو پتران پيو ٿو آءٌ،
جي چنڊ تون آهين، جو وچان آءٌ گهٽبو.

*

مست عاشق آءٌ، ڪيو مڪڙيءَ گريبان چاڪ چو،
نيس ڪنئل آءٌ، پوءِ چو لالا سو ٿيو خوني ڪفن،

(٧) تشبيه التفصيل يا مغالطه، جنهن ۾ ٻن يا ٻين هڪڙي شئي کي ٻيءَ سان مشابهت ڏجي، پوءِ وري ڦري پاڻ کي غلط سمجهي ٻي ڳالهه ڪري، جنهن مان اڳين کان به زياده صفت نڪري يا بهتر تعريف نڪري. مثال:

قد ۾ سرو ته جون هن کي،
شڪل ۾ چنڊ ته انهيءَ کي سڏين،
پر ڪمر سروَ ڪين ٻڌندو آهي،
چنڊ ٽوپي ڪڏهن ڏٺي تو ڪين.

*

چنڊ جو ڏهينءَ جو آهي تنهنجو مکڙن،
پر پڇاڙيس آءٌ، ائين چئو مون غلط،
چنڊ ۾ داغ، مکڙن ۾ تِس چاهون،
روشنائي منجهس ٿي تنهنجي فقط.

*

سروَ ڪي ٿيا سڌيون يار جو قد،
پر آهي سروَ اڻچليل ’ڪاٺي‘.

*

سروَ جهڙو آهين، پر ٿئي سروَ ڪي رفتار ڪاٿي،
چنڊ جهڙو آهين، پر ٿئي چنڊ کي گفتار ڪاٿي.

*

وات ان جي، جي مٺان آءٌ تير ڏسي ٻاجهي ويس،
ڪو نه ٿيو ڪڏهن اڪر تمي ميم جي نقطو ڏٺي.

آهي وات گل جهڙو تنهنجو اي يار،
۽ مُرڪڻ جان آهن پنهنجي تنهنجا گل،

آهي وات گل، پر ٽڙيو ڪين اهيا،
آهن مرڪيون گل، پر مي آهن ٽڙيل.

٣. صنعت استعارو: لفظي معني اڌارو گهرڻ، اصطلاحي معني هيءَ آهي ته ڪنهن لفظ جي حقيقي معني ڪڍي، اڌاري طرح ڪم آڻجي. تشبيه ۽ استعاره ۾ هي فرق آهي ته تشبيه ۾ هڪڙي شئي ٻيءَ شئي جهڙي يا مشابه چوڻ ۾ ٿي اچي؛ جيئن ته ’شينهن جهڙو مڙس‘ ۽ استعاره ۾ مڙس کي خود شينهن چوڻ ۾ ٿو اچي، ۽ حرف تشبيه جو ڪم ۾ ڪونه ٿو اچي. مثال:

’لطف جو ٻاچو‘ يتيمن جي مٿي تي تون پکيڙ،
’ستر جي دامن‘ سڀ عيبن تي پين جي تون وڇاءِ.

*

’ذرباهه حرص جي‘ ۽ ’واءُ هٺ جي‘ سان ٿي مخول،
جو ’ماڙي عمر جي‘ مٽيءَ جي آهي پائيءَ تي.

*

رجهولي دنيا جي‘ خلق کان خالي،
’ٻيٽ ڏرتيءَ‘ جو ٻن پريو نه اچيا (طاعون جي اثر کان).

*

وڄ هڻن ۾ انس، ڪڪر مُنهن تي،

يعني ترار   سهڙ

چنڊ مٿي تي ۽ چرخ ران جي هيٺ.

تاج   گهوڙو

*

چنڊ يا مرجان جي چنبي ڪڪر ڪاري مان ڪيئن سوتي،

سيندي لڳل هٿ   وارن   ڦڙا پاڻيءَ جا

۽ ڪاري مشڪ جهڙي رات مان چنڊ نڪري ظاهر ٿيو.

مٿي جا وار   مُنهن

*

چنڊ ٿئون آئي ڪرين چوڏهينءَ جي چنڊ کي وڃهو تون،

اگر   پيشاني يا مُنهن

تڏهن چڱيا ڪيئي ڪتين جا سج مان هڪدم ٿا ٽيمن،

ٻڪهر جا ڦڙا   منهن يا پيشاني

*

رت وسي مينهن جان، جڏهن چمڪندي شمشير جي برق،

رت ۾ ٻڏندا اچن ٿا ڏسجن هتي فولاد ۾ غرق.

زره پهريل پهلوان

*

جسم تنهنجو آهي ٻيڙي ۽ هي جڳ آهي درياءَ،

عمر تنهنجي واءُ آهي، ۽ تون سوداگر آهين.

*

شڪستي دل کي نيت عيد آهي ڪانه چو نہ تڏهن گهرجي،

'مٺائي نااميديءَ' جي ۽ 'حلوو نامراديءَ' جو.

*

سخن سچ آهي جو اُبري لهي ٿو،

اَلهندو ڪڏهن اُبرندو وات ان جو.

*

’فلڪ جي خوان تي سج چنڊ ٻہ مانيون‘،
انهن مان هڪڙي آهي گرم، ٻي سرد.

٣- صنعت ڪنايه: يعني اشارو ڏيڻ ۽ چٽو بيان نہ ڪرڻ. مثال:

طبع ان جي کي سڏ قوت، ۽ وات ان جي کي چؤ لذت،
انهيءَ جي اک کي سڏ لالا، انهيءَ جي مغز کي عنبر.

٤- صنعت مجاز مرسل: جڏهن استعاره وانگي ڪي لفظ غير معمولي معنيٰ سان ڪم اچن، جيئن تہ سبب جي جاءِ تي سبب وغيره. مثال:

عشق جو بحر هو ۽ عقل جي ڪانُ،
شرع جي اک ۽ دين جو جان.

٥- صنعت متضاد: هن کي تضاد، طباق، تطبيق، مطابقه ۽ اخذيج بہ چون. هن صنعت ۾ اهڙا لفظ ڪم ايندا آهن، جي هڪٻئي جا ضد هوندا آهن. مثال:

عدل ٻڏرو سندس، ۽ ظلم گجهو،
جنگ تسوري سندس، ۽ صلح گهڻو.

*

دوست سان آهي سرد پاڻيءَ جيان،
پاهر جيان گرم آهي دشمن سان.

رباعي

نہ آهي فنا ۽ فقر جنهن جي آئين،
نہ صحو نہ محو تنهن کي ۽ شڪ نہ يقين،
نہ علم نہ جهل، نہ حقيقت نہ مجاز،
نہ ڪشف نہ اعجاز ۽ نہ ڪفر نہ دين.

قطعو

ڪڏهن راحت تہ دنيا ۾، ڪڏهن رنج،
ڪڏهن ڏني مفلسي، ۽ ڏني ڪڏهن گنج.
ڪڏهن بيداد هڪ جو، ٻئي جو تہ داد،
ڪڏهن بيمار هڪڙو، ٻيو رهي شاد.

٦. صنعت مراعات نظير: هن کي 'متناسب' به چوندا آهن. هن ۾ اهڙا لفظ ۽ اهڙو مضمون جو اسباب آڻبو آهي، جنهن جو هڪٻئي سان واسطو رهندو آهي، ۽ جن جي وچ ۾ مناسبت هوندي آهي. مثال:

آهي ڪٿ آرام جي 'فرصت گهڙي' ۽ 'حال' ۾،
ٻيو 'زمانو' آهي هٿ 'ماضي' ۽ 'مستقبل' مڙني.

*

'آب حيوان' جي ڇڏي جنهن طمع، سوئي 'خضر' آهي،
نفس جي 'ظلمات' مان جو نڪتو، 'اسڪندر' اهو.

*

نه 'باهه' حرص جي ۽ 'واءُ' هٿ سان ٿي مخول،
جو ماڙي عمر جي 'مٽيءَ' جي آهي 'پاڻيءَ' تي.

٧. صنعت تجاهل العارف: يعني ڄاڻ کي ڄاڻي ٻجهي نادان ۽ جاهل بڻائڻ. هن ۾ شاعر ڪا ڳالهه ڄاڻندي ڄاڻندي به، پوءِ ڄاڻ کي غلط چوي يا شڪ ڏيکاري، يا غير واقفيت يا اڻڄاڻائي ظاهر ڪري. اڪثر لفظ 'يا'، 'خواهه'، 'متان'، 'شايد' ۽ 'مگر' وغيره ڪم آندا آهن. مثال:

موتي آهي ڏنن تي، يا ماڪ جا ڦڙا هي،
نڪري ٿو گل مان دونهون، ڪوهيرو آهي يا هي.

*

هو گهوڙو، يا هو تير ڇٽو ڪنهن ڪمان مان،
هئي تيغ يا هئي بجلي، ڪري آسمان مان.

*

تيغ بردوش هو هڪ هڪ، يا ڪنهن بدر هلال،
گرچ نينگر هئا، رستم کي ٿي سمجهو تن زال.

*

تون ڏٺين ٿو مون کان، سڄڻ ساهه جي منزل ڪٿي،
منزل آهي دل ۾ ان جي، پر نه ڄاڻان دل ڪٿي.

*

هي رات آهي، يا ٿي ڪڪرن جي اونداهه،
هي خواب آهي، يا خود حالت سڄي آهه.

[وزن: مفاعيلن، مفاعيلن، مفاعيل]

*

هي ڌرتي ٿو ڏسان، پيا آهي آپ هي،
نه ڄاڻان ٿو، هو آپ آهي يا ڌرتي.

٨. **صنعت ايهام:** هن کي 'تخيل' به چوندا آهن. هن ۾ اهڙا لفظ ڪم اچن ٿا جن جا ٻه مطلب هجن: هڪڙو ويجهو، ٻيو پرانهون. پڙهندڙ ويجهي معنيٰ سمجهي، پر شاعر جو مطلب پرانهون هجي. مثال:

ڪيرڙ آهي ستارو ۽ مضبوط،
وڻ به ۽ نالو به
ڏس ته کهڙا نه، ٿس ٿلها ڏونرا.
ٻانهون ۽ ڪرڙ جو ڦر

*

لازم آهي دال ڌارا پيو نه ڪاڏو ڪاڻي زال،
اکر ۽ ڪاڏي جي دال — ذال اکر ۽ عورت
ڳڏ اصل پيدا ٿيا چاڻن ڪڻاٻي تن جو حال.

*

ڳنڍي وٺي مُشڪ جيان خطا ۾ سڀ عمر،
گناهه به ۽ ولايت به
وارن ۾ سفيدي ۽ سياهي دل ۾.

*

سڱيو يا ڳيٽ نه جڙ ڪوريءَ کي، تيو جيتري ڦير ۾ ڳرچ،
سندس ٿيو اجي پيڻو پٽ، وٽس تڙو ۽ اڏ اڪ ٿيو.
ڪورين جو سامان — ڪورين جو ترو — ڪورين جو
به ۽ چگو بن به — ۽ ڪلنگي — اوزار ۽ نالو

*

سنجهه تصوف پير وانگي ڪاملن سان ڳنڍيو رکي،
ڏس ته ڪئين پيوند سان سنڌي به صوفي ٿيو پوي.
ڳنڍ به ۽ قلم به — ساڌو به پورا — درويش به ۽ پير به

*

غرق رت ۾ اهو مصحف جيهو رخ سارو هو،
عضوو هرهڪ تنهن پُرنُور جو سي پارو هو.

ٽيهه ٽڪر ۾ قرآن جو جزو هو

*

خلوت ۾ رکين تون دل پلي، قرآن وانگي "جمع،"
نازل ٿيسن انجمن ۾، تہ سي پارا ٿي تون پوء.

جمع جو ضد ۽ قرآن جا جزا ۾

*

سڳن پائن ۾ نٿي اخلاق جو فرق،
ڪنهو ۽ گل پٽي هڪ ماڻ جا پٽ.

نالا مالهن جا ۽ وڻن جا پاڙا ۾

*

جڏهن ڪان پيٺي مون کي ملڪ نيم شب جي خبر،
تڏهن ڪان وسري مون کي ملڪ نيم روز ويو.

ملڪ جو نالو ۽ ۾ پهر ۾

*

زلف جي اونده ڪان نڪري منهن ان جي جو وٽ،
واسطا وٽ، اي گنجا عاشق، خدا جا اسم وار.

وارڻ مان امر ۽ وار ۾

*

خط وڌيو پڻ زلف ۽ ڪاڪل وڌيا، گيسو وڌيا،
حسن جي سرڪار ۾ جيڪي وڌيا، هندو وڌيا.

هندو ماڻهو ۽ ڪاري رنگ جون شيون ۾

۽ صنعت لف و نشر: لفظي معني ويڙهڻ. وري کولي پکيڙڻ. اصطلاحي معني موجب پهرين ڪي شيون گڏ آڻي ۽ پوء انهن کي ڌار ڪرڻ. مثال:

دوست دشمن تنهنجي جا ڏينهن رات جان ۽ دل هجن.
وعدي ۽ دڙڪي ڪان شل هجي نئور ۾، هو نار ۾.

قطعو

آدمي آهي مرڪب، هڪ معجون خوب،
ٺيو بناوت ۾ مليل، ان جي ملڪ ۽ جانور؛
جي ڪري آ قصد هن جو، ٿئي چڙهي ان کان مٿي،
۽ ڪري جي ميل هن سان، ٿئي لهي هن کان بتر.

١٠- جمع، تفريق ۽ تقسيم: ٽي سڀ ڳالهيون اچي سگهن ٿا، ۽ هر هڪ جدا يا مفرد به اچي سگهي ٿو. صنعت ۾ جڏهن شاعر ٻه يا وڌيڪ شيون هڪڙي صفت ۾ آڻي گڏ ڪري، تڏهن انهيءَ کي 'جمع مفرد' يا 'جامع' سڏيندا آهن. مثال:

عاشق آهي تو ٽي مون جيئن آسمان،
ان سبب مون وانگي آهي بيقرار.

*

چنڊ آهي يار جي منهن جهڙو ڪڏهن، يعني بدر،
۽ ڪڏهن مون وانگي ڪمزور آهي آ، يعني هلال.

*

سڀ ٿيو آسان منهنجي لاءِ اڄ،
ڏيتي ليتي، نيڪ بد ۽ ٻيهر ڪم.

٢- تفريق مفرد: جڏهن شاعر بيت ۾ ٻه شيون ڌار ڌار آڻي ۽ انهن کي گڏ نه ڪري. مثال:

نه ڪڪر تو جهڙو سخا ۾ ٿيو،
تو ڪڪر ڪو پلا وسائي زر؛
هُن مان پاڻي ٿو ڪِري، ۽ هن مان رت.
منهنجيون ڳنڍيون ڪٽ، ۽ ڪٽ وسندڙ ڪڪر.

٣- تقسيم مفرد: جڏهن شاعر ٻن يا زياده شين کي بيت ۾ ورهائي ۽ هر هڪ ورهاڱي جي ترتيب هڪڙي قاعدي تي رکيو اچي. مثال:

عجب دلربا جا ڳل ۽ چپ ۽ ٻه زلف،
هڪ آهي ڳاڙهو، ٻيو سوسن، ٽيون عنبر

*

تنهنجا دشمن مٿا ٿيا شڪستا سدا،
يا ڪٽا يا ڀڳا يا ڦٽا، قيد ٿيا.

*

ٻڪسٽو ٿيڻ اي شيخ گهرون، آءٌ ۽ تون ٻئي،
محراب ڏي تون ۽ پيرون يار جي ڏي آءٌ.

عبدالواسع جبليءَ جي قصيدي جو ترجمو

پڪيڙهو عدل ملڪن ۾ اسان جي بادشاه پياري،
تيتر، چيلو، هرڻ، ڪوئو ٿو دشمن کان نہ ڊپ ڌاري.
سنگت ۾ باز جي ڀريون، ٻڪهڙ جو يار آهي ٻيو،
چٽري چيٽي سان گڏ ٿو ڏيون، ٻليءَ سان چوٺون گڏ گهاري،
بهادر بادشاه سنجر، رکي نيت خوش رعيت کي،
دماغ ۽ دل ۽ پيشاني ۽ مٿنهن جنهن جو ٿو ڏيکاري.
صلح ۽ ساٿ سنگ ڀريون، سهالپ ۽ ڀلائي ٻيو،
چگو ظالم ۽ دولت ڏيو، ۽ چوٺون خلق سو واري.
ٿيو همت ان جو منجهہ بخشش، هشيار ان جو ٻہ منجهہ ڪوشش،
قلم ان جو مٿا جياري، علم ان جو جگر ڏاري.
رسائي فيض ٿو ڀريون، ڪنبائي دشمن کي ٻيو،
هلائي حڪم جڳ ۾ ٿيو، ۽ چوٿون فتح ڪسي ساري.
[سارو قصيدو]

٤- جمع تفريق: جڏهن شاعر ٻہ شيون گڏ آڻي ٻنهي کي هڪڙيءَ شيءِ سان مشابهت ڪري، ۽ پوءِ انهن کي ٻہ مخالف صفتون ڏيئي ڌار ڌار ڪري. مثال:

ٻيلي گلاب سان ٻئي سڙيا آهيون، آءٌ ۽ تون،
آءٌ ان جي رنگ سان آهيان، تون ان جي بوءِ سان.

*

خبر مصوري حلال ۽ حرام جي ٿو ڏکان،
شراب تو سان حلال آهي، پاڻي تو ري حرام.

٥- جمع ۽ تقسيم: جڏهن شاعر بيت ۾ ٻهرين ڪي شيون هڪڙي معني سان گڏ آڻي، ۽ پوءِ انهن کي ورهائي ڌار ڪري. مثال:

ٻن شين کي ٿي ضرورت، ٻن شين جي اصل ڪان،
علم کي گهرجي عمل، حڪمت کي گهرجي تجربو.

١٠. جمع، تفريق ۽ تقسيم: جڏهن هي ٽيئي گڏ ڪم آڻجن. هيءَ صورت الهت مشڪل آهي. مثال:

بند آهين تون، ۽ تنهنجو بندو آءٌ پڻ بند ۾،
بند تنهنجو ٿيو عصيان، ۽ بند منهنجو ٿيو نهان،
بند تنهنجو آهي لوهه، بند منهنجو آهي غم،
بند تنهنجا پير ۽ هٿ، بند منهنجي آهي جان.

١١. صنعت محتمل الضدين: هن کي 'توجيه' يا 'موجه' يا 'ذوالوجهين' به چوندا آهن. هن ۾ شاعر لفظ آڻيندو، جن مان تعريف به معلوم ٿي سگهي ۽ گلا به، يعني جن مان ضد صفتون نڪرن. مثال:

روشني تنهنجي مٿهين ڳاڻ ٿي اونده،
ڀاڳ تنهنجي قدم ڳاڻ ٿي پئي ڀساهه.

(هن ۾ فعل جو فاعل ۽ مفعول ڪهڙو يا ٻيو ٿي سگهي ٿو، ۽ ان موجب معني خراب يا چڱي ٿي سگهي.)

١٢. صنعت مدح و ذم: يعني تعريف ۽ گلا هن جون ٻه صورتون آهن. 'مدح ڪالذم'، جنهن ۾ تعريف گلا جهڙي هجي، ۽ ٻي 'ذم ڪالمدح'، جنهن ۾ گلا تعريف جهڙي هجي. هن صنعت ۾ شاعر ڪا ڳالهه تاڪيد سان ڪري ۽ پهرين تعريف يا گلا معلوم ٿئي، پر سگهو ئي پهاڙيءَ ۾ انهن جي برخلاف معلوم ٿئي. هن ۾ لفظ: پر، مگر، ليڪن ۽ سوا وغيره ڪم ايندا آهن. مثال:

زلف ڏنگا، مگر سڌون اُس قد،
ٻت سگهو ٿس، مگر اکيون بيمار،
آهي عادل، مگر سخا جسي ڪري،
ٿيو خزاني تي پنهنجي ظلم شعار.

*

نشان ڪو به زماني ۾ ناهي آدم جو،
هزار ورهه لنگهي ويا، جو ويو مري آدم.

حضرت آدم به ۽ سڄو انسان به

*

جنهن تي نالو تنهنجو ٻڌو، دنيا ۾ عزت ان لڌي،
پر نه ڏٺا، جي ٿيا هٿ تنهنجي ۾ خوار ۽ خراب.
ڏسي سگهيا

*

هُما جي پاڇي ۾ دشمن سدائين تنهنجو رهي،
مٿي انهيءَ جي جڳهن ڪانئن هڏيون، جو ڪاهي اچي.

*

وڃ تون دولتمند وٽ فقط قضا حاجت جي لاءِ،
گهرج لاهڻ ۽ نورو ڪرڻ
گهر تونگر جو حقيقت آهي هڪڙو جا ضرور.
گهرج سلڻ جي جاءِ ۽ ڪاڪوس

*

جيم سڄڻ کي لي، وڃي ماڻ رقيب ڪار منهين،
جيائين مرڪي، ته هو پڻ مون کي چوي ٿو ائين.

قطعو

ٻه هيون هڪڙي شخص جون زالون،
هڪڙي نالي سڀاڻي ۽ ٻي ڪاتون.
ساٿهو هڪ، هڪ دفعي وٽس آيو،
هيون ڏٺيون ات رکيل مٿانئس جون.
هن مٿانئس جي ڪئي صلاح ان کي،
هن جيسو آهي بڪ ڪٽي اڄ مون.
جي گهرين ٿو مون کي تون ڪارائڻ،
ته سياڻي مون کي ڏي ٻيا ڪاتون.

سپ ۽ زال جو نالو | تون ڪاٽ ۽ زال جو نالو

۱۳. صنعت ادماج: لفظي معني لپيٽڻ، اصطلاحي معني موجب اهو ڪلام جنهن مان ٻه مطلب نڪرن، پوءِ تعريف هجي يا گلا. مثال؛

زبان آهي سچن جي تلوار، تڙڪي آءُ اُٿو جاڳان،
جگو هو سي زبان ان سي هجي ها وات منهنجي ۾.

ڀائي ڀ ۽ چيپ ڀ

١٤- صنعت تجريد: لفظي معني اگهاڙو يا جڙهو ڪرڻ، اصطلاحي معني موجب ڪنهن صفت واري هڪڙي شئي مان ٻي شيءِ پيدا ڪرڻ. مگر مطلب ٻهرين شيءِ جي صفت جو هجي، پوءِ اها تعريف هجي يا گلا. اڪثر غزل جي پڇاڙيءَ ۾ تخلص ضمير غائب ۾ آڻي ۽ سڄي ضمير متڪلم ڪم آڻيندو ايو هجي. مثال:

جنهن کي سمجهيم ٿي سچن، هاءِ! ٿي ٿو بدخواهه،
دوست ٿيو دشمن خونخوار، خدا خير ڪري!
بيڪسيءَ کان آهي حيران پريشان "قليچ"،
سڀ وٺس چارا، ٿيو لاچار، خدا خير ڪري!

١٥- صنعت اشتباع: لفظي معني موجب هڪڙو ٻئي جي پٺيان آڻن، اصطلاحي معني موجب اهڙي طرح ڪجي، جو انهيءَ مان ٻي تعريف به معلوم ٿي سگهي نه گلا. مثال:

باهه کان ڪاوڙ جي تنهنجي، جگ سڙي هوند خاڪ ٿئي،
مهر جو جي بحر تنهنجو، موٽي نه هردم موجزن.

١٦- صنعت هزل ڪالجد: اهڙو ڪلام جو ظاهري چرچو هجي، پر باطني انهيءَ مان ڪا ضروري يا نصيحت جهڙي ڳالهه نڪري. مثال:

قحبه دنيا جي انسن صحبت کان پچو،
ڪسبياڻي
آتشڪ ان جي جهنم کان ڊجو.

پرمهل جو مرض

[وزن: فاعلاتن، فعلاتن، فعلات]

*

اي پسر! تون نه پٽ پدر جو ٿي،
پيءُ جو پٽ نه ٿي يعني رکو اصل نسل تي نه پاڙ
چڏ پدر کي، تون پٽ هنر جو ٿي.

*

ٻاڪ جي ڏيءُ سان رات ڪيو مون نڪاح،
يعني شراب
ڏيٺو پيو هوش عقل، منجهه ڪابين.

١٧- صنعت التفات: هن ۾ شاعر هڪڙي ضمير مان ڦري اوچتو ٻيو ضمير وٺي، جيئن غائب مان ڦري حاضر وٺي. مثال:

ٿي تيغ سان فراق جي، عاشق جي دل قتيل،
اي صبر، ٿئين فراق ري لاءِ تون عجب زره.

*

نيڪي ڪهڙ جنسي ڪرڻ جهان ۾ نيت،
چاهي بهتر هستي پيو نيڪيءَ ڪان.

١٨- صنعت مدح موجه: جنهن ۾ شاعر اهڙي هڪڙي صفت يا حقيقت آڻي، جنهن مان ٻه صفتون يا حقيقتون پيدا ٿين، ۽ جنهن جي تعريف ڪرڻي هجي تنهن جي ٻن طرحن سان تعريف ٿئي. مثال:

ڪري دشمن سان ڪار تنهنجي ترار،
جا ڪري گنج سان ٿي تنهنجي سخا.
لانءِ تنهنجي سان ٻٽ رهي تعريف،
تنهنجي دشمن جي ناڻي سان گلا.

١٩- صنعت رجوع: جڏهن شاعر ڪا ڳالهه ڪري پوءِ اوچتو ڦري ٻي مخالف ڳالهه ڪري، جنهن ۾ پهرين غلط ڪئي هٺائين. مثال:

ڏاڍو هڻ درد، دل منهنجيءَ کي ڏاهي،
غلط چيو مون، جو مون کي ناهي ڪا دل.

٢٠- صنعت استدراڪ: هن ۾ شاعر اهڙا لفظ ڪم آڻي، جي ماڻهو سمجهن ته هجو يا گلا آهي، پر پوءِ جيڪي چوي تنهن مان تعريف معلوم ٿئي. مثال:

ٿو ڪهڙان ته رهي جڳ ۾ تنهنجو ڪوئي نشان،
ڪهڙان اهو ٿو، ته جڳ ۾ رهين نشان ٿي تون.

٢١- صنعت تفسير: هن کي 'تبيين' به چون. جڏهن ڪو شاعر پهرين ڪو مبهم لفظ آڻي، جنهن جي تفسير يا بيان ڪرڻ جو ضرور ٿئي. تفسير ٻن قسمن جا آهن، هڪڙو جلي ٻيو خفي:

تفسير جلي اهو آهي، جنهن ۾ اهو ساڳيو لفظ وري آئي، انهيءَ جو تفسير ڪجي.

قطعو

جيسين ٻـر ٻـا هوئي زمانو، ٻيو ڪري هت تيسين شاهه،
ٻـا ٻڌي ٻيو ٻـا ٻيو کولي، ٻـا وٺي ٻيو ٻـا ڏئي.
ڇا ٻڌي، دشمن جا هٿ، ۽ کولي ڇا، ڪوٽ ۽ قلعا،
ڇـا وٺي، دشمن کـان ملڪ ڇـا ڏئي زر خلق کي.

پاسڪ

قطعو

حـال ســال ۽ ســال فال ۽ اصــل نسل ۽ تخت بخت،
نت هجن اي شاهه توسان، سي اٿئي شل سازگار.
حـال عمدو، ســال بيحد، ســال سؤکو، فــال نيڪ،
اصــل قــائــم، نسل بــاقــي، تخت عالي، بخت يــار.

تفسير خفي اهو آهي، جنهن ۾ مبهم لفظن جي تفسير ڪرڻ ۾ اهي ساڳيا لفظ وري آندا وڃن، ۽ انهن ئي مبهم يا لڪل چڙي ڏجن

قطعو

نـه لهندو تـو جيهو دنيا ۾ ٻيو ڪوئي معشوق،
نـه مون جيهو ڪوئي عاشق، رقيب جهڙو عدو.
جهان ۾ ڪوئي ســالـهـو اســان ٽنهي وانگي،
نـه رهندو حسن ۽ عشق ۽ نـپـاڳـپ ۾ يڪسو.

۲۲- صنعت مزدوج: هن کي ڪي 'تضمين' به چوندا آهن. هن ۾ ٻه يا زياده لفظ، هموزن ۽ قافيدار بيتن جي مصراعن ۾ ڪم اچن ٿا. مثال:

سوهڻي صورت، موهڻي ســورت، جـي ڪري معروف ٿيون،
حـســن خـدمــت، اعلي هـمـت، جـي سبب موصوف ٿيون.

۲۳- صنعت حشو يا اعتراض: هن ۾ پهرين شاعر ڪا ڳالهه شروع ڪندو آهي ۽ انهيءَ جي پوري ٿيڻ کان اڳ ئي ٻي ڳالهه وچ ۾ آڻي وجهندو آهي- هي صنعت ٽن قسمن جي آهي.

حشو قبيح: جڏهن ڪو لفظ غير ضروري يا زائد ڪم اچي، ايتري جي معني کي خراب ڪري. مثال:

تنهنجي احسان جو ٿيو منهنجي مٿان ايترو بار،
'جو ويس ڍڪجي انهيءَ هيٺ ۽ ٿي ويس لڪل'.

حشو متوسطه: جنهن ۾ اهو غير ضروري يا زائد لفظ آڻڻ يا نه آڻڻ هڪجهڙو هجي ۽ نه خراب لڳي نه چڱو. وچولي درجي جو هجي. مثال:

فراق تنهنجي ڪسان اي دوست 'دلربا دلبر'،
ٿيو 'منهنجو جسم بي آرام، منهنجي دل بيچين'.

حشو مليح: جنهن ۾ انهيءَ زائد يا غير ضروري لفظ آڻڻ ڪري شعر سهڻو لڳي ۽ وڻي ۽ انهيءَ جي معنيٰ بهتر نڪري. مثال:

تـرار تنهنجي شـهـا، 'شل وڃيندڙ هـوءِ'،
انهي جـا خيال پيا دشمنن جي دل ۾ پـوءِ.

*

قيدخاني ۾ آءٌ 'دنيـا جـي' ۽ 'هـن جـڳـ ڪـوڙي' ۾،
'دور توکان' آهيان ائين، جيئن منهنجا دشمن هـوئـن شـال.

*

لال لـب تنهنجي ڪي چوڻ 'نمڪين'،
آهـي گويا ڪـرڻ تـه هجوَ 'مليح'.

٢٤. صنعت ارسال المثل: جنهن ۾ هڪڙي بيت ۾ ڪو پهاڪو يا مشهور مثل آڻجي، جو عام لاڳو هجي. مثال:

گـوشـه گيري پنهنجي وس ۾ نـاهـي خـواه آوارگـي،
چـا ڪـجـي لاچـار آهـي، 'بـنـدگـي بيچارگي'.

*

مون پڇيو اڪـ ڪي ته چو ٿي آهين انڌي منجهه فراق،
چيئين ڀـڏو ٿـئـي ڪين 'اذا جاء القضا عمي البصر'.

*

سـروقـد يـار جـي تـي طـوبـي سـرڪـش،
آءٌ پڙهان عـربـي مـثـل، 'ڪل طـويـل احمق'.

*

ڪيو ذڪر چنڊ جو مون، ڪنها يار زلف منهن تان،
ٿيو 'سوال آسمان' جو، ۽ 'جواب ريسمان' جو.

*

سوہڻ سهڻن جي آهي دل ئي اکين،
جا ڪجي 'هڪ انار سؤ بيمار'.

*

ٿئي عبث تسبيح ڦيرائڻ اکين جي آب ري،
'رنج ڦارا ڏس ادا ساوا ڪي داڻا ٿي سگهن'.

*

دل نيّن، لاهه دوست آيو، ڀورين نيائين عقل ڪي،
چور 'ڏاهو ڀورين چوريءَ کان اڳهائي ٿيو' ڏيو.

*

دل مين عضون جي خادم، پر بدن جي ئي رئيس،
'سيد القوم' آهي 'خادمهم' مثال ان جو اهو.

رباعي

شيعن ۽ سنين جا معاملا ٿيا مشهور،
آهن ڪتن ٻلن جا جهيڙا مشهور،
ڪنهن جو نہ تعصب رکي ڏاهو ماڻهو،
ٿيو 'ماس ڳڙهہ جو، ڏند ڪتي جا، مشهور.

۲۵- صنعت ارسال المثلين: جڏهن هڪڙي ئي بيت ۾ ٻہ مثل ڏنا وڃن. مثال:

قدر موتيءَ جو بحر ۾ کهڙو،
کان ۾ قدر کهڙو مون سندو.

*

نادان کي ڪرڻ ڪا نصيحت اجائي آهہ،
ٻيري ۾ جڻ هوا ٿي، پا پالي ڀرون ۾.

*

جـي کو نالائق سٺي لائـق کان وڃي عيب ناهي،
ڪـک تري درياءَ تـي، مـوتـي تري ۾ تـو لهي.

٣٦- صنعت سوال و جواب: جڏهن مصرع يا بيت يا ساري غزل ۾ سوال ۽ ان جو جواب ڏنو ويو هجي. مثال:

سڄڻ پنهنجي ڪي چيم اي، جـو تنهنجو ڪونهي نظير،
چو تنهنجي زلف جي ڪڙين ۾، منهنجي دل ٿي اسير؟
چيائين عـشـق ۾ پـئـي تنهنجي دل ٿـي ديـوانـي،
هـمـيـشـه پـيـر ۾ ديـوانـي کي پـوي زنـجـيـر.

*

چيئين، اچ ته ڪوار، چيو مون اڪين سان،
چيئين، غم نه ڪو ڪار، چيو مون اڪين سان!
چيئين، برقعو لاهيان، چـيـم لـطـف تنهنجو،
چيئين، ڏس تون پئي يار، چيو مون اڪين سان!
چيئين، چـو روئين تـو، چيـم هجر ۾ هڪس،
چيئين، هاڻ خوش گهار، چيو مون اڪين سان!
[سارو غزل]

*

هـهـڙو مفلس پـلا آهـيـان آءُ چـو،
خـود فـروشـي ٿئي اچـي مون کي.

*

مون کي ميخوار ڪيو، ڪنهن ڪيو، دلدار ڪيو،
مست سـرشـار ڪيو، ڪنهن ڪيو، دلدار ڪيو!
پرت جـو پيالو پـيـاري، ڪيئين بيخود بيهوش،
وري هـوشيار ڪيو، ڪنهن ڪيو، دلدار ڪيو!
نـاز انـداز سـان سَن موهي، ڏ تـاري دل کي،
عـاشـق زار ڪيو، ڪنهن ڪيو، دلدار ڪيو!
[سارو غزل]

*

زلف دلبر جي کي مون ڇيو اهڙو ڇو ڪارو ٿئين؟
ڇيئين جو ويهي سچ جو ويجهو، ٿئي انهيءَ جو اهڙو حال.

*

خبر اٿئي تہ هي زاهد ٿيو ڇو گوشہ نشين،
مکهہ جهلي نہ ويچارو، پري رخن جو تاب.

رباعي

پنهنجو سون طبيب وٽ ڪيو درد بيان،
ڇيئين دوست بنان نہ پئي جي لاءِ چور زبان،
سون ڇيو تہ غذا، ڇيئين تہ پي خون جگر،
سون ڇيو پرهيز، ڇيائين ڇڏ هر دوجهان.

٢٧- صنعت ملمع: جنهن ۾ هڪڙي بيت جي هڪ مصراع عربي، ۽ ٻي فارسي يا ڪنهن ٻي ٻوليءَ جي هجي، يا غزل ۾ هڪڙو بيت عربي، ۽ ٻيو فارسي يا ڪنهن ٻي ٻوليءَ جو هجي. مثال:

سڄڻ سيالا مَ ڪر تون ساٿا، صحي سچاٽان، سنڌئي اشارا،
سدا محبت ۾ عاشقن جا، يقين اهن پري پسارا.

هيا حبيبي بجميل قلبي الي السو صالک علي الدوام،
و ان اسعي لما احوج و احصل محض اضطرارا.

نظر بسر ما بحال زار م بلطف بين عجز و انکسارم،
بعشوهاي تو تاب نارم دلم چو سوم دولت چو خارا.
غضب کي آنکهہ تو اب بجهادے، ذرا محبت کي بات چيت کر،
ز بسکہ ميرے دلِ حزين پر، گذر گيا هے ستم دوبارہ.
[سارو غزل]

٢٨- صنعت ترجمہ: هن ۾ شاعر عربي ٻوليءَ جي بيت يا مصراع جو ترجمو، فارسي يا ٻي ٻوليءَ ۾ آڻي. مثال:

قطعو عربي

ولو ڪان النساء ڪمن ذڪرنا
لفضلت النساء علي الرجال
فلا التانيث لاسم الشمس عيب
ولا التذڪير فخر و للهلال

سنڌي ترجمو

جي دنيا ۾ هجن سڀ اهڙيون ڳالهيون،
هجي مڙسن کان وڌ ڳالهين جي منزل.
عرب ۾ شمس مادي ۽ قمر نر،
مگر سج اصل کان ٿيو چنڊ کان افضل.

*

تنهنجو مذهب ٻيو ۽ منهنجو ٻيو،
ٿيو لکم دينکم ولي دين.

عربي

مكافات السماحة دار خلد
و امن من مخافته يوم بوس
وما نارا بمحرقته جوادا
ولو كان الجواد من المجوس

فارسي

مكافات جوانمردي بهشت ست
بروز خوف و امن از هيبت قبر
نسوزد آتش دوزخ سخي را
اگرچ آن نكو سيرت بود گبر

سنڌي

جوانمرديءَ جو بدلو نت بهشت آهي،
نه آهي خوف ان کي مور کان قبر،
نه ساڙي باهه دوزخ جي سخيءَ کي،
سياڻو اهڙو جيتوڻيڪ هوئي گبر.

٢٩- صنعت مبالغه يا اغراق: هن ۾ شاعر ڪنهن جي تعريف يا ذڪر ڪندي تمام گهڻو مبالغو ڪري. جڏهن اهو حد کان وڌيڪ يا ناممڪن يا عقل ۽ عادت جي برخلاف هجي، تڏهن انهيءَ کي 'غلو' چوندا آهن. مثال:

رباعي

پهراڻ جي بار ڪان، ڪيري آءٌ ٿو پوان،
آواز جي واءُ سان، ڪيري آءٌ ٿو پوان،
منهنجو ٿي ڪيرپو پاڇو، اڳي ڌرتيءَ تي،
هاڻ ضعف ڪاڻ پاڇي جان، ڪيري آءٌ ٿو پوان.

*

جي منهنجي آهہ جا شعلا، چڙهي مٿي ڪلہ ٿين،
تہ آسمان تي ٻيو هڪڙو سج ٿئي پيدا.

*

شاهہ جي دهشت سنجهان جي ڏٺي زماني ڪي هڪل،
ٿي ڇڄي هفتن ۾ ڏينهن جي قطارن جي مهار.

*

معجزو ڏس تون سواليءَ جو، حقي ۾ وجهي ساهہ،
جئن مسيحا جي مئن ۾، ٿو مئو ڳالهائي.

*

عجب نازڪ بدن هو يار منهنجو،
ڳرو جپ تي لڳس ٿي، پان جو رنگ.

*

قلم منهنجي سندي مس جي چڪي مک،
تہ هوند جيڪر چلڏي ساڪي وساري.

*

بلائي آهي خدا ڪئي، جو ڪين ڪيئين پيدا،
ٿي جهان هستي، راز ان ۾ حڪمت جو.

*

هجي ها جي، تہ ٿي ڏٺي چلڏي ها بخشش شاهہ،
ڪڏهن خدا جو نہ محتاج ٿئي ها ماڻهو ڪو.

٣٠. صنعت تعجب: اهو شعر، جنهن ۾ شاعر پنهنجو عجب ظاهر ڪري، يا جڏهن ڪا عجب جهڙي ڳالهہ آئي، جيئن مٿينءَ صنعت ۾ آهي. مثال:

عجب دريا اصل هي جهان فاني آهہ،
جهاز عمر جو جنهن ۾ سدا رواني آهہ.
[سارو غزل]

*

منهن بهشت آهي سڄڻ جو، مرض ڪونهي منجهه بهشت،
پوءِ عجب آهي ته ڪيئن ان جون اکيون بيمار ٿيون!

*

باطن ۽ آهين ظاهر، تنهنجي عجب هيءَ چالي.
عالم ڀريل ٿيو توسان، ۽ جاءِ تنهنجي خالي.

٣١. صنعت ڪلام جامع: اهو شعر، جو حڪمت ۽ نصيحت سان ڀريل هجي، ۽ عام سان لاڳو هجي. مثال:

قطعو

رهڻ گهرين جي سلامت سنڀال هٿ ۽ زبان،
خراب دست درازي، زبان درازي بتر،
ڀلي ڪيلي سڄو عالم، ڀليي ڀڄاڪ هٺي،
نه چائين جيڪي نه چؤ ۽ سگهين تون جيڪي نه ڪر.

*

اک ڏکڻ نيڪي بديءَ کان آهي اِنهن جو ڪمال،
عاقبت اِنا ٿيڻ لاءِ گهرجي نابينا ٿيڻ.

*

توکي خالق ڪئي عطا هڪڙي زبان آهي، ٻه ڪن،
تا تون ڳالهائين سدا هيڪوڻو، ۽ ٻڌو ٻڌين.

٣٢. صنعت تزلزل: يعني ڏڪڻ. جڏهن شاعر ڪو اهڙو لفظ ڪم آڻي، جنهن جي هڪڙي اکر جي ڦيرائڻ سان تعريف مان ڌري ڳالهه ٿي پوي: مثال:

مٺو خالي خيالن کان رکڻ جڳ ۾ ڀلي پت آهه،
مٺو خالي رکي دنيا ۾ جو، تنهن لاءِ ڀلي ڀيت آهه.

٣٣. صنعت قول بالموجب: جڏهن جيڪي چئجي، تنهن جي معني، مطلب جي برخلاف ورتي وڃي. مثال.

تون چوين ٿو دوستي توسان نه دل سان ٿو ڪريان،
سچ چوين ٿو، دل سان نه، پر ٿو ڪريان آءٌ جان سان.

*

تون ٻڇين ٿو مون کان، مهنجي ماءِ جي منزل ڪٿي،
منزل آهي دل ۾ ان جي، پر نه ڄاڻان دل ڪٿي؟

٣٤. صنعت اطراد: يعني انتظام، اصطلاحي معني موجب جنهن جي تعريف ڪجي، تنهن جي پيءُ ڏاڏي ۽ ساري خاندان جا نالا ترتيبوار آڻجن. مثال:

قطعو

سڀ جن خليفا جي ٿيا بني اميه سدا،
چوڏهن هئا، بڌايان سندن ناالو سربسر.
پهرين معاويه، ٿيو مشهور ابن هند،
بعد ان جي ٿيو يزيد، جفاڪار بد گهر.
تنهن بعد ٿيو معاويه، مروان ان کان پوءِ،
عبدالملڪ، وليد، سليمان، پوءِ عمر.
پوءِ ٻيو يزيد، پوءِ هشام ۽ وليد ٻيو،
پوءِ ابراهيم، پوءِ ٿيو مروان، جو هو خرء
الحمار

٣٥. صنعت تلميح: يعني ڏيکارڻ، اصلاحي معني موجب شعر ۾ ڪنهن قصي يا مسئلي يا اصطلاح ڏي اشارو ڪرڻ. مثال:

آهي بيت الله دل پر ٿي پئي بتخانو آهه،
مرد ڪو گهرجي خليل ات، جو ڀڃي ڪيرائي بت.

*

خلق کان سيمرغ ۽ عنقا جان نت جي تون لڪين،
قدر جي ڪر ليلة القدر اسم اعظم جو لهين.

٣٦. صنعت برامت استهلال: يعني منڍ ۾ وڌائي، اصطلاح موجب ڪنهن ڪتاب يا ڪلام جي شروع ۾ اهڙا لفظ آڻڻ، جي پوءِ ايندڙ مضمون سان مناسب هجن، جيئن اڪثر مثنوين ۾ ڪندا آهن. مثال:

(پهرين بيت قصيدي جو زالن جي پردي بابت)
عقل تي پردو پيو تن جي جي ڄاڻن ڪين ٿا،
جي زهن پردي جي پردي ۾ لڪن ٿا فائدا.

٣٧. صنعت سهل ممتنع: اهو شعر، جو ڏسڻ ۾ آسان هجي، مگر انهيءَ جي معني تمام اونهي ۽ مشڪل هجي.

٣٨. صنعت ارصاد: يعني وات جي نگهباني ڪرڻ. اصطلاحي معنيٰ موجب شعر جي منڍ ۾ اهڙو لفظ آڻڻ، جنهن سان خبر پوي ته پڇاڙيءَ ۾ قافيي وارو ڪهڙو لفظ ايندو. مثال:

'چانڊ' وانگي بخت هن جي در تي ٿئي محڪم مقيم،
بخت وانگي جو رکي پنهنجو متو هن چانڊ تي.

٣٩. صنعت مشاڪلت: يعني هڪٻئي جي هم شڪل هئڻ. اصطلاحي معنيٰ موجب ڪنهن شئي جو بيان اهڙن لفظن ۾ ڪجي، جي پاسي وارن لفظن سان مناسب هجن. مثال:

چونڊ پنهنجا چپ سبن، در در پنڻ ڪان ٿيا فقير،
گودڙيءَ ۾ چو وجهن اڳڙيون، سبن ڪپڙن جا چير.

٤٠. صنعت ابداع: اهو شعر، جنهن جو مضمون ۽ معنيٰ عجيب هجي، ۽ لفظ عمدا ۽ چونڊ يل ڪم آيل هجن. مثال:

نيڪن ۾ بدي لڀي سگهي ٿي،
پڇڙن ۾ چگائي پر لڀي ڪين،
سڙڪو ٿئي شراب مان سگهي ٿو،
پر سڙڪي منجهان شراب ٿئي ڪين.

*

نيستيءَ جي هوش ۾ هستي هميشه جي رکان،
زندهه دل ٿانئي جيان آهيان، آءٌ قلبر جي ڍير ۾.

٤١. صنعت مزاوجت: جڏهن هڪڙي ڪم سان هڪٻئي تي مخالف اثر پيدا ٿين. مثال:

جڏهن ڏسين موڙ ڪي، بدلجي لطف تنهنجو ٿئي عتاب،
جڏهن ڏسان توکي، ڦري ٿئي صبر منهنجو اضطراب.

٤٢. صنعت حسن تعليل: جڏهن ڪنهن ڳالهه جي علت يا سبب جو عمدي طرح بيان ڪجي، جو حقيقت ڪري سبب نه هجي، پر شاعرالو خيال هجي. مثال:

عاشقن جو رت وهائن هر گهڙيءَ تنهنجون اکيون،
تن جي ماتم ۾ سدائين زلف تنهنجا ٿيا سياهه.

*

جو ڳڙڪو ٿي گهمان ٿو پيريءَ ۾،
آءٌ جوانيءَ مستيءَ ۾ ٿو ڳوليان.

*

ٿو سڏسو منهنجو ڪين ٻاتائي،
جنبڙا مر ڇپ ڪنان سڏاڻ ڳهڻي.

*

سياهه بخت رهن جڳ ۾ نت ٿا اهلِ قلم،
جو خود قلم ٿو رهي، روسيه گريبان چاڪ.

۴۳. صنعت حسن طلب: جڏهن ڪنهن جي تعريف ڪندي يا ٻيءَ مطلب جي ڳالهه ڪندي، ڏاڍي لطف سان ڪو سوال يا پڇا ڪجي، جنهن مان اها تعريف ثابت ٿئي يا اهو مطلب ظاهر ٿئي. مثال:

قطعو

ڪريان ٿو هجوءَ زماني جي آءٌ انهي سببان،
جو ان کان حالت منهنجي ٿئي نه ٿي بهتر،
ٿي ڪهڙي ڳالهه چڱي ان کان، جو ڀلائي ڪري،
اسان ٻنهي کي تون پرچائيه، ڏئي مال ۽ زر.

۴۴. صنعت معما: جڏهن شاعر ڪو نالو ڳجهيءَ طرح لڪائي ڏئي، ۽ ڪنهن ٻيءَ صنعت جي وسيلي پروڙي سگهجي. معما جا مقرر قانون آهن، جن جو هتي ڏيڻ ضروري نٿو ڏسجي. مثال:

چالن ڪمرين جي ناني سچو منهنجي جو، اي دوست!
خورشيد جو مٿو ٿيو رکيل سرو جي مٿان.

جواب: خورشيد لفظ جو مٿو يا مهڙ جو اکر آهي خ، سو سرو لفظ جي منهن ۾ رکبو ته خسرو ٿيندو.

قاف تي جسي عڪس ٿئي بي انتها احسان جو،
دام ۾ سيمرغ پئي ان جي، جنهين احسان ڪيو.

جواب: بيت جو مضمون ته سمجهه ۾ اچي سگهندو، جو تمام ڳجهو آهي ۽ ڪنهن کي گمان نه پوندو، ته هيءَ ڪا ڳجهارت آهي يا هن سان ڪو نالو نڪرندو. پر انهيءَ مان اسحاق جو نالو نڪري ٿو. هن طرح: بي انتها احسان جي هڪڙي رواجي معني آهي ته بيحد يا بي انداز احسان. پر انتها جي معني پڇاڙي به آهي ته پڇاڙيءَ کان سواءِ، احسان يعني پوئين حرف کان سواءِ احسان، يعني نون ڪڍڻ سان احسا ٿيو. انهيءَ جو عڪس قاف ني پوي. صنعت عڪس موجب يا صنعت مقلوب موجب، احسان ڦري اسحا ٿيندو، سو قاف ني رکيو وڃو ته اسحاق ٿيندو. قاف جي معني بيت ۾ جبل قاف آهي، جنهن ۾ سيمرغ رهندو آهي. پر ٻي معني ۾ حرف قاف آهي.

*

نه لڳن جي 'لڳو لڳو' چون،
پر اهي ڏس 'بنان' چئي ٿا لڳن.

جواب ۽ 'چپ'، جي لڳو لڳو لفظ چوڻ سان پاڻ ۾ نٿا لڳن، پر بنان چئي لفظن سان لڳن ٿا جو حرف ب انهن ۾ ڪو اچي.

*

منهن رکي ڪونه، ڏس ته ڪيئن ٿو ڪلي،
اک رکي ڪانه، ڏس ته ڪيئن ٿو روئي.
جواب: ڪڪر.

*

جي ڪجهي هٿ ۾ تي ڏهن کي ڪٽهي،
جي اچي ٿئي ته پوءِ پهڻ چئي.
جواب: نهرڻ.

*

تقليب ۽ ترديف ۽ تجنيس سان آءُ.
شرقيءَ جو گهراڻ ضد ٿو، انين پار کان آءُ.

جواب: بوسه يعني چمي. (هن طرح ۽ شرقيءَ جو ضد آهي غربي. غربي ۽ عربي تجنيس خطي. عربيءَ جو مقلوب ربيع – ربيع جو مرادف بهار. بهار ۽ نهار تجنيس خطي. نهار جو مرادف يوم – يوم جو مقلوب موي – موي جو مرادف شعر. شعر جي تجنيس شعر – شعر جو مرادف بيت. بيت جو مرادف دار – دار جو مقلوب راد. راد ۽ زاد تجنيس خطي. زاد جو مرادف توشه – توشه ۽ بوسه تجنيس خطي. بوسه يعني چمي.)

٤٥. صنعت نغز: هن کي فارسيءَ ۾ 'چيستان' ٿا چون. هيءَ صنعت به معما وانگي آهي، مگر هن ۾ سوال جي رمزي پڇا ٿي ڪجي ۽ ڪي نشان يا صفتون ٻڌائجن ٿيون، ۽ انهيءَ جو جواب خيال ڪري ڳولڻو ٿو پوي. سنڌيءَ ۾ ان کي ٻرولي يا ڳجهارت چئي ٿو سگهجي. مثال:

سونُ آهي کهڙو جو پيدا و هلي،
اچي پٽ تي ڊوڙي، ۽ ترسي نه مور.
منڍ سڀ سفيد آهي ۽ منهن سياهه،
رهي هيٺ هلي حڪم ان جو ٿو دور.

جواب: قلم.

*

جوڙو ابلق ڪبوترن جو ڏس،
بند آهن جدا ڪنڌ ڀڃ اندر،
گڏ آڏا من پيٺي سي آپ تائين،
ته پس ڪنڌين ڪان وڃن نه سي ٻاهر.

جواب: اکيون.

آهي چيا جو جتي ڪٿي ڏسجي،
آهي صورت ۾ هوبهو انسان،
رکي ٻانهون ٽنگون، مٿو ۽ ڳچي،
هلي نه سان، مگر آهي بيجان.

جواب: ٻاچوُلو.

اشارو: سنڌي چيستان جو خلاصو هڪڙو ننڍڙو ڪتاب ٻارن جي وندر لاءِ مون لکيو آهي، جنهن ۾ طرح طرح جا چيستانا ڏسڻ ۾ ايندا.

٤٦. حسن مطلع ۽ حسن مقطع: هي ٻه به صنعتون شمار ۾ ايندڙون آهن؛ غزل جي پهرئين بيت کي 'مطلع' چوندا آهن ۽ پوئين کي، جنهن ۾ شاعر جو تخلص هوندو آهي، تنهن کي 'مقطع' چوندا آهن. جڏهن اهي بيت نهايت عمدا آهن، تڏهن اهن کي انهن نالن سان سڏيندا آهن 'حسن مقطع' کي 'حسن تخلص' به چوندا آهن. هن جي مثالن ڏيڻ جو ضرور ڪونه ٿو ڏسجي.

سنڌي وياڪرڻ (٣ ڀاڱا) • شمس العلماء مرزا قليچ بيگ • سنڌي ادبي بورڊ

پڙهندڙ نسُل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪَ ”لُڙهندڙ نسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙُ، ياڙي، ڪاڻُو، ياڄوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنيٰ e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاريِ تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نَسل (پَنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بِہ ڪُوڙو آهي.

جَهڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پَڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، ٻَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي

سگھن ٿا. هِين لفظن ۾ پَٺَ کا خُصوصيِ ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَٺَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَٺَ پاڻ هِڪِڙي جي مدد ڪرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَٺَ پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پو ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَٺَ سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَٺَ کي ڪُليل اڪرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڌِ کان وَڌِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکَڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳِئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيھ ڏيندي انهن سڀني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.
... ...
جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي مَنجهہ پهاڙ ڇُپن ٿا؛
... ...
ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛
گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........
... ...

هي بيٺ اَتي، هي بَمر- گولو،
جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيٺُ بہ بَمَر جو ساٿي آ،
جنهن رِڻ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَر جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اڄڪلهه ڪي پاڻ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناداني ۽ جي نشاني آهي.

پَنَن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڇي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڄڪلهه ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.
پڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي چو، چالاءِ ۽ ڪيئن جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
ـ اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

پڙهندڙ نَسُل . پ نَ The Reading Generation